

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की कल्पना राजेश्वरराव देशमुख यांनी डेक्कन कॉलेज, अभिमत विद्यापीठाच्या संस्कृत आणि कोशशास्त्र विभागातील संस्कृत या विषयाच्या विद्यावाचस्पति (पीएच्.डी.) या पदवीसाठी सादर केलेला “वैदिक साहित्यातील सूर्य” हा शोधप्रबन्ध माझ्या मार्गदर्शनाने पूर्ण केला आहे. माझ्या मते प्रबन्धातील संशोधन पूर्णपणे स्वतंत्र आणि नवीन आहे. या प्रबन्धात उद्धृत केलेल्या साहित्याचा संदर्भ यथायोग्य रीतीने दिलेला आहे.

मार्गदर्शिका

डॉ. शिल्पा सुमंत

संशोधिका

कल्पना देशमुख

विभाग प्रमुख

डॉ. के. एन. होता

ऋणनिर्देश

“इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं” ज्योतींमध्ये सर्वश्रेष्ठ असलेल्या सूर्यरूपी महान तेजाला शतशः नमस्कार. तसेच ज्यांच्या ग्रन्थांचा आधार घेऊन हा प्रबन्ध पूर्ण केला आहे अशा ग्रन्थनिर्मात्या सर्व प्राचीन आणि आधुनिक विद्वानांना आदरपूर्वक नमस्कार.

‘वैदिक साहित्यातील सूर्य’ हा माझा प्रबन्धाचा विषय निवडताना आणि विषय निश्चित झाल्यापासून योग्य दिशादर्शक मार्गदर्शन उपकुलगुरू डॉ. जयश्री साठे यांनी केले. त्यांनी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल मी यांचे मनःपूर्वक आभार मानते.

तसेच स्नेहार्द्र आणि मनमिळावू व्यक्तिमत्त्व असलेल्या संस्कृत विभागप्रमुख डॉ. विनया क्षीरसागर यांच्या सुसंवादातून वेदांचा अभ्यास करताना नवीन दृष्टी लाभली. त्यांचेही मी कृतज्ञतापूर्वक आभार मानते.

संशोधनकार्याला सुरुवात केल्यानंतर माझ्या मार्गदर्शक डॉ. रंजना दाते यांनी माझ्या विषयाला अनुसरून माहिती संकलित करण्यासाठी अनमोल मार्गदर्शन केले. त्यांचे मला लाभलेले मार्गदर्शनपर असे एक वर्ष अत्यंत मोलाचे होते. त्यांचे विशेष आभार मी येथे व्यक्त करते. त्यांच्या निवृत्तीनंतर डॉ. शिल्पा सुमंत यांच्या मार्गदर्शनाने पुढील संशोधनाचा अभ्यास सुरू केला. त्यांच्या अत्यंत मौल्यवान सहयोगाने गुरू किंवा मार्गदर्शक या शब्दाचा प्रायोगिक अर्थ मला सर्वार्थाने समजला. माझ्यामते गुरू म्हणजे जीवाला अनिर्वचनीय आस्वाद देणारा दिव्यरस आहे. गुरूच्या मार्गदर्शनाने अज्ञान नाहीसे होऊन अननभूत अशा ज्ञानाच्या भव्यतेचा साक्षात्कार होतो. या साक्षात्काराचा सतत ध्यास घेण्याची ओढ लागते. यातून नवनिर्मितीला योग्य आकार मिळतो. याप्रमाणे डॉ. शिल्पा सुमंत यांनी दिलेल्या अभिप्राय, सूचना, मार्गदर्शन आणि आस्थापूर्वक सहकार्याने ‘वैदिक साहित्यातील सूर्य’ या प्रबन्धाने आपले अस्तित्व सिद्ध केले आहे. त्यांचे शतशः आभार मानताना मला अत्यंत आनंद होत आहे.

डॉ. प्रज्ञा कुलकर्णी, इतर प्राध्यापकवृंद आणि कोशशास्त्र विभागातील इतर कर्मचारी यांचेही त्यांच्या अमूल्य सहकार्याबद्दल मी ऋण व्यक्त करते. तसेच डेक्कन महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील सर्व कर्मचारी आणि शैक्षणिक विभागातील सर्व पदाधिकारी त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल त्यांची सदैव ऋणी राहीन. संशोधनाच्या काळात ग्रंथालयांनी उपलब्ध करून दिलेली पुस्तके म्हणजे प्रबन्धासाठी संजीवनी होय. ही अमूल्य मदत ग्रंथालयप्रमुख श्रीमती तृप्ती मोरे आणि श्री. सुरवसे यांच्यासह ग्रंथालयातील प्रत्येक सदस्याने केली आहे. यांचे आभार मानून मी स्वतःला धन्य समजते.

प्रबन्धाचा विषय निवडताना श्रीक्षेत्र आळंदी देवस्थानच्या ग्रंथालयात असलेल्या वैदिक विषयांशी संबन्धित पुस्तकांचा अभ्यास मी केला आहे. येथील ग्रंथालय प्रमुखांचे आणि कर्मचाऱ्यांचे त्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मी मनापासून आभार मानते. तसेच माझ्या सहपाठींच्या संवादातून अनेक अनाकलनीय गोष्टी समजत राहिल्या. या कार्यात यांनी दिलेल्या बहुमोल सहकार्याबद्दल त्यांची आभारी आहे.

संशोधनाच्या काळात माझी मोठी मुलगी पल्लवी हिने वेळोवेळी केलेली प्रत्यक्ष मदत प्रबन्धपूर्तीसाठी महत्त्वाची ठरली आहे. माझी छोटी मुलगी नेहा हिने नेहमीच्या कार्यात मदत करून मला पुरेसा वेळ उपलब्ध करून दिला. या दोघींचे आणि माझे पती श्री. डी. एम. कुलकर्णी यांचे त्यांच्या अप्रत्यक्षपणे केलेल्या मदतीसाठी मी आभार मानते. या अभ्यासाच्या काळात माझ्या ज्या आसकुटुंबीय आणि इतर सुहृद यांचे सहानुभूतीपूर्वक पाठबळ मला लाभले त्यांचेही मी आभार मानते. शेवटी सजीव सृष्टीच्या चैतन्यरूपी आधाराला अनंत नमस्कार.

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥

शौ. अ. वे. 17.3.22; पै. अ. वे. 18.32.6

विषयानुक्रमणिका

प्रमाणपत्र	i
ऋणनिर्देश	ii
अनुक्रमणिका	iii
प्रबन्धातील संक्षिप्तरूपे	xiii

प्रकरण क्र .1. प्रस्तावना.....	1
1.1 सूर्यदेवतेविषयी माहिती	2
1.2 सूर्यविषयक वैदिक साहित्य	3
1.3 सूर्यसूक्तांचा विनियोग	7
1.3.1 ऋग्वेदामध्ये सूर्यसूक्तांचा विनियोग	8
1.3.2 अथर्ववेदामध्ये सूर्यसूक्तांचा विनियोग	10
1.4 सूर्यविषयक उपलब्ध साहित्यांचा आढावा	12
1.5 प्रस्तुत प्रबन्धाचे वैशिष्ट्य	14
1.6 संशोधनाची पद्धत	14
1.7 प्रबन्धाची रचना	15

प्रकरण क्र. 2. आदित्यगण	21
2.1 अदिती या शब्दाचा अर्थ	24
2.2 वेदांमध्ये वर्णित अदिती	25
2.2.1 अदितीचा जन्म	25

2.2.2 अदितीचे स्वरूप	25
2.3 आदित्य शब्दाची व्युत्पत्ती	27
2.4 आदित्यांची उत्पत्ती	29
2.5 वेदांमध्ये वर्णित आदित्यांची संख्या	30
2.6 ऋग्वेदात आदित्यांचे वर्णन	35
2.6.1 आदित्यसूक्तांमध्ये दिसणारे आदित्य आणि सूर्य यांचा तौलनिक अभ्यास	36
2.7 अथर्ववेदात आदित्यांचे वर्णन	54
2.7.1 अथर्ववेदातील आदित्यसूक्तात सूर्याचे स्वरूप	54
2.8 वाजसनेयिसंहितेत आदित्यांचे वर्णन	59
2.9 ऐतरेयब्राह्मणामध्ये आदित्यांचे वर्णन	61
2.10 आदित्यसूक्तांमधील आदित्यांची निरीक्षणे	61
2.11 निष्कर्ष	63
प्रकरण क्र. 3. सूर्य शब्दाचे स्पष्टीकरण	65
3.1 निरुक्त	65
3.2 बृहदेवता	67
3.3 तैत्तिरीयब्राह्मण	67
3.4 अष्टाध्यायी	68
प्रकरण क्र .4 .सूर्याची उत्पत्ती	69
4.1 सूर्याच्या उत्पत्तीविषयीची आख्याने	70
4.1.1 इन्द्रापासून सूर्याची उत्पत्ती	70

4.2 सूर्याची उत्पत्ती इन्द्र आणि इन्द्राबरोबरच असलेल्या काही द्वन्द्वदेवतांपासून	73
4.2.1 इन्द्र आणि सोमापासून सूर्याची उत्पत्ती.....	73
4.2.2 इन्द्र आणि वरुणापासून सूर्याची उत्पत्ती	74
4.2.3 इन्द्र आणि विष्णूपासून सूर्याची उत्पत्ती	75
4.3 सूर्याची उत्पत्ती इन्द्र आणि इन्द्राबरोबरच असलेल्या काही द्वन्द्वदेवतांपासून	75
4.3.1 उषेपासून सूर्याची उत्पत्ती.....	75
4.3.2 सोमापासून सूर्याची उत्पत्ती	79
4.3.3 द्युलोकापासून सूर्याची उत्पत्ती	80
4.3.4 समुद्रमंथनातून सूर्याची उत्पत्ती	88
4.3.5 अदितीपासून सूर्याची उत्पत्ती	91
4.3.6 विराटपुरुषाच्या नेत्रापासून सूर्याची उत्पत्ती	92
4.3.7 धात्यापासून सूर्याची उत्पत्ती	92
4.3.8 सूर्याची देवांद्वारे आकाशात स्थापना	94
4.3.9 सूर्याची उत्पत्ती काळापासून	95
4.4 इतर संहितांमध्ये सूर्याची उत्पत्ती	96
4.4.1 काठकसंहितेत सूर्याची उत्पत्ती.....	96
4.4.2 वाजसनेयिसंहितेत सूर्याची उत्पत्ती	96
4.5 ब्राह्मणग्रंथांमध्ये सूर्याची उत्पत्ती	97
4.5.1 ऐतरेयब्राह्मणात सूर्याची उत्पत्ती	97
4.5.2 ताण्ड्यब्राह्मणात सूर्याची उत्पत्ती	99

4.5.3 तैत्तिरीयब्राह्मणात सूर्याची उत्पत्ती	100
4.5.4 शतपथब्राह्मणात सूर्याची उत्पत्ती	100
4.6 सूर्याच्या उत्पत्तीविषयीची निरीक्षणे	101
4.7 निष्कर्ष	103
प्रकरण क्र .5 . वेदात ऋषींना पडलेले सूर्यविषयक प्रश्न	104
5.1 ऋग्वेदात ऋषींना पडलेले सूर्यविषयक प्रश्न	104
5.2 निरीक्षणे	110
प्रकरण क्र .6 .उगवता सूर्य	111
6.1 उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	113
6.1.1 ऋग्वेदात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	113
6.1.2 अथर्ववेदात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	135
6.1.2.1 उगवता सूर्य – रोहित	143
6.1.3 इतर संहितांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	163
6.1.4 ब्राह्मणग्रंथांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	166
6.1.5 उपनिषदांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व	168
6.2 सूर्योदयाच्या वेळेत केले जाणारे इतर देवतांना आवाहन	169
6.2.1 ऋग्वेदातील ऋचा	169
6.2.2 अथर्ववेदातील मन्त्र	173
6.3 सूर्यदर्शनाची इच्छा	174
6.3.1 ऋग्वेदात सूर्यदर्शनाची इच्छा	174

6.3.2 अथर्ववेदात सूर्यदर्शनाची इच्छा	181
6.4 प्रातरनुवाक्	183
6.4.1 प्रातरनुवाकाचा अर्थ	184
6.4.2 प्रातरनुवाकाचे महत्त्व	184
6.5 शस्त्रपठण	185
6.6 उगवलेल्या सूर्याला अनुलक्षून अग्निहोत्र	185
6.6.1 अग्निहोत्राचा अर्थ	186
6.6.2 अग्निहोत्राचा मन्त्र	187
6.6.3 अग्निहोत्राची वेळ	189
6.6.4 अग्निहोत्राचे महत्त्व	190
6.7 सूर्याला अनुलक्षून केली जाणारी संध्योपासना	192
6.8 उगवत्या सूर्याची निरीक्षणे	195
6.9 निष्कर्ष	198
प्रकरण क्र .7. सूर्याचे किरण	200
7.1 वेदांमध्ये सूर्यकिरणांसाठी येणारे शब्द	203
7.2 वेदांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	204
7.2.1 ऋग्वेदामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	204
7.2.2 अथर्ववेदामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	223
7.2.3 इतर संहितांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	226
7.2.3.1 तैत्तिरीयसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन.....	226

7.2.3.2	मैत्रायणीसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन	227
7.2.3.3	काठकसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन	228
7.2.3.4	वाजसनेयिसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन	228
7.2.4	ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	232
7.2.4.1	तैत्तिरीयब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	232
7.2.4.2	शतपथब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	232
7.2.4.3	जैमिनीयब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन	234
7.3	सूर्याच्या किरणांविषयीची निरीक्षणे	235
7.4	निष्कर्ष	237
प्रकरण क्र .8 .	सूर्याचा रथ	238
8.1	ऋग्वेदात सूर्याच्या रथाचे वर्णन	238
8.2	अथर्ववेदात सूर्याच्या रथाचे वर्णन	245
8.3	तैत्तिरीयब्राह्मण ग्रन्थामध्ये सूर्याच्या रथाचे वर्णन	247
8.4	निरीक्षणे	248
प्रकरण क्र .9 .	सूर्याचे तेज	250
9.1	ऋग्वेदात सूर्याचे तेज	251
9.2	अथर्ववेदात सूर्याचे तेज	261
9.3	अथर्ववेदात शत्रूविरुद्ध सूर्यतेजाच्या वापराचे संदर्भ	265
9.4	इतर संहितांमध्ये सूर्याचे तेज	268
9.4.1	तैत्तिरीयसंहितेत सूर्याचे तेज	268

9.4.2 मैत्रायणीसंहितेत सूर्याचे तेज	270
9.4.3 काठकसंहितेत सूर्याचे तेज	270
9.4.4 वाजसनेयिसंहितेत सूर्याचे तेज	241
9.5 ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्याचे तेज	272
9.5.1 ऐतरेयब्राह्मणात सूर्याचे तेज	272
9.5.2 तैत्तिरीयब्राह्मणात सूर्याचे तेज	273
9.5.3 शतपथब्राह्मणात सूर्याचे तेज	275
9.5.4 जैमिनीयब्राह्मणात सूर्याचे तेज	275
9.6 उपनिषदात सूर्याचे तेज	275
9.7 गृह्यसूत्रात सूर्याचे तेज	276
9.8 सूर्याच्या तेजाविषयीची निरीक्षणे	278
9.9 निष्कर्ष	280
प्रकरण क्र .10 . सूर्य आणि रोगनिवारण	282
10.1 आरोग्य	283
10.2 विविध रोग आणि सूर्यचिकित्सा	290
10.2.1 हृदयरोग आणि त्वचारोग	291
10.2.2 विषनाशन	300
10.2.3 कफवातपित्त यांच्या असंतुलनातून उद्भवणारे रोग	305
10.2.4 कास आणि श्लेष्म	312
10.2.5 क्षेत्रिय	313

10.2.6 सर्वभैषज	314
10.2.7 गण्डमाला	316
10.2.8 धेनूंमध्ये होणारे कृमी	318
10.3 सूर्यतेज आणि नेत्रतेज यांचा संबन्ध	320
10.3.1 सूर्य एक नेत्र.....	321
10.3.2 नेत्रांसाठी सूर्यप्रार्थना	327
10.3.3 नेत्रतेजाचे विलीनीकरण	330
10.4 सूर्य आणि रोगनिवारणाविषयीची निरीक्षणे आणि निष्कर्ष	333
प्रकरण क्र .11 . सूर्य आणि कालचक्र	336
11.1 सूर्याची गतिमानता	338
11.2 निरीक्षणे	347
प्रकरण क्र .12 . सूर्य आणि जल	348
12.1 जलातून वर येणारा सूर्य	351
12.2 ऋग्वेदात सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	354
12.3 इतर संहितांमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	364
12.3.1 तैत्तिरीयसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	364
12.3.2 काठकसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	364
12.3.3 मैत्रायणीसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	365
12.3.4 वाजसनेयिसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	365
12.4 तैत्तिरीयब्राह्मण ग्रंथामध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध	367

12.5 निरीक्षणे	369
प्रकरण क्र .13. सूर्यप्रकाशात व्यत्यय आणणारे घटक	370
13.1 वेदांमध्ये वर्णित वृत्र	371
13.1.1 वृत्र शब्दाचा अर्थ	375
13.1.2 वृत्राचे स्वरूप	376
13.1.3 वृत्रवधाचे वर्णन	376
13.2 सूर्यचक्र : एक आयुध	388
13.3 वेदांमध्ये वर्णित सूर्यग्रहण	391
13.4 निरीक्षणे	401
13.5 निष्कर्ष	403
प्रकरण क्र .14 . उपसंहार	405
परिशिष्ट	416
संदर्भ ग्रन्थसूची	417
नियतकालिकांची संदर्भसूची	424
संकेतस्थळांची सूची	425

प्रबन्धातील संक्षिप्तरूपे

अथर्ववेद - अ. वे.

अथर्ववेदीयबृहत्सर्वानुक्रमणिका - अ. वे. बृ. सर्वा.

अमरकोश - अ. को.

अष्टाध्यायी - अष्टा.

अक्ष्युपनिषत् - अक्षि. उप.

आपटे शब्दकोश - आप. को.

आपस्तंब श्रौतसूत्र - आप. श्रौ. सू.

आपस्तंब गृह्यसूत्र - आप. गृ. सू.

आश्वलायन श्रौतसूत्र - आश्व. श्रौ. सू.

आश्वलायन गृह्यसूत्र - आश्व. गृह्य. सू.

ऋग्वेद - ऋ.

ऋग्वेद खिलसूक्त - ऋ. खि.

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणिका - ऋ. सर्वा.

ऋग्वेद सायणभाष्य - ऋ. सा. भा.

ऐतरेयब्राह्मण - ऐ. ब्रा.

ऐतरेय आरण्यक - ऐ. आ.

ऐतरेयोपनिषत् - ऐ. उप.

कठोपनिषत् - कठ. उप.

काठकसंहिता - का. सं.

गोपथब्राह्मण - गो. ब्रा.

गोभिलगृह्यसूत्र - गो. गृ. सू.

चाक्षुषोपनिषत् - चाक्षु. उप.

जैमिनीयब्राह्मण - जै. ब्रा.

निघण्टु - निघ.

निरुक्त - निरु.

ताण्ड्यमहाब्राह्मण - ता. ब्रा.

तैत्तिरीयसंहिता - तै. सं.

तैत्तिरीयब्राह्मण - तै. ब्रा.

तैत्तिरीयारण्यक - तै. आ.

तैत्तिरीयोपनिषद् - तै. उप.

प्रश्नोपनिषत् - प्रश्न. उप.

पारस्करगृह्यसूत्र - पार. गृ.

पैप्पलादसंहिता अथर्ववेद - पै. अ. वे.

बृहदेवता - बृ. दे.

मैत्रायणीसंहिता - मै. सं.

वाजसनेयिसंहिता - वा. सं.

वाचस्पत्यम् शब्दकोश - वाच. कोश.

वाजसनेयिसंहिता उवट भाष्य - वा. सं. उ. भा.

वाजसनेयिसंहिता महिधर भाष्य - वा. सं. म. भा.

शतपथब्राह्मण - श. ब्रा.

शौनकसंहिता अथर्ववेद - शौ. अ. वे.

शौनकसंहिता अथर्ववेद सायणभाष्य - शौ. अ. वे. सा. भा.

श्रीमद्भगवद्गीता - गीता.

सूर्योपनिषत् - सूर्य. उप.

सूर्यतापिन्युपनिषत् - सूर्य. ता. उप.

सूर्यसिद्धान्त - सूर्य. सि.

प्रकरण 1. प्रस्तावना

प्रास्ताविक

भारतीय संस्कृतीचा मूलभूत पाया वेदांमुळे सर्वव्यापक बनला आहे. वेदांना मानवी संस्कृतीच्या रक्षणाचा वारसा असे म्हटले जाते. वेदांमधील प्राचीन ऋषींचे विचार पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि द्युलोकापर्यंत धाव घेणारे आहेत. यातूनच ऋषींना स्फुरलेली वाणी म्हणजे सूक्तरचना होय. विश्वाची रचना आणि जीवसृष्टीची निर्मिती कशी झाली यांच्याविषयी ऋषींनी केलेला विचार हा अनादिपासून अनंततेपर्यंतचा आहे. यातील विचार आध्यात्मिक, भौतिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोनाने परिपूर्ण आहेत.

प्राचीन ऋषींचे जीवन निसर्गाधिष्ठित होते. त्यांच्या प्रार्थना निसर्गातील दर्शनीय आणि उपकारक शक्तींना उद्देशून होत्या. ऋषींनी केलेल्या प्रार्थनांवरून असे दिसते की निसर्गाच्या नियमावलीत प्रत्येक घटक एका विशिष्ट तत्त्वांनी बांधला गेला आहे आणि तत्त्वाधिष्ठित हे घटक एकमेकांवर अवलंबून आहेत. उदा. एकमेव ऊर्जास्रोत असलेल्या सूर्याची ऊर्जा पृथ्वीसाठी अत्यंत मोलाची आहे हे वेदांमध्ये ऋषींनी वारंवार सूर्याला उद्देशून केलेल्या प्रार्थनांवरून दिसून येते. वेदांमध्ये ऋषींनी आपल्या जीवनाचा आरंभ सूर्याच्या प्रकाशापासून केला आहे. अंधकाराला न जाणणारा सूर्य आपल्या विविध प्रकाशाच्या नियामक अवस्थांमधून सजीव सृष्टीचे नियमन सुकर बनवतो. पृथ्वीला प्रकाश ऊर्जा देणारा सूर्य आणि मानवी जीवन यांचा परस्परसंबन्ध वैदिक ऋषींच्या जीवनामध्ये दिसून येतो. आजच्या दैनंदिन जीवनातही सूर्याची ऊर्जा महत्त्वाची आहे हे जाणून ऋषींनी केलेल्या सूर्यविषयक सूक्तांचा आणि प्रार्थनांचा सखोल विचार या प्रबन्धात केला आहे.

वेदांमध्ये सूर्य ही देवता प्रकाश आणि तेजाचे प्रतीक आहे. सूर्योदयाबरोबर मानवांचे व्यवहार चालू होतात. सूक्तांमध्ये वर्णित सूर्याचे रोगनिवारक रूप आणि ऋषींनी केलेल्या दीर्घायुष्याच्या प्रार्थना या सूर्योदयाशी संबन्धित आहेत. म्हणून सूर्यप्रकाशाच्या मुख्य तीन

अवस्थांपैकी सूर्योदयाच्या वेळेला ऋषींनी जास्त प्राधान्य दिलेले दिसते. सूर्यप्रकाशामुळे होणाऱ्या रसादी क्रिया, कालगणना आणि ऋतूंची निर्मिती यांचा आणि मानवी जीवनाचा प्रत्यक्ष संबन्ध आहे. ऋषींनी मांडलेल्या सूर्यविषयक विचारांचा सखोल अभ्यास या प्रबन्धात केला आहे.

1.1 सूर्यदेवतेविषयी माहिती

यास्काचार्यांनी केलेल्या देवतांच्या वर्गीकरणात निरुक्त 7.5 येथे द्युस्थानीय देवतांमध्ये सूर्य ही प्रमुख देवता आहे. 'वेदिक मायथॉलॉजी' या पुस्तकात ए. ए. मॅकडोनेल यांनी देवतांच्या वर्गीकरणात निरुक्ताचे अनुसरण केलेले आहे.

सूर्याचे वेगवेगळे गुण सूर्य, सवितृ, पूषन्, मित्र इ. वेगवेगळ्या देवतांच्या रूपात ऋग्वेदीय ऋषींनी वर्णन केले आहेत. त्यांपैकी सूर्य या रूपात सूर्यबिम्ब आणि त्यामागची अधिष्ठात्री देवता अभिप्रेत आहे. गोल सूर्य बिम्ब म्हणजे देवांचे तेजस्वी मुख अशी कल्पना केलेली आहे. सूर्य हा मित्र, वरुण आणि अग्नीचा नेत्र आहे. सर्व विश्वाच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्याचे काम या देवता सूर्यामार्फत करतात. लोकांची बरी-वाईट कृत्ये त्याच्यापासून लपून राहत नाहीत. तोही उपेप्रमाणे निसर्गनियमांचा पालन करणारा आहे. तो आल्यावर लोकांच्या सर्व हालचाली, यज्ञानुष्ठाने, कृषीकर्म सुरु होत असल्याने तोच या सर्व कर्मांना प्रेरणा देणारा आहे. सर्व चराचर सृष्टीला नवचैतन्य आणणारा असल्याने सूर्य स्थावर-जंगम विश्वाचा आत्मा आहे. सूर्याच्या किरणरूप तेजस्वी रथाला सात हरित म्हणजे पिंगट वर्णाचे घोडे असतात असे वर्णन येते. असा हा सूर्याचा रथ द्युलोकापासून पृथ्वीला ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत व्यापून प्रकाशित करून टाकतो. सूर्याला द्यौस् आणि अदितीचा पुत्र मानतात म्हणून तो आदित्य आहे. उषादेवी ही त्याची माता किंवा पत्नी आहे. त्याचे

किरण त्याच्या कन्या आहेत. सूर्य हे प्रकाशणारे आणि जलांना प्रेरणा देणारे चक्र आहे असे वर्णन आले आहे. सूर्य अंधाराला दूर करतो. दिवसांची गणना करतो. आयुष्य वाढवतो. रोग आणि वाईट स्वप्ने नष्ट करतो. लोकांना कर्म करण्याची प्रेरणा देतो.

वैदिक साहित्यात वर्णित सूर्याशी संबंध दर्शविणाऱ्या आणि वेगवेगळ्या प्रयोजनांमुळे स्वतंत्र ठरलेल्या देवता नंतरच्या साहित्यात मात्र सूर्याशी एकरूप झालेल्या दिसतात उदा. मित्र, सवितृ, पूषन्, विष्णु इत्यादी. सूर्याला उद्देशून म्हटला जाणारा गायत्रीमन्त्र हा ऋग्वेदात सवितृ या देवतेसाठी आला आहे. प्रस्तुत प्रबन्ध हा वैदिक सूर्यदेवतेशी संबंधित अभ्यास करत असल्यामुळे इतर सूर्यसदृश्य आणि नंतरच्या काळात सूर्यरूप झालेल्या देवतांच्या सूक्तांचा विचार मी इथे केला नाही. मात्र या देवतांचे सूर्याशी एकरूपत्व हे गृह्यसूत्रांच्या काळातही हळुहळू प्रत्ययाला येऊ लागते. उदा. आश्वलायन गृह्यसूत्रामध्ये 3.7.3 येथे उपनयन विधीत सवितृदेवाशी संबंधित गायत्रीमन्त्र बटूला शिकविल्यानंतर सूर्यदर्शनाचा विधी आहे. त्यामुळे त्याचे थोडक्यात विवेचन योग्य त्याठिकाणी प्रबन्धात केले आहे.

1.2 सूर्यविषयक वैदिक साहित्य

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणी प्रमाणे ऋग्वेदात 1.50; 1.115; 10.37; 10.158; 10.170; 10.189 ही सहा संपूर्ण सूर्यसूक्ते आली आहेत. तसेच सूर्याला उद्देशून इतर सूक्तांमध्ये पुढील ऋचा आल्या आहेत : 1.13.1; 1.18.5; 1.23.17;21; 1.32;33; 1.35.7; 1.51-52; 1.83.5; 1.84.15; 1.89.10; 1.98.1; 1.104.6; 1.105.4-6;12; 1.113.16; 1.117.21; 1.130.2;9; 1.136.3; 1.151.5; 1.157.1; 1.164.7;11-15; 22; 47; 52; 1.175.4; 1.191.8;9; 2.1.11; 2.8.4; 2.12.3; 7; 11; 2.19.3; 2.23.2;

3.22.2; 3; 3.32.8; 3.34.2; 3.44.2; 3.56.2; 3.62.10; 4.1.17; 4.3.10; 4.13.1;
3-5; 4.14.2; 4.28.2; 4.30.4; 4.40.5; 4.51.1; 5.29.5;10; 5.47.2;3; 5.40. 5-
9; 5.45.9; 10; 5.47.3; 5.62.1;8; 5.63.4;7; 5.79.8; 5.85.5; 6.17.3; 6.44.23;
24; 6.46.4; 6.51.2; 6.52.5; 6.47.18; 6.51.2; 6.56.3; 6.72.1;2; 7.33.3;8;
7.35.8; 7.36.1; 7.41.4; 7.47.4; 7.60.1-4; 7.61.1; 7.62.2; 3; 7.63.1-5;
7.65.1; 7.66.4;13;15; 7.78.3; 7.79.1; 7.81.2; 7.82.3; 7.90.4; 7.99.4;
7.104.24; 8.17.8; 8.18.6; 8.27.19; 21; 8.32.23; 8.43.32; 8.58.2; 8.70.5;
8.93.2; 8.101.11; 12; 9.4.6; 9.41.5; 9.63.7; 9.54.2;3; 9.84.4; 9.96.5;
9.97.41; 9.114.3; 10.7.3; 10.14.12; 10.16.3; 10.27.14; 23;24; 10.43.9;
10.45.1; 10.49.7; 10.56.1-7; 10.58.6; 10.59.4;5; 10.62.3; 10.64.5;
10.72.4;6-9; 10.85.1;20; 10.88.6;11;18; 10.90.13; 10.94.3; 10.93.12;
10.121.6; 10.123.11; 10.129.1-4; 10.136.1; 10.141.3; 10; 10.154.5;
158.1; 10.171; 10.177.1; 10.190.3 आणि ऋ. खि. 4.8.5. तसेच
ऋग्वेदसर्वानुक्रमणी प्रमाणे 2.27; 7.51; 7.52; 7.66; 10.185 या पाच पूर्ण
आदित्यसूक्तांमध्ये आणि 8.18.1-3,10-22; 8.47.1-13; 8.67.1-9 या सूक्तांमधील
काही ऋचांमधून आदित्यांबरोबर सूर्याचे वर्णन आले आहे.

बृहत्सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणे अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत 1.22; 2.21; 19.67 ही संपूर्ण
सूर्यसूक्ते असून 7.107; 19.65; 19.66 या सूक्तांमध्ये इतर देवतांना उद्देशून सूर्यासाठी

मन्त्र आले आहेत. अथर्ववेद शौनकसंहितेच्या तेराव्या काण्डातील पहिली दोन रोहितसूक्ते ही पैप्पलादसंहितेत 18.15 ते 18.25 येथे आली आहेत. तसेच शौनकसंहितेत 4.1; 2.32 ही आदित्यसूक्ते आणि संपूर्ण सतरावे आदित्यकाण्ड हे सूर्याला उद्देशून आले आहे आणि इतर सूक्तांमध्ये सूर्याला उद्देशून मन्त्र आले आहेत. तसेच सूर्याला उद्देशून इतर सूक्तांमध्ये पुढीलप्रमाणे मन्त्र आले आहेत : 1.3.6; 1.4.2; 1.9.2; 1.12.1-4; 1.21.1; 1.29.1;5; 2.10.4; 8; 4.2.4; 4.4.2; 4.10.5; 4.18.1; 4.38.5-7; 4.39.6; 5.5.6; 5.21.10; 5.23.6; 5.24.9; 5.28.12; 5.30.15; 6.10.3; 6.12.1; 6.34.4; 6.36.2; 6.38.1; 6.52.1; 6.61.1; 6.83.1; 6.91.2; 6.100.1; 6.105.3; 6.108.1; 7.6.4; 7.7.1; 7.13.1;2; 7.35.8; 7.53.7; 8.1.1;4;5; 8.2.14; 8.4.24; 8.5.18; 8.6.12; 8.9.21; 9.8.21;22; 9.13.22; 10.8.4; 10.10.15; 10.21.5; 11.1.36; 11.6.5;13; 11.8.2; 12.1.15; 20; 12.2.28; 12.2.20; 16.9.3; 19.27.7; 19.39.3; 19.43.3 आणि 19.54.1.

तैत्तिरीयसंहिता 1.6.6.1-2 येथे सूर्योपस्थानादिमन्त्र आले आहेत आणि पुढील मन्त्र सूर्यविषयक आहेत : 1.4.39.1; 1.5.5.3; 1.7.6.3; 2.1.1.3-5; 2.4.10.2; 2.4.12.2; 2.5.2.1-2; 2.6.8.5; 3.1.11.1; 3.2.4.3; 3.3.1.2; 3.3.3.1-2; 3.4.2.1; 3.4.7.1; 4.2.8.7-8; 4.5.8.2; 4.7.7.1; 5.1.8.6; 5.3.2.2-3; 6.4.3.2 आणि 7.1.5.1.

मैत्रायणीसंहिता येथे 1.3.1; 4; 1.3.39; 1.6.10; 1.8.9; 2.5.10;11; 2.9.1; 5; 3.6.3; 4.5.1; 5; 4.9.7; 27 आणि 4.12.5 हे मन्त्र सूर्यविषयक आहेत.

काठकसंहिता येथे 4.1.4 6.3; 9. 6; 12.15; 14.3; 25.3; 28.10; 35.15;

37.15.16 हे मन्त्र सूर्यविषयक आहेत.

वाजसनेयिसंहिता येथे सूर्याशी संबन्धित 1.12; 2.5; 2.26; 3.9; 8.48; 10.29; 11.58-59; 12.44; 13.22-23;30;41; 15.6;15; 63; 18.39-40;55; 19.63; 20.23; 21.25; 22.19; 23.8;60; 24.6;39; 25.1; 6; 29.8; 30.18; 33.35;39; 34.55; 36.24; 38.6; 40.17 हे मन्त्र आहेत.

ऐतरेयब्राह्मण येथे सूर्यविषयक 1.3.5;10; 1.5.30; 2.6.1;4; 2.8.2; 2.25.7; 3.13.10; 3.14.6; 4.18.5; 4.20; 5.5.6; 6.5.8-9; 5.25.5-7; 7.33.3; 8.40.5 हे उतारे सूर्यविषयक असून त्यामध्ये सूर्यविषयक मन्त्रही आले आहेत.

तैत्तिरीयब्राह्मण येथे सूर्याच्या छन्दात्मक रथाचे वर्णन 1.5.12 या उताऱ्यात आले आहे. तसेच 1.1.4; 1.1.9.3; 1.5.3;8;12; 1.5.5.1; 1.5.10.1; 1.6.6; 1.7.1; 2.1.2; 2.1.2.10; 2.2.10; 2.8.7; 2.8.9.1-5; 3.1.2.20; 3.2.5.2; 3.12.9.17; 7.2.20; 7.3.10 हे उतारे सूर्यविषयक असून त्यामध्ये सूर्यविषयक मन्त्रही आले आहेत.

शतपथब्राह्मणातील 2.3.1 हा पूर्ण अनुवाक् सूर्याला उद्देशून केल्या जाणाऱ्या अग्निहोत्राविषयी आहे आणि 10.5.2 हा पूर्ण अनुवाक् सूर्याशी संबन्धित आहे. तसेच येथे 1.9.3.16; 2.1.2.18; 3.1.3.3-4; 3.4.3.13; 3.5.1.13-19; 3.9.4.2; 4.1.6.1; 4.2.1.28; 4.2.5.26; 5.3.4.21; 6.1.1.2-3; 6.1.2.8; 6.2.1.3; 6.2.3.6; 6.7.4.3;

7.1.23;24; 7.3.2.12; 7.4.2.7; 7.5.1.8; 8.5.3.2; 9.2.3.16;17; 9.3.4.23;
9.4.1.8; 10.2.4.3;5; 10.5.2.1;13; 10.6.5.5; 11.6.3.8; 11.8.4.6; 13.3.8.4;
14.2.1.21; 14.3.1.28; 14.3.2.9 हे उतारे सूर्यविषयक असून त्यामध्ये सूर्यविषयक
मन्त्रही आले आहेत. ताण्ड्यब्राह्मणात 6.5.1 येथे सूर्याच्या निर्मितीची कथा आली आहे.

जैमिनीयब्राह्मण येथे 1.80; 1.113; 1.137; 1.197; 2.145; 3.240 हे सूर्यविषयक
मन्त्र आहेत.

तैत्तिरीयारण्यक 2.2 येथे संध्योपासनेसाठी मन्त्र आले आहेत. तसेच 1.2.1; 1.7.1;
1.13.1; 3; 8.2.1; 8.8.1 हे सूर्यविषयक मन्त्र आहेत.

सूर्योपनिषत् आणि चाक्षुषोपनिषत् आणि सूर्यतापिन्युपनिषत् पूर्णतः सूर्याला उद्देशून आहेत
आणि प्रश्नोपनिषत् 1.5.7.8; 2.9; साररहस्योपनिषत् 272.10; शिवोपनिषत् 5.52;
नारायणोपनिषत् 37; 79; वनदुर्गोपनिषत् 462.3; अक्ष्युपनिषत् 1; गीता 4.1; मैत्रायणी
उपनिषत् 9.10; ऐतरेयोपनिषत् 1.1; तैत्तिरीयोपनिषत् 2.6; कठोपनिषत् 5.15; या
उपनिषदांमध्ये सूर्यविषयक मन्त्र आहेत.

श्रौतसूत्रांमध्ये आणि गृह्यसूत्रांमध्ये सूर्यसूक्तांचा किंवा सूर्यविषयक ऋचांचा विनियोग
सांगितला आहे. या सर्व साहित्यांचा उपयोग या प्रबन्धासाठी झाला आहे.

1.3 सूर्यसूक्तांचा विनियोग

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीप्रमाणे ऋग्वेदात 1.50; 1.115; 10.37; 10.158; 10.170;
10.189 ही संपूर्ण सूर्यसूक्ते सूर्याला उद्देशून आहेत. तर बृहत्सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणे

अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत 1.22; 2.21; 19.67 ही संपूर्ण सूर्यसूक्ते असून 7.107; 19.65 आणि 19.66 या सूक्तांमध्ये सूर्याशिवाय इतर देवता पण आल्या आहेत. 7.107 या एकर्च सूक्तामध्ये सूर्य आणि अप् या देवता आहेत. 19.65-67 या सूक्तांमध्ये सूर्याबरोबर सूर्य आणि जातवेदस् अग्नी या देवता आहेत. यजुर्वेदाच्या संहितांमध्ये संपूर्ण काण्ड, प्रपाठक किंवा अध्याय सूर्याला उद्देशून नाही. थोडक्यात काही मन्त्रच सूर्याला उद्देशून येतात. विनियोगाच्या बाबतीत वेगवेगळ्या संहितांमध्ये येणाऱ्या निव्वळ मन्त्रांचा विचार न करता केवळ संपूर्ण सूक्तांचा विचार केला आहे. ऋग्वेदाच्या बाबतीत हा विनियोग आश्वलायन श्रौतसूत्रातून तर अथर्ववेदाच्या बाबतीत कौशिकसूत्रातून घेतला आहे.

1.3.1 ऋग्वेदातील सूर्यसूक्तांचा विनियोग

ऋ. 1.50

अतिरात्र सोमयागात अग्निष्टोमयागात सूर्योदय झाल्यावर आश्विनशस्त्राच्या वेळी सूर्य उगवल्यावर म्हणावयाच्या प्रगाथांमध्ये या सूक्ताच्या पहिल्या 9 ऋचांचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 6.5.18 येथे म्हटले आहे.

ऋ. 1.115

पशुयागात सूर्यासाठी हवी देताना या सूर्यसूक्तातील 1-5 या ऋचा आणि ऋ. 10.37 या सूर्यसूक्तातील 'शन्नो भव चक्षसा' ही 10 वी ऋचा म्हणावी असे आश्व. श्रौ. सू. 3.8.1 येथे म्हटले आहे.

अतिरात्र सोमयागात अग्निष्टोमयागात सूर्योदय झाल्यावर आश्विनशस्त्राच्यावेळी सूर्य उगवल्यावर म्हणावयाच्या प्रगाथांमध्ये या सूक्ताचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 6.5.18 येथे म्हटले आहे.

अतिमूर्ती यागात सूर्य आणि चन्द्रासाठी एक महिना इष्टी केल्या जातात. यातील पुरोनुवाक्या आणि याज्यांमध्ये ऋ. 1.50.4 आणि ऋ. 1.115.1 या ऋचांचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 9.8.3 येथे म्हटले आहे.

ऋ. 10.37

पशुयागात सूर्यासाठी हवी देताना ऋ. 1.115. 1-5 आणि या सूर्यसूक्तातील 'शन्नो भव चक्षसा' ही 10 वी ऋचा म्हणावी असे आश्व. श्रौ. सू. 3.8.1 येथे म्हटले आहे.

अतिरात्र सोमयागात अग्निष्टोमयागात सूर्योदय झाल्यावर आश्विनशस्त्राच्यावेळी सूर्य उगवल्यावर म्हणावयाच्या प्रगाथांमध्ये या सूक्ताचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 6.5.18 येथे म्हटले आहे.

अतिरात्र सोमयागात सूत्येच्या वेळी आहवनीय अग्नीत सहा समिधा अर्पण केल्या जातात. त्यावेळी म्हणावयाच्या मन्त्रांमध्ये या सूक्तातील बाराव्या ऋचेचा विनियोग येतो असे आश्व. श्रौ. सू. 6.12.3 येथे म्हटले आहे.

ऋ. 10.158

दर्शपूर्णमासात अग्न्याध्येयाच्या वेळी वेदीवरील बर्हिला स्पर्श करून होता 'अभिहिष' हा मन्त्र म्हणतो आणि त्यानंतर त्यांनी करावयाच्या जपामध्ये प्रस्तुत सूक्ताचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 1.4.9 येथे म्हटले आहे.

अतिरात्र सोमयागात अग्निष्टोमयागात सूर्योदय झाल्यावर आश्विनशस्त्राच्या वेळी सूर्य उगवल्यावर म्हणावयाच्या प्रगाथांमध्ये या सूक्ताचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 6.5.18 येथे म्हटले आहे.

ऋ. 10. 170

विषुवत् सोमयागात म्हणजेच सत्राच्या एकोणीसाव्या दिवशी दिवसा पठन केले जाते आणि सूर्याला पशूचा हवी दिला जातो. या विषुवत् सोमयागासाठी स्तोत्रियांमध्ये 10.170.1-3 या ऋचांचा समावेश होतो असे आश्व. श्रौ. सू. 8.6.8 येथे म्हटले आहे.

वाजपेय या सतरा दिवसाच्या यागात ऋ. 10.170.2 ही ऋचा अतियाज्या म्हणून म्हणावी असे आश्व. श्रौ. सू. 9.9.14 येथे म्हटले आहे.

ऋ. 10.189

अग्निष्टोमयागात जर दीक्षा घेतलेल्या ऋत्विजाचे निधन झाले तर त्याच्या अंत्यसंस्काराचा विधी येतो आणि तेथून परत आल्यावर ऋत्विज पुन्हा अग्निष्टोमाच्या विधीला सुरुवात करतात. सकाळी शस्त्र, अनुवचन, अभिष्टवन यांचे पठन होते. त्यानंतर सोमचमस भरण्यापूर्वी ते स्मशानात (जेथे ऋत्विजाचे दहन केले आहे तेथे) जातात. त्या दहनस्थलाभोवती बसतात. होता पश्चिमेकडे आणि अध्वर्यु पश्चिमेस बसतो आणि हळू आवाजात (उपांशु) ऋ. 10.189 हे सूक्त म्हणतात असे आश्व. श्रौ. सू. 6.10.16 येथे म्हटले आहे.

दशरात्रयागात दहाव्या दिवशी अग्निध्येय अग्नीला आहुती दिल्यानंतर होता मानसस्तोत्र म्हणतो आणि अध्वर्युला आवाज देतो. अध्वर्यु त्याला प्रतिसाद देतो. त्यानंतर होत्याने हळू आवाजात (उपांशु) ऋ. 10.189.1-3 या सूर्यसूक्तातील ऋचा म्हणाव्या असे आश्व. श्रौ. सू. 8.13.6 येथे म्हटले आहे.

1.3.2 अथर्ववेदात सूर्यसूक्तांचा विनियोग

शौ. अ. वे. 1.22

‘अनु सूर्यम्’ अशी सुरुवात असलेले 1.22 हे ऋषी ब्रह्मन् यांचे सूर्यसूक्त आहे. या सूक्तात

चार मन्त्र आहेत. कौशिकसूत्र 26.14-21 येथे या सूक्ताचा पुढील प्रमाणे विनियोग दिला आहे - या सूक्ताचे पठन करीत हृद्रोग आणि कामला रोगांच्या शमनासाठी लाल रंगाच्या बैलाचे केस घालून ते पाणी रोग्यास प्यायला द्यावे किंवा लाल रंगाच्या बैलाच्या चामड्याचा मणी दुधात घालून संपातांनी अभिमन्त्रित करून रोग्याला बांधावा. रोग्याला हळद घालून केलेला भात खाण्यास द्यावे. नंतर उरलेला भात रोग्याच्या डोक्यापासून पायापर्यंत लावावा. खाटेवर त्याला बसवून त्या खाटेच्या डाव्या पायाला मन्त्रात उल्लेख केलेले तीन पक्षी (शुक, रोपणाका, हारिद्रव) पिवळ्या धाग्याने बांधावे. या सूक्ताचे पठन करीत उरलेले लोममिश्रण रोग्याला प्यायला द्यावे.

शौ. अ. वे. 2.21

ऋषी अथर्वन् यांच्या 2.21 या पाच मन्त्रांच्या सूर्यसूक्ताचा विनियोग पुढीलप्रमाणे आहे - 'अग्ने यत् ते' इत्यादी पाच सूक्ते (2.19 - 2.23) अभिचारकर्मातील पुरस्ताद्धोमात आज्याची आहुती देत असताना म्हणावी असे कौ. सू. 47.8 येथे म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 7.107

ऋषी भृगु यांचे 7.107 हे एक मन्त्र असलेले सूर्य आणि अप् या देवतांसाठीचे सूक्त आहे. कौ. सू. 31.27 येथे कासश्लेष्मावरील उपचार म्हणून या सूक्ताचा विनियोग येतो. 'अव दिवस्तारयन्ति' या ऋचेने भात किंवा सक्तुमन्थाचे अभिमन्त्रण करून भक्षण करावे किंवा पाणी अभिमन्त्रित करून आचमन द्यावे किंवा सूर्याची उपासना करावी असा उपचार सांगितला आहे.

शौ. अ. वे. 19.65 - 67

सायणांनी आपल्या भाष्यात शौ. अ. वे. 19.65 - 67 ही सूर्यसूक्ते म्हणत सूर्याची उपासना

करावी असे म्हटले आहे.

1.4 सूर्यविषयक उपलब्ध साहित्याचा आढावा

‘वैदिक देवतांचा अभ्यास’ या अनुषंगाने अनेक विद्वानांनी सूर्य या देवतेचा कमी अधिक विस्तृतपणे अभ्यास केलेला आहे. यापैकी काही महत्वाच्या ग्रंथांचा आढावा येथे घेत आहे.

यापैकी काही विद्वानांनी वैदिक सौर देवतांच्या अभ्यासाच्या निमित्ताने सूर्याचाही अभ्यास केलेला आहे. यापैकी एक म्हणजे डॉ. शशि तिवारी (1994) यांचे ‘सूर्यदेवता’ हे हिन्दी पुस्तक. या पुस्तकात सवितृ, पूषन्, विष्णु, मित्र, भग, विवस्वत् इ. विविध सौरदेवतांचा अभ्यास केलेला आहे. तसेच सौ. विद्या चित्राव यांच्या ‘वैदिक सूर्योपासना’ (1984) या मराठी पुस्तकात ऋग्वेदातील आणि अवेस्तातील आदित्यदेवता आणि सौरदेवतांचे ऐतिहासिक भूमिकेतून विवेचन केलेले आहे. या पुस्तकात आदित्यदेवतांमध्ये अदिती, वरुण, मित्र, आदित्य, मित्रावरुण आणि सौरदेवतांमध्ये अश्विन्, उषस्, सवितृ, सूर्य, पूषन्, विष्णु या देवतांचा अभ्यास त्यांनी केला आहे. डॉ. प्रवेश सक्सेना यांच्या ‘आदित्य फ्रॉम द ऋग्वेद टु द उपनिषदस्’ (1992) या इंग्रजी पुस्तकात आदित्यांचे आणि त्यांपैकी एक असलेल्या सूर्याचे विवेचन केलेले आहे. डॉ. अयोध्याचन्द्र दास यांनी आपल्या ‘सन वरशिप इन इण्डो - आर्यन रिलिजन अँड मायथॉलॉजी’(1984) या पुस्तकात सूर्य, सवितृ, विष्णु, पूषन्, मित्र आणि उषस् या सौर देवतांचे विस्तृत विवेचन केलेले आहे.

तर काही विद्वानांनी सर्वच वैदिक देवतांचा विचार करत असताना सूर्याविषयी सुद्धा विवेचन केले आहे. यामध्ये ए. ए. मॅकडोनेल यांच्या ‘वैदिक मायथॉलॉजी’

(मॅकडोनेल,1897: 30-31) या ग्रन्थाचा उल्लेख करावा लागेल. व्ही. जी. परांजपे यांनी 'वेदिक रिलिजन' (परांजपे, 1969: 7-8) या पुस्तकात सूर्याचे थोडक्यात वर्णन केले आहे. एस. एन. जोशी यांच्या 'सम मायनर वेदिक डिव्हिनिटिज् इन वेदिक मायथॉलॉजी अँड रिच्युअल' (जोशी, 1978: 121-147) या इंग्रजी पुस्तकात सूर्याचे वर्णन आले आहे.

'सूर्य-अड्क' या सूर्यविषयक कल्याण (1979) नियतकालिकाच्या हिन्दी अंकात सूर्याच्या विविध पैलूविषयीचे लेख आले आहेत. वैदिक सूर्याच्या स्पष्टीकरणात सूर्य आणि सूर्याशी एकरूप झालेल्या देवतांचे उदा. सवितृ, मित्र यावर आधारित लेख आले आहेत. तसेच पौराणिक सूर्योपासना, सूर्यस्तुती, सूर्यप्रतिमा आणि सूर्यमंदिर या विषयांवरील अनेक लेख आहेत. ए. बी. सरेन यांचे 'सन वरशिप इन इंडिया' (1992) हे पुस्तक बिहार राज्यातील औरंगाबाद जिल्ह्यात असलेल्या 'सनश्राइन' या सूर्यमंदिराविषयी आहे. हे मंदिर मध्ययुगात बांधलेले असून या मंदिराविषयी असलेल्या दंतकथा, बांधकामाचा प्रकार, मंदिराची रचना, मंदिर व्यवस्थापन आणि देखभाल, छट व्रत, छट मेला, छट गीत याविषयांवर आधारित आहे. येथे सूर्याची वर्षभर पूजा केली जाते. येथे होणारा छट व्रत उत्सव प्रसिद्ध आहे. व्ही. जी. रेले यांनी 'वेदिक गॉडस्' (रेले,1931: 84) या पुस्तकात जीवशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सूर्याबद्दल विवेचन दिले आहे. महादेवशास्त्री जोशी यांच्या भारतीय संस्कृती कोशाच्या दहाव्या खंडात (जोशी,1896:109-113) संक्षिप्त रूपात सूर्याचे वर्णन आले आहे.

1.5 प्रस्तुत प्रबन्धाचे वैशिष्ट्य

एक तर विद्वानांनी इतर वैदिक देवतांचा अभ्यास करत असताना थोडक्यात सूर्य देवतेचे विवेचन केले आहे किंवा इतर सौर देवतांचा विचार करताना सूर्याचा विचार केला आहे. काही ग्रन्थांमध्ये सूर्यविषयक विविध पैलूंचे विवेचन आले आहे. त्यामध्ये वैदिक सूर्यावरही संक्षिप्त लेखन झाले आहे.

केवळ वैदिक सूर्यावर संपूर्ण वैदिक साहित्याचा आढावा घेत, ग्रान्थिक संदर्भाचा विचार करून अभ्यास आजवर झालेला नाही. त्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रबन्धाची योजना आहे. हे संशोधन करीत असताना 'वैदिक सूर्य' या विषयाचा सूक्ष्म रीतीने आणि साकल्याने अभ्यास केला आहे. तसेच इतर सूर्यसदृश देवता, आदित्य आणि सूर्य यांच्यातील संबंध आणि वेगळेपणा यांचाही थोडक्यात आढावा घेतलेला आहे. यावेळी संहितांपासून ते सूत्रवाङ्मयापर्यंतचे वैदिक साहित्य विचारात घेतले आहे.

1.6 संशोधनाची पद्धत

प्रबन्धाचे संशोधन वेदसंहिता, ब्राह्मणग्रन्थ, आरण्यके, उपनिषदे आणि सूत्रवाङ्मयातील संदर्भावर आधारित आहे. या सर्व संदर्भांचा विचार ग्रन्थांच्या कालक्रमाप्रमाणे केला आहे आणि या संदर्भांची विषयवार विभागणी केली आहे. त्यामुळे ऐतिहासिक आणि पृथक्करणात्मक या दोन संशोधन पद्धतींचा वापर प्रस्तुत प्रबन्धात केला आहे. प्रबन्धात संदर्भांची नोंदणी करत असताना ग्रन्थान्तर्गत रचनेच्या अनुक्रमाने मांडणी केली आहे. शक्यतो मूळ ग्रान्थिक उद्धरणे ही मुख्य विषयविस्तारात न देता तळटीपांमध्ये दिलेली आहेत. वेद संहितांमध्ये येणाऱ्या सूर्यसूक्तांचा आणि मन्त्रांचा विचार करताना सूक्तांमधील मन्त्र प्रबन्धातील विषय विभागांप्रमाणे विभागून त्यांचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. एकाच

मन्त्रांचे स्पष्टीकरण एकापेक्षा अधिक प्रकरणामध्ये आवश्यक ठरत असेल तर एकदा त्याचे स्पष्टीकरण करून इतर ठिकाणी त्याच्या ग्रन्थान्तर्गत संदर्भ तळटीपेत देऊन प्रस्तुत विषयातील त्याच्या आवश्यकतेवर प्रकाश टाकला आहे. संहिता मन्त्रांमधील उद्धरणे देताना वैदिक स्वर चिह्नांचा वापर केलेला आहे. तान्त्रिक कारणासाठी या प्रबन्धात अंक देवनागरी लिपीत वापरता आले नाहीत. त्यामुळे रोमन अकांचा वापर केला आहे. प्रबन्धाच्या सुरुवातीला अनुक्रमणिका आणि प्रबन्धात आलेली संक्षिप्त रूपे यांची यादी दिली आहे. तसेच आधुनिक विज्ञान आणि तन्त्रज्ञान यांच्या आधारे सौर ऊर्जेचा प्रचलित काळात होत असलेला उपयोग लक्षात येणे सोयीचे व्हावे यासाठी परिशिष्टात आवश्यक संकेतस्थळांचे संदर्भ दिले आहेत. प्रबन्धाच्या शेवटी संदर्भ ग्रन्थसूची दिली आहे.

1.7 प्रबन्धाची रचना

या प्रबन्धाचे चौदा प्रकरणात विषयवार विभाजन केले आहे. यानंतर प्रबन्धात आलेल्या प्रकरणांचा थोडक्यात परिचय पुढील प्रमाणे आहे.

प्रकरण 1. प्रस्तावना

प्रकरण 2. आदित्यगण

वेदांमध्ये सूर्याला अदितीच्या पुत्रांपैकी एक आदित्य आणि त्यांनाच पुढे देव असे म्हटले आहे. त्यामुळे सूर्य आणि अदिती यांचा संबन्ध त्याचप्रमाणे आदित्य आणि सूर्य यांच्या संबन्धाचा विचार 'आदित्यगण' या प्रकरणात केला आहे. ऋग्वेदात आदित्यगणांतील इतर देवतांबरोबर सूर्याचे वर्णन येते. अथर्ववेदात आदित्यसूक्तांमध्ये समूहवाचक आदित्यांचे वर्णन आलेले नाही. आदित्य म्हणून केवळ सूर्याचे वर्णन येथे आले आहे. यजुर्वेद,

ब्राह्मणग्रन्थ आणि या पुढील साहित्यात अधिकाधिक प्रमाणात सूर्यासाठी आदित्य हे नाव वापरले आहे असे दिसते.

प्रकरण 3. सूर्य शब्दाचे स्पष्टीकरण

या प्रकरणात 'सूर्य' शब्दाच्या सिद्धीबाबत विचार केला आहे. सूर्य हा शब्द सू किंवा सृ या धातूवरून सिद्ध होतो. "सूर्यः सतेर्वा । सुवतेर्वा । स्वीर्यतेर्वा ।" 'जो सरकतो, उत्पन्न करतो किंवा चांगल्या प्रकारे प्रेरणा देतो तो सूर्य होय' असे सूर्य या शब्दाचे स्पष्टीकरण आहे.

प्रकरण 4. सूर्याची उत्पत्ती

सूर्याची निर्मिती कशी झाली याविषयी वैदिक साहित्यात आलेल्या संदर्भांचा विचार केला आहे. यामध्ये भौतिक स्पष्टीकरणांपासून ते कथा, मिथकांच्या स्वरूपात येणाऱ्या स्पष्टीकरणांपर्यंत अनेक उल्लेख मिळतात.

प्रकरण 5. वेदांमध्ये ऋषींना पडलेले सूर्यविषयक प्रश्न

अन्तरिक्षात सूर्य विराजमान झाल्यावर त्याचे स्वरूप समजावून घेण्याचा प्रयत्न वैदिक ऋषींनी केला आहे. पृथ्वी, सूर्याची ऊर्जा, सूर्याच्या ऊर्जेपासून मिळणारी पृथ्वीला पोषकता आणि सूर्याचा नियमिततेने येणारा प्रकाश याविषयीचे प्रश्न त्यात अन्तर्भूत आहेत.

प्रकरण 6. उगवता सूर्य

या प्रकरणात सूर्योदय आणि त्याला अनुलक्षून असणाऱ्या घटना यांचा विचार केला आहे. वैदिक साहित्यात येणारी सूर्योदयाची वर्णने आणि त्याकाळात होणारी वैदिक अनुष्ठाने

उदा. प्रातरनुवाक्, अग्निहोत्र, संध्योपासना यांविषयीची माहिती प्रस्तुत प्रकरणात समाविष्ट केली आहे. अथर्ववेदातील रोहित ही देवता म्हणजे उगवता सूर्य होय. या रोहितसूक्तांचाही विचार या प्रकरणात केला आहे.

प्रकरण 7. सूर्याचे किरण

सातवे प्रकरण सूर्याच्या किरणांविषयी आहे. सूर्य किरणांची संख्या, त्यांची नावे आणि त्यांचे स्वरूप यांचा विचार येथे केला आहे.

प्रकरण 8. सूर्याचा रथ

सूर्याचा रथ या ऋषींनी वापरलेल्या शब्दप्रयोगावरून सूर्याचा अखंड प्रवास, सूर्याची प्रकाश ऊर्जा आणि सूर्याच्या ऊर्जेतील ऋतुपालनाची शक्ती प्रतीत होते. सूर्याच्या रथाचे म्हणजे संवत्सरातील एकूण सौर ऊर्जेच्या प्रवासाचे जे ठळक गुणधर्म दिसतात त्यांचा विचार या प्रकरणात केला आहे.

प्रकरण 9. सूर्याचे तेज

प्रस्तुत प्रकरणात सूर्याच्या तेजविषयक संदर्भांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.

प्रकरण 10. सूर्य आणि रोगनिवारण

मर्त्य सृष्टीमध्ये जीवन जगताना उपनिषदांमध्ये वर्णन केलेल्या आधिदैविक, आध्यात्मिक आणि आधिभौतिक संकल्पना अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. अन्तरिक्षात असलेला आधिभौतिक सूर्य आध्यात्मिक नेत्रांना दिसतो. परंतु सूर्याचे आधिदैविक गुणधर्म सर्वांना ग्रहण करता येणे शक्य नाही. मानवी देहात उत्पन्न दोष किंवा व्याधी दूर व्हाव्यात यासाठी वैदिक ऋषींनी सूर्याला प्रार्थना केलेल्या आहेत. तसेच निरोगी आणि दीर्घायु

जीवन जगावे यासाठी व्याधी होऊच नयेत हे सुद्धा यात अनुस्यूत आहे. ऋषींनी सूर्याच्या ऊर्जेचा वापर आरोग्यवर्धन, शान्तिकर्म आणि भैषज्यकर्मांमध्ये केलेला दिसतो. यांचा सविस्तर अभ्यास या प्रकरणात केला आहे. तसेच सूर्य आणि नेत्र यांचा संबन्ध आणि नेत्र विकारांवरील प्रार्थना यांचाही समावेश या प्रकरणात केला आहे. सौर ऊर्जेचा वापर करून आरोग्याच्या संकल्पनेसह काही व्याधींवर कशा पद्धतीने उपाय शोधले आहेत याचे वर्णन या प्रकरणात केले आहे.

प्रकरण 11. सूर्य आणि कालचक्र

प्रस्तुत प्रकरणात 'सूर्य आणि कालचक्र' याचे वर्णन आले आहे. प्रकाशीय कार्यातून गती दर्शवणे हा सूर्याचा विशेष गुणधर्म आहे. सूर्याच्या प्रकाशामुळे दिवस आणि रात्र अशी काळाची विभागणी होते. या कालचक्राचे सजीव सृष्टीला अनेक फायदे आहेत. सूर्याच्या प्रकाशाच्या अवस्थांमुळे होणारे बदल म्हणजे दिवस, रात्र, मास, ऋतू, अयन आणि संवत्सर हे होत. म्हणूनच सूर्याला एक चक्र असे म्हटले आहे असे दिसते.

प्रकरण 12. सूर्य आणि जल

या प्रकरणात 'सूर्य आणि जल' यांच्या संबन्धांचा विचार करताना वृष्टिचक्राविषयी आलेल्या वैदिक संदर्भांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण 13. सूर्यप्रकाशात व्यत्यय आणणारे घटक

या प्रकरणात सूर्याच्या प्रकाशात व्यत्यय आणणाऱ्या घटकांविषयीचे विवेचन केले आहे. हे घटक म्हणजे वृत्र आणि स्वर्भानु हे आहेत. वृत्र म्हणजे मेघ आणि स्वर्भानु म्हणजे सूर्यग्रहणाच्या वेळी येणारा अंधकार होय.

प्रकरण 14. उपसंहार

उपसंहार या प्रकरणामध्ये सूर्यविषयक सर्व संदर्भांचा आढावा घेतल्यानंतर समोर आलेल्या निष्कर्षांची मांडणी केली आहे. ऋग्वेदात देवांचे मुख म्हणून आलेल्या भौतिक सूर्याचे वर्णन येते. त्याला उद्देशून प्रकाश, प्रेरणा, समृद्धी, दीर्घायुष्य, निरोगीत्व प्रदान करण्याविषयीच्या प्रार्थना येतात. अथर्ववेदात रोहित किंवा आदित्य यांच्या स्वरूपातील सूर्याचे वर्णन दिसते. विशेषतः रोगनिवारणासाठी सूर्याला केलेल्या प्रार्थना हे अथर्ववेदातील सूक्तांचे वैशिष्ट्य आहे. नंतरच्या वैदिक साहित्यात सूर्य आणि याज्ञिक अनुष्ठाने यांचा संबंध प्रस्थापित झालेला दिसतो जसे की प्रातरनुवाक् आणि अग्निहोत्र. यानंतर सूर्याला केन्द्रस्थानी ठेवून संध्योपासनेचा विधी दिसतो. यातूनच पुढे उपनिषदांमध्ये सूर्याच्या उपासनेचे महत्त्व आणि त्यामुळे होणाऱ्या लाभांचे विवरण आले आहे. श्रौतसूत्रांमध्ये सूर्यसूक्तांचा आणि सूर्यमन्त्रांचा विनियोग वेगवेगळ्या यज्ञांबरोबरच विविध मङ्गलवाचक आणि स्वस्त्ययन कर्मांमध्ये केलेला दिसतो. जवळ जवळ सर्व गृह्यसूत्रांमध्ये नित्योपासनेत सूर्योपासनेला अग्रस्थान दिलेले आढळते.

वर वर्णन केलेल्या सर्व विषयांची मांडणी ही वेगवेगळ्या प्रकारे करता येऊ शकेल आणि त्या प्रमाणे प्रकरणांचाही क्रमही बदलता येईल. परंतु अभ्यासकाच्या दृष्टिकोनातून सूर्य या शब्दाचे भाषिक स्पष्टीकरण म्हणजे व्युत्पत्ती दिल्यानंतर सूर्य आणि त्याच्याशी संबंधित असलेल्या इतर सौर देवता आणि आदित्यगण यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. यानंतर सूर्याच्या उत्पत्तीचा विचार करणे आवश्यक ठरते. समोर दिसणाऱ्या सूर्याच्या स्वरूपाविषयी वैदिक ऋषींना प्रश्न पडणे मानवी स्वभावाला धरून होते. त्यामुळे पुढच्या प्रकरणात यांचा विचार करणे आवश्यक वाटले. ही उत्तरे त्यांनी आपल्या बुद्धीच्या साहाय्याने मिळवल्याचे वैदिक साहित्यात प्रत्ययास येते. यानंतरच्या प्रकरणांची मांडणी करताना सूर्योदय आणि त्यानंतर अनुभवाला येणारे त्याचे किरण, त्याचा रथ आणि त्याचे

तेज यांचा विचार केला आहे. त्यानंतर सूर्यप्रकाश आणि सौर ऊर्जेचा मनुष्याने केलेला उपयोग विचारात घेताना रोगनिवारण, कालचक्र, वृष्टीचक्र यांचे विवेचन अपरिहार्य ठरते. सूर्याचे तेज नसेल तर उद्धवणाऱ्या भयानक परिस्थितीचे वैदिक साहित्यातील वर्णन सूर्याचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी महत्त्वाचे वाटल्याने या विषयाची योजना सर्वात शेवटी केली आहे.

अशाप्रकारे कायम पृथ्वीवर प्रकाशरूपी ऊर्जेचे अधिराज्य गाजवणाऱ्या आणि जलाच्या व्यवस्थेला हातभार लावणाऱ्या सूर्याचा अभ्यास येथे सादर केला आहे. ऋषींनी उपयोगात आणलेली सूर्याची प्रत्यक्ष ऊर्जा कोणकोणत्या प्रयोजनासाठी होती याचे सविस्तर वर्णन पुढे प्रबन्धात आले आहे.

मागील वर्ष म्हणजे 2015 हे साल संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने 'आंतरराष्ट्रीय प्रकाश व प्रकाशावर आधारित तन्त्रज्ञानाचे वर्ष' म्हणून जाहीर केले होते. यावरून आजच्या काळातही सूर्याचा प्रकाश आणि त्याची ऊर्जा यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे याची प्रचीती येते. आधुनिक काळातील सौर ऊर्जा विषयक प्रयोगांमध्ये प्रस्तुत प्रबन्धात विवेचन केलेल्या ग्रान्थिक माहितीचा उपयोग होईल अशी अपेक्षा आहे.

प्रकरण 10. सूर्य आणि रोगनिवारण

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणामध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे सूर्याच्या तेजाचे अधिकाधिक महत्त्व ऋषींनी जाणले होते. या तेजाचा उपयोग ऋषींनी यशस्वी जीवन जगताना शरीर सुदृढ राहावे किंवा शरीरात तयार होणारे काही दोष आणि व्याधी दूर करण्यासाठी केला आहे. सूर्योपासना आणि रोगोपचार यासाठी त्यांनी सूर्योदयाची वेळ निवडली आहे. याचा सविस्तर अभ्यास या प्रकरणात केला आहे. सूर्य उगवताच नेत्रांना प्रकाश मिळतो म्हणजे सगळीकडे प्रकाशल्यामुळे आपल्या नेत्रांना भोवतालच्या गोष्टी दिसू लागतात. शरीराला कार्य करण्यासाठी ऊर्जा प्राप्त होते. या उपकारक कारणास्तव सूर्य हा सर्व विश्वाचा मित्र आहे. वेदकाळात ऋषीमुनीं उगवत्या सूर्याची आराधना भल्या पहाटे करत असत. यासाठी उषेच्या काळापासून त्यांची रेलचेल सुरू होत असे. सूर्य उगवल्यावर सूर्याची उपासना आणि स्तोत्रपठन इ. गोष्टीने वातावरण मंगलमय करून जीवन जगण्याची सवय ऋषीमुनींनी जोपासली. शरीरबांधणी, स्मरणशक्तीत झालेली वाढ आणि कार्य करताना कंटाळा न वाटता त्यात तयार होणारी गोडी हा या उपासनेचा चांगला परीणाम त्यांना जाणवला असावा.

शरीर सुदृढ ठेवण्याची जणू गुरुकिल्ली ऋषींच्या हाती लागली ती सूर्याच्या उपासनेमुळे, असे ऋषीमुनींनी सूर्याजवळ वारंवार केलेल्या प्रार्थनांवरून दिसून येते. सूर्याजवळ केलेल्या प्रार्थनांमध्ये महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे रोग झाल्यानंतर केलेल्या प्रार्थनांपेक्षा रोग होऊच नये म्हणून केलेल्या प्रार्थना आहेत. आध्यात्मिक किंवा प्रापंचिक जीवन जगताना, आयुष्यात शरीर सुदृढ असणे अधिक महत्त्वाचे आहे. यासाठी सूर्याकडे केलेली

दीर्घायुष्याची प्रार्थना म्हणजे आयुष्य निरोगीपणे व्यतीत करता यावे हे यात अनुस्यूत आहे.

10.1 आरोग्य

रोग झाल्यानंतर उपचार करणे हे आपले जसे कर्तव्य आहे तसेच रोग होऊ नयेत याचीही काळजी घेता येणे शक्य आहे. म्हणजेच स्वतःला काही रोगांपासून दूर ठेवता येते. सूर्याचा प्रकाश रोगोपचारांसाठी जसा आवश्यक आहे तसाच तो आजार नसणाऱ्यांसाठी आरोग्यवर्धक आहे अशा प्रकारची वर्णने वेदांमध्ये आली आहेत. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचा प्रकाश आरोग्यदायक आहे हे दर्शविणारे काही उल्लेख खालील प्रमाणे आहेत.

ऋषी प्रजापती वाच्य यांच्या ऋ. 9.84 या पवमान सोमसूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत 'जगाची उत्पत्ती आणि रक्षण करणारा यशस्वी सोम उषेच्या काळात येणाऱ्या सूर्याप्रमाणे भक्तांना कल्याणकारी सुख देतो'¹ असे म्हटले आहे. सूर्य जेव्हा उगवतो तेव्हा संपूर्ण सृष्टीला प्रकाशित करतो. म्हणजे अंधकाराचे निवारण करून येणारा सूर्याचा प्रकाश कल्याणकारक आहे असे वर्णन येथे आले आहे.

सूर्यकिरणांचा नित्य लाभ घेतल्यास रोगांचा प्रादुर्भाव कमी होतो. सूर्योदयाच्या वेळी नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचा प्रकाश आणि शुद्ध प्राणवायूचा पुरवठा शरीराला होत असतो. तसेच अशा सूर्योदयाच्या सान्निध्यात असल्यास रोग होण्याची शक्यता नाही असे खालील ऋचांमध्ये आलेल्या वर्णनांवरूनही दिसते.

ऋ. 10.158 हे ऋषी चक्षु सौर्य यांचे सूर्यसूक्त आहे. या सूक्तातील पहिल्या दोन ऋचांमध्ये ऋषींनी सूर्याजवळ रक्षणासाठी प्रार्थना केली आहे.

¹ आ यस्तुस्थौ भुवनान्यमर्त्यो विश्वानि सोमः परि तान्यर्षति । कृण्वन्त्संचृतं विवृतमभिष्टय इन्दुः

सिषक्त्युषसं न सूर्यः ॥ ऋ. 9.84.2

‘द्युलोकापासून सूर्य, अन्तरिक्षापासून वायू आणि पृथ्वीलोकापासून अग्नी या देवता आमचे रक्षण करोत’² असे पहिल्या ऋचेत म्हटले आहे. ‘हे सवितृ, तुझे तेज शंभर यज्ञांसाठी योग्य आहे. खाली पडणाऱ्या विद्युतापासून आम्हाला संरक्षण दे’³ असे दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. ‘हे सविता, तू सर्वांचा प्रेरक सूर्य आहेस. आमच्या स्तुतींनी प्रसन्न हो. तुझे रस हरण करणारे तेज पुष्कळ यज्ञांसाठी योग्य आहे किंवा तू आपल्या प्रकाशाद्वारे सर्व पूजतोस किंवा आमच्या शत्रूद्वारा पडणाऱ्या कठीण अशा आयुधांपासून आमचे रक्षण कर.’⁴

ऋ. 10.158 या सूक्तातील पहिल्या ऋचेत आलेल्या आशयाप्रमाणे यास्काचार्यांनी निरु. 7.5 येथे सूर्य द्युस्थानीय आहे असे म्हटले आहे. या ऋचेत विशिष्ट तत्त्वांच्या विशिष्ट देवतांना उद्देशून प्रार्थना केली आहे. तसेच या सूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत सूर्याच्या तेजाला ऋषींनी सवितृ असे संबोधले आहे आणि खाली पडणाऱ्या वीजेला एक आयुध म्हटले आहे. पृथ्वीवर वीजेमुळे होणारा संहार ऋषींना परिचित होता आणि यापासून संरक्षण ऋषींनी सूर्याजवळ मागितले आहे. येथे ऋषींनी नैसर्गिक आपत्तींना शत्रू समजले आहे असे दिसते. ऋषी सार्षपाज्ञा यांनी ऋ. 10.189.2 या सूर्यसूक्तातील ऋचेत ‘उगवलेल्या सूर्याचे तेज शरीरात प्राण आणि अपान रूपात संचार करते. असा हा महान सूर्य आकाशात उगवला

² सूर्यो न दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ ऋ. 10.158.1

³ जोषां सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हति । पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ ऋ. 10.158.2

⁴ हे सवितः सर्वस्य प्रेरक सूर्यः अस्मात्स्तुत्यादिकं सेवस्व रसहरणशीलः तेजः शतं सवान् बहून् यज्ञान प्रति योग्यं भवति । यद्वा । प्रकाशनादिद्वारा पूजयति । स त्वं अस्मान् निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासुक्षिप्यमाणायाः दिद्युतः वज्रनामैतत् । शक्तेरायुधात् पाहि । ऋ. सा. भा. 1. 158.2

आहे'⁵ असे म्हटले आहे.⁶ उगवलेल्या सूर्याचे तेज आणि मानवी शरीर यांचा परस्पर संबन्ध या ऋचेत सांगितला आहे.

अथर्ववेदात खाली दिलेल्या मन्त्रांमध्ये निरोगी राहून जीवन जगावे अशी ऋषींची इच्छा आहे. निरोगी आयुष्यासाठी सूर्याचे दर्शन नित्य घडावे अशा स्वरूपाच्या प्रार्थना ऋषींनी सूर्याकडे केलेल्या आहेत. या मन्त्रांमध्ये चिरकाल सूर्यदर्शन म्हणजेच दीर्घायुष्य असे जणू समीकरण बनले आहे किंवा जास्त सूर्योदय पाहावेत म्हणजे जास्त काळ आयुष्य जगावे असा आशय या मन्त्रांमध्ये आला आहे.

ऋषी सिन्धुद्वीप अथवा अथर्वन् कृति यांच्या सूक्तातील शौ. अ. वे. 1.3.6 या मन्त्रात 'हे औषधीदायी जलांनो, मला तुम्ही दीर्घायुष्य आणि चिरकाळापर्यंत सूर्याचे दर्शन घडवा'⁷ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'चिरकाल सूर्य सर्वांना प्राणतत्त्व देणारा प्रेरक आदित्य आहे म्हणून जास्त काळ जगावे असा या मन्त्राचा आशय आहे.'⁸ यावरून जलपान आणि उगवत्या सूर्याचे दर्शन यांची निरोगी जीवनासाठी सांगड घातलेली दिसून येते.

ऋषी अथर्वन् यांच्या लाक्षासूक्तातील शौ. अ. वे. 5.5.6 या मन्त्रात 'हे सुवर्णवर्ण, सूर्यकांती, सुतनु आणि सुभगे सिलाची ओषधे, तुझ्या व्रण बरा करण्याच्या सामर्थ्यामुळे

⁵ अन्तश्चरति रोचुनास्य प्राणादपानुती । व्यंख्यन्मद्विषो दिवम् ॥ ऋ.10.189.2

⁶ या मन्त्राचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याचे तेज' या प्रकरणात केला आहे.

⁷ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्यं दृशे । शौ. अ. वे.1.6.3; पै. अ. वे. 1.1.3

⁸ चिरकालं सूर्यं सर्वेषां प्राणप्रदत्वेन प्रेरकम् आदित्यं दृशे । चिरकालं जीवितुम् इत्यर्थः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.6.3

तुला निष्कृती नाव मिळाले'⁹ असे म्हटले आहे. विटनीच्या मते ही औषधी म्हणजे Sun-colored one आहे. या मन्त्रात जे औषध व्रण नाहीसे करणारे आहे अशा औषधाची कांती सूर्याच्या वर्णाप्रमाणे म्हणजे तेजस्वी आहे. येथे वनस्पतीपासून मिळणाऱ्या औषधीची तुलना सूर्यवर्णाशी केली आहे. ऋषींना सूर्याचे तेज आरोग्याचे प्रतीक वाटत असावे किंवा सूर्याचे तेज आणि आरोग्य यामध्ये साम्य दिसत असावे असे येथे दिसते.

ऋषी गरुत्मत् यांच्या शौ. अ. वे. 6.12.1 या तक्षकाला उद्देशून आलेल्या मन्त्रात ' ज्याप्रमाणे सूर्य द्युलोकाला जाणतो, रात्र जगताला व्यापते त्याप्रमाणे सर्पांचे कुळ जाणणारा मी तुझे विष नाहीसे करतो'¹⁰ असे म्हटले आहे. सूर्याला द्युलोकाचा जाणकार येथे मानले आहे.

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या शौ. अ. वे. 8.1 या आयुसूक्तातील पहिल्या, चौथ्या आणि पाचव्या मन्त्रांमध्ये मृत्यूदेवाला प्रार्थना केलेली आहे. 'अंतकाला नमस्कार. हे मृतका, तुझे प्राण आणि अपान येथे रमोत. या पुरुषाचे जीवन सूर्याच्या भागात येथे अमृताच्या लोकात राहो '¹¹ असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'हे पुरुषा, मृत्यूपाशात तू न अडकता त्यापासून मुक्त

⁹ हिरण्यवर्णे सुभगे सूर्यवर्णे वपुष्टमे । रुतं गच्छासि निष्कृते निष्कृतिर्नामि वा असि ॥ शौ. अ. वे. 5.5.6; पै. अ. वे. 6.4.7

¹⁰ परि द्यामिन्व सूर्योऽहीनां जनिमागमम् । रात्री जगदिवान्यद्धसात्तेनां ते वारये विषम् ॥ शौ. अ. वे. 6.12.1; पै. अ. वे. 19.4.4

¹¹ अन्तकाय मृत्यवे नमः प्राणा अपाना इह ते रमन्ताम् । इहायमस्तु पुरुषः सुहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥ शौ. अ. वे. 8.1.1; पै. अ. वे. 16.1.1

हो. अग्नी आणि सूर्य या लोकाला तू सोडून जाऊ नकोस'¹² असे या चौथ्या मन्त्रात म्हटले आहे आणि या पुढे पाचव्या मन्त्रात 'हे पुरुषा, मातरिश्वान् वायू तुझे शरीर पवित्र करो. जल तुझ्यावर अमृत वर्षाव करो. सूर्य तुझ्या शरीरात ऊर्जा उत्पन्न करो. मृत्यू तुझ्यावर दया दाखवो. तुझा मृत्यू न होवो'¹³ असे म्हटले आहे.

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या आयुसूक्तातील शौ. अ. वे. 8.2.14 या मन्त्रात 'हे साधका, द्युलोक आणि पृथ्वी सुखकारक होवोत त्यांच्यापासून त्रास होऊ नये. सूर्य सुखकारक प्रकाशो. तुझ्या हृदयाला वायू सुखकारक होवो. दिव्य जल तुला अनुकूल होवो'¹⁴ असे म्हटले आहे. अशा प्रकारे या मन्त्रात पृथ्वी या ग्रहावर योग्य प्रकारांनी आयुष्यवृद्धी व्हावी याची काळजी घेतली गेली आहे.

ऋषी शुक्र यांनी शौ. अ. वे. 8.5.18 या मन्त्रात 'द्युलोक, पृथ्वी, दिवस, सूर्य, इन्द्र, अग्नी आणि धाता हे माझे कवचाप्रमाणे संरक्षण करोत'¹⁵ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात संरक्षण इतर देवतांसोबत सूर्याकडे सुद्धा मागितले आहे.

¹² उत् क्रामातः पुरुष मावं पत्था मृत्योः षड्वीशमवमुञ्चमानः । मा च्छित्था अस्माल्लोकेदग्नेः सूर्यस्य सुदृशः ॥ शौ. अ. वे. 8.1.4; पै. अ. वे. 16.1.4

¹³ तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षन्त्वमृतान्यापः । सूर्यस्ते तन्वे३ शं तपाति त्वां मृत्युर्दयतां मा प्र मेष्टाः ॥ शौ. अ. वे. 8.1.5; पै. अ. वे. 16.1.5

¹⁴ शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिश्रियौ । शं ते सूर्य आ तपतु शं वातो वातु ते हृदे । शिवा अभि क्षरन्तु त्वायो दिव्याः पर्यस्वतीः ॥ शौ. अ. वे. 8.2.14; पै. अ. वे. 16.4.4

¹⁵ वर्म ते द्यावापृथिवी वर्माऽहर्वर्म सूर्यः । वर्म म इन्द्रश्चाग्निश्च वर्म धाता दधातु मे ॥ शौ. अ. वे. 8.5.18

ऋषी मातृनामन् यांच्या मातृनामन् सूक्तात गर्भिणीचे रोगजन्तूंपासून रक्षण करण्यासाठी शौ. अ. वे. 8.6 हे सूक्त म्हटले जाते. या सूक्तातील 12 व्या मन्त्रात 'सूर्यप्रकाश सहन न होणारे, तसेच घाणेरड्या ठिकाणी निवास करणारे, दुर्गंधीकारक आणि लाल मुख असलेल्या रोगजन्तूंना मी नष्ट करतो'¹⁶ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. सायणाच्या मते 'ये भूतविशेषाः सूर्यं न सहन्ते ।' म्हणजे हे अशा प्रकारचे जीव आहेत की सूर्याचा प्रकाश सहन करीत नाहीत. विटनीच्या मते घाणीत राहणारे जे लाल मुखाचे, दुर्गंधीकारक किंवा घाणेरड्या वस्त्रात राहणारे मकक नावाचे जीव होत. येथे रोग पसरवणारे जन्तू हे अस्वच्छ ठिकाणी वाढतात. या मन्त्रात आलेल्या मकक या जन्तूंचा संसर्ग टाळण्यासाठी सूर्यप्रकाश मिळणे आवश्यक आहे. जेथे सूर्यप्रकाश नसतो तेथे रोगजन्तूंची वाढ झपाट्याने होते. सूर्यप्रकाश हा आरोग्यदायक वातावरणास मदत करतो. म्हणून निरोगी राहाण्यासाठी गर्भिणीने सूर्योदयातील सूर्यप्रकाशाचा अवश्य लाभ घ्यावा असे येथील आशयावरून दिसते.

शौ. अ. वे. 13.1 या सूक्तात ऋषी ब्रह्मन् यांनी 58 व्या मन्त्रात 'हे सूर्यदेवा, तुझ्या आणि माझ्या विरुद्ध आचरण करणाऱ्याला दुस्वःप्र, दुष्टकल्पना तसेच पाप आदीची पीडा होते'¹⁷ असे म्हटले आहे. विटनीच्या मते दुस्वःप्र, शमल आणि दुरित म्हणजे अनुक्रमे evil-

¹⁶ ये सूर्यं न तितिक्षन्त आतर्पन्तमुमुं दिवः । अरायान् वस्तवासिनो दुर्गन्धील्लोहितास्यान् मककान् नाशयामसि ॥ शौ. अ. वे. 8.6.12; पै. अ. वे. 16.80.3

¹⁷ यो अद्य देव सूर्य त्वां च मां चान्तरायति । दुष्वप्यं तस्मिंश्चमलं दुरितानि च मृज्महे ॥ शौ. अ. वे.13.1.58; पै. अ. वे. 20.27.2

dreaming, pollution and difficulties आणि ग्रिफिथच्या मते अनुक्रमे ill dream and troubles and impurity होय.

या मन्त्रात सूर्याविरोधी आचरण केल्यास काय परिणाम होतात हे दर्शविले आहेत. सूर्याचा प्रेरक प्रकाश प्राणिमात्रांना दिवसा कार्यप्रवृत्त करतो आणि रात्री आरामाची व्यवस्था करतो. यावरून वैयक्तिकरित्या या मन्त्राचा अर्थ घेतल्यास सूर्याच्या विरुद्ध आचरण करणे म्हणजे दिवसा झोपणे किंवा पहाटे दीर्घकाळ झोपणे असे असावे. दिवसा झोपल्यामुळे वाईट स्वप्न पडतात. विटनीनी शमल याचा अर्थ pollution केला असला तरी ते प्रदूषण नव्हे. शमल म्हणजे अमंगल.

तै. सं. 3.2.4.3 येथे 'द्युलोकाविषयी होणाऱ्या पापापासून हे सूर्या तू माझे रक्षण कर'¹⁸ असे म्हटले आहे.

'पूर्व दिशेकडून येणाऱ्या सूर्याने कोणत्याही संकटापासून रक्षण करावे'¹⁹ असे वा. सं. 2.5 येथे म्हटले आहे. 'सूर्य हा ह्या लोकात आहे'²⁰ असे तै. ब्रा. 7.3.10 येथे म्हटले आहे. सूर्य हा और्जिक तारा पृथ्वीला ऊर्जा देणारा आहे. म्हणून सूर्य हा ह्या लोकात आहे असे येथे म्हटले असावे असे दिसते.

वैदिकोत्तर साहित्यात जसे की मत्स्यपुराणातील पुढील संदर्भात सूर्य आरोग्याशी निगडित आहे.

'सूर्यापासून आरोग्याची इच्छा करावी. अग्निपासून धनाची, ईश्वरापासून ज्ञानाची आणि

¹⁸ सूर्यो मा देवो दिव्यादंहसस्पातु इति । तै. सं. 3.2.4.3

¹⁹ सुमिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चिद्धिशस्त्यै । वा. सं. 2.5

²⁰ असावादित्योऽस्मिन् लोक आसीत् ॥ तै. ब्रा. 7.3.10

जनार्दनापासून मोक्षाची इच्छा करावी'²¹ असे मत्स्य. पु. 68.41 येथे म्हटले आहे.

वर उल्लेखित वर्णनांमध्ये सूर्य, पृथ्वी आणि सजीवसृष्टी यांचा परस्पर संबन्ध आला आहे. पृथ्वी या लोकात जीवन निर्मिती होण्यास सूर्याची ऊर्जा अत्यंत अनुकूल आहे. सजीवांमध्ये अधिक प्रगल्भता लाभलेल्या मानव प्राण्याला निरोगी जीवन जगण्यासाठी सूर्योदयातील ऊर्जेचा अवश्य लाभ घेता येणे शक्य आहे असे वरील अभ्यासावरून वाटते.

प्रचलित काळात सूर्यनमस्काराच्या माध्यमाने सूर्याला उद्देशून जे बारा नमस्कार घातले जातात त्यातून सूर्योपासना आणि योग या दोन्ही गोष्टी साध्य होतात. सूर्यनमस्कार घातल्यामुळे मनुष्य स्वस्थ आणि प्रसन्न राहतो. गीता. 4.1 येथे 'भगवान श्रीकृष्णाकडून अविनाशी योग प्रथम सूर्याने ऐकला होता' असे म्हटले आहे. याप्रमाणे सूर्य आणि योग यांचा परस्परसंबन्ध आहे. मागील शतकामध्ये सूर्यनमस्कार एक व्यायामप्रकारात विकसित झाला आहे.²²

10.2 विविध रोग आणि सूर्यचिकित्सा

ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात रोगांवर उपचार पहाटेच्या सूर्यप्रकाशात केले जात असत असे सूक्तांमध्ये सांगितले आहे. सूक्तपठण आणि रोगांवर उपचार हे कार्य सूर्योदयाच्या काळात एकत्रितपणे केले जात असत. या वेळेत केलेले मन्त्रपठन उपचारांप्रमाणे उपयोगी पडत असे. अशाप्रकारे वैदिक काळात रोगोपचाराची सूर्यप्रकाशाशी सांगड घातलेली दिसून येते. ऋग्वेद आणि अथर्ववेदात रोग होवू नयेत अथवा रोग झाल्यास त्यांच्या निवारणासाठी

²¹ आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद् धुताशनात् । ईश्वराद् ज्ञानमिच्छेद् च मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥
मत्स्य. पु. 68.41

²² या विषयाला अनुसरून 'सूर्यनमस्कारके अंतर्गत आनेवाले नामोंका अभ्यास' हा हिन्दी भाषेत शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा - देशमुख, 2015 अ.

सूर्याकडे कशाप्रकारे प्रार्थना केलेल्या आहेत यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे. या प्रकरणात रोगांच्या नावाप्रमाणे अभ्यास केला आहे.

10.2.1: हृदयरोग आणि त्वचारोग

ऋग्वेदात 1.50 हे ऋषी प्रस्कण्व काण्व विरचित सूर्यसूक्त आहे. या सूक्तात एकूण 13 ऋचा आहेत. यापैकी 11, 12 आणि 13 या शेवटच्या तीन ऋचा हृदयरोग आणि हरिमाण या रोगांच्या नाशासाठी उगवत्या सूर्याला अनुलक्षून म्हणाव्यात असे म्हटले आहे. तसेच ऋग्वेद अनुक्रमणीमध्ये या तीन ऋचांना रोगघ्न उपनिषद म्हटले आहे.

या ऋचांच्या प्रस्तावनेत सायणांनी पुढील प्रमाणे म्हटले आहे. ‘रोगाच्या शांतीसाठी उगवत्या सूर्याला उद्देशून या तीन ऋचा म्हणाव्या. तसेच अनुक्रमणीमध्ये सांगितल्याप्रमाणे या शेवटच्या तीन ऋचा रोगघ्न उपनिषद आहेत. रोगाच्या निवारणासाठी या तीन ऋचा म्हणत सूर्याची स्तुती म्हणजे सूर्याची उपासना करावी असे प्रस्कण्व ऋषी म्हणतात. शौनक म्हणतात ‘उद्यन्नद्य हा मन्त्र सूर्याला उद्देशून आहे. तो पापाचे प्रक्षालन करणारा आहे. रोग आणि विष नष्ट करणारा आणि भोग आणि मुक्तीचे फल प्रदान करणारा आहे.’²³

²³ उद्यन् इत्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा च अनुक्रमण्यामुक्तम् अन्त्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषत् इति । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्यमस्तौत् तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगन्निरगमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन – “उद्यन्नद्येति मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।” इति । ऋ. सा. भा. 1.50.11

ऋ. 1.50.11 या ऋचेमध्ये उगवणाऱ्या सूर्याला उद्देशून ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांनी स्तवन केले आहे. 'हे उगवणाऱ्या आणि आरोहण करणाऱ्या मित्रा' असे ऋषी सूर्याला संबोधतात. सूर्याचे मित्र हे स्वरूप सर्वांना अनुकूल असलेले, अत्यंत दयाळूपणाचे आणि जिऱ्हाळ्याचे आहे. त्याच्या या रूपात एक प्रकारची आपुलकी आहे. असा हा मित्र असलेला सूर्य उगवताच माझ्या आजाराचे निवारण करेल ही ऋषींची अपेक्षा येथे व्यक्त झालेली आहे. या ऋचेचा अनुवाद अगदी सरळ आहे. ऋषी म्हणतात, 'हे मित्ररूपी सूर्या, तुझा अन्तरिक्षात उदय झाला आहे. या तुझ्या वाढत जाणाऱ्या तेजाबरोबर माझा हृदयरोग आणि हरिमाण हे रोग नष्ट होवोत.'²⁴ या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'मित्र हा सर्वांसाठी अनुकूल तेज असलेला आहे. याचे आरोहण प्रामुख्याने अन्तरिक्षात जलद गतीने होते. या गतीप्रमाणे हे सूर्या, माझ्या हृदयातील आंतररोग आणि शरीराची कांती घालवणारा बाह्यरोग यांचा नाश कर किंवा शरीराला रोगामुळे आलेला पिवळावर्ण घालव.'²⁵ सायणांच्या मते हे रोग बरे होण्यासाठी उगवत्या सूर्याजवळ ही ऋचा म्हणावी. थोडक्यात उगवलेल्या सूर्यतेजाच्या साहाय्याने हा आजार बरा करण्याविषयी सूर्याला केलेली ही प्रार्थना आहे. हृदयरोगाबरोबर या ऋचेत उल्लेख केलेला दुसरा रोग म्हणजे

²⁴ उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ऋ. 1.50.11

²⁵ हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्य अस्मिन् काले उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तराम् उद्गततरां दिवम् अन्तरिक्षम् आरोहन् अभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा । दिवम् अन्तरिक्षम् उत्तराम् आरोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवं विधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमान्तरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगम् । यद्वा । शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । ऋ. सा. भा.

हरिमाण आहे. हरिमाण या शब्दाचा अर्थ त्वचेला आलेला पिवळेपणा होय. त्वचा काविळ या आजारामुळे पिवळी पडते. काविळ हा आजार यकृताशी संबन्धित आहे. हृदय आणि यकृत या दोन अतिशय महत्त्वाच्या अवयवांसंबन्धित असलेले रोग बरे करण्याची प्रार्थना या ऋचेत सूर्याकडे केली आहे. औषधोपचाराचा नैसर्गिक उपाय इथे उगवलेल्या सूर्य उपासनेच्या माध्यमातून वर्णन केलेला दिसतो. कारण मै. उप. 5.5 येथे 'सूर्य हा प्राणरूपी आहे'²⁶ असे म्हटले आहे. मानवी शरीरातील हृदय हे रक्ताभिसरणाच्या माध्यमातून शरीराला प्राणवायूचा पुरवठा करत असते. पहाटेच्या शुद्ध हवेत सूर्याचा कोवळा प्रकाश आणि प्राणवायूचा मुबलक पुरवठा मोठ्या प्रमाणात असतो. अशा वेळेत मानवी शरीरातील मुख्य अवयव म्हणजे हृदय सक्षम राहण्यासाठी हृदयाशी संबन्धित आजार ज्यांना आहेत अशा व्यक्तींनी या वेळेत केलेली सूर्याची उपासना म्हणजे एक प्रकारचा औषधोपचार होय असे मला वाटते.

'शरीराचा वर्ण घालवणाऱ्या या आजाराला आम्ही शुक, रोपणाका आणि हारिद्रवाच्या ठिकाणी घालवतो'²⁷ असा आशय असलेल्या या ऋचेचा उद्देश आजार नष्ट व्हावा हा आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'माझा हरिमाण म्हणजे शरीराला आलेला हरितवर्ण होय. हा वर्ण समान वर्णाच्या शुक आणि रोपणाका या पक्ष्यांच्या ठिकाणी स्थापन करतो. तसेच हरितवर्ण असलेल्या हरिताल वृक्षाच्या ठिकाणी माझा हरिमाण हा

²⁶ प्राणोऽग्निः सूर्य इति । मै .उप. 5.5

²⁷ शुकैषु मे हरिमाणं रोपणाकांसु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ ऋ. 1.50.12

रोग घालवतो.²⁸ प्राणरूपी सूर्याकडे रोग्याला या आजारांपासून मुक्त करणे आणि या आजाराचे दुसऱ्या ठिकाणी आरोपण करणे हे दोन उद्देश ऋ. 1.50.12 या ऋचेतून दिसून येतात. काविळ या आजारातील मुख्य दोष त्वचेला आलेला पिवळा वर्ण होय. हा मुख्य दोष स्थापित करण्याची केलेली मागणी म्हणजे ऋषी मनाची खात्री पटवून घेत आहेत की हा रोग समूळ नष्ट झाला आहे. येथे रोगांमधील दोष काढून घेऊन किंवा तो रोग्यापासून दूर करून तो दोष दुसरीकडे स्थापित करण्यासाठी समान वर्णाच्या गोष्टींची निवड केली आहे. रोगांचे स्थलांतर करण्यासाठी समान वर्ण निवडले आहेत हे या ऋचेत महत्त्वाचे आहे.

अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत 'अनु सूर्यम्' अशी सुरुवात असलेले 1.22 हे सूर्यसूक्त आहे. या ऋषी ब्रह्मन् विरचित सूक्तात चार मन्त्र आहेत. हे सूक्त वर उल्लेखित ऋग्वेदातील ऋषी प्रस्कण्व काण्व विरचित सूर्यसूक्तातील 1.50.11-13 या ऋचांप्रमाणे हृदयरोग आणि हरिमाण या रोगांविषयी असून या सूक्तातील मन्त्र थोड्याशा फरकाने आलेले आहेत. कौशिक सूत्र 26.14-21 येथे सांगितलेला विनियोग सायणांनी या सूक्ताच्या प्रस्तावनेत उद्धृत केला आहे तो पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

'या सूक्ताचे पठन करीत हृद्रोग आणि कामला रोगांच्या शमनासाठी लाल रंगाच्या बैलाचे केस घालून ते पाणी रोग्यास प्यायला द्यावे किंवा लाल रंगाच्या बैलाच्या चामड्याचा

28 मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्वेषु हरितालद्रुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि निदधीमहि । ऋ. सा. भा. 1.50.12

बनवलेला मणी दुधात घालून संपातांनी²⁹ अभिमन्त्रित करून रोग्याला बांधावा. रोग्याला हळद घालून केलेला भात खाण्यास द्यावे. नंतर उरलेला भात रोग्याच्या डोक्यापासून पायापर्यंत लावावा. खाटेवर त्याला बसवून त्या खाटेच्या डाव्या पायाला मन्त्रात उल्लेख केलेले तीन पक्षी (शुक, रोपणाका, हारिद्रव) पिवळ्या धाग्याने बांधावे. या सूक्ताचे पठण करीत उरलेले लोममिश्रण रोग्याला प्यायला द्यावे.³⁰ या सूक्तातील मन्त्रांचे स्पष्टीकरण पुढील प्रमाणे आहे.

पहिल्या मन्त्रात 'हे रुग्णा, तुझा हृदयरोग आणि हरिमा सूर्याकडे जावो. तुझा वर्ण लाल वर्णाच्या म्हणजे रोहित वर्णाच्या बैलाप्रमाणे होवो'³¹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात लाल वर्णाच्या बैलाप्रमाणे त्वचेचा वर्ण व्हावा अशी ऋषींची अपेक्षा येथे व्यक्त झाली आहे.

²⁹ या सूक्तातील प्रत्येक मन्त्र म्हणत आज्याची आहुती देतात. आहुती देऊन राहिलेला आज्याचा अंश त्या वस्तूच्या ठिकाणी आणतात. याला संपात करणे असे म्हणतात.

³⁰ तेन हृद्रोगकामलादिरोगोपशान्तये रक्तवृषभरोममिश्रोदकं पाययेत् । तथा तेनैव रक्तगोचर्मच्छिद्रमणिं गोक्षीरे प्रक्षिप्य संपात्य, अभिमन्त्र्य तन्मणिबन्धनम्, तत्क्षीरपानं च कारयेत् । तथा रोगिणं हरिद्रौदनं भोजयित्वा तदुच्छिष्टानुच्छिष्टेन आग्रपदं प्रलिप्य, खट्वायाम् उपवेश्य तदधः शुककाष्ठशुकगोपीतनकाख्यानां त्रयाणां पक्षीणां सव्यजङ्घायां हरितसूत्रेण आबन्धनम् इत्येवमादिकं सूत्रोक्तं कुर्यात् । सूत्रं च 'अनु सूर्यम्' इति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रम् आचार्ययति इत्यादि ' जातरूपेणापिधाप्य बध्नाति' । कौ. सू. 26.14-26

³¹ अनु सूर्यमुदयतां हृदयोतो हरिमा च ते । गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि ॥ शौ. अ. वे. 1.22.1; पै. अ. वे. 1.28.1

अथर्ववेदात हृदयरोगासाठी येणारा शब्द हृद्द्योत असा आहे. सायणांनी या मन्त्राच्या आपल्या भाष्यात हृदयरोग आणि हरिमाण या दोन्ही रोगांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. ‘हृदयं द्योतयति दीपयति संतापयतीति हृद्द्योतः ।’ हृद्द्योत म्हणजेच हृदयाला पीडा देणारा रोग म्हणजे हृदयरोग होय. हरिमाण या रोगाचे स्पष्टीकरण करताना सायण म्हणतात. ‘हरिमा कामिलादिरोगजनितः शारीरो हरिद्वर्णः ।’ म्हणजे काविळ इत्यादी रोगांमुळे शरीरात उत्पन्न झालेला पिवळा वर्ण होय. यामुळे शरीरात होत असलेला दाह कमी करण्यासाठी सूर्याला प्रार्थना करावी कारण सूर्य स्वतः उष्णतेचा स्रोत आहे. रोग्याच्या शरीरातील संताप म्हणजे पीडा ही सूर्याकडे जावो’³² असा याचा अर्थ आहे. या सूक्तातील दुसऱ्या मन्त्रात ‘हे रुग्णा, तुझ्या शरीरास दीर्घायुष्य सूचित करणारा लालवर्ण प्राप्त होवो. म्हणजेच तू पापापासून आणि पिवळ्या वर्णापासून मुक्त हो’³³ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘उचित असा लालवर्ण प्राप्त होण्यासाठी हे रोग्या, तू लाल

³² हृद्द्योतः । हृदयः द्योतयति दीपयति संतापयतीति हृद्द्योतः हृद्रोगः । यद्वा हृद्रोगजनितः संतापो हृद्द्योतः । हरिमा कामिलादिरोगजनितः शारीरो हरिद्वर्णः । व्याधिद्वयमपि सूर्यम् गच्छन्तं भानुम् अनु लक्ष्यकृत्य उदयताम् उदगच्छतु । उक्तः संतापो हरिद्वर्णश्च अस्माच्छरीराद् उत्क्रम्य संतापकं हरिद्वर्णं सूर्यमेव प्राप्नोतु इत्यर्थः । सरतेः सुवतेर्वा क्यपि ‘राजसूयसूर्य’ (पा. 3,1, 114) इत्यादिना निपात्यते । शौ.

अ. वे. सा. भा. 1.22.1

³³ परि त्वा रोहितैर्वर्णैर्दीर्घायुत्वाय दध्मसि । यथायमरुपा असदथो अहरितो भुवत् ॥ शौ. अ. वे.

1.22.2; पै. अ. वे. 1.28.2

वर्णाच्या बैलाप्रमाणे वर्ण प्राप्त कर. त्यासाठी असे सांगितले आहे की चिकित्सा करून घेणारा पुरुष पापमुक्त होतो.³⁴ ऋषींच्या मते रोग निवारण झाल्यावर रोग्याचा दोष निघून जातो म्हणजे तो निष्पाप होतो.

या सूक्ताच्या तिसऱ्या मन्त्रात 'हे रुग्णा, द्युलोकातील लाल वर्णाप्रमाणे किंवा धेनूंप्रमाणे लालवर्ण म्हणजे मूळ वर्ण आणि सामर्थ्य तुला प्राप्त होवो'³⁵ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'लाल वर्णाच्या गाई देवांशी संबन्धित आहेत. रोहिणी म्हणजे लालवर्ण होय. रूह म्हणजे जन्मापासून लाल असलेला वर्ण होय. मनुष्यांच्या संबन्धात रोहिणी म्हणजे लाल वर्णाची गाय आहे. अशाप्रकारे दोन्ही प्रकारच्या गाईंच्या वर्णाप्रमाणे लालवर्ण किंवा स्वतःचा मूळ वर्ण पुन्हा प्राप्त व्हावा.'³⁶

³⁴ उक्तमेव लोहितवर्णपरिधानफलप्रकटनार्थं पुनराह - हे व्याधित त्वा त्वां रोहितैः लोहितैः वर्णैः प्रागुक्तैर्गोसंबन्धिभिः परि दध्मसि परिदध्मः । तदेव कथम् इत्यत आह - यथा येन प्रकारेण अयम् चिकित्सितः पुरुषः अरपाः । रप इति पापनाम । (रपो रिपम् इति पापनामनी भवतः । यास्कः 4.21) न विद्यते रपः पापं यस्यासौ अरपाः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.22.2

³⁵ या रोहिणीर्देवत्याꣳ गावो या उत रोहिणीः । रूपंरूपं वयोवयस्ताभिष्ट्वा परि दध्मसि ॥ शौ. अ. वे. 1.22.3; पै. अ. वे. 1.28.3

³⁶ देव संबन्धिन्यो रोहिणीः रोहिण्यः लोहितवर्णाः । रुह बीजजन्मनि इत्यस्मात् 'रुहेरश्च लो वा' (पाउ 3, 94) इति औणादिक इतन्प्रत्ययः । उत अपि च याः मनुष्यसंबन्धिन्यो रोहिणः रोहिण्यः लोहितवर्णा गावः सन्ति । ताभिः उभयविधाभिर्गोभिः रूपंरूपं सर्वगोव्यक्तिगतं कृत्स्नम् अरुणरूपं तथा वयोवयः सर्वव्यक्तिगतं कृत्स्नं यौवनम् । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.22.3

अथर्ववेदात आणि ऋग्वेदात आलेला हा मन्त्र समान आहे. शौनक अथर्ववेदातील या मन्त्राचे सायणभाष्य ऋग्वेदातील सायणभाष्यापेक्षा थोडे वेगळे आहे म्हणून येथे नमुद केले आहे. 'हे रुग्णा, तुझ्या शरीराला आलेला पिवळा वर्ण शुक, रोपणाका आणि हारिद्रवामध्ये स्थापन होवो.'³⁷ या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. पूर्वीचा गेलेला उज्ज्वल असा रक्तवर्ण रुग्णाच्या शरीराला पुन्हा प्राप्त व्हावा. त्याच्या शरीरात पूर्वी असलेला वर्ण परत मिळवणे आणि रोगामुळे आलेल्या पिवळ्या वर्णाला कसे घालवावे हे पुढील प्रमाणे सांगितले आहे. 'हे रोग्या, तुझ्या शरीराला हरीमाण या रोगामुळे आलेला पिवळा वर्ण आहे. हा वर्ण शुक, कीर किंवा रोपणाका या पिवळ्या वनस्पतीप्रमाणे असलेल्या पक्ष्यांच्या ठिकाणी जावो. वर्णाने समान असलेल्या पक्ष्यांच्या ठिकाणी या वर्णाची स्थापना करावी.'³⁸

ऋ. 1.50.12 या ऋचेच्या सायणभाष्यात आरोपणासाठी समान वर्णाचे पक्षी आणि वृक्ष निवडले आहेत. अथर्ववेदात या मन्त्राच्या सायणभाष्यात रोगाचे आरोपण करण्यासाठी फक्त समान वर्ण असलेले पक्षी निवडले आहेत हा फरक सायणभाष्यात दिसून येतो.

³⁷ शुकेषु ते हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अथो हारिद्रवेषु ते हरिमाणं नि दध्मसि ॥ शौ. अ. वे. 1.22.4; पै. अ. वे. 1.28.4

³⁸ पूर्व गवादिगतस्य उज्ज्वलस्य रक्तवर्णस्य रुग्णशरीरे प्रवेशोभिहितः । तच्छरीरे पूर्वम् अवस्थितस्य रोगजनितस्य हरिद्वर्णस्य का तर्हि गतिरिति तद् उच्यते - हे रोगार्त ते तव शरीरगतं हरिमाणम् रोगजनितं हरिद्वर्णम् । तद्वर्णः शुकेषु कीरेषु तथा रोपणाकासु काष्ठशुकाख्येषु हरिद्वर्णेषु पक्षिषु नि दध्मसि । वर्णतः समानकृतिषु पक्षिविशेषेषु स्थापयाम इत्यर्थः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.22.4

ऋग्वेद सायणभाष्यात 'हारिद्रवेषु' या शब्दाचा अर्थ हारिद्र वर्णाची वनस्पती आणि अथर्ववेदातील सायणभाष्यात 'हारिद्रव' म्हणजे पिवळ्या रंगाचा पक्षी असा आला आहे. म्हणजे या मन्त्रात सायणांनी पिवळ्या रंगांचे तीन पक्षी असल्याचा उल्लेख केला आहे. केनीथ झीस्क यांनी आपल्या Medicine in the Veda या पुस्तकातील हृद्द्योत आणि हरिमाण' या पाचव्या प्रकरणात (झीस्क, 2009: 29) असे म्हटले आहे की 'The principal remedy for *hrddyotā* was water (*Avs.* 6.24.1). While that for *harimān* was ointment (*ā· jana*) (*Avs* 4.9.3; 19.44.2). The present charm (1.22) demonstrates the use of associative magic for the removal of these two symptoms. The purpose of the healing rite as illustrated by this charm was to eliminate the undesired bodily condition and to replace it with the desired one. The Sun which is source of heat and is yellow in color is a suitable place to send the patient's burning chest-pain and jaundice. The redness of the bull approximating the normal hue of a healthy individual is the desired color. In every way the healer endeavors to surround the victim with redness (verses 1-3). This charm represents one of the best examples of associative or sympathetic magic among the healing hymns of the *Rg* and *Atharvavedās*. कौशिकसूत्रातील विनियोगाबद्दल केनीथ झीस्क यांनी असे म्हटले आहे की The actions may, therefore be not too different from those originally performed. तसेच त्यांनी हेन्री यांच्या La magic, 182 या पुस्तकातील संदर्भ उद्धृत केला आहे तो पुढीलप्रमाणे आहे. 'The charm and the later rite are examples of homeopathic and allopathic magic.'

वर उल्लेखित हृदयरोग आणि हरिमाण या आजारात शरीरात होत असलेला दाह कमी करण्यासाठी उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेली आहे. याचाच अर्थ या आजारांवर उपचार करण्यासाठी सौर ऊर्जेचा वापर केलेला दिसतो.

10.2.2 : विषनाशन

सूर्योदयाचा काळ विषाचा प्रभाव नाहीसा करणारा आहे. अशा प्रकारची वर्णने ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात पुढील प्रमाणे आलेली आहेत.

ऋषी आगस्त्य मैत्रावरुणि यांच्या ऋ. 1.191 या विषनाशनसूक्तातील 8 - 10 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या उगवण्यासह सर्व दृश्य आणि अदृश्य भीती आणि यातू धारण करणारे या सर्वांचा नायनाट होतो असे वर्णन आले आहे. ऋग्वेद अनुक्रमणिकेमध्ये 8 ते 10 या तीन ऋचांना विषघ्नोपनिषद् असे म्हटले आहे.

या सूक्तातील आठव्या ऋचेत 'सर्वांच्या समोर उदयास येणारा, सर्व विश्वाला पाहणारा सूर्य, सर्व प्रकारच्या दृश्य आणि अदृश्य भयांपासून रक्षण करणारा आणि यातूंना नष्ट करीत पूर्व दिशेस उगवत आहे'³⁹ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. '

विश्वाला पाहणारा सूर्य पूर्व दिशेला उगवतो. आपल्या डोळ्यांना न दिसणाऱ्या, विषारी किंवा विशिष्ट प्रकारच्या विषधरांचा हन्ता सूर्य आहे किंवा अदृष्ट म्हणजे न पाहण्याजोगे, अज्ञान आणि अंधकाराचा हन्ता सूर्य आहे. सूर्य उगवत असताना सर्व विषधारी किंवा विष पलायन करतात. यातू म्हणजे शरीराला होणाऱ्या यातना किंवा तीव्र वेदना होत. त्यांना

³⁹ उत्पुस्तत्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्तसर्वांश्च भयन्तसर्वांश्च यातुधान्यः ॥ ऋ. 1.191.8

धारण करणारी सर्पिण किंवा राक्षसी यांचा हन्ता सूर्य पूर्वेकडे उगवतो.⁴⁰ सायणांनी अदृष्ट या शब्दाचा अर्थ एक प्रकारचे विष आणि विषधर असा केला आहे तर ग्रिफिथनी वाईट शक्ती असा केला आहे. या सूक्तात उल्लेखित यातू म्हणजे 'आपल्यावर लोकांच्या वाईट कृत्यांचा होणारा परिणाम होय.' येथे उगवणारा सूर्य सर्व वाईटांचा संहारक आहे. या मन्त्रात तीव्र वेदनांना किंवा रोग पसरवणाऱ्या रोगजन्तूंना राक्षस म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्य आपल्या भक्तांना भय आणि वाईट गोष्टींचा संसर्ग होऊ देत नाही असे वर्णन आले आहे.

या सूक्तातील नवव्या ऋचेत 'अदितीचा पुत्र आदित्य सूर्य सर्व दृश्य आणि अदृश्य पाहणारा असून उगवताच आपल्या वाढत जाणाऱ्या तेजाने सर्व प्रकारच्या वाईटांचा नाश करतो'⁴¹ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांच्या मते 'या विश्वात पुष्कळ प्रकारचे विष असून हे विष प्राणिमात्रांसाठी हिंसक आहे. प्राणिमात्रांवर उपकार करण्यासाठी आणि विषाचा संसर्ग मनुष्यमात्रांना होऊ नये म्हणून महान सूर्य उगवतो.'⁴² ऋग्वेद अनुक्रमणीचे अनुसरण करत सायणांनी अदृष्टा म्हणजे विषनाशन किंवा विषपरिहर

⁴⁰ असौ सूर्यः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि विश्वदृष्टः विश्वे द्रष्टव्या यस्य च तादृशः । अदृष्टहा अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा तेषां हन्ता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमन्धकारः तस्य हन्ता । सूर्ये उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । यातुधान्यः यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तासां धात्रीरुत्पादयित्रीर्महोरगीः राक्षसीर्वा जंभयन् पुरस्तादुदेति । ऋ. सा. भा. 1.191.8

⁴¹ उदपप्तदसौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ऋ. 1.191.9

⁴² विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वन् हिंसन्, पर्वतेभ्यः पर्ववद्भूयः प्राणिभ्यः तेषामुपकाराय आदित्यः विषोदकादीनामदनशीलः एवमहानुभावः सूर्यः ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशङ्का न कार्या । ऋ. सा.भा. 1.191.9

असा अर्थ केला आहे. या ऋचेत सूर्याचे वर्धनीय तेज वाईटांचा नाश करणारे आहे. या सूक्तातील 9 व्या ऋचेत आलेल्या वर्णनात सूर्याचा उदय हा मनुष्यांच्या कल्याणासाठी आहे. पूर्व दिशेचा गौरव वाढवत, सर्व अनिष्टकारकांना नष्ट करत आणि मनुष्यमात्रांचे कल्याण करण्यासाठी सूर्य आपल्या अनेक रूपांसह उगवतो असे ऋषींना म्हणावयाचे आहे असे दिसते. विश्वात जेवढे उपयोगी घटक आहेत तेवढेच निरोपयोगी घटक सुद्धा आहेत. काही वाईट गोष्टी आपल्या डोळ्यांना दिसणाऱ्या किंवा न दिसणाऱ्या असू शकतात. मात्र या वाईट गोष्टी नष्ट करण्याची शक्ती सूर्यप्रकाशामध्ये आहे. वाईट गोष्टी याचा अर्थ रोग पसरवणारे सूक्ष्मजंतू असावेत असे येथे वाटते.

या सूक्तातील दहाव्या ऋचेत 'सुरा बनविणाऱ्यांना सुरापात्राची बाधा होत नाही त्याप्रमाणे सूर्याला विषाची बाधा होत नाही. माझ्या शरीरातील विष मी सूर्याच्या ठिकाणी समर्पित करतो. या विषांनी सूर्य मरणार नाही. मी ही मरणार नाही. अश्वावर आरुढ असलेला सूर्य या विषास दूर सारील किंवा त्यास मधुर बनविल'⁴³ असे म्हटले आहे.

या ऋचेत रोगी आपल्या शरीरातील विष सूर्याच्या ठिकाणी घालवतो असे म्हणतो. सूर्य आपल्या किरणांद्वारे अनेक प्रकारचे रसादी हरण करतो आणि वाफेच्या रूपात त्यांचे मधुर अशा जलात रूपांतर करतो. त्याची बाधा त्याला होत नाही. त्यानुसार रोग्याच्या शरीरातील विषाची बाधा सूर्याला होणार नाही. म्हणून रोग्याच्या शरीरातील विष सूर्याने हरण करावे किंवा विषाला मधुर बनवावे अशी प्रार्थना ऋषी या ऋचेत करत आहेत. सूर्य हा संपूर्ण विश्वाचा द्रष्टा आहे म्हणून तो सर्व सूक्ष्मातिसूक्ष्म गोष्टी पाहणारा आहे. तो अदृश्य असलेल्या गोष्टीही पाहतो. सर्व यातूचा अर्थ सायणांनी तीव्र वेदना आणि ग्रिफिथने evil spirit असा दिला आहे. विषादी रोग सूर्याच्या उगवण्यासह नष्ट होतात अशा

⁴³ सूर्ये विषमा संजामि दृति सुरावतो गृहे । सो चिन्नु न मंराति नो व्रयं मंरामारे । अंस्य योजनं हरिष्ठा मधुं त्वा मधुला चकार ॥ ऋ. 1.191.10

प्रकारचे वर्णन या सूक्तात आले आहे. या सूक्तातील एकूण मन्त्रांचा अर्थ पाहाता सर्व अदृष्टांचा किंवा यातूंचा नाश करण्यासाठी हे मन्त्र म्हटले असावेत असे दिसते.

शौ. अ. वे. 6.52 हे ऋषी भागलि यांचे तीन मन्त्र असलेले सूक्त आहे. हे तीन मन्त्र विष परिहारासाठी उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून म्हणावेत असे या सूक्ताच्या प्रस्तावनेत सायणांनी म्हटले आहे. कौ. सू. 31.8 येथे 'या सूक्तातील तीन ऋचा म्हणत औषधीसहित पूर्ण भरलेल्या घटाला अभिमन्त्रून व्याधीच्या शमनार्थ रोग्याच्या शरीरावर शिंपडावे. तसेच शमी घातलेले जल किंवा शमीचे पान असलेले किंवा शमीचे वाळलेले पान घातलेले जल असावे. हे जल उगवलेल्या सूर्याला पाहात या तीन ऋचा म्हणत रोग्याच्या अंगावर शिंपडावे'⁴⁴ असे म्हटले आहे. उगवलेल्या सूर्याचे प्रकाशकिरण आणि शमी ही औषधी वनस्पती यांच्यामध्ये विषाचा प्रभाव कमी करण्याची क्षमता असावी असे कौशिकसूत्रात आलेल्या विनियोगावरून वाटते. या सूक्तात आलेल्या तीन मन्त्रांचे सविस्तर वर्णन खालील प्रमाणे आहे. या सूक्तातील पहिल्या मन्त्रात 'अदृश्य राक्षसांना नष्ट करणारा विषनाशक सूर्य आकाशात पूर्व दिशेला उगवून सर्व विश्वाला दर्शन देत आहे'⁴⁵ असे म्हटले आहे. दुसऱ्या मन्त्रात 'सूर्यामुळे धेनू गोशाळेत, पशू अरण्यात निर्भय आहेत. नद्या शांतपणे वाहत आहेत आणि रात्री हरवलेले पशू पुन्हा सापडले आहेत' असे म्हटले आहे. या

⁴⁴ आद्येन तृचेन रक्षोग्रहभैषज्यार्थं चित्याधोषधिसहितं पूर्णघटम् अभिमन्त्र्य व्याधितम् अवसिञ्चेत् तथा शमीसहितोदकेन वा शमीबिम्बसहितोदकेन वा शीर्णपर्णसहितोदकेन वा अनेन तृचेन अभिमन्त्रितेन व्याधितम् अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि - 'उत् सूर्य' इति शमीबिम्बशीर्णपवधि । कौ. सू. 31.8

⁴⁵ उत् सूर्यो दिव एति पुरो रक्षांसि निजूर्वन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ शौ. अ. वे.

6.52.1; पै. अ. वे. 19.7.5

मन्त्रांमधील आशयावरून येथे ऋषींना रात्रीच्या अंधकारानंतर सूर्याचा प्रकाश महत्वाचा वाटतो. तसेच विष किंवा रोग पसरवणाऱ्या जंतूंना सूर्यप्रकाशाच्या सान्निध्यामुळे आटोक्यात ठेवणे शक्य आहे असे दिसते. सूर्यप्रकाशाचे मुख्य कार्य रक्षण आहे असे दिसते. ऋषी गरुत्मत् यांच्या वनस्पतीसूक्तातील शौ. अ. वे. 6.100.1 या मन्त्रात सूर्याचा उल्लेख विषनाशक औषध देणाऱ्या इतर देवतांसोबत आला आहे. कौ. सू. 31.26 येथे या मन्त्राचा विनियोग सांगितला आहे. 'देवा अदुः' या सूक्ताचे पठन करीत जमिनीवरील मुंग्याच्या वारुळातील मृदा घेऊन ज्या जागेवर विषबाधा झाली आहे अशा ठिकाणी बांधावी. ही मृदा गरम पाण्यात टाकून रोग्याला प्यायला द्यावी.⁴⁶ या मन्त्रात 'देव, सूर्य, द्युलोक आणि पृथ्वी देवतांनी तसेच तीन सरस्वतींनी म्हणजे या तीन देवींनी एकमताने हे विषनाशक औषध मला दिले आहे'⁴⁷ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'इन्द्रादी सर्व देव समान मनाचे आहेत. हे सर्वजण स्थावर आणि जंगमातून उद्धवणारे विष घालविण्यासाठी हे औषध देतात. सर्वप्रेरक सूर्य सुद्धा विषाचे निवारण करतो.'⁴⁸ या

⁴⁶ देवा अदुरिति वल्मीकेन बन्धन पायनाचमनप्रदेहनमुष्णेन । कौ. सू. 31.26

⁴⁷ देवा अदुः सूर्यो अद्वाद् द्यौरदात् पृथिव्यादात् । तिस्रः सरस्वतीरदुः सचित्ता विषदूषणम् ॥ शौ. अ. वे. 6.100.1; पै. अ. वे. 19.13.4

⁴⁸ देवा इन्द्रादयः सर्वे सचित्ताः समानमनस्काः सन्तः विषदूषणम् विषस्य स्थावरजङ्गमोद्धवस्य दूषकं निवर्तकम् औषधम् अदुः दत्तवन्तः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्योऽपि विषदूषणम् अदात् । शौ. अ. वे. सा. भा. 6.100.1

मन्त्रात सायणाच्या मते सूर्य हा सर्वप्रेरक आदित्य असून सर्व प्रकारच्या विषांचा नायनाट करणारा आहे. विटनीच्या मते सूर्य हा the poison spoiler म्हणजे विष घालवणारा आहे.

येथे कौशिकसूत्रात आलेली उपचाराची पद्धत महत्त्वाची वाटते. पहिल्यांदा रोग्याला होत असलेली इजा वारुळातील थंड मातीने कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुसरे असे की वारुळातील माती टाकून केलेले पाणी प्यायला देऊन रोग्याची भीती किंवा तृष्णा भागवली आहे. सूक्तपठन आणि अभिमन्त्रण याद्वारे रोग्याच्या मानसिक स्थितीची काळजी घेतली आहे असे दिसते. अशाप्रकारे येथे उपचाराच्या प्राथमिक बाजूंचा विचार झालेला दिसतो.

अथर्ववेदातील वर उल्लेखित सूक्तांमध्ये बऱ्याच आजारांवर रोगनाशक वनस्पतीचा वापर केलेला आहे. त्याकाळी वनस्पतीपासून बनविलेल्या औषधांसोबत देवतांचा आशीर्वाद घेतला जाई. म्हणजेच त्या त्या तत्त्वाशी संबन्धित असलेल्या देवता त्या त्या विशिष्ट आजारावर हमखास औषधांसारखा इलाज करताना दिसतात जसे की जल, वायू आणि सूर्य. येथे विष घालविण्यासाठी सूर्याला प्रार्थना केल्या आहेत. सूर्योदयानंतर सूर्याला उद्देशून सूक्तपठन आणि औषधीसेवन हे कार्य एकाच वेळी केले गेले आहेत.

10.2.3 : वातपित्तकफ यांच्या असंतुलनातून उद्भवणारे आजार

ऋषी भृगु आङ्गिरस यांच्या शौ. अ. वे. 1.12 या यक्ष्मनाशन सूक्तात शरीरात असणाऱ्या वात, पित्त आणि कफ यांच्या कार्यात जेव्हा दोष संभवतो तेव्हा यांच्या असंतुलनातून होणाऱ्या आजाराचे वर्णन आले आहे. या सूक्तात एकूण चार मन्त्र आहेत. वातपित्तश्लेष्म हे विकार घालविण्यासाठी कौशिकसूत्रात विनियोग पुढील प्रकारे सांगितला आहे. कौ. सू. 26.1 येथे वातपित्तश्लेष्म विषयक आजारावर उपचार करताना या सूक्ताचे पठन केल्यावर

रोग्याला स्निग्ध पदार्थ मध, शुद्ध तूप किंवा तिळाचे तेल प्यायला द्यावे'⁴⁹ असे म्हटले आहे. कौ. सू. 27.34 येथे 'मुञ्च शीर्षक्त्याः' ही ऋचा म्हणत उरलेले जल रोग्याच्या अंगावर शिंपडावे.'⁵⁰ आणि कौ. सू. 38.1; 2 येथे 'अतिवृष्टीच्या निवारणासाठी सकाळी लवकर उठून या सूक्ताचे पठन करीत सूर्यासमोर जलाचे प्रक्षेपण करावे'⁵¹ असे म्हटले आहे. या सूक्ताच्या विनियोगानंतर सूक्तात आलेल्या प्रत्येक मन्त्राचे सविस्तर वर्णन पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

ऋषी भृगु आङ्गिरस यांच्या वातपित्तकफ या सूक्तातील पहिल्या मन्त्रात 'जरायु पुत्र, प्रथम उत्पन्न झालेला, वायूने युक्त, मेघांच्या गर्जनेसह पाऊस पाडणारा, सरळमार्गाने प्रवास करणारा, तेजस्वी, अद्वितीय, आपल्या एकाच शक्तीने तीन लोकांना व्यापणारा असा सूर्य आमचे शरीर निरोगी बनवो'⁵² असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या सायणभाष्यातील महत्त्वाचा काही भाग खालील प्रमाणे दिला आहे. 'अदितीच्या गर्भापासून उत्पन्न झालेला हा आदित्य सूर्य जरायू आहे. सर्वात प्रथम जन्मलेल्या या सूर्याच्या किरणांपासून सर्व

⁴⁹ जरायुज इति मेदो मधु सर्पिस्तैलं पाययति । कौ. सू. 26.1

⁵⁰ अस्य 'मुञ्च शीर्षक्त्याः' इति तृतीयया ऋचा सर्वेषु व्याधिषु संपाताभिमन्त्रणसंस्कृतेन उदकघटेन व्याधितम् अभिषिञ्चेत् । 'मृगारैर्मुञ्चेत्याप्लावयति' कौ.सू. 27.34 इति सूत्रात् ।

⁵¹ तथा दुर्दिननिवारणे अतिवृष्टेर्निवारणे च ' जरायुज इति दुर्दिनम् आयन् प्रत्युतिष्ठति । 'अन्वृचमुदवज्रैः' कौ. सू. 38.1; 2

⁵² जरायुजः प्रथमः उन्नियो वृषा वातभ्रजा स्तनयन्नेति वृष्टया । स नो मृडाति तन्व ऋजुगो रुजन् य एकुमोजस्त्रेधा विचक्रमे ॥ शौ. अ. वे.1.12.1; पै. अ. वे. 1.17.1

जगाची निर्मिती झाली. वायूप्रमाणे शीघ्र गमन करणारा किंवा बलवान असणारा हा वातव्रजा होय. हा शीघ्र जातो किंवा वायूद्वारे शीघ्र वाहून नेला जातो. अशाप्रकारे सूर्य वृष्टीच्या रूपात मोठ्याने गर्जना करत येत असतो. येथे सायणांनी तै. संहितेतील संदर्भ उद्धृत केला आहे. तै. सं. 2.4.10.2 या मन्त्रात असे म्हटले आहे की 'या आदित्याचे किरण पावसाच्या रूपात वृष्टी करतात.' हा आदित्य आपल्या शरीरातील तीन दोष घालवण्यास समर्थ आहे. सूर्य आणि मर्त्य अशा मानवी शरीराचा संबन्ध आहे. हा एकच सूर्य आपल्यामध्ये ओज म्हणजे आत्मीय तेज तीन प्रकारे वायू, अग्नी आणि चन्द्ररूपात धारण करतो. अशा या तीन प्रकारच्या देवता शरीराला व्यापून राहतात. वातपित्तश्लेष्मामध्ये दोष उत्पन्न करणाऱ्या या तीन देवता सर्वत्र असतात. म्हणून या सूर्यप्रार्थनेद्वारे मनुष्यांना होणाऱ्या आजाराचे शमन करता येते.⁵³

⁵³ जरायोः सकाशाद् उत्पन्नः अदितिपुत्रत्वात् जरायुजत्वम् । प्रथमः सर्वस्मात् जगतः पूर्वम् उदभूतः उन्नाः किरणाः । वसन्ति एभिर्जना इति व्युत्पत्तेः । वृषा वर्षप्रद सूर्यः । वातव्रजाः वातवत् शीघ्रं व्रजति गच्छतीति वातव्रजाः । व्रज गतौ । यद्वा वातानां व्रजः समूहो यस्यासौ वातव्रजाः । ईदृशः सूर्यः स्तनयन् मेघान् गर्जयन् वृष्ट्या महत्तरेण प्रवर्षणेन सह एति आगच्छति । यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति । (तै. सं. 2.4.10.2) सः आदित्यः अस्माकं शरीरं रूजन् त्रिदोषजनितरोगादिकं निवर्तयन् । यः सूर्यः एकम् अभिन्नम् ओजः आत्मीयं तेजः त्रेधा त्रिप्रकारेण अग्निवायुसूर्यात्मना विचक्रमे, विविधम् आक्रान्तवान् । पृथिव्यादिलोकत्रयम् आक्रम्य अधिपतित्वेन स्थितवान् इत्यर्थः । स सूर्यः मृडातीति पूर्वेण संबन्धः । यद्वा । यः सूर्यः एकमेव स्वकीयम् ओजः तेजः त्रेधा त्रिप्रकारेण वाय्वग्निचन्द्रात्मना विचक्रमे कृत्स्नशरीराणि आक्रम्य वर्तते । वातपित्तश्लेष्मलक्षणदोषत्रयकारिदेवतात्मना सर्वत्र अयमेव वर्तते इत्यर्थः । अतः सूर्यप्रार्थनया दोषत्रयोद् भूतस्य रोगजातस्य निवृत्तिरुपपन्ना । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.12.1

या सूक्तानुसार सूर्य हा अनेक गुणधर्मांनी युक्त आहे. अग्नी, वायू, चन्द्र या रूपांमध्ये सूर्य हे एकच असे बल आहे की जे अहोरात्र फिरते. अग्नी, वायू आणि चन्द्र या देवता कफ, वात आणि पित्त निर्माण करणाऱ्या देवता आहेत. मनुष्यांच्या शरीरात कफवातपित्त या तीन धातूंच्या असंतुलनातून आजार उद्भवतात. सूर्याची ऊर्जा मानवी शरीराद्वारे अहोरात्र धारण केली जाते. एका सूर्याच्या उपासनेने कफवातपित्तापासून होणाऱ्या आजारांचे निर्दालन करणे शक्य आहे. कारण सूर्य आपल्या तेजरूपी ओजाने या तीन धातूंना संतुलित करतो. शरीरात निर्माण झालेल्या तीन धातूंच्या असंतुलनामुळे आजारांविरुद्ध लढण्याची शरीरातील प्रतिकारक्षमता कमी होते. सूर्याला प्रार्थना पहाटेच्या वेळेत केल्या गेल्या आहेत याचा अर्थ पहाटेच्या सूर्यप्रकाशात असलेला प्राणवायू किंवा पहाटेच्या सूर्यप्रकाशात असणारे पोषणतत्त्व अशा रोगांविरुद्ध लढण्याची क्षमता वाढवत असावेत असे वरील वर्णनावरून वाटते. प्रचलित विज्ञानाने आरोग्यासाठी ड जीवनसत्त्व आवश्यक मानले आहे. प्राचीन वैदिक लोकांना याची अशाप्रकारे शास्त्रीय माहिती नसतानाही सूर्यप्रकाशात पोषणमूल्य आणि रोगप्रतिकारशक्ती आहे याची जाणीव होती असे वाटते. पुढे आलेल्या दुसऱ्या मन्त्रात 'आमचे सर्व अंग व्यापणाऱ्या रोगाच्या निवारणासाठी, स्वतःच्या तेजाने मानवी शरीर व्यापणाऱ्या सूर्याची आम्ही नमस्काररूपाने उपासना करतो'⁵⁴ असे म्हटले आहे. सायणांनी आपल्या या मन्त्राच्या भाष्यात अशाच प्रकारचे सूर्यपूजाविषयक विवेचन दिले आहे.

'हे सूर्या, सर्व प्राण्यांच्या शरीरात ऊर्जेच्या रूपाने म्हणजेच तू प्राणाच्या रूपाने व्याप्त आहेस. प्रश्न. उप. 1.8 येथे आलेल्या आशयाप्रमाणे उगवणारा सूर्य हा प्रजेचा प्राण आहे.

⁵⁴ अङ्गेअङ्गे शोचिषां शिश्रियाणं नमस्यन्तस्त्वा हविषां विधेम । अङ्कान्तस्मङ्कान् हविषां विधेम यो अग्रभीत् पर्वास्या ग्रभीता ॥ शौ. अ. वे. 1.12.2; पै. अ. वे. 1.17.2

यावरून तू नमस्कार आणि स्तुतींनी पूजनीय असा आहेस. या पुरुषाच्या शरीरातील अवयवांमध्ये भिनलेला ज्वरादिरोग शमन होण्यासाठी या सूर्योदयाच्या पर्वकाळात तुला हवी, आज्य, समिधा इ. अर्पिले जात आहेत. या रोग्याच्या शरीरातील अवयवांना ज्वराच्या रूपाने ग्रासले आहे. रोगनिवारण्यासाठी ही तुझी उपासना आहे.’⁵⁵

विटनीच्या मते हे आजार मनुष्यांच्या सांधेदुखीचे आहेत. ऋषींनी सूर्याच्या विशिष्ट वेळेतील प्रकाशाशी रोगाच्या स्वरूपाची तुलना करून रोगनिवारणाचा उपाय शोधलेला आहे असे दिसते. या मन्त्रात रोग्याच्या संपूर्ण शरीराला आजाराने ग्रासले आहे. सूर्य हा सर्व प्राणिमात्रांमध्ये ऊर्जेच्या रूपात व्यापून राहाणारा आहे. म्हणजे एकमेव ऊर्जास्रोत सूर्य आपल्या तेजरूपी ऊर्जेने सर्व सजीव सृष्टी व्यापतो. व्यापणे या सूर्याच्या गुणधर्मावरून आजाराचे शमन व्हावे ही इच्छा येथे व्यक्त केली आहे. पूर्वीच्या काळी अशा स्वरूपाचे म्हणजे वातपित्तकफ असंतुलनामुळे होणारे ज्वरादी आजार झाले असल्यास विशेष प्रकारची सूर्यपूजा केली जात असावी असे दिसते. सूर्याची ऊर्जा अहोरात्र धारण करणाऱ्या मानवी शरीरात भिनलेल्या सांधेदुखी सारखे आजार कमी व्हावेत यासाठी सूर्याकडे केलेली ही प्रार्थना आहे.

⁵⁵ सर्व प्राणिशरीरेषु शोचिषा दीप्त्या व्याप्य वर्तमानम् । प्राणात्मना व्याप्य वर्तमानम् इत्यर्थः । श्रुयते हि ‘ प्राणः प्रजानाम् उदयत्येष सूर्य ।’ (प्रश्न. उप. 1.8) हे सूर्य ईदृशं त्वां नमस्यन्तः । स्तुतिनमस्कारादिभिः पूजयन्त इत्यर्थः । हविषा चर्वाज्यसमिदादिना विधेम । यो अग्रभीदिति । ग्रहीता ग्राहको यः ज्वरादिरूपो रोगः अस्य पुरुषस्य पर्वाणि शरीरावयवसंधीन् अग्रभीत् अग्रहीत् । तस्य रोगजातस्य निवृत्तये हविषा विधेमेति पूर्वेण संबन्धः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.12.2

याच सूक्तातील तिसऱ्या मन्त्रात 'माझ्या सर्व शरीरामध्ये भिनलेला शिरोरोग, खोकला, सर्दी, वात हे आजार दूर होऊन वनस्पती आणि पर्वतांमध्ये विलीन होवोत'⁵⁶ असे म्हटले आहे. सायणांनी या मन्त्राच्या आपल्या भाष्यात रोगांचे स्वरूप आणि शीर्षक्ती व कास या शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. 'शीर्षक्ती म्हणजे शिरोरोग होय. शिरोरोग या आजारात सर्व डोके त्रासाने व्यापते आणि कास म्हणजे कण्ठाला बाधित करणारा श्लेष्मविषयक खोकला (कोरडा खोकला) आहे. अभ्रजा म्हणजे कफविकार होय. आकाशात जलाने भरलेले मेघ आले असताना याचा जास्त त्रास संभवतो. वातजा म्हणजे वायूमूळे होणारा हा आजार आहे. शोषणाऱ्या पित्तविकारापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्वरामुळे तीन दोष संभवतात. या सर्व रोगांच्या परिहारासाठी ज्या ठिकाणी मनुष्यांची वस्ती नाही अशा ठिकाणी म्हणजे जंगलातील वनस्पती किंवा वृक्ष आणि पर्वतांमध्ये या रोगांचे आरोपण व्हावे.'⁵⁷ विटनीच्या मते डोकेदुखी, खोकला, सर्दी आणि वात इ. प्रकारचे हे आजार आहेत. या

⁵⁶ मुञ्च शीर्षक्त्या उत कास एनं परुप्परुराविवेशा यो अस्य । यो अभ्रजा वातजा यश्च शुष्मो वनस्पतीन्त्सचतां पर्वतांश्च ॥ शौ. अ. वे. 1.12.3; पै. अ. वे. 1.17.3

⁵⁷ हे सूर्यः शीर्षक्त्याः शीर्ष शिरः अञ्चति गच्छति व्याप्य बाधत इति शीर्षक्तिः शिरोरोगः । शिरोरोगः निवर्तयेत्यर्थः । उत अपि च यः कासः हृत्कण्ठमध्यवर्ती प्रसिद्धः श्लेष्मरोगविशेषः । अभ्रजाः अपोबिभर्तीत्यभ्रं प्रवर्षको मेघसंघः तस्मात् जायते प्रवर्षणोदकसंसर्गेण उत्पद्यत इति अभ्रजाः श्लेष्मरोगः । यो वातजाः वातात् कौष्ठयात् वायोजात उत्पन्नो रोगः यश्च शुष्मः शोषकः पित्तविकारजनितो ज्वरादिरोगोस्ति दोषत्रयोद् भूतः स सर्वोपि रोगः एनं पुरुषं विहाय वनस्पतीन् काननस्थान् वृक्षान् पर्वतांश्च मनुष्यसंचाररहितान् शिलोच्चयांश्च समवैतु । आश्रयतु इत्यर्थः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.12.3

मन्त्रात शिरोरोग, खोकला, सर्दी, वात आणि शरीराला थकवा आणणारे आजार यांचे वर्णन आले आहे. या आजारांना दुसऱ्या ठिकाणी आरोपित करण्याची विनंती सूर्याजवळ केली आहे. जेव्हा आकाशात सूर्य उगवत नाही किंवा वातावरण ढगाळ झालेले असते तेव्हा या आजारांची तीव्रता जाणवते असे वरील वर्णनावरून दिसते.

या सूक्तातील चौथ्या मन्त्रात 'माझ्या शरीराचा वरचा भाग, खालचा भाग, दोन हात, दोन पाय आणि माझे सारे शरीर निरोगी होवो'⁵⁸ असे रोगी म्हणतो. या मन्त्रातील भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'आता रोग्याने स्वतःच्या आरोग्याची स्वतः आशा केलेली आहे. माझ्या शरीराच्या वरील भागातील म्हणजेच डोक्यातील आणि शरीराच्या अवयवातील रोगांपासून मला मुक्ती मिळावी. माझ्या सर्व शरीराला व्यापलेल्या या आजारांपासून माझी सुटका होऊन मला सुख लाभावे.'⁵⁹ या मन्त्रात सूर्याकडे केलेल्या प्रार्थनेत संपूर्ण शरीर रोगमुक्त व्हावे असे मागितले आहे. या सूक्तातील वर्णनांप्रमाणे ज्वरादी, खोकला, सर्दी, शिरोरोग आणि वात हे दोष शरीरात तीन धातूंच्या असंतुलनामुळे उत्पन्न होतात. सूर्योदयाच्या वेळेत मिळणाऱ्या प्राणतत्त्वामुळे शरीरात होणारे असंतुलन रोखले जाण्यास मदत होते. नेहमी मानवांची दिनचर्या ही सूर्य उगवण्यापूर्वी सुरू व्हावी. तसेच दिनचर्येत

⁵⁸ शं मे परस्मै गात्राय शमस्त्ववराय मे । शं मे चतुर्भ्यो अङ्गेभ्यः शमस्तु तन्वे३ मम ॥ शौ. अ.

वे.1.12.4; पै. अ. वे. 1.17.4

⁵⁹ अधुना रोगार्तः स्वस्य आरोग्यं स्वयमेव आशास्ते - मम परस्ताद् उपरि वर्तमानाय शिरोरूपाय गात्राय शरीरावयवाय शम् तत्रत्यरोगशमनेन सुखम् भवतु । तथा मम मध्यशरीराय सर्वसमष्टिरूपाय शरीराय वा शम् सुखम् भवतु । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.12.4

एकनियमतता आणि उगवत्या सूर्याची उपासना (पहाटेच्या सूर्यप्रकाशाच्या सान्निध्यात असणे) यांच्या साहाय्याने तीन धातूंचे संतुलन ठेवणे शक्य आहे असे या सूक्तात आलेल्या प्रार्थनांवरून दिसून येते.

10.2.4 : कास आणि श्लेष्म

ऋषी उन्मोचन यांच्या काससूक्तातील शौ. अ. वे. 6.105.3 या मन्त्रात 'सूर्याचे किरण ज्याप्रमाणे जलद गतीने पृथ्वीवर अवतीर्ण होतात त्याप्रमाणे रोग्याचा कास जलद गतीने समुद्रात निघून जावो'⁶⁰ असे म्हटले आहे. कास म्हणजे कफ आहे. या मन्त्रात कास घालविण्यासाठी सूर्याचे किरण ज्याप्रमाणे गतीमान असतात त्याप्रमाणे जलदगतीने कास कमी व्हावा अशी तुलना केलेली आहे.

ऋषी भृगु यांचे शौ. अ.वे. 7.107 हे एक मन्त्र असलेले सूर्य आणि अप् सूक्त आहे. कौ. सू. 31.27 येथे 'कासश्लेष्म कमी करण्यासाठी 'अव दिवस्तारयन्ति' या ऋचेने भात किंवा सक्तुमन्थाचे अभिमन्त्रण करून भक्षण करावे किंवा पाणी अभिमन्त्रित करून आचमन द्यावे किंवा सूर्याची उपासना करावी'⁶¹ असा उपचार सांगितला आहे.

⁶⁰ यथा सूर्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत् । एवा त्वं कासे प्र पत समुद्रस्यानुं विक्षरम् ॥ शौ. अ. वे.

6.105.3; पै. अ. वे. 19.23.12

⁶¹ कासश्लेष्मभैषज्यार्थम् 'अव दिवस्तारयन्ति' इति ऋचा अन्नं सक्तुमन्थं वा अभिमन्त्र्य भक्षयेद् उदकं वा अभिमन्त्र्य आचमयेत् सूर्योपस्थानं वा कुर्यात् । कौ. सू. 31.27

‘हे रुग्णा, सूर्याच्या सात किरणांनी अन्तरिक्षरूपी सागरातून वर्षाव केलेल्या पर्जन्य जलाने तुझे पीडाकारक शल्यादी नष्ट होवोत’⁶² असे या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘एका सूर्याच्या अनंत किरणांमध्ये अंशीभूत असलेले सात किरणरूपी सात सूर्य आहेत. सूर्याच्या कश्यपासंबन्धित आरोग इत्यादी असे व्यापक असलेले सूर्याचे किरण आहेत. हे सूर्याचे सात किरण जल वाहून आणतात. हे रुग्णा तुला शूलाप्रमाणे पीडा देणारे कासश्लेष्मादी या जलाने नष्ट होवोत. ही ऋचा म्हणत घरात प्रवेश करावा आणि भोजनाला अभिमन्त्रित करून भोजन घ्यावे. कास नष्ट होण्यासाठी हे औषध आहे.’⁶³ विटनीच्या मते शल्य म्हणजे a stinging pain. या मन्त्रात सूर्याने आपल्या किरणांनी पवित्र केलेले पर्जन्यजल कास असणाऱ्यांनी आपल्या अंगावर घ्यावे. म्हणजे कास घालविण्यासाठी सूर्याच्या किरणांनी पवित्र बनविलेले अन्तरिक्षीय जल उपयुक्त आहे असे वर्णन या मन्त्रात आले आहे.

10.2.5 क्षेत्रिय

ऋषी भृगु आङ्गिरस यांच्या शौ. अ. वे. 2.10.4 या मन्त्रात ‘हे रुग्णा, वातपत्नी, चार दिशा तसेच सूर्य तुला पाहत आहेत. निर्ऋती आणि क्षेत्रियापासून तसेच शाप, द्वेष आणि

⁶² अवं द्विदस्तोरयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः । आपः समुद्रिया धारास्तास्ते शल्यमसिस्रसन् ॥ शौ. अ. वे.

7.107.1; पै. अ. वे. 19.50.1

⁶³ एकस्य हि सूर्यस्य अंशभूताः सप्तसूर्या विद्यन्ते । सूर्यस्य कश्यपनाम्नः संबन्धिनः सप्त रश्मयः व्यापकाः किरणाः आरोगादयः सूर्याः समुद्रियाः । ताः सूर्यरश्मिभिरवतरिता आपः । हे रुग्णः ते तव शल्यवत् पीडाकारिणं कासश्लेष्मादिरोगम् असिस्रसन् विनाशयन्तु । शौ. अ. वे. सा. भा. 7.107.1

वरुणपाशापासून मी तुला मुक्त करतो'⁶⁴ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात विविध प्रकारच्या पाशाचे वर्णन आणि सूर्यप्रकाशाचे महत्त्व आले आहे.

10.2.6 : सर्वभेषज

शौ. अ. वे. 6.91 हे ऋषी भृगु आङ्गिरस यांचे रोगनिवारण सूक्त आहे. या सूक्तातील दुसऱ्या मन्त्रात आजार घालविण्यासाठी औषधांसोबत सूर्यकिरणांची गती ज्याप्रमाणे खालच्या दिशेने असते त्याप्रमाणे आजार खालच्या दिशेने निघून जावोत⁶⁵ असे म्हटले आहे. कौ. सू. 28.17 येथे या मन्त्राचा विनियोग सांगितला आहे. 'या सूक्ताचे पठन करत पाण्याच्या भांड्यात चार वेळा तूपाचे संपात टाकतो.⁶⁶

अशाच प्रकारच्या काही समान निसर्गातील उपकारक गुणधर्मांचा वापर भृगु ऋषींनी केलेला दिसतो. या सूक्तात विशिष्ट अशा आजाराचा किंवा दोषाचा उल्लेख आलेला नाही. सूर्याच्या किरणांच्या दिशेप्रमाणे आजार कमी व्हावेत अशी इच्छा येथे व्यक्त केली आहे. ज्याप्रमाणे सूर्याचे उपकारक किरण, पावसाच्या सरी, गाईच्या दुधाच्या धारा, वायूलहरी हे सर्व खालच्या बाजूला प्रवास करतात त्याप्रमाणे या मन्त्रात आजारही निघून जावेत असे म्हटले आहे. यामध्ये नैसर्गिक प्रवृत्ती अशी दिसते की आजार तात्काळ नष्ट व्हावा.

⁶⁴ इमा या देवीः प्रदिशुश्चतस्रो वातपत्नीरभि सूर्यो विचष्टे । एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ शौ. अ. वे. 2.10.4; पै. अ. वे. 2.3.3

⁶⁵ न्य१ग् वातो वाति न्यक् तपति सूर्यः । नीचीनमुघ्न्या दुहे न्यग् भवतु ते रपः ॥ शौ. अ. वे. 6.91.2; पै. अ. वे. 19.18.8

⁶⁶ दिवे स्वाहेमं यवमिति चतुर उदपात्रे संपातानानयति । कौ. सू. 28.17

वैज्ञानिक दृष्टीने विचार केल्यास वैद्याच्या मानसिकतेची चाहूल लागते. आजार बरा करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपायांची केलेली योजना हे वैद्याचे प्रथम कर्तव्य येथे दिसून येते. ऋषी भृगु आङ्गिरस यांचे शौ. अ. वे. 9.8 हे सर्वशीर्षामयाद्यपाकरण सूक्त अहोलिङ्ग गणातील आहे. सर्वभैषज म्हणजे सर्व रोगांच्या उपचारासाठी म्हटले जाणारे हे सूक्त आहे. या सूक्तातील 1 ते 20 या मन्त्रांमध्ये 'हे रोग्या, तुला असलेला हा रोग मी तुझ्यापासून दूर करतो' असा पुनरुक्त पाद आला आहे. या सूक्तातील रोगाच्या यादीत हरिमाण या आजाराचा उल्लेख 9 व्या मन्त्रात आणि हृदयरोगाचा उल्लेख 8; 12; 14; 22 अशा चार मन्त्रांमध्ये आलेला आहे. या सूक्तातील 21 व्या आणि 22 व्या मन्त्रांमध्ये शीर्ष्ण म्हणजे मस्तकशूल हा रोग असून हा रोग उगवलेल्या सूर्याने बरा करावा अशी सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेली आहे.

कौ. सू. 32.18 येथे 'शीर्षक्तिमित्यभिमृशति ।' म्हणजे या सूक्ताचे पठन करत रोग्याच्या शरीराला स्पर्श करतो' आणि कौ. सू. 32.19 येथे 'उत्तमाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते' म्हणजे 'शेवटच्या दोन ऋचांनी आदित्याची उपासना करतो' असा विनियोग सांगितला आहे. थोडक्यात कौशिकसूत्रातील या विनियोगांप्रमाणे 'शिरोरोगासंबन्धित रोग्याने या सूक्तातील 21 आणि 22 हे दोन मन्त्र म्हणत आदित्याची उपासना करावी' असा याचा अर्थ आहे.

‘हे रुग्णा, तुझे पाय, गुढघे, कंबर, पायाचा वरचा भाग, पार्श्वभाग, मानेचा मागचा भाग, इतर भागांच्या नाड्यांमध्ये होणारा त्रास तसेच तुझा मस्तकशूल मी नष्ट करतो’⁶⁷ असा एकविसाव्या मन्त्राचा आशय आहे.

‘हे रुग्णा, तुझा मस्तकशूल आणि हृदयरोग मी उगवलेल्या सूर्यकिरणांच्या साहाय्याने नष्ट करतो. तुझे मस्तकशूल आणि अवयवांमध्ये होणारी पीडा नष्ट करून मी तुझे रोगशमन करतो’⁶⁸ असे बाविसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे.

उगवलेल्या सूर्याचे किरण शरीरावर घेत या मन्त्रांचे पठन येथे सांगितले आहे. मुख्य शीर्षशूलासोबत शरीराच्या आतील आणि बाहेरील रोगांचा उल्लेखही या मन्त्रांमध्ये आला आहे. सांधेदुखी सारखे आजार सूर्याच्या उपासनेने बरे होतात असे येथे म्हटले आहे. यावरून पहाटेची सूर्याची ऊर्जा हाडांच्या मजबूतीसाठी आवश्यक आहे असे येथे वाटते.

10.2.7 : गण्डमाला

शौ. अ. वे. 6.83 या सूक्तात गण्डमाला या रोग बरा व्हावा यासाठी सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेली आहे. सायणांनी या सूक्ताच्या प्रस्तावनेत कौ. सू. 31.16;17 येथील विनियोग सांगितला आहे.

⁶⁷ पादाभ्यां त्रे जानुभ्यां श्रोणिभ्यां परि भंसंसः । अनूकादर्षणीरुष्णिहाभ्यः शीर्ष्णो रोगमनीनशम् ॥ शौ.

अ. वे. 9.8.21; पै. अ. व. 16.75.11

⁶⁸ सं ते शीर्ष्णः कृपालानि हृदयस्य च यो विधुः । उद्यन्नादित्य रुश्मिभिः शीर्ष्णो रोगमनीनशोऽङ्गभेदमशीशमः ॥ शौ. अ. वे. 9.8.2; पै. अ. व. 16.75.12

‘या सूक्तातील तीन ऋचा म्हणत कुत्र्याच्या लाळेत उगाळलेल्या शंखाचा लेप किंवा शंख अभिमन्त्रित करून गण्डमालेवर लेपन द्यावे. तसेच जळवा, गृहगोधिका म्हणजे घरातील पाल यांच्या साहाय्याने गण्डमालेतील दूषित रक्त शोषून घ्यावे. तसेच मन्त्र न म्हणता मुखाने सेंधव बारीक करून ते अभिमन्त्रित करून गण्डमालेवर त्याचे लेपन द्यावे.’⁶⁹

ब्लुमफील्ड यांच्या मते गण्डमाला म्हणजे त्वचेचा असा भाग ज्यात दूषित रक्त भरलेले असते. गण्डमाला या शब्दाचा MW कोशातील अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे. ‘A spot on the skin containing pus or sore means painful.’ त्वचेच्या ज्या भागात पू, दूषित रक्त भरलेले असते त्याला गण्डमाला म्हणतात किंवा तो गळू असतो.

पहिल्या मन्त्रात ‘हे गण्डमालांनो, घरटयापासून उडून जाणाऱ्या सुपर्ण पक्ष्याच्या जलदगती प्रमाणे तुम्ही निघून जावे. यासाठी सूर्याने तुम्हाला औषध द्यावे आणि चन्द्राने तुम्हाला घालवून द्यावे’⁷⁰ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘गण्डमाला गळ्याच्या खालच्या बाजूला तयार होतात. या गण्डमाला आपल्या शरीरातून

⁶⁹ तत्र ‘अपचितः’ इति तृचेन गण्डमालाभैषज्यकर्मणि शङ्खं घृष्ट्वा अभिमन्त्र्य शुनकलालां वा अभिमन्त्र्य गण्डमालां प्रलिम्पेत् । तथा तत्रैव कर्मणि अनेन तृचेन जलूकां गृहगोधिकां वा अभिमन्त्र्य रुधिरमोक्षार्थं गण्डमालास्थाने संक्षेपयेत् । तथा तत्रैव कर्मणि सैन्धवलवणं चूर्णयित्वा अभिमन्त्र्य गण्डमालायां विकीर्य तूष्णीं निष्ठीवेत् । शौ. अ. वे. सा. भा. 6.83.1

⁷⁰ अपचितुः प्र पतत सुपर्णो वसुतेरिव । सूर्यः कृणोतु भेषजं चन्द्रमा वोऽपोच्छतु ॥ शौ. अ. वे. 6.83.1; पै.

अ. वे. 1.21.2

प्रकर्षानि निघून जातात. या गण्डमालावर चिकित्सा सूर्य करतो.⁷¹ या मन्त्रात गण्डमाला समूळ नष्ट करण्याची विनंती सूर्याला उद्देशून केलेली आहे.

10.2.8 : धेनूंमध्ये होणारे कृमी

शौ. अ. वे. 2.32 या सूक्तात ऋषी काण्व यांनी धेनूंना होणारे कृमी नष्ट व्हावेत यासाठी उगवलेल्या सूर्याला या सूक्तातून प्रार्थना केलेली आहे. कौ. सू. 27.21-26 येथे पुढील प्रमाणे उपचार सांगितले आहेत. 'सूर्याचा उदय झाल्यावर गाईचे नाव उच्चारतो. सूक्ताचे पठन झाल्यानंतर कृमी नष्ट झाले. दर्भ फेकतो. अशाच पद्धतीने दुपारच्या वेळी करतो. संध्याकाळी गाईच्या मागे (दर्भ फेकणे) असे करतो. केस घेऊन कुटतो.'⁷² निरु. 6.12 येथे यास्काचार्यांनी शौ. अ. वे. 12.2.28 या मन्त्राच्या संदर्भात कृमी या शब्दाचा अर्थ सांगितला आहे. 'अमीव म्हणजे रोग आहे. राक्षसी किंवा रोगजंतू यांना पाप म्हटले आहे. कृमी कच्या मांसावर वाढतो. कृमी हा शब्द क्रम् किंवा क्राम् या धातूपासून निष्पन्न झालेला असावा. याचा अर्थ पसरणे किंवा रांगणे असा होतो.'⁷³

⁷¹ हे अपचितः दोषवशाद् अपाक् चीयमानाः गलादारभ्य अधस्तात् प्रसृता गण्डमालाः प्र पतत अस्मात् शरीरात् प्रकर्षेण निर्गच्छत । हे अपचितः वः युष्माकं भेषजम् चिकित्सनं सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः कृणोतु । शौ. अ. वे. सा. भा. 6.83.1

⁷² उद्यन्नादित्य इत्युद्यतिगोनामेत्याहासाविति । सूक्तान्ते ते हता इति । दर्भैरभ्यस्यति । मध्यन्दिने च । प्रतीचीमपराह्ने । बालस्तुकामाच्छिद्य खल्वादीनि । कौ. सू. 27.21-26

⁷³ अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातः । दुर्णामाँ क्रिमिर्भवति पापनामा । क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति । क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः । क्रामतेर्वा । अति क्रामन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाणि । निरु. 6.12

‘धेनुच्या शरीरातील रोगजंतूंना उगवता आणि मावळता सूर्य स्वतःच्या किरणांनी नष्ट कर’⁷⁴ असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. तसेच या सूक्तात आलेल्या एकूण सहा मन्त्रांमधून कृमींचे विविध अवयव, कृमींचे संपूर्ण कुळ, बीळे, त्यांचे शेजारी आणि भविष्यात उत्पन्न होणारी त्यांची बीजे सूर्याच्या कृपेने नष्ट व्हावीत अशी ऋषींची सूर्याजवळ प्रार्थना आहे.

केनीथ झीस्क यांनी आपल्या *Medicine in the Veda* या पुस्तकात (झीस्क, 2009: 64)

कौशिकसूत्राच्या विनियोगाबाबत असे म्हटले आहे की “The means for the removal of these *krimis* consisted of ritually crushing and grinding them with a stone slab and burning them. We are led to believe that a symbolical rite took place in which worms were smasahed and burned outside of the body. Sympathetically the action outside the body affected the inside as well. There is a suggestion that the most auspicious time for the rite was at sunrise. When the Sun's rays exposed the invisible *krimis* and aided in the destruction of all noxious vermin with their heat.”

येथे कौशिकसूत्रांनी सांगितलेले उपचार अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे आहेत असे दिसते. तरी सुद्धा तीन वेळा गाईची काळजी घेतली आहे आणि हा एक उपचाराचा भाग आहे हे येथे महत्वाचे आहे. सूर्य हा उष्णतेचा स्रोत असल्यामुळे कृमी सूर्याच्या उष्णतेने नष्ट व्हावेत अशी ऋषींची इच्छा दिसते. सूर्यतापिन्युपनिषदातील प्रथम पटलात ‘सूर्याच्या उपासनेने रोग बरे होतात आणि रोगी बंधनातून मुक्त होतो’⁷⁵ असे म्हटले आहे.

⁷⁴ उद्यन्नादित्यः क्रिमीन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः । ये अन्तः क्रिम्यो गवि ॥ शौ. अ. वे. 2.32.1; पै. अ. वे. 2.14.1

⁷⁵ रोगी रोगात् प्रमुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥ सूर्य. ता. उप. प्र. प.

वर उल्लेखित काही आजार किंवा शरीरातील दोष सूर्यप्रकाशाच्या मदतीने आणि औषधांसोबत कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे असे वाटते आणि काही आजारांवर केवळ पहाटेचा सूर्यप्रकाश हाच उपचार सांगितला आहे. यावरून सूर्यप्रकाश, आजारांमध्ये असलेले जंतू आणि त्या विशिष्ट आजारांवर वापरण्यात येणाऱ्या औषधी यांच्या साहाय्याने आजारांमध्ये असलेले रोगजंतू नष्ट होत असावेत असे वरील वर्णनांवरून वाटते. ज्या आजारांवर केवळ उगवलेल्या सूर्याचा प्रकाश सांगितला आहे तेथे रोग्याच्या शरीरात जीवनसत्त्वाची कमतरता असावी. ही कमतरता प्रचलित औषधोपचारात म्हटल्याप्रमाणे पहाटेच्या सूर्यप्रकाशात असलेल्या 'ड' जीवनसत्त्वाच्या पूर्ततेमुळे भरून येत असावी. थोडक्यात वरील आजारांमध्ये उपचारासाठी प्रत्यक्ष सौर ऊर्जेचा वापर केलेला आहे.

10.3 सूर्यतेज आणि नेत्रतेज यांचा संबन्ध

सूर्याचे दर्शनीय रूप म्हणजे सूर्याचा सजीव सृष्टीसाठी असणारा कल्याणकारक प्रकाश होय. याला अनुसरून सूर्यप्रकाश हा प्राचीन ऋषींचा वर्ण्यविषय होता. सूर्यप्रकाश आणि मानवी दृष्टी यांच्या अनुकूलतेविषयी असलेले काही उल्लेख वेदसंहितांमध्ये मिळतात. याप्रमाणे वर्णन केलेल्या ऋ. 1.50.2 या ऋचेत सूर्य सर्व पाहणारा आहे. ऋ.1.60.7 या ऋचेत सूर्य मनुष्यांच्या सर्व कृत्यांना पाहातो. ऋ. 5.47.3 या ऋचेत सूर्याला 'पृश्निरश्मा' म्हणजे अनेक वर्णांचे आवरण आणि ऋ. 7.63.4 या ऋचेत सूर्याला 'दिवोरुक्म' म्हणजे आकाशातील रत्न असे संबोधले आहे. असा हा द्युलोकातील रत्नाप्रमाणे असणारा सूर्य, प्रकाश देण्यासोबत सृष्टीचे निरीक्षणही करतो किंवा सर्व पाहातो अशी ऋषींची धारणा होती. एवढेच नव्हे तर सूर्य विश्वातील मनुष्यांची शुभ आणि अशुभ कर्मेही पाहातो असे ऋ. 6.51.2 या ऋचेत म्हटले आहे. ऋ. 7.35.8 या ऋचेत सूर्याला 'शं नः सूर्य उरुचक्षा

उदेत्तु' म्हणजे 'उगवताच अत्यंत दूरवर पाहाणारा सूर्य आमचे कल्याण करो' असे म्हटले आहे. अशाप्रकारे सूर्याला काही ऋषींनी भौतिकत्व तर काही ऋषींनी देवत्व प्रदान केले आहे. कारण ऋषींनी वर्णिलेले सूर्यवर्णन सूर्याच्या प्रकाशाच्या गुणधर्माला अनुसरून आहे. देह धारण करणाऱ्या प्राण्यांच्या नेत्रांना प्रकाश मिळाल्यावरच समोरचे नेमके काय आहे याचे खरे ज्ञान होते. यावरून आध्यात्मिक नेत्रांना प्रकाशाचे ज्ञान करून देणारा आधिभौतिक सूर्य हा सुद्धा एक नेत्र आहे असा ऋषींचा विचार असावा. अशाप्रकारे सूर्याचा संबन्ध नेत्रांशी जोडला गेला आहे. हा संबन्ध पुढे दिलेल्या मुद्द्यांवरून अधिक स्पष्ट होईल.

10.3.1 सूर्य एक नेत्र

ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांच्या 1.50 या सूर्यसूक्तातील सहाव्या आणि सातव्या ऋचांमध्ये सूर्य आणि पाहाणे या क्रिया आल्या आहेत. 'तुझ्या पवित्र नेत्रांनी तू कार्यरत लोकांचे निरीक्षण करतोस. तू वरुणाला पाहातोस'⁷⁶ असे सहाव्या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'हे सर्वाना शोधणाऱ्या आणि अनिष्टांचे निवारण करणाऱ्या सूर्या तू जन्म घेणाऱ्या प्राण्यांचे पोषण करतोस किंवा या लोकाला आपल्या प्रकाशाने प्रकाशतोस. येथे वरुण शब्द आदित्य म्हणण्यासाठी योजिला आहे.'⁷⁷

⁷⁶ येना पावक् चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुणं पश्यसि ॥ ऋ. 1.50.6; शौ. अ. वे. 13.2.21; 20.47.18; पै. अ. वे. 18.22.6

⁷⁷ हे पावक् सर्वस्य शोधक वरुण अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान् प्राणिनः भुरण्यन्तं धारयन्तं पोषयन्तं वा इमं लोकं चक्षसा प्रकाशेन अनु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । ऋ. सा. भा. 1.50.6

ह. दा. वेलणकर यांनी आपल्या 'ऋक्सूक्तशती' या पुस्तकात (वेलणकर,1972: 110)

1.50.6 या ऋचेच्या संदर्भात असे म्हटले आहे की -The mention of the surya's visit to the different parts of the world naturally brings the sovereign ruler Varuna to the poet's mind, since surya serves as the watching eye of Varuna.

या ऋचेत सूर्य वरुणाच्या नेत्रानी पाहातो म्हणून सूर्याला वरुण असे म्हटले आहे. किंवा येथे रात्रीच्या वेळी सुद्धा सूर्याची ऊर्जा कार्यरत असते किंवा सूर्य हा व्रताचे पालन करणारा आहे असे ऋषींना सूचवावयाचे आहे असे येथे दिसते. 'हे सूर्या, दिवस आणि रात्र यांची निर्मिती करित, तू द्युलोक आणि अन्तरिक्षातून भ्रमण करतोस. तू जन्मापासून सर्व पाहातोस'⁷⁸ असे सातव्या ऋचेत म्हटले आहे. या सूक्तातील आशयाप्रमाणे सूर्याचे पाहणे म्हणजे सूर्याची ऊर्जा होय असे वाटते.

ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांनी ऋ.1.115 या सूर्यसूक्तातील पहिल्या ऋचेत सूर्य हा देवांचे सुंदर मुख आणि मित्र, वरुण आणि अग्नी यांचा नेत्र आहे असे म्हटले आहे. ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या मते ऋ. 1.164.14 या ऋचेत सारे विश्व सूर्यरूपी नेत्रावर आधारित आहे. ऋषी अभितपस् सौर्य यांनी ऋ. 10.37 या सूर्यसूक्तातील पहिल्या ऋचेत सूर्य मित्र आणि वरुणाचा नेत्र आहे असे म्हटले आहे. सृष्टीच्या एका उत्पत्ती सूक्तात ऋषी नारायणाच्या मते ऋ. 10.90.13 या ऋचेमध्ये 'चक्षोः सूर्यो अजायत ।' म्हणजे सूर्याचा जन्म विराट पुरुषाच्या नेत्रापासून झाला असे वर्णन आले आहे.

⁷⁸ वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ऋ. 1.50.7; शौ. अ. वे. 13.2.22;

20.47.19; पै. अ. वे. 18.22.7

वर आलेल्या ऋग्वेदातील ऋचांमध्ये ऋषींनी सूर्याचा प्रकाशाशी आणि ऊर्जेशी असलेला संबन्ध लक्षात घेऊन सूर्याला एक आधिदैविक नेत्र मानले आहे असे दिसते.⁷⁹

अथर्ववेदात सुद्धा सूर्याला नेत्र मानले आहे असे पुढील वर्णनांवरून दिसते. शौ. अ. वे.

5.9.7 या मन्त्रात वास्तोष्पतिस्वरूपी आत्मन् म्हणतो - 'सूर्य माझा नेत्र, वायू हा प्राण, अन्तरिक्ष हा आत्मा, पृथ्वी हे माझे शरीर असून, अस्तुत असे नाव असलेला मी द्युलोक आणि पृथ्वीच्या रक्षणासाठी आत्मसमर्पण करित आहे.'⁸⁰ शौ. अ. वे. 5.24.9 या मन्त्रात 'दृष्टीच्या अधिपती सूर्याला ही आहुती आहे'⁸¹ असे म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 7.13.2 या मन्त्रात 'सूर्योदयाच्यावेळी झोपणाऱ्यांच्या नेत्रांना सूर्याच्या तेजाचा लाभ मिळत नाही'⁸² असे म्हटले आहे.

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या रोहितसूक्तातील शौ. अ. वे.13.1.45 या मन्त्रात 'सूर्य द्युलोकाला पाहतो. सूर्य पृथ्वीला पाहतो. सूर्य जलांना पाहतो. सूर्य हा महान चक्षु द्युलोकात उदयास

⁷⁹ वर उल्लेखित ऋग्वेदातील ऋचांचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धात विषयांप्रमाणे केलेला आहे. येथे फक्त आवश्यक संदर्भ दिले आहेत.

⁸⁰ सूर्यो मे चक्षुर्वातः प्राणोऽन्तरिक्षमात्मा पृथिवी शरीरम् । अस्तुतो नामाहमयमस्मि स आत्मानं नि दधे द्यावापृथिवीभ्यां गोप्नीथाय ॥ शौ.अ.वे. 5.9.7; पै. अ. वे. 6.12.5

⁸¹ सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः स मावतु ॥ शौ. अ. वे. 5.24.9

⁸² यावन्तो मा सपत्नानामायन्तं प्रतिपश्यथ । उद्यन्तसूर्य इव सुप्तानां द्विषतां वर्च आ ददे ॥ शौ. अ.वे. 7.13.2

आला आहे'⁸³ असे म्हटले आहे. सूर्य पृथ्वीवर प्रकाशतो. सूर्याच्या प्रकाशात सर्व दिसते. सूर्य आपल्या ऊर्जेने चराचरांना व्यापतो. येथे सूर्याचा चक्षु म्हणजे सूर्याची ऊर्जा आहे असे वाटते.

तै.सं.2.6.8.5 येथे देव म्हणतात 'मी तुम्हाला सूर्याच्या नेत्रांनी पाहतो कारण सूर्य कधीही कोणाला हिंसा करत नाही.'⁸⁴'किक्किटाप्रमाणे प्रिय असलेल्या चक्षुरूपी सूर्याला ही आहुती आहे'⁸⁵ असे तै. सं. 3.4.2.1 या मन्त्रात म्हटले आहे. का. सं. 37.15.16 येथे 'सूर्य माझा नेत्र आणि वायू प्राण आहे'⁸⁶ असे वर्णन आले आहे.

वा. सं. 36.24 या मन्त्रात 'देवांचा नेत्र सूर्य सर्वांच्या कल्याणासाठी पूर्व दिशेला उगवतो'⁸⁷ असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 4.1.6.1 येथे शुक्र आणि मन्थिन् या ग्रहांविषयी आलेल्या विवेचनात सूर्याला प्रथम आहुती दिली जाते. 'शुक्रग्रहाला सूर्याचे प्रतीक आणि मन्थिग्रहाला चन्द्राचे प्रतीक मानले

⁸³ सूर्यो द्यां सूर्यः पृथिवी सूर्य आपोति पश्यति । सूर्यो भूतस्यैकं चक्षुरा रुरोद दिवं महीम् ॥ शौ. अ.

वे.13.1.45; पै. अ. वे.18.19.5

⁸⁴ सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रति पश्यामीत्यब्रवीन्न हि सूर्यस्य चक्षुः किं नून हिनस्ति ॥ तै. सं. 2.6.8.5

⁸⁵ किक्किटा ते चक्षुः सूर्याय स्वाहाः । तै. सं. 3.4.2.1

⁸⁶ सूर्यो मे चक्षुर् वातो मे प्राणः । का. सं. 37.15.16

⁸⁷ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । वा. सं. 36.24

आहे'⁸⁸ अन्तरिक्षात सूर्याच्या निर्मितीनंतर जीवसृष्टीचा विकास झाला. म्हणून सूर्य हा प्रथम आहे असे म्हटले आहे असे दिसते.

‘गर्भामध्ये प्राणिमात्रांचे प्रथम नेत्र बनतात’⁸⁹ असे श. ब्रा. 4.2.1.28 येथे म्हटले आहे. चरक संहितेच्या शारीरस्थान मधील सहाव्या अध्यायात ‘गर्भातील शिशूचे कोणते अवयव सर्वात आधी बनतात’ या प्रश्नाला दिलेल्या आचार्यांच्या उत्तरात अनेक मतभेद आहेत. आचार्य धन्वंतरीच्या मते सर्व अंगप्रत्यङ्गाची उत्पत्ती एकदाच होते. तर आधुनिक विज्ञानात शिशूचे नेत्र पहिल्या महिन्याच्या चौथ्या सप्ताहात बनतात असे म्हटले आहे.⁹⁰ सूर्यमंडलस्थज्योतिरूपी सूर्याची उपासना अधिदैव, अधियज्ञ आणि अध्यात्म या तीन प्रकारांनी

श. ब्रा. 10.5.2.1 येथे सांगितली आहे. प्रकाश देणाऱ्या सूर्यमंडलाला अधिदैवत असे म्हटले आहे. सूर्यकिरणांपासून जल उत्पन्न होते. जल आणि सूर्यकिरण एकच आहेत. सूर्य आणि सूर्याचे किरण याद्वारे अधियज्ञ होतो. उजव्या डोळ्यातील पुरुष म्हणजे सूर्य आहे. याला अध्यात्म असे म्हटले आहे. येथे अध्यात्माविषयी स्पष्टीकरण दिले आहे.

‘शरीर हे अन्न आहे व उजव्या डोळ्यातील जो पुरुष तो खाणारा आहे. तो या शरीरात स्थित असा अनुभवाला येतो. त्या आदित्यमंडलस्थ पुरुषाची अध्वर्यु, अग्नी म्हणून उपासना

⁸⁸ चक्षुषीह वाऽस्य शुक्रामन्थिनौ । तद्वाऽएष एव शुक्रो य तपति । तद्यदेषऽएतत्तपति तेनैष शुक्रश्चन्द्रमाऽ एव मन्थी ॥ श. ब्रा. 4.1.6.1

⁸⁹ स यजुहोति । सा प्रथमा स प्रथमऽइति शश्वद्ध वै रेतसः सित्तस्य चक्षुषीऽएव प्रथमे संभवतस्तस्माज्जुहोति सा प्रथमा स प्रथमऽइति । श. ब्रा. 4.1.2.28

⁹⁰ <http://www.womenshealth.gov> (हे संकेतस्थळ जाने. 2016 ला पाहिले आहे.)

करतात कारण हा सर्व वस्तूंशी संयुक्त होतो. ऋग्वेदात या पुरुषाला उक्थ असे म्हणतात कारण हा सर्व वस्तूंना वर उचलून धरतो. राक्षसविद्या जाणणारे याला यातु म्हणतात कारण याने सर्वांना नियमित केले. सर्प याला विष समजतात, देव अन्नाचा रस समजतात, मनुष्ये याला धन समजतात, असुर याला माया समजतात, पितृगण स्वधा समजतात. गंधर्व विद्या जाणणारे याला गंधर्व समजतात, अप्सरा याला सुवास समजतात. जे जे त्याला ज्या स्वरूपात समजतात त्यांचे त्यांचे तो पालन करतो. म्हणून त्याची सर्व गुणांनी उपासना करावी. तो सर्वस्वरूपी होतो आणि सर्वस्वरूपी होऊन जगाचे पालन करतो.⁹¹ येथे सूर्य, नेत्र आणि अग्नी यांचा संबन्ध आला आहे.

श. ब्रा. 11.8.4.6 येथे 'सूर्यरूपी चक्षुला स्वाहाकार केला आहे.'⁹² आणि श. ब्रा. 13.3.8.4 येथे 'सूर्य हा प्रजेचा चक्षु आहे. सूर्य उगवताच सर्वत्र सूर्याचा प्रकाश पसरतो. आपल्या नेत्रांना प्रकाश मिळतो'⁹³ असे म्हटले आहे.

ऐ. आ. 2.4.2 येथे 'सूर्य हा दृष्टी होऊन नेत्रांमध्ये प्रविष्ट झाला'⁹⁴ असे म्हटले आहे.

⁹¹ अथाध्यात्मम् ॥ इदमेव शरीरमुन्नमथ योज्यं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषऽ सोत्ता सुऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति । तमेतमग्निरित्यध्वर्यवऽउपासते । यजुरित्येष हीदं सर्वं समानमुक्थमिति बह्वचाऽएष हीदं सर्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविदऽएतेन हीदं सर्वं यतं विषमिति सर्पा सर्पऽइति सर्पविदऽऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुरां स्वध्वेति पितरो देवजनऽइति देवजनोविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथा यथोपासते तदेव भवति तद्धैनान् भूत्वावति तस्मादेनमेववित् सवैरेवेतैरुपासित सर्वं हैतुद्भवति सर्वं हैतमेतद्भूत्वाऽवति । श. ब्रा. 10.5.2.19; 20

⁹² सूर्यातो चक्षु स्पृणोमि स्वाहा । श. ब्रा. 11.8.4.6

⁹³ सूर्यो वै प्रजानां चक्षुर्यदा ह्येवेष उदेत्येथेदं सर्वं चरति चक्षुषैवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति । श. ब्रा. 13.3.8.4

वरील वर्णनांवरून सूर्य हा नेत्रांना प्रकाश देणारा असून नेत्रातील दृष्टीशी संबन्धित आहे अशी कल्पना ऋषींनी केलेली दिसते. म्हणून ऋषींनी केलेल्या प्रार्थनांमध्ये सूर्याकडे त्याच्या तेजाच्या मागणीसोबत नेत्र सुखाची म्हणजे उत्तम दृष्टीची इच्छाही प्रदर्शित झालेली आहे. ‘विश्वचक्षस्’ सूर्य विश्वातील प्राणिमात्रांच्या नेत्रांना प्रकाश देतो. म्हणजे सूर्य संपूर्ण पृथ्वीला प्रकाश देतो. सूर्य आपल्या प्रकाशाद्वारे सगळीकडे पोहचू शकतो. त्याच्या प्रकाशात प्रत्येक गोष्ट स्पष्ट दिसते. कुठलीच गोष्ट लपून राहू शकत नाही. या त्याच्या सर्वज्ञतेमुळे सूर्याला ऋषींनी नेत्र म्हटले असावे असे वाटते. कारण प्रकाशकारक सूर्याचा उदय सर्वांना प्रकाश देण्यासाठी आहे असे ऋषींनी खाली केलेल्या प्रार्थनांवरूनही दिसते.

10.3.2 नेत्रांसाठी सूर्यप्रार्थना

ऋ. 10.158 हे सूर्यसूक्त चक्षु सौर्य ऋषींचे असून या सूक्तात पाच ऋचा आल्या आहेत. त्यांनी नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याजवळ केलेली प्रार्थना विशेष करून सूर्याद्वारे नेत्रांना हितकारक प्रकाश मिळावा यासाठी आहे. या सूक्तातील 3; 4; 5 या ऋचा मानवी दृष्टीशी संबन्धित आल्या आहेत.

‘सवितृ, पर्वत आणि धातृ आम्हाला उत्तम दृष्टी देवोत’⁹⁵ अशी तिसऱ्या ऋचेत सूर्याजवळ प्रार्थना केलेली आहे. या सूक्तातील चौथ्या ऋचेत ‘हे सूर्या, तू आमच्या नेत्रांना आणि शरीराला तेज प्रदान कर. ज्यामुळे आम्हाला विशेष असे सर्व पाहता यावे’⁹⁶ आणि या पुढील पाचव्या ऋचेत ‘हे सूर्या, आम्ही तुला पाहतो. तू शोभून दिसणारा आहेस.

⁹⁴ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत् । ऐ. आ. 2.4.2

⁹⁵ चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ॥ ऋ.10.158.3

⁹⁶ चक्षुर्नो धेहि चक्षुषे चक्षुर्विष्वै तनूभ्यः । सं चेदं वि च पश्येम ॥ ऋ.10.158.4

मानवांच्या नेत्रांना तू स्पष्टपणे दिसतोस'⁹⁷ असे म्हटले आहे. येथे मानवी नेत्र सूर्यप्रकाश पाहू शकतात. नेत्रांना आणि शरीराला तेज मिळावे अशी सूर्याला येथे प्रार्थना केलेली आहे. ऋषी ब्रह्मन् यांच्या अनेक देवता सूक्तातील शौ. अ. वे.19.43.3 या मन्त्रात सूर्याकडे उत्तम दृष्टीची मागणी केलेली आहे. 'जेथे ब्रह्माला जाणणारे लोक तपश्चर्येने आणि उत्साहाने जातात तेथे सूर्य मला घेऊन जावो, उत्तम दृष्टी देवो. अशा सूर्याला मी हवी अर्पण करतो'⁹⁸ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. चाक्षुषोपनिषदात नेत्राला तेज मिळावे यासाठी सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेली आहे ती खालील प्रमाणे आहे.

चाक्षुष उपनिषद हे गायत्री छन्दातील असून ऋषी अहिर्बुध्य आहेत. या उपनिषदाची देवता सूर्य आहे. या उपनिषदातील मन्त्रांचा विनियोग सांगताना ऋषींनी म्हटले आहे की 'चक्षुरोग घालविण्यासाठी हे उपनिषद सूर्याला उद्देशून म्हणावे.' या उपनिषदाच्या वर्णनात चाक्षुषविद्येचे महत्त्व सांगितले आहे. या उपनिषदातील मन्त्रांमध्ये शेवटच्या क्रियापदाचे पुनर्उच्चारण झालेले आहे. यावरून येथे यातवात्मक भाग दिसून येतो. "आमच्या चक्षुमध्ये तेज स्थिर राहो. मला पाहा. शीघ्र चक्षुरोग घालव. मला मानव प्राण्याला तेजाचे दर्शन घडव. मी कधीही अंध होऊ नये असे कर. कल्याण कर. जी जी माझे पूर्वजन्मीचे दुष्कृत्ये आहेत त्या सर्वांचे निर्मूलन कर. चक्षुला तेज देणाऱ्या द्युलोकातील भास्कराला माझा नमस्कार. कल्याणकारक अमृताला माझा नमस्कार. सूर्याला नमस्कार. सूर्य भगवानाच्या अक्षय्य तेजाला नमस्कार. खेचराला नमस्कार. महासेनाला नमस्कार. महानतेला

⁹⁷ सुसदृशं त्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । वि पश्येम नृचक्षसः ॥ ऋ.10.158.5

⁹⁸ यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह । सूर्यो मा तत्र नयतु चक्षुः सूर्यो दधातु मे सूर्याय स्वाहा ॥ शौ.

अ. वे. 19.43.3

नमस्कार. अंधकाराला नमस्कार. अन्तरिक्षाला नमस्कार. सत्त्वाला नमस्कार. असत्याकडे नको मला सत्याकडे ने. अंधकाराकडे नको मला तेजाकडे ने. मृत्यूकडे नको मला अमृताकडे ने. उष्ण भगवानाचे पवित्र रूप, भगवान हंसाचे पवित्र रूप. विश्वरूपाला, तेजाला, सर्व जाणणाऱ्याला, हिरण्यमय पुरुषाला, ज्योतीरूपात असलेल्या, हजारो किरणांनी तापणाऱ्या, शंभर प्रकारे वर्तमानात असलेला हा पुरुष सूर्य प्रजेसाठी उदयाला येतो.”⁹⁹ ‘भगवान सूर्य आदित्याला, नेत्रांचे तेज असलेल्याला आणि दिवस वाहून आणणाऱ्याला (सूर्याला) ही आहुती अर्पण असो’¹⁰⁰ असे या उपनिषदात म्हटले आहे. ‘सूर्याचे किरण ज्याच्या जवळ राहतात, बुद्धिमान ऋषी ज्याच्याकडे याचना करतात अशा हे इन्द्रा,

⁹⁹ ॐ चक्षुश्च चक्षुश्च चक्षुस्तेजः स्थिरो भव । मां पाहि मां पाहि । त्वरितं चक्षुरोगान् शमय शमय । मम जातरूपं तेजो दर्शय दर्शय । यथाऽहम अन्धो न स्यां तथा कल्पय कल्पय । कल्याणं कुरु कुरु । यानि यानि मम पूर्वजन्मोपजितानि चक्षुःप्रतिरोधकदुष्कृत्यानि तानि सर्वानि निर्मूलय निर्मूलय । ॐ नमः चक्षुस्तेजोदात्रे दिव्याय भास्कराय । ॐ नमः कल्याणकरायामृताय । ॐ नमः सूर्याय । ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायाक्षितितेजसे नमः । ॐ खेचराय नमः । ॐ महासेनाय नमः । ॐ महते नमः । ॐ तमसे नमः । ॐ रजसे नमः । ॐ सत्त्वाय नमः । ॐ असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय । उष्णो भगवाञ्छुचिरूपः । हंसो भगवाञ्छुचिरूपः । ॐ विश्वरूपं घृणिं जातवेदसं हिरण्मयं पुरुषं ज्योतिरूपं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः पुरुषः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः । चाक्षु. उप.

¹⁰⁰ ॐ नमो भगवते सूर्यायादित्यायाक्षितेजसेऽहोऽवाहिनि वाहिनि स्वाहेति ।

अंधकार घालव आणि आम्हाला तेज पुरव. आमची पाशांपासून मुक्तता कर'¹⁰¹ असे या उपनिषदात आलेल्या ऋग्वेदातील ऋचेत म्हटले आहे.

या उपनिषदाच्या शेवटी सूर्याला विविध नामांनी नमस्कार केला आहे. ती नावे पुढीलप्रमाणे आहेत. “पुण्डरीकाक्षाय नमः । पुष्करेक्षणाय नमः । अमलेक्षणाय नमः । कमलेक्षणाय नमः । विश्वरूपाय नमः । महाविष्णवे नमः ।”

गायत्री छन्दातील ‘सूर्योपनिषत्’ ब्रह्मा ऋषींनी रचलेले असून या उपनिषदाची देवता आदित्य आहे. सूर्यापासून सर्व उत्पन्न होते आणि सूर्यातच सर्वांची समाप्ती होते अशा आशयाची सूर्याची स्तुती या उपनिषदात केली आहे. ‘या उपनिषदाचा पाठ सूर्यासमोर केला असता महान व्याधी आणि भय दूर होतात’¹⁰² असे येथे म्हटले आहे.

अशाप्रकारे सूर्यतापिन्युपनिषत्, चाक्षुषोपनिषत् आणि सूर्योपनिषदात नेत्र विषयक रोग दूर व्हावेत यासाठी सूर्याकडे प्रार्थना केलेल्या आहेत. आधुनिक विज्ञानात सुद्धा www.whattoexpect.com या संकेतस्थळानुसार पहाटेचे सूर्यकिरण गर्भिणीला शिशुच्या दृष्टीसाठी अधिक फायदेशीर आहेत असे म्हटले आहे.

10.3.3 नेत्रतेजाचे विलीनीकरण

पञ्चतत्त्वातील विलीनीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये सूर्याच्या ऊर्जेचा असलेला अत्यंत महत्वाचा संबन्ध ऋषींनी केलेल्या खालील प्रार्थनांमध्ये दिसून येतो.

¹⁰¹ वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्र प्रियमैध्ना ऋषयो नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पुर्धि

चक्षुर्मुग्ध्यः स्मान्निधयेव बुद्धान् ॥ ऋ.10.73.11

¹⁰² सूर्याभिमुखो जप्त्वा महाव्याधिभयात्प्रमुच्यते । सूर्य. उप.

ऋ. 10.16.3 या ऋचेमध्ये मानवी शरीराची होणारी विल्हेवाट आढळते. मृत्यूनंतर प्राणिमात्रांच्या नेत्रांतील तेज नाहीसे होते असे या ऋचांमध्ये म्हटले आहे. 'हे मृतपुरुषा, नेत्रासहित तू सूर्याकडे जा. आत्मा वायूकडे जाऊ दे. अशाप्रकारे द्युलोक आणि पृथ्वीमध्ये तुझी विभागणी होऊ दे. जल हितकारक अशा ठिकाणी जाऊ दे. औषधी तुझ्या शरीरात असू देत'¹⁰³ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

ऋ.10.56 या मृत्युत्तरसद्गती विषयक असलेल्या चार ऋचेच्या सूक्तात बृहदुक्थ वामदेव्य ऋषींनी आपल्या मृत पुत्रासाठी सद्गती मागताना सूर्यज्योती या स्थानाचा उल्लेख केला आहे. या सूक्तातील पहिल्या ऋचेत ऋषी म्हणतात. 'हे वाजिन्, तुझे शरीर श्रेष्ठ जनक असलेल्या अग्नीमध्ये, वायूमध्ये आणि सूर्यामध्ये विलीन होवो. या परम देवांमध्ये तू समाविष्ट होऊन तुझे कल्याण होवो.'¹⁰⁴ या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'आदित्याच्या ज्योतीमध्ये विलीनीकरण होते अशी आख्यायिका आहे. आपले प्राण किंवा देहातील चैतन्य सूर्यामध्ये अंशतः विलीन होते. हा मी आहे आणि तोही मीच आहे याप्रमाणे श्रुतीमध्ये सूर्याला सर्व स्थावर आणि जंगमातील आत्मा म्हटले आहे. म्हणून

¹⁰³ सूर्यं चक्षुर्गच्छतु वातमात्मा द्यां च गच्छ पृथिवीं च धर्मणा । अपो वां गच्छ यदि तत्र ते हितमोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः ॥ ऋ.10.16.3

¹⁰⁴ इदं तु एकं पुर ऊ तु एकं तृतीयेन ज्योतिषा सं विशस्व । संवेशने तुन्वश्चरुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ ऋ.10.56.1

सूर्यामध्ये विलीनीकरणाची ही प्रक्रिया योग्य आहे.¹⁰⁵ या सूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत 'हे वाजिन्, तू श्रेष्ठ देवांमध्ये आणि द्युलोकनिवासी सूर्यामध्ये प्रविष्ट हो. तुझे शरीर पृथ्वी स्वीकारो आणि आमचे कल्याण करो'¹⁰⁶ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या सूक्तातील तिसऱ्या ऋचेत सूर्यामध्ये विलीन होऊन तू सत्यधर्माचे आचरण कर असे ऋषी म्हणतात. तसेच या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेत बृहदुक्थ ऋषी आपल्या मृत पुत्राला अग्नी आणि सूर्याच्या ताब्यात देऊन 'मी निश्चित झालो' असे म्हणतात. अशाप्रकारे या सूक्तात मृत्युत्तरसद्गतीच्या वर्णनांमध्ये इतर देवतांसोबतच सूर्याची भूमिका महत्त्वाची आहे. ऋषी यमी वैवस्वती यांच्या ऋ. 10.154.5 या ऋचेमध्ये 'हे मृत पुरुषा, सहस्र नेत्र असलेले क्रांतदर्शी ऋषी सूर्याचे रक्षण करतात. अशा तपस्वी आणि तपोत्पन्न ऋषींकडे तू जा'¹⁰⁷ असे म्हटले आहे. येथे मृताला सद्गती सूर्यरक्षकांद्वारे मागितली आहे.

'सूर्यमंडलातील म्हणजे उजव्या डोळ्यातील जो पुरुष तोच मृत्यूरूपी आहे. त्याचे पाय हृदयात पक्के केले आहेत. त्यांना सोडून जेव्हा तो शरीरातून बाहेर पडतो तेव्हा तो मरतो

¹⁰⁵ ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना सं विशस्व ।

सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम् । तत् 'योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं' सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च (ऋ. 1.115.1) इति श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशो युक्तः । ऋ. सा. भा. 10.56.1

¹⁰⁶ तूनुष्टे वाजिन्तुन्वं१नयन्ती वाममुस्मभ्युं धातु शर्म तुभ्यम् । अहुतो मुहो ध्रुवणाय देवान्दिवीव ज्योतिः स्वमा मिमीयाः ॥ ऋ. 10.56.2

¹⁰⁷ सहस्रणीथाः कुवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् । ऋषीन् तपस्वतो यम तपोजाँ अपि गच्छतात् ॥ ऋ. 10.154.5; शौ. अ. वे. 18.2.18

अशा शरीराला प्रेत म्हणतात'¹⁰⁸ असे श. ब्रा. 10.5.2.13 येथे म्हटले आहे. अशाप्रकारे सजीव सृष्टीमध्ये सजीवांच्या नेत्राचे जन्मापासून मृत्यूपर्यंत सूर्याच्या ऊर्जेशी नाते जोडले गेले आहे असे दिसते.

10.4 निरीक्षणे आणि निष्कर्ष

- 1) निसर्गाधिष्ठित जीवनप्रणालीचे अनुसरण करणाऱ्या ऋषींनी सूर्यप्रकाशाचे अनेक उपयुक्त गुणधर्म आत्मसात केले आहेत. आपल्या हक्काचा नैसर्गिक वैद्य म्हणजे सूर्योदयातील सूर्याचा प्रकाश असून हा सर्वांना अनेक गोष्टींसाठी हितकारक आहे हे जाणवून दिले आहे.
- 2) पृथ्वीला ऊर्जा पुरवणारा, चक्राप्रमाणे भ्रमण करणारा, एक प्रकाशाची देवता आणि आपल्या प्रकाशाद्वारे सर्व पाहणारा निरीक्षक असे ऋषींनी सूर्याला मानले आहे.
- 3) ऋग्वेदात हृदय आणि यकृताशी संबन्धित असलेले आजार आणि मस्तकशूल, कपाळशूल इत्यादी आजारांवर उपचार उगवलेल्या सूर्याच्या प्रकाशात केले आहेत. यावरून या आजारात कोवळ्या सूर्यप्रकाशाची जास्त आवश्यकता आहे. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या प्रकाशाचा लाभ घेतल्यास रोगांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी प्रतिबन्धात्मक, रोगोपचारक आणि आरोग्यवर्धक शक्ती मिळते असे दिसते.
- 4) सूर्योदय म्हणजे नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचे कोवळे प्रकाश किरण होत. यावेळी वातावरणात शुद्ध प्राणवायू असतो म्हणजे वायूची तीव्रता सूर्यप्रकाशाच्या तीव्रतेप्रमाणे

¹⁰⁸ सुऽएषऽएव मृत्युऽ । यऽ एषऽ एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ तौ द्वैतादाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ हैतत्पुरुषो म्रियते तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति ॥ श. ब्रा. 10.5.2.13

बदलत जाते. म्हणून विषनाशनाची प्रार्थना उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून केलेली आहे. रोग पसरवणाऱ्या रोगजन्तूंना आणि यातूंना विषकारक मानले आहे.

5) अथर्ववेदात कफवातपित्त या तीन धातूंचे असंतुलन हे नित्य उगवलेल्या सूर्याच्या प्रकाशाने कमी होणे शक्य आहे असे म्हटले आहे.

6) अथर्ववेदात मस्तकशूल म्हणजे डोकेदुखी, शरीरशूल, खोकला आणि सांधेदुखी हे उगवलेल्या सूर्यप्रकाशाच्या सान्निध्यात राहिल्याने कमी होतात असे म्हटले आहे.

7) अथर्ववेदात ज्याठिकाणी सूर्यप्रकाश पोहचत नाही तेथे रोगजन्तूंची वाढ झपाट्याने होते असे वर्णन आले आहे. रोगजन्तू सूर्यप्रकाश सहन करू शकत नाहीत. यावरून सूर्यप्रकाशात रोगजन्तूंना प्रतिबन्ध करण्याची क्षमता दिसते.

8) सूर्याच्या तेजातील ओज हे एकच असे बल आहे की जे अग्नी, वायू आणि चन्द्र या तीन रूपात फिरते म्हणजे सृष्टीवर सूर्याची ऊर्जा अहोरात्र धारण केली जाते.

9) सर्व वैदिक साहित्यात सूर्य नेत्रांना प्रकाश पुरवतो म्हणजे सूर्य नेत्रांसाठी अनुकूल आहे असे म्हटले आहे. आपल्या नजरेला आकाशात प्रत्यक्ष सूर्य दिसतो म्हणजे सूर्यप्रकाशामुळे एखादी गोष्ट सहज दिसते. तिच्या दिसण्याचा अनुभव घेतला जातो. यालाच त्या गोष्टीचे ज्ञान झाले असे म्हटले आहे. अशाप्रकारे सूर्य उगवताच सजीवांना प्रकाश, ज्ञान आणि चेतना मिळते. वेदांमध्ये सूर्याचा सतत तेजाशी संबन्ध सांगितला गेला आहे. त्यामुळे सूर्याकडे केल्या गेलेल्या प्रार्थनांमध्ये तेजाची मागणी मुख्यत्त्वाने आली आहे. यावरून सूर्य मानवी दृष्टीशी अनुकूल असल्यामुळे सूर्याला वैदिक साहित्यांमध्ये नेत्राच्या संकल्पनेत पाहिले गेले. थोडक्यात सूर्य आणि पाहणे यातून सूर्य हा एक नेत्र आहे ही संकल्पना विकसित झालेली आहे.

10) अथर्ववेदात सूर्योदयाच्या वेळी झोपलेल्या व्यक्तींना सूर्याचे तेज मिळत नाही. यामुळे आरोग्याच्या अनेक समस्या उद्भवतात. रात्री उशीरा झोपणे आणि पहाटे उशीरा उठणे अशाप्रकारच्या आधुनिक काळात दिनचर्येत होत चाललेल्या बदलांमुळे शरीराला सूर्याचे तेज मिळत नाही. कारण सूर्याच्या अवस्थेतील उगवणाऱ्या आणि नुकताच उगवलेल्या सूर्याची ऊर्जा ही आरोग्यासाठी जास्त हितकर आहे असे वरील वर्णनांमध्ये म्हटले आहे.

11) चाक्षुषोपनिषदात रोग सूर्यदेवतेच्या जपामुळे बरे होतात आणि सूर्यतापिन्युपनिषदात सूर्याच्या उपासनेने रोग्याचा रोग कमी होतो आणि तो बंधनापासून मुक्त होतो असे वर्णन आले आहे.

12) सूर्याचा कोवळा प्रकाश जसा तारक आहे तशाच पद्धतीने सूर्याची अति उष्णता म्हणजे एक आयुध आहे असा विचार वेदांमध्ये केला गेला आहे. यावरून ऋषींनी केलेल्या सूर्याच्या सर्व प्रकाशाच्या अवस्थांचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

13) मृतदेहाच्या विलिनीकरणात सूर्याच्या ऊर्जेची महत्त्वाची भूमिका आहे.

14) तसेच आपआपल्या कर्मानुसार मृत्यूनंतर एक सद्गतीचे स्थान म्हणून सूर्यलोक या स्थानाचा विचार ऋषींनी केला आहे. अशाप्रकारे अनेकविध कार्य करणारी सूर्याची ऊर्जा ही सर्वश्रेष्ठ आहे.

15) ऋषींच्या सत्य आणि अमरत्त्वाच्या भावना सूर्याशी जोडलेल्या आहेत. म्हणून सूर्याची ऊर्जा आरोग्य, दीर्घायुष्य आणि रोगनिवारण यासाठी अधिकाधिक वापरलेली दिसते.

थोडक्यात या प्रकरणातील अभ्यासावरून असे म्हणता येईल वैदिक ऋषींनी केलेल्या आरोग्याच्या संकल्पनेत मानवांची नेहमी शारीरिक, आध्यात्मिक आणि मानसिक स्थिती उत्तम असावी. यामुळे साहजिकच सामाजिक स्थिती चांगली राहण्यास मदत होते. यातील एकाही घटकाला इजा पोहचल्यास स्वास्थ्य किंवा संतुलन बिघडते. ही ऋषींची परिपूर्ण आरोग्यप्राप्तीची संकल्पना आहे असे दिसते.

प्रकरण 11. सूर्य आणि कालचक्र

प्रास्ताविक

ह्या प्रकरणात सूर्य आणि त्याच्यामुळे होणारे कालचक्र याविषयीचा विचार केला आहे. सौर ऊर्जेच्या अभ्यासात ऋषींना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली. ती म्हणजे सूर्याच्या ऊर्जेचे पुनरागमन. काही विशिष्ट काळानंतर तेच ऋतू पुन्हा येतात. यावरून मास, ऋतू, अयन आणि संवत्सर अशी काळाची विभागणी त्यांनी केली. काळाची विभागणी मुळात सूर्याच्या ऊर्जेमुळे झाली आहे. सृष्टीच्या निर्मितीप्रक्रियेत काही निसर्गनियमित क्रिया अभिप्रेत आहेत. याची माहिती ऋग्वेदातील विविध सृष्ट्युत्पत्ती सूक्तांमध्ये दिसून येते.

यापैकी ऋ. 10.129 या सृष्ट्युत्पत्ती सूक्ताचे ऋषी परमेष्ठिन् प्रजापती असून परमात्मन् या देवतेला उद्देशून रचलेले हे सूक्त आहे. या सूक्ताला नासदीय सूक्त असे म्हणतात. या सूक्तात सृष्टीच्या आरंभीची अवस्था दर्शविली आहे. सुरुवातीला सृष्टीमध्ये काहीच नव्हते. सर्वत्र अंधकार आणि जल भरलेले होते. अंधकाराला अंधकारानीच आवरण घातलेले होते. अशा प्रलयरूपी अंधकारात किती काळ लोटला हे समजण्यास काहीच वाव नव्हता. यावरून प्रकाशरूपी ऊर्जेच्या आवश्यकतेतच अंधकाराची विभागणी होणे आवश्यक होते असे दिसते. सृष्टीच्या उत्पत्तीक्रमात ज्याप्रमाणे असत्, सत्, जीवन, मृत्यू, अन्तरिक्ष आणि आकाश या गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या त्याप्रमाणे दिवस आणि रात्रीची म्हणजे प्रकाशाची आणि काळाची गरज सुद्धा तेवढीच महत्त्वाची होती असे येथे दिसते. 'मुळात असत् आणि सत् ही नव्हते. अन्तरिक्ष आणि आकाश नव्हते. काय आणि कोठे आवरण घातले? निवारा

कोणी दिला. काय तिथे जल होते? जलाची खोली अगाध होती काय?’¹ अशा संभाव्यता सूचक प्रश्नांनी या सूक्ताची सुरुवात होते. या सूक्ताच्या दुसऱ्या ऋचेत ‘तेव्हा मृत्यूही नव्हता आणि अमृतही नव्हते. दिवस आणि रात्रीची विभागणी करणारे कोणतेही चिन्ह नव्हते. फक्त एक गोष्ट वायूशिवाय आपल्या स्वभावानुसार श्वास घेत होती. याशिवाय अन्य काहीच नव्हते’² असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या सायणभाष्यात आलेले विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे - ‘रात्र आणि दिवस तेथे नव्हते. सूर्य आणि चन्द्राच्या अभावी कोणतेच साधन नव्हते. येथे अहोरात्रच नसल्याने त्यापासून उत्पन्न होणारे मास, संवत्सर यासारखे कालदर्शक असे काहीच नव्हते. हे सर्व नसल्यामुळे काळाच्या विभागणीवर एक सारखी माया पसरलेली होती.’³

वर उल्लेखित ऋचांमधील आशयावरून सृष्टीच्या रचनेत कालगणनेची आवश्यकता होती असे दिसते. दिवसही नव्हता आणि रात्रही नव्हती अशी सृष्टीची अवस्था वर्णिलेली आहे.

¹ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् । किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्बहन गभीरम् ॥ ऋ. 10.129.1

² न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अल्ल आसीत्प्रकेतः । आनीदेवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न पुरः किं चनास ॥ ऋ. 10.129.2

³ रात्र्याः अल्लः च प्रकेतः प्रज्ञानं न आसीत् । तद्वेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् । एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मको मासर्तुसंवत्सर प्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नो सदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः । उपचारादिति ब्रूमः । यथेदानींतननिषेधस्य कालोऽवच्छेदकस्तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरित्यवच्छेदकत्वसाम्येनाकालेऽपि कालवाची प्रत्ययः । यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्वमग्रे वक्ष्यत इति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति । ऋ. सा. भा. 10.129.2

ऋ. 10.72 या सृष्टीच्या उत्पत्तीसूक्तानुसार देवांनी सूर्याची स्थापना अन्तरिक्षात केली⁴ असे वर्णन आले आहे. सूर्याच्या निर्मितीनंतर अंधकाराची विभागणी झाली आणि सृष्टीमध्ये मास, ऋतू, संवत्सर अशी कालगणना सुरू झाली आणि पृथ्वीचा विकास झाला. या सर्व क्रियांमध्ये सूर्याचा गतिमान प्रकाश आणि सूर्याच्या प्रकाशात असणारी ऊर्जा कारणीभूत आहे हे खाली दिलेल्या वर्णनांवरून अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

11.1 सूर्याची गतिमानता

सूर्याच्या सूर्योदय आणि सूर्यास्त या अती महत्त्वाच्या घटना आपण रोज अनुभवतो. यामध्ये सूर्यप्रकाशाचा प्रवास अन्तर्भूत आहे. या सूर्यप्रकाशाच्या प्रवासात एक नियमित गती आहे. ही गती सृष्टीमध्ये कालगणनेच्या निर्मितीस साहाय्यक ठरली आहे असे खाली दिलेल्या ऋचांमधील आशयावरून दिसते.

ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांच्या ऋ.1.50.7 या सूर्यसूक्तातील ऋचेत 'हे सूर्या, तू द्युलोकातून आणि अन्तरिक्षातून प्रवास करतोस. त्यामुळे दिवस आणि रात्र यांची निर्मिती होते. तुझा जन्म होताच तू सर्वांना पाहतोस'⁵ असे म्हटले आहे. ह. दा. वेलणकर यांनी आपल्या ऋक्सूक्तवैजयन्ती (वेलणकर,1965: 29) येथे 1.50.7 या ऋचेच्या टीपेत 'मिमानः' परिमित करके याने दो दिनों के बीचमें रात्रीका प्रवेश कराके उनको अलग अलग रख कर ।' असे म्हटले आहे.

⁴ ऋ. 10.72 या सूक्ताचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याची उत्पत्ती' या प्रकरणात केला आहे.

⁵ वि द्यामेषि रजस्पृथ्व्या मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ऋ.1.50.7; शौ. अ. वे. 13.2.22; 20.47.19; पै. अ. वे. 18.22.7

उगवताच सूर्य प्रकाश देत जातो आणि या भ्रमणशील प्रकाशाद्वारे पृथ्वीवर दिवस आणि रात्र होतात. सूर्य सर्वाना पाहतो याचा अर्थ सूर्य जेथे आहे त्या भागावर प्रकाश असतो आणि सूर्य जिथे नसतो तेथे अंधकार असतो. अशा प्रकारे सूर्याने अंधकार विभागला आहे. यामुळे एकामागून एक रात्र आणि दिवस असे चक्र चालत राहते असे येथे वाटते. सूर्याच्या गतिमान प्रकाशामुळे अहोरात्र निर्माण होतात असे दिसते.

ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या ऋ.1.164 या विश्वेदेवसूक्तातील 12-15 या ऋचांमध्ये सूर्यामुळे होणाऱ्या कालचक्राचे वर्णन आहे. 'द्युलोकाच्या अर्ध्या भागात पाच पायाचा पिता द्वादश प्रकाराने विभिन्न रूपे धारण करणारा जल साठवण्यात संपन्न आहे. द्युलोकाच्या दुसऱ्या भागात तो सहा आऱ्यांनी युक्त अशा सातचक्रांच्या रथात आरूढ होऊन सृष्टीचे फार दूरवर निरीक्षण करतो'⁶ असे बाराव्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेत द्युलोकाच्या अर्ध्या भागात पडणारा सूर्याचा प्रकाश म्हणजे भ्रमणीय सूर्यप्रकाशामुळे होणाऱ्या दिवस आणि रात्र यांचा ऋषींनी विचार केलेला दिसतो. या ऋचेत सूर्य संपूर्ण द्युलोकात विविध प्रकारची बारा रूपे घेऊन प्रकाशतो याचा अर्थ सूर्याच्या विविध प्रकारच्या सूर्यप्रकाशामुळे महीन्यांची निर्मिती झाली असावी आणि सृष्टीला सूर्यप्रकाश देण्याच्या क्रियेसोबत जल वाहून नेतो यावरून ऋतूंची निर्मिती झाली. सूर्याच्या विविध ऊर्जेच्या रूपांमुळे वृष्टी होते असे या ऋचेवरून दिसते.

यापुढील तेराव्या ऋचेत 'पाच आरे असलेल्या आणि फिरणाऱ्या या चक्रावर सर्व भुवने स्थिरावली आहेत. या प्रचंड भाराने समान नाभी असलेल्या चक्राचा अक्ष कधीही तापत

⁶ पञ्चपादं पितॄं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षळर

आहुरर्पितम् ॥ ऋ. 1.164.12

नाही आणि खूप काळापासून कधीही मोडत नाही'⁷ असे म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात असे म्हटले आहे की 'पाच आरे म्हणजे पाच ऋतू असून पुन्हा पुन्हा संवत्सरात येतात. हे कालचक्र सर्व प्राणिमात्रांना धारण करते. या चक्राच्या आसावर सर्व भुवनांचा प्रचंड भार असूनही हे कधीही त्रास देत नाही. अमर असे एकच नाभी असलेले हे चक्र कधीही मोडत नाही. आसावर आघात झाला तरीही नाभीपासून वेगळे होत नाही.'⁸ तेराव्या ऋचेत सूर्याच्या प्रकाशचक्राचा ऋतूंनी आधार घेतला आहे. म्हणून हे चक्र खूप मजबूत आहे असे वर्णन आले आहे.

या सूक्तातील चौदाव्या ऋचेत 'समान आणि अक्षय्य असलेले चक्र फिरणारे आहे. पृथ्वीच्या दिशेने प्रकाशणाच्या या चक्राला दहाजण वाहून आणतात. या सूर्याच्या नेत्राने जलांना व्याप्त केले आहे. या चक्रावर विश्वातील सर्व प्राणिमात्र आधारित आहेत'⁹ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की - 'एकच, समान, अक्षय्य असे

⁷ पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा । तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ ऋ. 1.164.13

⁸ पञ्चारे पञ्चतुरूपैः अरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनः आवर्तमाने सति तस्मिन् कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वानि भूतजातानि वर्तन्ते इत्यर्थः । तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानः अक्षः भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते न पीडयते । सनादेव सनातनः एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदा एकरूपनाभिरसौ न शीर्यते न भिद्यते यथा लौकिकरथाक्षः भारेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 1.164.13

⁹ सनेमि चक्रमुजं वि वावृत उत्तानायां दश युक्ता वहन्ति । सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नर्पिता भुवनानि विश्वा ॥ ऋ.1.164.14

संवत्सररूपी चक्र नेहमी नवीन असून विशेषत्वाने पुन्हा पुन्हा येते. वरच्या दिशेने किंवा भूमीवर विस्तृतरूपाने पसरणारे आहे. दहा इन्द्रिये, पाच लोकपाल, पाच निषाद, चार ब्राह्मण यांचे वर्ण मिळवून दहा संख्येने स्वतःच्या कार्यासाठी निर्वहण करतात किंवा जगाचे निर्वहण करतात किंवा कालाचे निर्वहण करतात. सूर्याचा चक्षु म्हणजे सूर्यमण्डल असून सर्वांच्या नेत्रस्थानी आहे. जलाने व्याप्त असून जलातून जातो. यासारख्या मण्डलात सर्व प्राणिमात्र त्याच्या स्वाधीन आहेत.¹⁰ या ऋचेत सूर्याचा पृथ्वीला दृढ आणि भक्कम आधार आहे असे वर्णन आले आहे. सृष्टीला प्रकाश देणे, प्रकाशाच्या अवस्थांमधून गती दर्शवणे, स्वतः सूर्य अमर आहे हे सूर्याचे विशेष गुणधर्म या ऋचेत आले आहेत. सूर्याचा आकार गोल असून सूर्य एका दिशेने आणि अखंडपणे सर्वत्र प्रकाश घेऊन फिरत असतो. यावरून सूर्याने चक्राच्या कल्पनेला जन्म दिला आहे. या चक्रातून अहोरात्रीची निर्मिती होते. यासोबतच सूर्याचे प्रकाशचक्र वृष्टीला साहाय्यक असून याद्वारे पृथ्वीचे पोषण होते. अशापद्धतीने सारे विश्व सूर्याच्या ऊर्जेवर आधारलेले आहे असे येथे म्हटले असावे. या ऋचेत सूर्याला दहाजण वाहून आणतात म्हणजे सूर्य दहा दिशांमध्ये फिरतो आणि उलटया

¹⁰ सनेमि समाननेमि एकप्रकारबहिर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यम् अजरं सदातनमपि जरारहितं विवृते पुनः पुनः विशेषेण वर्तते । उत्तानायाम् ऊर्ध्वतनायाम् ईषायाम् उपरिविस्तृतभूम्यां वा । दश इन्द्रादयः पञ्च लोकपालाः निषादपञ्चमाश्रित्वारो ब्राह्मणादयो वर्णाः मिलित्वा दशसंख्याकाः स्वस्वव्यापारयुक्ताः निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात् कालस्य । सूर्यस्य आदित्यस्य चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा मण्डलम् । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेर्वा (निरु. 4.3) इति निरुक्तम् । रजसा वृष्ट्युदकेन आवृतं व्याप्तम् एति गच्छति । उदकं रज उच्यते (निरु. 4.19) इति यास्कः । तादृशे मण्डले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि अर्पिता अर्पितानि तदधीनत्वात्तेषाम् ॥ ऋ. सा. भा.1.164.14

जोडलेल्या धुरेला म्हणजे खालच्या बाजूने सूर्य पृथ्वीवर प्रकाशाची उधळण करतो असे दिसते.

‘एकाच वेळी उत्पन्न होणाऱ्या सात जणांपैकी आदित्य हा सर्वप्रथम जन्मला. त्यातील सहा जोड्यांना ऋषी म्हणतात. देवांपासून जन्मलेल्या या सहाजणांना वेगवेगळ्या स्वरूपाप्रमाणे, विविध आकाराप्रमाणे स्थापन केले’¹¹ असे पंधराव्या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात सात ऋतूविषयक आपले विचार मांडले आहेत ते पुढीलप्रमाणे - ‘एका आदित्यापासून एकदाच उत्पन्न झालेले सहा ऋतू आहेत. हे एकाच पासून उत्पन्न झाले आहेत. हा काळाचा महिमा आहे. चैत्र इत्यादी द्वादश महीने असून वसंत वगैरे असे दोन - दोन महीन्यांचे सहा ऋतू होतात. अधिक महीन्याला धरून सात ऋतू होतात. या सारखा महीना नाही असे मानले जाते. तैत्तिरीयसंहितेत तेरा महीने आहेत असे म्हटले आहे. देवांपासून उत्पन्न झालेल्या आदित्यापासून ऋतूंची उत्पत्ती झाली. सात ऋतूंच्या आधाराला हा एक अधिक महीना धरला जातो.’¹² या ऋचेत सूर्य हा

¹¹ साकंजानां सप्तममाहुरेकजं षळीद्यमा ऋषयो देवजा इति । तेषांभिष्टानि विहितानि द्यामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ ऋ. 1.164.15

¹² साकंजानाम् एकस्मादित्यात् सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्तममृतुम् । एकजम् एकेनोत्पन्नम् । आहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवोः भवन्ति । अधिकमासेन एकः उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम् । अस्ति त्रयोदशो मासः इत्याहुः (तै. सं. 6.5.3.4) इति श्रुतेः । देवजाः देवादादित्यात् जाताः इति एवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः इत्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवजः एकः । ऋ. सा. भा. 1.164.15

आदित्य प्रथम जन्मास आला. नंतर संवत्सरातील सहा ऋतू निर्माण झाले असे वर्णन येथे आले आहे.

ऋषी प्रतिरथ आत्रेय यांच्या ऋ. 5.47.4 या ऋचेत 'चार जणांनी धारण केलेला हा सूर्य आपल्या शक्तीसह दहादिशेतून फिरतो. सूर्याचे किरण तीन धातूच्या रूपात असून उदय आणि अस्तरूपात अन्तरिक्षातून जातात'¹³ असे म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात असे म्हटले आहे की - 'चार ऋत्विज या आदित्याला हवी आणि स्तुतीद्वारे धारण करण्याची इच्छा करतात. दहा दिशांच्या गर्भामध्ये उत्पन्न झालेला हा उदय आणि अस्ताच्या रूपात जातो. शीत, उष्ण आणि वर्षा देणारे तीन प्रकारचे याचे उत्कृष्ट किरण असून अन्तरिक्षाच्या भोवती उदय आणि अस्ताच्या रूपात जातात.'¹⁴ या ऋचेत सूर्याच्या ऊर्जेमुळे होणाऱ्या मुख्य ऋतूंचे वर्णन आले आहे.

ऋषी अत्रिभौम यांच्या वरुणसूक्तातील ऋ. 5.85.5 या ऋचेत 'सूर्यरूपी मानदण्डाने पृथ्वीचे मापन करणाऱ्या आणि अन्तरिक्षात निवास करणाऱ्या असुरांचा प्रमुख असलेल्या

¹³ चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते । त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सुद्यो अन्तान् ॥ ऋ. 5.47.4

¹⁴ चत्वारः ऋत्विजः ईम् एनमादित्यम् क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः बिभ्रति धारयति हविर्भिः स्तुतिभिश्चः दश दिशः गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं चरसे चरणाय उदयास्तमय व्यवहाराय धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः अस्य परमाः उत्कृष्टाः गावः रश्मयः दिवः अन्तरिक्षस्य अन्तान् परि परितः सद्यः उदयानन्तरमेव चरन्ति गच्छन्ति । ऋ. सा. भा. 5.47.4

वरुणाच्या महान मायेचे मी वर्णन करतो'¹⁵ असे म्हटले आहे. ऋताचे नियमन करणाऱ्या सूर्याच्या नित्य उगवणे आणि मावळणे या क्रियांद्वारे कालगणना केली जाते. यामुळे येथे सूर्याला कालगणनेचा एकक मानले आहे. या ऋचेत पृथ्वीवर प्रकाशणाऱ्या सूर्याच्या गतीमुळे कालगणना करणे शक्य झाले आहे.

ऋषी अवत्सार काश्यप यांच्या पवमान सोमसूक्तातील ऋ. 9.54.2 या ऋचेत 'ज्याप्रमाणे सृष्टीचे निरीक्षण करत सूर्य अहोरात्र धावतो त्याप्रमाणे सोम सात समुद्र ओलांडून द्युलोकात जातो'¹⁶ असे म्हटले आहे. या ऋचेमध्ये सोमाला सूर्याच्या गतीची उपमा दिली आहे.

ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या ऋ. 10.37 या सूर्यसूक्तातील पाचव्या ऋचेत 'विश्वाला प्रेरणा देणाऱ्या, विश्वातील नियमांचे रक्षण करणाऱ्या, इच्छा पूर्ण करणाऱ्या, भ्रमण करणाऱ्या आणि स्वतः नियमात राहणाऱ्या सूर्याला उद्देशून आम्ही हवी देतो'¹⁷ असे म्हटले आहे. या ऋचेत प्रेरणा देणे, रक्षण करणे, चक्राप्रमाणे भ्रमण करणे आणि व्रतात राहणे इ. पृथ्वीपोषक आणि विश्वाला दृढ बनविणारे सूर्याचे कार्य आले आहेत. अशाप्रकारे सूर्य चक्राप्रमाणे आपला प्रकाश पसरवत जसा जातो तसाच आपल्या भ्रमणातून गती दर्शवितो.

¹⁵ इमाम् ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् । मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ऋ. 5.85.5

¹⁶ अयं सूर्यइवोपदृग्यं सरांसि धावति । सप्त प्रवतु आ दिवम् ॥ ऋ. 9.54.2

¹⁷ विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळ्यन्नुच्चरसि स्वधा अनु । यदद्य त्वां सूर्योपब्रवामह्वै तं नो देवा अनु मंसीरतु क्रतुम् ॥ ऋ.10.37.5

ऋ.10.37.9 याच सूर्यसूक्तातील ऋचेत 'आपल्या किरणांनी विश्वाला जागृती प्रदान करणाऱ्या, रात्रीच्यावेळी विश्वांती देणाऱ्या, अपराध घालविण्यासाठी आणि श्रेष्ठ प्रकारचे धन देण्यासाठी सूर्या आमच्यासाठी तू दररोज उदयास ये' ¹⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायण म्हणतात - 'हे तेजस्वी सूर्या, तुझे किरण विश्वात प्राणिमात्रांकडे वेगाने जातात. रात्रीच्या वेळी विश्वांती सुद्धा देतात. आमच्या हातून अपराध होऊ नये यासाठी अत्यंत श्रेष्ठप्रकारचे धन देत तू उदयास ये.' ¹⁹ या ऋचेत सूर्य आपल्या किरणांनी दिवस सुरू होताच कार्याचा आरंभ आणि रात्रीला आरामाची व्यवस्था करतो म्हणजे अशाप्रकारे काळाची विभागणी करतो असे वर्णन येथे आले आहे.

ऋषी कुत्स यांच्या स्कंभसूक्तातील शौ. अ. वे. 10.8.4 या मन्त्रात 'बारा घोड्या, एक चक्र आणि तीन नाभी यांना कोण जाणतो? ज्यांच्यामध्ये तीनशे साठ अविचल खिळे आहेत' ²⁰ असे सूर्यामुळे होणाऱ्या बारा महीने, एक संवत्सर आणि तीन ऋतूंचे वर्णन येथे आले आहे.

¹⁸ यस्य ते विश्वा भुवनानि केतुना प्र चरते नि च विशन्ते अक्तुभिः । अनागास्त्वेन हरिकेश सूर्याह्वाह्वा नो वस्यसावस्यसोदिहि ॥ ऋ. 10.37.9

¹⁹ हे हरिकेश हरितवर्णकेश सूर्य यस्य ते तव केतुना प्रज्ञानेन विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्र च ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । अक्तुभिः रात्रिभिः नि विशन्ते विश्राम्यन्ति च । अस्माकम् अनागास्त्वेन अपराधवर्जित्वेन वस्यासावस्यासा अत्यन्तश्रेयस्करेण वसुमत्तरेण वा अह्वा अह्वा दिवसेन उदिहि उद्गच्छ । ऋ. सा. भा. 10.37.9

²⁰ द्वादश प्रधयश्चक्रमेकुं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत । तत्राहंतास्त्रीणि शतानि शङ्कवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ शौ. अ. वे. 10.8.4; पै. अ. वे. 16.101.7

शौ. अ. वे. 17.3.9 या आदित्यसूक्तातील मन्त्रात 'सत्याच्या साहाय्याने सर्व ऋतू, भूत आणि भविष्यांद्वारे रक्षिलेल्या तसेच अभिमन्त्रित जलरूपी कवच धारण करणाऱ्या सूर्यामुळे मला पापभय अथवा अपमृत्यूभय राहिले नाही'²¹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात सूर्याचा काल हा गुणधर्म महत्त्वाचा आहे.

ऐ. ब्रा. 1.30 येथे 'प्रजापती एकविस अवयवांनी युक्त आहे. बारा महीने, पाच ऋतू, पृथ्वी, अन्तरिक्ष, द्युलोक हे तीन लोक प्रजापतीचे वीस अवयव असून आदित्य हा प्रजापतीचा एकविसावा अवयव आहे. आदित्य हा देवांमधील क्षत्रिय असून उत्तम प्रतिष्ठावान आहे. आदित्याचे स्थानभूत मण्डल हे प्रजापतीचे निवासस्थान आहे. आदित्यमण्डल हेच खरे स्वाराज्य आहे'²² असे म्हटले आहे. आदित्यामुळे होणाऱ्या संपूर्ण विश्वातील कालदर्शक घडामोडींना प्रजापती असे म्हटले आहे. या प्रजापतीचे स्थान म्हणजे आदित्याचे स्थान आहे असे वर्णन वरील उताऱ्यात आले आहे.

'सूर्य हा अन्तरिक्षाचा गृहपती आहे. ऋतूरूपी गृहात राहून हा तापतो'²³ असे ऐ. ब्रा. 5.5.6 येथे म्हटले आहे. तसेच ऐ. ब्रा. 7.33.3 येथे 'सूर्याचे श्रेष्ठत्व पाहा. तो कधीच थांबत

²¹ ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहम् । मा मा प्रापत् पाप्मा मोत मृत्युरन्तर्दधेहं सलिलेन वाचः ॥ शौ. अ.वे. 17.3.9; पै. अ. वे. 18.12.11;12

²² एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादशमासाः पंचर्तवस्त्रयऽऽमे लोकाऽ असावादित्य एकविंश उत्तमा प्रतिष्ठा तदेवं क्षत्रं सा श्रीस्तदाधिपत्यं तद् ब्रह्मस्योवंप्रपतत्प्रजोपतरायतनं तत्स्वाराज्यमृध्नोत्येतमेवैताभिरेक विंशत्यैकविंशत्या ॥ ऐ. ब्रा. 1.30

²³ सोऽन्तरिक्षलोकस्य गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्योऽसौ तपस्येष पतिर्ऋतवो गृहाः । ऐ. ब्रा. 5.5.6

नाही. चालतच राहतो'²⁴ असे म्हटले आहे. येथे सूर्याची गती काळाला प्रेरणा देणारी आहे.

गो. गृ. 1.5.7 येथे 'सूर्य आणि चन्द्र यांचा ज्या तिथीमध्ये परम विकर्ष होतो म्हणजे हे दोघे एकमेकांपासून दूर असतात त्या तिथीला पौर्णिमा म्हणतात आणि ज्या तिथीला परम संकर्ष होतो म्हणजे हे दोघे अत्यंत जवळ असतात त्या तिथीला आमावस्या असे म्हणतात'

²⁵ असे म्हटले आहे. सूर्य आणि चन्द्र यांच्या अंतरावरून तिथी ठरवली जाते. याचा कालगणनेसाठी लाभ झाला आहे.

11.2 निरीक्षणे

वेदांमध्ये सूर्यप्रकाशाच्या भ्रमणगतीविषयी अनेक उल्लेख आले आहेत. हे सूर्याचा प्रकाश दिवस, रात्र, ऋतू, संवत्सर आणि वृष्टीसाठी साहाय्यक आहे. सूर्य एका जागी स्थिर असून गतिमान सूर्यप्रकाशाला चक्र म्हणजे पुन्हा पुन्हा येणारे असे म्हटले आहे. सूर्यप्रकाशाच्या भ्रमणातून दिवसरात्र, दिवसरात्रीमुळे कालगणना आणि कालगणनेतून ऋतू आणि ऋतूंमुळे संवत्सराचे चक्र शक्य झाले आहे. वर उल्लेखित ऋचांमध्ये सूर्याच्या ऊर्जेमुळे सृष्टीपोषक वातावरणासह काळाची निर्मिती झाली यांचे वर्णन आलेले दिसते. यासाठी आकाशात दिसणाऱ्या सूर्याच्या ऊर्जेचा उपयोग ऋषींनी केला आहे असे दिसते.

²⁴ सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं भो न तन्द्रयते, चरंश्चरैवेति इति । ऐ. ब्रा. 7.33.3

²⁵ यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः सङ्कर्षः साऽमावस्या ॥ गो. गृ. 1.5.7

प्रकरण 12. सूर्य आणि जल

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात वर्णिल्याप्रमाणे सूर्याची ऊर्जा काळाच्या विभागणीस जशी उपयुक्त ठरली त्याचप्रमाणे सृष्टीसाठी वृष्टी देण्यासही महत्त्वाची ठरली आहे. जलचक्राला प्रेरणा देणाऱ्या सूर्याच्या ऊर्जेमुळे सृष्टीचा विकास झाला. याचा सविस्तर अभ्यास सूर्य आणि जल या प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे. सूर्याच्या प्रकाशात असणाऱ्या उष्णतेमुळे पृथ्वीवरील रसांची वाफ होते. वाफेचे मेघ बनतात. ही क्रिया अहोरात्र चालत राहते. याला अनुसरून वेदांमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध वर्णिला आहे. ऋषी मेधातिथि काण्व यांच्या अपसूक्तातील ऋ.1.23.17 या ऋचेत सूर्यकिरणांनी स्पर्श केलेल्या जलाचे महत्त्व सांगितले आहे. 'सूर्याच्या जवळ असलेले किंवा सूर्यासह राहणारे जल आमच्या यज्ञास साहाय्य करो'

1 असे या ऋचेत म्हटले आहे. ग्रिफिथच्या मते या ऋचेचा अनुवाद असा आहे - May Waters gathered near the Sun and those where with the Sun is joined, Speed forth this sacrifice of ours. तसेच या सूक्तातील या पुढील ऋ. 1.23.21 या ऋचेत 'हे जलांनो, माझ्यासाठी औषधी बना. माझ्या शरीराला संरक्षण द्या. जेणेकरून मी चिरकाळापर्यंत सूर्याला पाहावे'² असे म्हटले आहे. या ऋचेत जल आणि सूर्याचे दर्शन यांची निरोगी

1 अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ ऋ.1.23.17

2 आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्यं दृशे । ऋ.1.23.21; शौ. अ. वे. 1.6.3: पै. अ. वे.

जीवनासाठी सांगड घातलेली दिसून येते. जल हे प्राणिमात्राचे जीवन आहे. सेवन केले जाणारे जल हे सूर्याने स्पर्श केलेले असावे. म्हणजेच अशुद्ध जलामुळे होणाऱ्या आजारांची लागण होऊ नये किंवा सूर्यप्रकाशाच्या सान्निध्याने जल शुद्ध होत असावे अशीही यामागची इच्छा असावी असे येथे वाटते.

डॉ. सदाशिव अंबादास डांगे यांनी नवभारत या नियतकालिकातील ‘सूर्यजल’ या लेखात (डांगे, नोव्हें. 1967; 33) वरील दोन ऋचांच्या विवेचनात असे म्हटले आहे की “जले सूर्यात म्हणजे त्याच्या बिंबात आहेत आणि प्रसरणशील जलात सूर्याचे वास्तव्य असते ही समजूतही ऋग्वेदात स्पष्ट आहे. (अमूर्या उप सूर्ये ऋ. 1.23.17) सूर्याचे चैतन्य आणि जले यांचा असा निकट संबन्ध वैदिक कल्पनात रूढ असल्याने आणि वाहती जले सूर्याशी संबन्धित मानल्याने केवळ नैमित्तिकच नव्हे तर नित्य स्नानाचे आणि आयुर्वर्धनाचे निगडित नाते ऋग्वेदीय कल्पनात अनुभवास येते. किंबहुना अखंड सूर्यदर्शन होण्यासाठी म्हणजेच अखंड जीवन चैतन्य प्राप्त होण्यासाठी जलांची प्रार्थना केली आहे. (आपः पृणीत भेषजं ऋ. 1.23.21) [जे जलांनो, तुम्ही माझ्या अंगावर श्लाघ्य असा तुमचा रोगनिवारक रस पुरवा, तेणेकरून मी चिरकालापर्यंत सूर्यदर्शन घेऊ शकेन.]” तसेच या सूक्ताच्या 23 व्या ऋचेत ‘मी आजच्या दिवशी जलामध्ये प्रविष्ट होण्यासाठी तुमच्याकडे आलो आहे. हे पयस्वान् जलांनो, माझ्याकडे या आणि मला तुमच्या तेजाने संपन्न करा’³ असे म्हटले आहे.

“सूर्य आणि अग्नी यांच्या सांमजस्यातूनच जलांचे आवाहन करताना त्यातील चैतन्याला उद्देशून पयस्वान् अग्ने असे म्हटलेले आहे; आणि जलांच्या सिंचनाने असे सूर्यवर्चस् प्राप्त

³ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि । पयस्वानग्र आ गृहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ ऋ. 1.23.23

होते तसेच या पयस्वान् अग्नीला म्हटलेले आहे “पयस्वान आ महि तं मा सं सृज वर्चसा” (ऋ.1.23.23) अर्थात् जले ही सूर्यवर्चस् तशीच अग्निवर्चस् असतात हे यातून स्पष्ट होते. ती शीत वाटली तरी त्यात सूर्यतत्त्व अर्थात दुसऱ्या शब्दात अग्नितत्त्व असते ही प्राचीन समजूत स्पष्ट होते.”

शतपथब्राह्मणातील तिसऱ्या आणि चौथ्या या अग्निष्टोमकांडात यज्ञासाठी वापरल्या जाणाऱ्या जलांना ‘वसतिवरी’ म्हणजे सूर्याने स्पर्श केलेले जल घ्यावे असे म्हटले आहे. यावरून सूर्याने स्पर्श केलेल्या जलाचे महत्त्व वाढत गेले असावे. कारण सूर्यप्रकाश हा जल शुद्धीकरणाचा नैसर्गिक स्रोत आहे.

ऋ.1.164.14 या ऋचेत “सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतं तस्मिन्नर्पिता भुवनानि विश्वा ॥” येथे ‘सूर्याचा चक्षू जलांने वेष्टित असून सर्व लोक याच्यावर अवलंबून आहेत’⁴ असे म्हटले आहे. डॉ. सदाशिव अंबादास डांगे यांनी नवभारत या नियतकालिकातील ‘सूर्यजल’ या लेखात (डांगे, नोव्हें. 1967; 33) या ऋचेच्या विवेचनात असे म्हटले आहे की “सूर्याचा डोळा वर्षणशील जलांनी परिपूर्ण आहे असे वचन आहे. (सूर्यस्य चक्षू रजसैत्यावृतम् ऋ. 1.164.14) याचाच अर्थ असा की पृथ्वीवर अभिषिक्त होणारे वृष्टिजल हे सूर्यमण्डलातून येते. सूर्याच्या डोळ्यातून येणाऱ्या वृष्टिजलाची ही कल्पना दुसऱ्याही दृष्टीने महत्त्वाची आहे. वृष्टिजलाने पृथ्वी सुपीक होते. अर्थात सूर्याच्या डोळ्यातून स्रवणाऱ्या जलाचे किंवा द्रवाचे निर्माणक्षमत्व याने सिद्ध होते; आणि पुढे हीच कल्पना प्रजापतीच्या डोळ्यातून निघणाऱ्या द्रवापासून यवाचे पीक निर्माण झाले (मै. सं. 4.6.3) या कल्पनेशी जुळते. सूर्य

⁴ या ऋचेचा अभ्यास ‘सूर्य आणि कालचक्र’ या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

हा सविता (सू = जन्म देणे, निर्माण करणे) कसा याची उपपत्तीही या समजूतीने लागते. तो प्रत्यक्षच आपल्या स्व-निष्ठ द्रवाने पृथ्वीला फळवितो; तिच्या ठिकाणी बीजारोपण करून तिला प्रसवोन्मुख करतो.”

यावरून असे दिसते की सर्व भुवने सूर्यरूपी नेत्रावर अवलंबून आहेत म्हणजे सूर्याची ऊर्जा आणि जल एकमेकांशी पूरक आहेत. याला अनुसरून शौ. अ. वे. 6.61.1 या मन्त्रात ऋषी अथर्वन् यांनी आपल्यासाठी जल मधुर आणि सूर्याचे तेज हितकारक असावे अशी प्रार्थना केली आहे. ‘माझ्यासाठी मधुर जल पाठव. सूर्य माझ्यासाठी कल्याणकारक तेज आणो. सर्व देव, तपश्चर्येने जन्मलेले सर्व आणि सवितृ माझी समृद्धी घडवून आणोत’⁵ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.⁶

12.1 जलातून वर येणारा सूर्य

ऋषी सदापृण आत्रेय यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 5.45.10 या ऋचेत ‘चकचकीत पाठ असलेल्या अश्वांच्या मदतीने तेजस्वी सागरातून सूर्य उदयास आला. सूर्याला बुद्धिमंतांनी नावेप्रमाणे अगदी काळजीपूर्वक जलाबाहेर काढले. सूर्य जलाबाहेर येताच जलधारांचा

⁵ मह्यमापो मधुमदेरयन्तां मह्यं सूरौ अमरज्योतिषे कम् । मह्यं देवा उत विश्वे तपोजा मह्यं देवः सविता व्यचो धात् । शौ. अ. वे. 6.61.1; पै. अ. वे. 19.14.7

⁶ याला अनुसरून ‘वैदिक साहित्यातून दिसणारे सूर्य आणि जल संबंधातील वैज्ञानिक तथ्य’ हा शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा - देशमुख, 2015 क.

वर्षाव सुरू झाला’⁷ असे म्हटले आहे. सायणांच्या मते ‘सूर्य हा तेजस्वी देव उदकाच्या जवळ उदयास आला आहे. याचे शुभ्र पाठ असलेले अश्व रथाला योजले आहेत. अशा सूर्याला बुद्धिमंतांनी उदकातून नावेत आणावे त्याप्रमाणे सर्वांना आज्ञा करण्यासाठी जल सर्वांच्या समोर आले.’⁸ ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या 7.63 या सूक्तातील दुसरी ऋचा सूर्याला उद्देशून आली आहे. ‘उगवताच लोकांना प्रेरणा देणारा, महान, सर्वांसाठी समान असलेला, गोलाकार चक्र धारण केलेला, रथाला अश्व जोडले आहेत असा सूर्याचा ध्वज जलातून उदयास येत आहे’⁹ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की - ‘सूर्य उगवल्यावर सर्वांच्या कर्मांना प्रेरणा देणारे जलाप्रमाणे सर्वांच्यामध्ये निवास करणारे सूर्य हा एक केतु म्हणजे सर्वांना ज्ञान देणारा जलाप्रमाणे असून सर्वांसाठी एकसमान असलेल्या त्याच्या रथाला परिवर्तनासाठी पिवळ्या वर्णाचा अश्व त्याला वाहून आणतो.’¹⁰ ऋषी प्रतिरथ आत्रेय यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 5.47.3

⁷ आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्धरितो वीतपृष्ठाः । उदना न नावमनयन्तु धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ ऋ. 5.45.10

⁸ सूर्यः देवः शुक्रं दीप्तम् अर्णः उदकं प्रति आ आरुहत् सर्वत्र प्रादुर्भवति । यस्मात् यदा वा हरितः अश्वान् कान्तपृष्ठान् रथे अयोजयत् तदा तं सूर्यं धीराः उदकेन नावं अनयन्त आशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः आपः अवाङ्मुखाः अभवन् । ऋ. सा. भा. 5.45.10

⁹ उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्त्यदेतुशो वहति धूर्षुः युक्तः ॥ ऋ. 7.63.2

¹⁰ अयं सूर्यस्य सूर्यः उद्गच्छति जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्यनुज्ञाता महान् पूज्यः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः अर्णवः उदकप्रदः समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा पर्याविवृत्सन्

ही ऋचा सूर्याला उद्देशून आली आहे. 'प्राचीन पित्याप्रमाणे असलेल्या द्युलोकातून सूर्याने अन्तरिक्षात प्रवेश केला आहे. जलातून उदयास येणारा सूर्य शोभनीय गमन करत रक्षण करतो'¹¹ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात असे म्हटले आहे की - 'जलाची कामना करणारा किंवा समुद्रात असलेला सूर्य आहे किंवा जलाचा साठा असलेला म्हणून हा समुद्र आहे. हा शोभून दिसणारा पूर्वेकडे उगवणारा असून अन्तरिक्षाचा पालक आहे.'¹²

ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋ.10.37.2 या ऋचेत 'जेथे द्युलोक, पृथ्वी आणि दिवसाचा प्रसार दूरवर झाला आहे अशा सर्व ठिकाणी सत्य वचन माझे सर्व बाजूंनी रक्षण करो. सर्व काही गतीमध्ये आहे अशा ठिकाणी जल सतत वाहते आणि सूर्याचा उदय होतो'¹³ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्य जलातून उगवतो असे वर्णन आले आहे. का. सं.

पर्यावर्तयितुमिच्छन् यत् रथचक्रं रथस्य युक्तः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको रथचक्रं वहति सप्तनामा'। ऋ. सा. भा. 7.63.2

¹¹ उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनि पितुरा विवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्निश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ । ऋ. 5.47.3; वा. सं. 17.60

¹² उक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता समुद्रः समुन्दनः । यद्वा । संमोदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः सुपर्णः सुगमनः पूर्वस्य अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य । पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य । ऋ. सा. भा. 5.47.3

¹³ सा मां सुत्योक्तिः परि पातु विश्वतो द्यावां च यत्र ततनुन्नहानि च । विश्वमन्यन्नि विशते यदेजति विश्वहापो विश्वाहोदेति सूर्यः ॥ ऋ. 10.37.2

14.3 येथे 'जलाच्या रसातून सूर्याचा उदय होतो. हा सूर्य शुक्राप्रमाणे तेजस्वी आहे. हा जलमय रस पोषक आहे'¹⁴ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात जल हा एक प्रकारचा रस आहे.

श. ब्रा. 7.5.1.8 येथे 'जलातून सूर्य उगवतो. हा सूर्य जलातून तापतो. हा सूर्य वैश्वानर अग्नी आहे. हा सूर्य कधीही हिंसा करीत नाही. या अवयवविरहित अग्निवैश्वानराची आज्ञा सर्वजण पाळतात. प्रजा वृष्टीची इच्छा करते. इच्छा पूर्ण करणारा हा सूर्य अनिष्ट करत नाही'¹⁵ असे म्हटले आहे. या उताऱ्यातील आशयाप्रमाणे सूर्याचे जलविषयक कार्य महान आहेत.

12.2 ऋग्वेदामध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

सूर्यकिरणांनी आकर्षित केलेल्या जलाचे मेघ बनतात. हे मेघ परत वृष्टीच्या रूपात पृथ्वीला जल देतात. या संदर्भात सूर्यप्रकाश आणि वृष्टी याबाबत आलेले वर्णन पुढील प्रमाणे आहे. ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या ऋ.1.164 या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 1.164.47; 52 या ऋचांमध्ये वृष्टीविषयक वर्णन आले आहे. 'जलाचे सुंदर आवरण असलेले (सूर्याचे) अश्व हे अंधकाराच्या मार्गावरून (स्वर्गाकडे) जातात. संपूर्ण पृथ्वीला आपल्या घृताने जलमय

¹⁴ अपां रसमुदयसं सूर्ये शुक्रं समाभृतम् । अपां रसश्च यो रसस्तं वो गृह्णाभ्युत्तमम् ॥ का. सं. 14.3

¹⁵ अपां गम्भन्तस्तोदेति । एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्पति मा त्वा सूर्योऽभिताप्सोन्माग्निर्वैश्वानर इति नैव त्वा सूर्यो हिंसीन्मोऽग्निर्वैश्वानर इत्येतदद्विन्नपत्राः प्रज्ञाअनुवीक्षस्वेतीमा वै सर्वा प्रज्ञा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्वेत्येतदनु त्वादिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाह । श. ब्रा. 7.5.1.8

करतात'¹⁶ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की 'द्युलोकाला म्हणजे त्याच्यावर आधारलेल्या आदित्याला उद्देशून सुपर्ण वर जातात. हे किरण ऋताच्या सदनातून म्हणजे आदित्य मण्डलातून खाली येतात.'¹⁷

निरु. 7.24 येथे या ऋचेचे यास्काचार्यांनी दिलेले विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे.

“कृष्णं निरयणं रात्रिः । आदित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयः । ते यदामुतोऽर्वाश्चः पर्यावर्तन्ते । सहस्थानादुदकस्यादित्यात् । अथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । घृतमित्युदकनाम । जिघर्तेः सिञ्चिति कर्मणः ।”

या उताऱ्याचे लक्ष्मण सरूप यांनी केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे - The dark egression i.e.the night of the Sun. Bay steeds having beautiful wings are the draught animals. i. e. that is the rays of the Sun. when from heaven from the common dwelling place of waters i. e. the Sun. they turn down towards the Sun towards the Earth, the latter is made wet with clarified butter, i.e. water. The word *ghṛta* is synonym of water; it is derived from (the root) *ghṛ* meaning is besprinkle.

¹⁶ कृष्णं निरयणं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आववृत्रन्त्सदनादुतस्यादिद् घृतेन पृथिवीं व्युद्यते ॥ ऋ. 1.164.47; शौ. अ. वे. 6.22.1; पै. अ. वे. 16.69.13; 19.22.10

¹⁷ एवं कुर्वन्तः द्युलोकं तदाश्रितमादित्यं वा उद्दिश्य ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मयः ऋतस्य सदनात् उदकस्य स्थानात् आदित्यमण्डलात् आववृत्रन् आवर्तन्ते अर्वाश्च आगच्छन्ति । ऋ. सा. भा. 1.164.47

राजवाडे यांनी निरु. 7.24 येथे पुढील प्रमाणे भाषान्तर केले आहे - 'हा काळा मार्ग किंवा काळी गती म्हणजे दक्षिणायन. हे सूर्याचे दक्षिणेकडे जाणे म्हणजे त्याची रात्र. सूर्य सहा महीने निजतो आणि सहा महीने जागा राहातो. सुपर्णा म्हणजे रस हरण करणारे सूर्याचे किरण खाली जाऊन परत येतात. पृथ्वीवरील पाणी नेऊन ते सूर्यमंडलात ठेवतात. तेव्हा पृथ्वी पाण्याने चिंब भिजते.'

विटनीने आपल्या भाषान्तरात सुपर्ण या शब्दाचा अर्थ eagles, लक्ष्मण सरूप आणि राजवाडे यांनी सूर्याचे किरण असा केला आहे.

नॉरमन यांनी 'अग्नी, सन, सॅक्रिफाईस अँड वाक्' या लेखात (नॉरमन, 1968: 218) ऋ.

1.164.47 या ऋचेचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे दिले आहे. This stanza is related to stanzas 7, 51 and 52. All four deal with *Dirghatama's* notion of the rain.

ऋ.1.164.52 या ऋचेत 'अन्तरिक्षात शोभनीय गमन करणारा, वृष्टीद्वारे औषधी उत्पन्न करणारा, पर्जन्याद्वारे जगाला तृप्त करणारा स्वर्गीय, जलद भ्रमण करणारा, महान अशा जलयुक्त सूर्याला आम्ही आवाहन करतो'¹⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की - 'सूर्य हा द्युलोकात शोभनीय गमन करणारा असून या

¹⁸ दिव्यं सुपर्णं वायुसं बृहन्तमुपां गर्भं दर्शितमोषधीनाम् । अभीपतो वृष्टिभिस्तुर्पयन्तं सरस्वन्तुमवंसे जोहवीमि ॥ ऋ. 1.164.52

महान जलातील गर्भाला मी पुन्हा पुन्हा आवाहन करतो.¹⁹ ऋग्वेदात आलेली ही ऋचा तै. सं. 3.1.11.1 येथे थोड्या फरकाने आलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

असितवर्णा हरयं सुपर्णा मिहो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आऽववृत्रन्त्सदंनानि कृत्वाऽऽदित् पृथिवी घृतैर्व्यद्यते ॥

डॉ. सदाशिव अंबादास डांगे यांनी नवभारत या नियतकालिकातील 'सूर्यजल' या लेखात (डांगे, नोव्हें. 1967; 33) या ऋचेच्या विवेचनात असे म्हटले आहे की - इतरत्र सूर्याला अपां गर्भ म्हटले आहे आणि ती कल्पना मार्तण्ड या त्याच्या नावातील अण्ड या शब्दात व त्यात वेष्टिणाऱ्या जलात दिसेलही पण वरील संदर्भातच (ऋ. 1.164.52) येणाऱ्या त्याच्या सरस्वन्तम् या विशेषणावरून या ठिकाणी सायणाचार्य म्हणतात तोच अपां गर्भ या वचनाचा अर्थ मान्य करणे इष्ट वाटते. सूर्य हा सरस्वान् आहे. (उद्धृतस्थल सरस्वन्तमवसे जोह्वीमि) अर्थातच तो उदकवान आहे हे स्पष्ट होते.

ऋषी गाथिन् कौशिक ऋषींच्या पुरीष्य अग्नीला उद्देशून आलेल्या ऋ. 3.22 या सूक्तातील दुसऱ्या आणि तिसऱ्या ऋचेत सूर्याचे वर्णन आले आहे. 'द्युलोक, पृथ्वीमध्ये तुझा प्रकाश पसरला आहे. हे लोकांना दिसणाऱ्या अग्ने, औषधी, जल आणि अन्तरिक्ष स्वतःच्या तेजाने

¹⁹ दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तम् अपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकम् । दर्शतं दर्शनाय । सरस्वन्तम् उदकवन्तम् सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वा । अवसे रक्षणाय जोह्वीमि पुन पुनः आह्वयामि । ऋ. सा. भा. 1.164.52

व्यापले आहेस'²⁰ असे दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणाचार्यांच्या मते - 'हे अग्ने, द्युलोकात आदित्यज्योती म्हणून जी प्रसिद्ध ज्योती आहे ती तुझी ज्योती आहे.'²¹ ऋग्वेद आणि वाजसनेयिसंहितेत आलेल्या या ऋचेचे स्पष्टीकरण शतपथब्राह्मण ग्रंथामध्ये पुढील प्रमाणे आले आहे.

श. ब्रा. 7.1.23 या उताऱ्यात 'द्युलोकात जो अग्नी आहे तो तेजस्वी आदित्य आहे किंवा द्युलोकातील त्याचे तेज म्हणजे पृथ्वीवर असणारा अग्नी होय. पृथ्वीवरील जलात औषधी असतात. अन्तरिक्षात वायू अग्नी पसरवतो. सूर्याचे महान किरण जल साठवतात. मानवांच्या नेत्रांना जलाचे किरण दिसतात'²² असे म्हटले आहे.

ऋ. 3.22.3 या ऋचेच्या वर्णनात सूर्य जलाने वेढलेला आहे असे म्हटले आहे. 'हे अग्ने, तुझ्यामुळे द्युलोकाला जल प्राप्त होते. तुला देवांचे चैतन्य म्हटले जाते. सूर्याच्या तेजामुळे

²⁰ अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यंजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ ऋ. 3.22.2; वा. सं. 12.48

²¹ वर्चः आदित्याख्यं यज्जोतिस्तत् तवैष ज्योतिः । ऋ. सा. भा. 3.22.2

²² अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निथिस्तमेतदाह येनान्तरिक्षमुर्वततन्थेति वायुः स त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षा इति महान्त्स भानुरर्णवो नृचक्षा इत्येतत् । वा. सं. 12.49; श. ब्रा. 7.1.23

जल वर जाते आणि खाली येते'²³ अशाच पद्धतीने या ऋचेचे श. ब्रा. 7.1.24 या उताऱ्यात सूर्याचे जलविषयक स्पष्टीकरण आले आहे.

‘द्युलोकात असलेल्या जलात धूर असतो. हे देवांनी स्थापन केलेले तेज आहे. हे तेज देवांचे प्राण आहे. हे तेज सूर्याच्या वर आणि खाली असून जलामुळे शोभून दिसते. या लोकात हे तेज तापते तेव्हा यांच्यावर जलाचे आवरण असते'²⁴ असे या उताऱ्यात म्हटले आहे. सूर्याच्या तेजाने जलांना व्यापलेले आहे असे या ऋचांमध्ये दिसते. याप्रमाणे तै. आ. 1.8.1 येथे ‘जल हे सूर्याच्या ठिकाणी साठलेले आहे'²⁵ असे म्हटले आहे. वरील ऋचांमध्ये आलेल्या आशयावरून सूर्याच्या ऊर्जेमुळे जल जमा होते. जलाच्या व्यवस्थेला हातभार लावणाऱ्या सूर्याच्या तेजाचा हा नित्य यज्ञ आहे. या क्रियांमध्ये होणाऱ्या जलांची पुनर्निर्मिती आणि जलांचा पुनर्वापर यामध्ये सूर्याच्या ऊर्जेचा मोठा सहभाग आहे. या ऋचांमध्ये ऋषींना अन्तरिक्षात राहाणारा अग्नी म्हणजे सूर्य अपेक्षित आहे असे दिसते.

ऋषी वामदेव गौतम यांच्या अग्निसूक्तातील ऋ. 4.3.10 या ऋचेत ‘अग्नी हा माणसांसाठी बैल आहे. याच्या पृष्ठभागावर घृत शिंपडले आहे. सामर्थ्यवान असा हा नियम पाळणारा

²³ अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये । या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ऋ. 3.22.3; वा. सं. 12.50

²⁴ आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैत्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आप इति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह ॥ वा. सं. 12.50; श. ब्रा. 7.1.24

²⁵ आपः सूर्ये सुमाहिताः । तै. आ. 1.8.1

असून सामर्थ्य देत जातो. तसेच हा ठिपक्या ठिपक्याचा वृषभ दुग्ध (मेघ) निर्मितो'²⁶ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की - 'आपल्याला अन्न देणारा अग्नी एकत्रितपणे सगळीकडे तेजाच्या रूपाने राहतो. तसेच वर्षा देणारा हा सूर्यरूपी पृश्नि अन्तरिक्षात मेघांद्वारे जल देतो.'²⁷ या ऋचेत वर्णिलेला अग्नी हा नियामक आणि वृष्टीशी संबन्धित आहे. तसेच सायणांनी आपल्या भाष्यात या ऋचेचे सूर्यविषयक विवेचन दिले आहे. येथे सूर्य या ऋतावान अग्नीचे वर्णन आले आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 7.33.7 या ऋचेत 'तिघे सृष्टीला आपल्या ऊर्जेने जल देतात. या तिघांमुळे प्रजा उत्पन्न होते. ज्योती श्रेष्ठ आहे. या तिघांच्या तेजस्वी ऊर्जेमुळे सर्वजण उषा अनुभवतात. हे सर्व वसिष्ठांनी जाणले'²⁸ असे म्हटले आहे. सायणाचार्यांनी या ऋचेच्या आपल्या भाष्यात म्हटले आहे की - 'पृथ्वी आणि अन्तरिक्षात

²⁶ ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिदक्तः पुमो अग्निः पयसा पृष्ठयेन । अस्पन्दमानो अचरद्वयोधा वृषां शुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ ऋ. 4.3.10

²⁷ वयोधाः अन्नदः सोऽग्निः अस्पन्दमानः एकत्रावस्थितः सन् एव अचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः पृश्निः सूर्यः शुक्रं पयः ऊधः अन्तरिक्षं मेघं वा दुदुहे दोग्धि । ऋ.सा. भा. 4.3.10

²⁸ त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्त्रिषुः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः । त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वा इतां अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ऋ. 7.33.7

अग्नी, वायू आणि सूर्य हे तिघे विश्वाला धारण करणारे असून जल देतात. या तिघांमध्ये आदित्य प्रमुख असून श्रेष्ठ आहे. या तिघांमुळे प्रजा उत्पन्न होते.²⁹

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या अपसूक्तातील ऋ. 7.47.4 या ऋचेत 'सूर्याने आपले तेजस्वी किरण जलात पसरवले आहेत. इन्द्राने त्याचा प्रवास करण्याचा मार्ग तयार केला. या जलाने आम्हाला इच्छिलेले धन द्यावे. हे देवांनो, आम्हाला संरक्षण आणि सुख द्या'³⁰ असे म्हटले आहे. सायणाचार्यांच्या मते - 'सूर्य आपल्या स्वतःच्या किरणांने जलांमध्ये विस्तार पावतो. सूर्य किरणांच्या साहाय्याने उदकातील सार घेऊन पुन्हा वर्षाव करतो.'³¹ या ऋचेत सूर्याचा प्रवास जलातून होतो असे वर्णन आले आहे.

डॉ. सदाशिव अंबादास डांगे यांनी नवभारत या नियतकालिकात 'सूर्यजल' (डांगे, नोव्हें. 1967: 33) या लेखात या ऋचेच्या विवेचनात असे म्हटले आहे की "सूर्याचे जे किरण प्रसृत होतात ते दिव्य जलांना घेऊनच ही कल्पना ऋग्वेदात येते [ऋ. 7.47.4 या: दिव्या आपः सूर्यो रश्मिभिराततान]."

²⁹ भुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु त्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण रेतः विश्वस्य धारकमुदकं कृण्वन्ति कुर्वन्ति ।

तेषां त्रयाणां ज्योतिरग्नाः आदित्यप्रमुखाः आर्याः श्रेष्ठाः त्रिस्रः प्रजाः भवन्ति । ऋ. सा. भा. 7.33.7

³⁰ याः सूर्यो रश्मिभिराततान् यास्य इन्द्रो अरदद्वातमूर्मिम् । ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न ॥ ऋ. 7.47.4

³¹ सूर्यः देवः याः अपः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः आततान् विस्तारयति । सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 7.47.4

येथे सूर्य आणि जले यांचा अविरत संबन्ध दिसून येतो.

ऋषी वसुक्र ऐन्द्र यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 10.27.23 या ऋचेत 'देवांसोबत उत्पन्न झालेल्या ठिकाणी जल उत्पन्न होते. नंतर त्याचे वर्गीकरण होते. तीन देव तापतात (पृथ्वी, सूर्य आणि वायू) पृथ्वी जल धारण करते. यापैकी दोघेजण ओलावा धारण करतात'³² असे म्हटले आहे. तसेच या सूक्तातील ऋ. 10.27.24 या ऋचेत 'हे जीवन आहे. तुम्ही जाणून घ्या. या कार्यात तो स्वतःला लपवत नाही. तो प्रकाश स्पष्ट दाखवतो आणि वाफ लपवतो. त्याने धारण केलेल्या कार्यातून तो कधीही माघार घेणार नाही'³³ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याच्या उष्णतेमुळे तीन घटकांवर होणाऱ्या परिणामाचे वर्णन आले आहे.

वरील ऋचांमधील आशयाप्रमाणे जोपर्यंत सूर्य आहे तोपर्यंत जलविषयक कार्य चालत राहणार आहे.

ऋषी अर्बुद काद्रवेय सर्प यांच्या ग्रावन् सूक्तातील ऋ. 10.94.3 या ऋचेत 'सुपर्णानी आपला आवाज द्युलोकात पाठवला आहे. आकाशात काळ्या रंगाचे भाग उतावीळपणे नाच करतात. जेव्हा ते खाली येतात तेव्हा त्यांचे ठिकाण स्थिर नसते. तेजस्वी सूर्य खूप

³² देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तवादिषामुपरा उदायन् । त्रयस्तपन्ति पृथिवीमनूपा द्वा बृवूकं वहतः पुरीषम् ॥ ऋ. 10.27.23

³³ सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्थे । आविः स्वः कृणुते गूहते ब्रुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते ॥ ऋ. 10.27.24

मोठ्या प्रमाणावर रेंताचे विसर्जन करतो'³⁴ असे म्हटले आहे. या ऋचेत वृष्टी पृथ्वीवर नवनिर्मिती करते. म्हणून सूर्याच्या ऊर्जेमुळे होणाऱ्या वृष्टीला रेत असे म्हटले आहे.

ऋषी वेन भार्गव यांच्या वेनसूक्तातील ऋ. 10.123.1 या ऋचेत 'वेन हा प्रकाशापासून उत्पन्न झालेला असून अन्तरिक्षातून जातो. जेथे जल आणि सूर्याच्या किरणांचा संगम होतो अशा पृश्निचा पुत्र असलेल्या वेनरूपी सूर्याच्या शिशुची विप्र लोक स्तुती करतात'³⁵ असे म्हटले आहे. या ऋचेत जल वाहून नेण्याच्या या कार्याला ऋषींनी 'वेन' असे नाव दिले आहे.

वरील वर्णनांमध्ये सूर्यकिरण जल आकर्षित करतात. सूर्याच्या किरणांनी आकर्षित केलेले जल सूर्याला व्यापून राहते म्हणजे सूर्य जलासह राहतो असे वर्णन आले आहे. सूर्यकिरण रसादी शोषून घेण्याचे कार्य अविरत करतात. सूर्य आणि जल यांचा अविरत चालणारा संबन्ध दिसून येतो. यावरून सूर्याचे किरण जलांना आकर्षून घेतात, जलांत राहतात आणि जलांना वाहते करण्यास मदतही करतात. म्हणजे सूर्य जलचक्राचा प्रमुख आधारस्तंभ आहे. सूर्याची ऊर्जा, वायू आणि जले यातूनच पृथ्वीवर सृष्टीपोषक वातावरण तयार झाले आहे असे येथे दिसते.

³⁴ सुपर्णा वाचमक्रतोपु द्यव्याखुरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषुः । न्य१ङिगः युन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरु रेतो दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ऋ. 10.94.5; शौ. अ.वे. 6.49.3; पै. अ. वे. 19.31.16

³⁵ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपां संगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ ऋ. 10.123.1

12.3 इतर संहितांमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

12.3.1 तैत्तिरीयसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

तै. सं. 1.4.39.1 येथे 'सूर्य आपल्या किरणांनी जल धारण करतो'³⁶ असे म्हटले आहे. तै. सं. 3.3.3.1 येथे 'दिवसा सूर्याच्या किरणांने पवित्र झालेले जल घेतो. हे जल द्युलोकातून धारेच्या रूपात पृथ्वीवर आलेले आहे'³⁷ असे म्हटले आहे. आणि तै. सं. 3.3.3.2 येथे दिवसा सूर्याच्या किरणांने पवित्र झालेले जल घेतो. रात्री सूर्याचे किरण वृष्टी देतात. दिवसा या सूर्याच्या किरणांने आकाशातील वृष्टीला जिंकले आहे. सूर्याचे किरण वृष्टीला आटोक्यात ठेवतात' असे म्हटले आहे. या दोन मन्त्रांमध्ये सूर्याचे किरण दिवसा आणि रात्री सुद्धा वृष्टी देतात असे वर्णन आले आहे.

12.3.2 काठक संहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

का. सं.12.15 येथे 'जलात राहणारा महान सूर्य सर्व भुवनात जल स्थापित करतो'³⁸ असे म्हटले आहे.

³⁶ आ त्वां पृणक्त्विन्द्रियं रजः सूर्यं न रश्मिभिः । तै. सं. 1.4.39.1

³⁷ शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णाम्यद्वणो रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिः । आऽस्मिन्नुग्रा अचुच्यवुर्दिवो धारां असञ्चत ॥ शुक्रं ते शुक्रेण गृह्णामित्याद्वैतद्वा अद्वणो रूपं यद्रात्रिः सूर्यस्य रश्मयो वृष्ट्या ईशतेऽब्धेण एव रूपेण सूर्यस्य रश्मिभिर्दिवो वृष्टीं च्यावयुत्या ॥ तै. सं. 3.3.3.1- 2

³⁸ अपां नपाद सूर्यस्य महा विश्वान्ययो भुवना जजान आपो रेवतीः । का. सं.12.15

12.3.3 मैत्रायणिसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

मै. सं. 4.9.7 येथे 'सूर्याच्या किरणांनी एकत्रित केलेल्या जलांनी जमिनीवर वृष्टी व्हावी'³⁹ अशी इच्छा केली आहे.

12.3.4 वाजसनेयिसंहितेमध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबंध

'विष्णुसाठी जल पवित्र केले जात आहे. सवितृच्या प्रेरणेने आणि सूर्याच्या किरणांनी पवित्र झालेले जल यज्ञासाठी नेले जात आहे'⁴⁰ असे वा. सं. 1.12 येथे म्हटले आहे.

वा. सं.13.30 या मन्त्रात सूर्याकडे वृष्टीसाठी प्रार्थना केलेली आहे. 'जलाच्या आत बसलेले पर्णरहित सूर्य आणि अग्निवैश्वानर असून स्वतः निर्माण केलेल्या सर्व प्रजेचे निरीक्षण करतात. यांच्या कृपेने द्युलोकातून वृष्टी पृथ्वीवर होवो.'⁴¹

वा. सं. 18.39 येथे 'सूर्याच्या रसादी वाहून आणणाऱ्या किरणांना मरीचि' असे म्हटले आहे.⁴²

³⁹ सूर्यस्य रश्मये सिता वृष्टिसनये संजुहोमि स्वाहा । मै. सं. 4.9.7

⁴⁰ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । वा. सं. 1.12

⁴¹ अपां गम्भन्तीद् मात्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निवैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु त्वा दिव्या वृष्टीः सचताम् ॥ वा. सं. 13.30

वा. सं. 18.55 या मन्त्रात 'हे सूर्या, तू विश्वाच्या सर्वात श्रेष्ठ स्थानी आहेस. तुझे हृदय समुद्रात आहे आणि तुझे जीवन जलात आहे. तुझ्या समुद्रातून आम्हाला जल दे. आकाशातील जलांतून पृथ्वीवर पर्जन्य पाठव' ⁴³ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात उवटांनी म्हटले आहे.

'विश्वाच्या श्रेष्ठ स्थानी असलेल्या समुद्रात हे सूर्यात्मक अग्नी, तुम्ही सुषुम्ना नाडीमध्ये व्याप्त आहात. सर्व प्राणिमात्रांमध्ये श्रेष्ठरूपात स्थित आहात. तुमचे हृदय आकाशात आणि आयुष्य जलात आहे. तुम्ही स्वर्गातून, मेघातून, आकाशातून, पृथ्वीवरून आणि जेथे कोठे जल असेल तेथून आणून श्रेष्ठ जलाची वृष्टी करा.' ⁴⁴ येथे सूर्याभोवती सर्वत्र जल व्याप्त आहे. सूर्यमण्डलामध्ये जे जल आहे त्या सर्व जलांना अन्तरिक्षीय जल असे म्हटले आहे.

⁴² संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसं आयुवः ॥ तै. सं. 3.4.7.1; वा. सं. 18.39; श.

ब्रा. 9.4.1.8

⁴³ विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमुप्स्वायुरपो दत्तोद्धिं भिन्त ।

दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव । वा. सं. 18.55

⁴⁴ विश्वस्य मूर्धन् । यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्धन् मूर्ध्नः अधि उपरि तिष्ठसि । श्रितः आश्रितः बुद्धिन्द्रियाणि सुषुम्णां वा नाडीम् । यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षे, ते तव हृदयम् । अप्सु च आयुर्जीवनम् । तं त्वां याचे । अपो दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः । वा. सं. उ. भा. 18.55

वा. सं. 38.6 या मन्त्रात 'सूर्याच्या जल धारण करणाऱ्या किरणांना वृष्टिवनी म्हटले आहे'.⁴⁵

12.4 तैत्तिरीय ब्राह्मणग्रन्थामध्ये सूर्य आणि जल यांचा संबन्ध

तै. ब्रा. 1.5.5.1 येथे 'सूर्य वृष्टीद्वारे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर अनेक प्रकारच्या वनस्पतींची निर्मिती करतो.'⁴⁶ सूर्याच्या पोषकतेवर वनस्पती वाढतात येथील आशयावरून सूचित होते. आणि तै. ब्रा.1.7.1.1 येथे 'सूर्याद्वारे द्युलोकाच्या ठिकाणी पर्जन्य वृष्टी धारण केली जाते'⁴⁷ असे म्हटले आहे.

तै. ब्रा. 2.8.9.1-5 या उताऱ्याचा अनुवाद खालील प्रमाणे आहे. 'सूर्य आणि चन्द्र या दोन देवांचे कार्य महान आहेत. हे दोघे विश्वाचे पालन करणारे, तेजस्वी, धनवान, दोघे मिळून प्रजेचे पालन करणारे, प्रकाशरूपाने द्युलोकामध्ये भ्रमण करतात. आपल्या गतीने पृथ्वीच्या पूर्व व पश्चिम या दोन्ही दिशांच्या अंतापर्यंत संचार करतात. समुद्राप्रमाणे अत्यंत विस्तीर्ण अशा आकाशात आपल्या प्रकाशकिरणांना प्रसारित करतात. अत्यंत तेजस्वी, सर्वज्ञ, कुशल, द्युलोकांचे परिपालन आणि सर्व शत्रूंचे निवारण करतात. सर्वांना आवडणारे, श्रेष्ठ आणि सर्वांना सुखाने राहता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करतात. सात नद्या आणि

⁴⁵ या मन्त्राचा सविस्तर अभ्यास 'सूर्याचे किरण' या प्रकरणात केला आहे.

⁴⁶ यो अस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निर्वर्तयत्योषधीः । अग्निरीशान् ओजसा । तै. ब्रा.1.5.5.1

⁴⁷ सूर्येण वा अमुष्मिन्लोके वृष्टिर्धृता । स एवास्मै वृष्टिं नि यच्छति । तै. ब्रा.1.7.1.1

पृथ्वी, अन्तरिक्ष व द्युलोक हे तीन लोक धारण करतात.⁴⁸ या उताऱ्यात सूर्य आणि चन्द्र जलात राहतात असे वर्णन आले आहे. श. ब्रा. 9.4.1.8 येथे 'सूर्य हा अहोरात्र जल धारण करतो'⁴⁹ असे म्हटले आहे.

सूर्याची ऊर्जा जल धारण आणि वृष्टीला साहाय्य करते म्हणजे जलचक्राच्या महत्वाच्या कार्याला प्रेरणा देते. अशाप्रकारे वेदसंहिता आणि ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्य आणि वृष्टी यांचा घनिष्ट संबंध दिसून येतो.

'दीप्तिमान आदित्य सूर्य आपल्या प्रभेप्रमाणे जातो. त्याने ग्रहण केलेल्या रसांपासून मधुर जल वाहते. हा आदित्य म्हणजे सत्य, जल, तेज, अमृत, ब्रह्म, भूः, भुवः, सुवः हे तीन लोक आणि प्रणव आहे'⁵⁰ असे ना. उप. 37 येथे म्हटले आहे. आणि 'आदित्य आपल्या उष्णरूप

⁴⁸ ता सूर्याचन्द्रमसां विश्वभृत्तमा मुहत् । तेजो वसुमद्राजतो दिवि । सामात्माना चरतस्सामचारिणां । ययोर्व्रतं न मुमे जातु देवयोः । उभावन्तौ परियातु अमर्या । दिवो न रुश्मीन्स्तनुतो व्यर्णवे । उभा भुवन्ती भुवना कुविक्रतू । सूर्या न चन्द्रा चरतो ह्यतामती । पती द्युमद्दिश्वविदा उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा ॥ विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या । ता नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता । विश्ववपरि प्रतरणा तरन्ता । सुवर्विदा द्युशये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसु त्वेषदर्शता । मनस्विनोभाऽनुचरतो नु सं दिवम् । अस्य श्रवो नद्यःस्सुप्त बिभ्रति । द्यावा क्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्मे सूर्याचन्द्रमसांभिचक्षे । श्रद्धे कर्मिन्द्र चरतो विचर्तुर्म इति । तै. ब्रा. 2.8.9.1-5

⁴⁹ असौ वाऽआदित्यः सं हित एष ह्यहोरात्रे संदधाति । श. ब्रा. 9.4.1.8

⁵⁰ घृणि सूर्य आदित्यो न प्रभा वात्यक्षरम् । मधु क्षरन्ति तद्रसम् । सत्यं वै तद्रसमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् ॥ ना. उप. 37

किरणांनी भूमीवरील जलांना शोषून घेतो आणि पर्जन्याच्या रूपात वर्षाव करतो'⁵¹ असे ना. उप. 79 येथे म्हटले आहे.

12.5 निरीक्षणे

- 1) वेदांमध्ये सूर्यप्रकाश आणि जल हे परस्परांशी संबन्धित आहेत. सूर्य आपल्या किरणांनी जलांना आकर्षित करतो. अर्थातच आकाशात असलेल्या जलात सूर्य राहतो.
- 2) हा वरील संबन्ध जाणून वेदांमध्ये सूर्याकडे पृथ्वीवर वृष्टी व्हावी यासाठी सुद्धा प्रार्थना केलेल्या आहेत. सूर्याच्या प्रकाशामुळे जलचक्राला प्रेरणा मिळते. सूर्यप्रकाश, जल आणि वृष्टी या गोष्टी परस्परांशी संबन्धित आहेत. जलचक्राचा मुख्य साहाय्यक सूर्य आहे असे वर्णन आले आहे.

⁵¹ याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति । ना. उप. 79

प्रकरण 13. सूर्यप्रकाशात व्यत्यय आणणारे घटक

प्रास्ताविक

आतापर्यंतच्या प्रकरणांमध्ये सूर्य सृष्टीला कसा उपकारक ठरतो याविषयी विचार केला आहे. सूर्याचे किरण हे विश्वाला ऊर्जा देतात. या ऊर्जेमुळे, सूर्याच्या प्रकाशामुळे मानवी व्यवहार चालतात. दिवस रात्रीची योजना सूर्यावर अवलंबून आहे. वृष्टीचे चक्रही सूर्यावर अवलंबून आहे. अनेकप्रकारे सृष्टीला उपयुक्त असणाऱ्या सूर्याच्या प्रकाशात काही वेळेला व्यत्यय आलेले पण ऋषींनी अनुभवले आहेत. सूर्यप्रकाशात येणारे व्यत्यय हे कोणत्या स्वरूपाचे आहेत आणि या व्यत्ययांवर ऋषींनी कशी मात केली याची माहिती या प्रकरणात सविस्तर दिली आहे. ऋग्वेदात जवळ जवळ 200 सूक्ते इन्द्राला उद्देशून आली आहेत. इन्द्राने वृत्रासोबत केलेल्या युद्धाविषयीच्या साहसी कार्याचे वर्णन काही सूक्तांमधून येते. या सूक्तांमधील वर्णनात इन्द्राचे शौर्य त्याच्या वृत्रवधामुळे जास्त प्रसिद्धीस आले आहे असे दिसते. इन्द्राने केलेला वृत्रवध सूर्याशी संबन्धित आहे. या युद्धात वृत्राला शत्रू असे म्हटले आहे. इन्द्राचा शत्रू म्हणजे वृत्र याने सूर्याच्या प्रकाशात आणि पर्जन्यात अडथळा निर्माण केला होता. वृत्रवधात गाजवलेल्या इन्द्राच्या अलौकिक सामर्थ्याला जाणून इन्द्राला वृत्रहा असे नाव पडले आहे. वृत्रवधात वृत्रासोबतच अहि, दस्यु, शुष्ण आणि सनक अशा प्रकारच्या असुरांची नावे आली आहेत. या सर्व शत्रूंवर इन्द्राने विजय मिळवून पृथ्वीला पूर्वीप्रमाणे सूर्याचा प्रकाश आणि जल मिळवून दिले. तसेच ऋग्वेदात स्वर्भानुचे वर्णन आले आहे. अंधकाराचे निवारण आणि त्यानंतर सूर्यप्राप्ती कशी झाली हे स्वर्भानुच्या वर्णनावरून दिसून येते.

13.1 वेदांमध्ये वर्णित वृत्र

ऋग्वेदात अनेक ऋषींनी वृत्रवधाविषयी असलेला इन्द्राचा पराक्रम वर्णिला आहे. वृत्राने सूर्यप्रकाश आणि जल अडवून धरले होते. वृत्र हा जलाच्या राशींना वेढोळे घालून बसला होता. त्याला इन्द्राने ठार मारले. वृत्र नष्ट होताच पृथ्वीवर पुन्हा पूर्वीप्रमाणे सूर्यप्रकाश आणि वृष्टी सुरू झाली. ऋग्वेदात 1.32-33; 1.51-56 या सूक्तांमध्ये इन्द्र आणि वृत्राच्या युद्धाचे वर्णन आले आहे. इतर सूक्तांमध्ये या विषयाला अनुसरून इन्द्राची स्तुती केलेली आहे. जसे की ऋ. 2.1.11 येथे इन्द्राला 'वृत्रहा' म्हटले आहे. ज्याप्रमाणे इन्द्राला वृत्रवधाच्या कार्यावरून श्रेष्ठ नावे पडली त्याप्रमाणे वृत्राला पण त्याच्या स्वरूपानुसार अहि, शुष्ण अशी वेगवेगळी नावे मिळाली आहेत. वृत्रापासून सूर्याची सुटका करणारा इन्द्र आहे. सूर्याचा शत्रू असलेल्या वृत्राला ठार मारणारा इन्द्र हा नेमका कोण आहे हे खाली दिलेल्या मुद्द्यांवरून अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

निरु. 10.8 येथे यास्काचार्यांनी आपल्या निरूपणात इन्द्र या शब्दाचा अर्थ दिला आहे.¹ येथे लक्ष्मण सरूप यांनी इन्द्र या शब्दाचे भाषान्तर पुढील प्रमाणे दिले आहे.

¹ इन्द्र इरां दृणातीति वा । इरां ददातीति वा । इरां दधातीति वा । इरां दारयतीति वा । इरां धारयत इति वा । इन्द्रवे द्रवतीति वा । इन्द्रौ रमत इति वा । इन्धे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तादिन्द्रस्य इन्द्रत्वमिति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रयणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्द्रतेर्वैश्वर्यकर्मणः । इन्द्रञ्छत्रूणां दारयिता वा । द्रावयिता वा । आदरयिता च यज्वनाम् । निरु. 10.8

Indra is (so called because) he divides food (*ira+dṛ*), or he gives food (*irā+da*), or he bestows food (*irā+dhā*), or he sends food (*irā+dāraya*), or he holds food (*irā+dhāraya*), or he runs for the sake of soma (*indu+dru*), or he takes delight in soma (*indu+rum*), or he sets being on fire (*indh*). It is known that because they animated him with vital breaths that is the characteristic of *Indra*. He is (so called) from doing everything (lit, this) says *Agrayana*. He is (so called) from seeing everything (*idam+dṛs*) says *Aupanmanyava*. Or the word is derived from *ind*, meaning to be powerful, i.e. being powerful he tears the enemies asunder, or puts them to flight. Or he honors the sacrifices.

राजवाडे यांनी निरु. 10.8 येथे पुढील प्रमाणे भाषान्तर केले आहे - 'बी फोडून धान्य बाहेर काढतो. इन्द्र शेतात पेरलेल्या बियाणांपासून अन्न उत्पन्न करतो. अन्न धारण करतो म्हणजे अन्न आपल्या ताब्यात ठेवतो म्हणून तो इन्द्र. सोम पिण्यात रमून जातो. सर्व भूतमात्रांत प्राण घालून तो त्यांना जणू काय पेटवितो. सर्व जग त्याने केले असे आग्रायण म्हणतो. त्याने हे सर्व जग उत्पन्न केलेले पाहिले म्हणून तो इन्द्र असे औपमन्यव म्हणतो. जो सत्ता चालवितो तो इन्द्र. शत्रूंना फोडून टाकणारा तो इन्द्र. जो शत्रूंना पळावयास लावतो तो इन्द्र. हवी देणाऱ्याला द्रव्य देऊन जो आदर किंवा विशेष काळजी दाखवितो तो इन्द्र.'

ऋषी मेधातिथि काण्व यांच्या ऋ. 1.13.1 या ऋचेमध्ये इन्द्राला 'इन्द्र त्वा सूरचक्षसः' म्हणजे हे सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या इन्द्रा असे म्हटले आहे. ऋ. 6.47.18 या ऋचेत 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपं ईयते' म्हणजे इन्द्र मायावी असून आपल्या इच्छेप्रमाणे अनेक रूपे

धारण करणारा आहे असे म्हटले आहे. तसेच ऋ. 8.17.8 येथे आलेल्या या ऋचेत 'इन्द्र शत्रूंना ठार मारतो'² असे म्हटले आहे.

वा. सं. 33.35 या मन्त्रात 'हे वृत्रहन्त्या इन्द्रा, आज तू जेथे कोठे सूर्याच्या रूपात प्रकाशित होत असशील ती सर्व स्थाने तुझ्या आधिपत्याखाली आहेत'³ असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 6.2.3.6 आणि 8.5.3.2 येथे 'अथ यः स इन्द्रः असौ स आदित्यः' हा इन्द्र हा आदित्य आहे असे येथे म्हटले आहे.

बृ. दे. 1.68 येथे 'स्वतःच्या किरणांनी रसांचे आदान करणारा, वायूसोबत जाणारा आणि वर्षाव करणारा या लोकात इन्द्र म्हणून ओळखला जातो'⁴ असे म्हटले आहे.

तसेच तै. ब्रा. 1.1.9.3 येथे अदितीपासून आदित्यांची उत्पत्ती झाली याबाबत एक कथा आली आहे. या कथेत चौथ्या वेळेला इन्द्र आणि विवस्वान् हे आदित्य जन्मले असा उल्लेख आला आहे.

² इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते । ऋ. 8.17.8; शौ. अ. वे. 20.5.2; वृत्राणि वृत्रहञ्जहि । ऋ. 8.17.9; शौ. अ. वे.

20.5.3

³ यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगां अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ वा. सं. 33.35

⁴ रसान् रश्मिभिरादाय वायुनायं गतः सह । वर्षत्येव च यल्लोके तेनेन्द्र इति च स्मृतः ॥ बृ. दे. 1.68

तसेच तै. आ.1.13.1 येथे सुद्धा 'इन्द्राचा उल्लेख विवस्वान् या आदित्यासोबत'⁵ आला आहे. सूर्य एक आदित्य आहे. याप्रमाणे वरील उल्लेखात इन्द्राला एक आदित्य म्हणून ओळखले गेले आहे असे दिसते.

प्रश्न. उप. 2.9 येथे हे प्राणरूपी इन्द्रा, तू रुद्राप्रमाणे रक्षण करणारा असून अन्तरिक्षात भ्रमण करणारा ज्योतीचा अधिपती सूर्य आहेस'⁶ असे म्हटले आहे. येथे इन्द्र वेगवेगळ्या रूपात पाहावयास मिळतो. 'वाचस्पत्यम् या प्राचीन शब्दकोशात आलेल्या द्वादश आदित्यांच्या संदर्भात इन्द्र आदित्यांमध्ये समाविष्ट आहे.⁷

अशाप्रकारे वरील वर्णनांमध्ये इन्द्राचा सूर्याशी संबन्धित असा एक पैलू दिसून येतो. या इन्द्राने ज्या वृत्राला ठार मारून सूर्याचा प्रकाश मोकळा केला त्या वृत्राबद्दल खालील मुद्द्यांच्या आधारे जाणून घेऊ या.

⁵ इन्द्रश्च विवस्वाँश्चाजायेताम् । तै. ब्रा. 1.1.9.3; इन्द्रश्च विवस्वाँश्चेत्येते । तै. आ.1.13.1

⁶ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा, रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ प्रश्न. उप. 2.9

⁷ इन्द्र (पु) इदि रन् । परमेश्वरे । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपम् ईयते श्रुतिः । द्वादशादित्यामध्ये आदित्य भेदे ।

ते च आदित्याः काश्यपेनोत्पादिताः । धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तया । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ वाच. कोश. पृ. 940

13.1.1 वृत्र शब्दाचा अर्थ

ऋषी हिरण्यस्तूप आङ्गिरस यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.32.5 या ऋचेत 'वृत्रं वृत्रतरम्' म्हणजे वृत्र हे एक आवरण आहे असे म्हटले आहे. या ऋचेत सायणांनी आपल्या भाष्यात ' आवरणैः सर्वान् शत्रून् तरति तं एतन्नामकमसुरम् ।' वृत्र म्हणजे आवरण घालून सर्व शत्रूंना जिंकतो असा असुर होय असे म्हटले आहे.

निघ. 1.10 येथे 'वृत्र म्हणजे मेघ होय'⁸ असे म्हटले आहे.

वृत्र या शब्दाची व्युत्पत्ती निरुक्त 2.17. इथे वृ (आच्छादणे) किंवा वृत् (असणे) किंवा वृध् (वाढणे) या तीन धातूंद्वारे सांगितली आहे.

शौ. अ. वे. 1.21.1 या मन्त्राच्या भाष्यात सायणाचार्यांनी वृत्र या शब्दाच्या अर्थाचे दोन पर्याय सांगितले आहेत. 'वृत्र म्हणजे जलांना आधार देणारा मेघ होय. वृष्टीसाठी इन्द्राने नष्ट केलेला मेघ होय किंवा वृत्र म्हणजे असुर होय.'⁹ तै. सं. 2.4.12.2 येथे 'वृत्र म्हणजे पृथ्वीवर आवरण घालणाऱ्या आवरकाचे हे आवरण होय.'¹⁰ तसेच तै. सं. 2.5.2.1; 2

⁸ वृत्रः मेघ नाम । निघ. 1.10

⁹ वृत्रहा । वृत्रो नाम जलाधारभूतो मेघः । तं मेघं वृष्ट्यर्थं हतवान् वृत्रहा । यद्वा वृत्रो नाम उत्पादितः

असुरः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.21.1

¹⁰ यद्विमान् लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । तै. सं. 2.4.12.2

येथे 'वृत्र म्हणजे आवरण'¹¹ आहे. मै. सं. 4.5.1 येथे 'जल म्हणजे वृत्र होय'¹² असे म्हटले आहे. थोडक्यात वृत्र म्हणजे जलाशी संबन्धित एक आवरण आहे असा अर्थ दर्शविणारे वरील संदर्भ आले आहेत.

13.1.2 वृत्राचे स्वरूप

वरील उल्लेखित संदर्भानुसार वृत्र म्हणजे मेघ आहे. वरील माहितीवरून वृत्र म्हणजे मेघ होय असे मानण्यास काहीच प्रत्यवाय नाही. हे मेघाचे आवरण सूर्यावर आलेले आहे. या आवरणामुळे सृष्टीला जल आणि सूर्यप्रकाश मिळालेले नाही असे दिसते.

13.1.3 वृत्रवधाचे वर्णन

ऋषी हिरण्यस्तूप आङ्गिरस यांच्या इन्द्राला उद्देशून आलेल्या ऋ. 1.32 आणि ऋ.1.33 या सूक्तांमधून इन्द्र आणि वृत्र यांच्या युद्धाचे प्रत्यक्ष वर्णन आले आहे.

ऋ. 1.32.1-3 या ऋचांमध्ये अहिचे वर्णन आले आहे. 'अहि या असुराने आपल्या वेढोळ्याने मेघांचे पर्वत तयार केले होते'¹³ असे पहिल्या ऋचेत म्हटले आहे. त्वष्ट्रने निर्माण केलेल्या महान वज्राने पर्वताचा आश्रय घेतलेल्या अहिला इन्द्राने ठार मारले असे

¹¹ यदवर्तयत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् । तै. सं. 2.5.2.1; यद् इमाँल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् । तै.सं.

2.5.2.2

¹² अपो वै वृत्रः । मै. सं. 4.5.1

¹³ अद्वन्नद्विमन्वपस्तर्तर्दं प्र वृक्षणां अभिनुतत्पर्वतानाम् ॥ ऋ.1.32.1

दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. सर्वात प्रथम उत्पन्न झालेल्या अहिला इन्द्राने ठार मारले असे तिसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे.

वरील ऋ. 1.32.1-3 या ऋचांमध्ये आलेल्या आशयावरून अहि म्हणजे वेढोळेरूपी मेघ असावेत असे वाटते. अनेक वेढोळ्यांनी तयार झालेल्या, महाकाय आकाराच्या जलयुक्त मेघांना 'अहि' असे म्हटले आहे. याप्रमाणे अनेक अहि मिळून पर्वताप्रमाणे विशाल असलेला वृत्र होय असे दिसते. इन्द्राच्या आयुधाला वज्र म्हटले असून हे आयुध त्वष्ट्रेने तयार केलेले आहे. युद्धाच्या वेळी इन्द्राने सोमप्राशन केले होते असे वर्णन आले आहे. यापुढील ऋचांचे सविस्तर वर्णन पुढील प्रमाणे आहे.

'हे इन्द्रा, सर्वात प्रथम उत्पन्न झालेल्या अहिला ठार मारून असूरांची सर्व माया तू नष्ट केलीस. तू सूर्य, उषा आणि द्युलोक यांना जीवन दिलेस. तुझ्याविरुद्ध एकही शत्रू उभा राहिला नाही'¹⁴ असा चौथ्या ऋचेचा आशय आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी असे म्हटले आहे की - 'मेघांमध्ये प्रथम उत्पन्न झालेल्या अहिला तू ठार मारलेस. त्यानंतर माया तयार करणाऱ्या असुरांचा प्रकर्षाने नाश केलास. सूर्य, उषा आणि आकाश यांच्यावर

¹⁴ यद्विन्द्राहं प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः । आत्सूर्यं जनयन्धामुषासं तादीन्ना शत्रुं न किला विवित्से ॥ ऋ.1.32.4

आलेले मेघाचे आवरण दूर केल्यामुळे हे सर्व पुन्हा प्रकाशू लागले.¹⁵ माया रचणाऱ्या शत्रूंची माया नष्ट करून इन्द्राने सूर्य, उषा आणि द्युलोक यांची निर्मिती केली असे चौथ्या ऋचेत वर्णन आले आहे. पाचव्या ऋचेचा आशय पुढील प्रमाणे आहे - 'आपल्या प्रचंड आणि घातक वज्राच्या साहाय्याने इन्द्राने वृत्र नावाच्या शत्रूचे तुकडे तुकडे केले. कुन्हाडीने वृक्षाच्या फांद्या तोडाव्या त्याप्रमाणे भग्न झालेला तो अहि पृथ्वीतलावर कोसळला.'¹⁶ या पाचव्या ऋचेत वृत्राला अहि असे म्हटले आहे.

सहाव्या ऋचेत वृत्राच्या शरीराचे अनेक तुकडे झाले, सातव्या ऋचेत अशाही अवस्थेत वृत्राने इन्द्रावर प्रतिहल्ला केला पण इन्द्राने त्याचा पूर्ण पाडाव केला, आठव्या ऋचेत वाहत्या जलात त्याचा मृतदेह पडला आणि त्यावरून जल वाहत होते आणि त्या जलात तो गाडला गेला असे वर्णन आले आहे. नवव्या ऋचेत इन्द्रावर चाल करून आलेली त्याची माता ती धराशायी झाली असे वर्णन आले आहे. दहाव्या ऋचेत वृत्राचे शरीर जलात कोसळले आणि अकराव्या ऋचेत वृत्राच्या रन्ध्रातून जल वाहू लागले असे वर्णन आले आहे. पणिच्या कैदेतून मुक्त झालेल्या गार्दप्रमाणे जलप्रवाह सुरू झाला आणि बाराव्या ऋचेत इन्द्राने नद्यांना वाहते केले असे वर्णन आले आहे. शेवटच्या 13-15 या तीन ऋचांमध्ये

¹⁵ यदा अहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघम् अहन् हतवानसि । आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीः मायाः प्र अमिनाः प्रकर्षेण नाशितवानसि । अर्नन्तरं सूर्य उषसम् उषः कालं द्याम् आकाशं च उत्पादयन् आवरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । ऋ. सा. भा.1.32.4

¹⁶ अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता बुधेन । स्कन्धासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः॥ ऋ.1.32.5

आलेल्या वर्णनात अखेरपर्यंत इन्द्र विजयी राहिला. अशाप्रकारे या सूक्तामध्ये वृत्रवध आणि त्याचे पृथ्वीसाठी झालेले चांगले फायदे यांचे वर्णन आले आहे.

ऋषी हिरण्यस्तूप आङ्गिरस यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.33.4-9 या ऋचांमध्ये दस्युचे वर्णन आले आहे. 'हे इन्द्रा, एकाकीपणे राहणाऱ्या शक्तिमान अशा दस्युला तू साहाय्यकांच्या मदतीने वज्राने ठार मारलेस. यज्ञाला विरोध करणाऱ्या आणि सत्कर्माचा नाश करणाऱ्या सर्व दिशेला पसरलेल्या वृत्राच्या अनुचरांना तू ठार मारलेस'¹⁷ असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेत सायणाच्या मते 'दस्युं चोरं वृत्रम्' दस्यु म्हणजे वृत्र होय. या ऋचेत इन्द्राने वृत्राला मारल्यानंतर त्याच्या सनक नावाच्या अनुचरांना ठार मारले असे दिसते.

'हे हरिद्वर्ण स्थिर आणि उग्र इन्द्रा व्रतस्थ लोकांशी स्पर्धा करणाऱ्या व्रतहीन आणि अधम अनुयायांना तू पृथ्वी, द्युलोक आणि अन्तरिक्षातून घालवलेस. तेव्हा ते खाली मुख करून पळाले'¹⁸ असे पाचव्या ऋचेत म्हटले आहे. येथे दस्यु आणि त्याच्या अनुयायांना इन्द्राने ठार मारले. सहाव्या ऋचेत वृत्राच्या अनुयायांना म्हणजे दस्युंना इन्द्राने ठार मारले. सातव्या ऋचेत 'जेथे ते रडत किंवा हसत होते त्यांना तू खाली पाडलेस. हे इन्द्रा, द्युलोकापासून दूर पळवून दस्युंना दग्ध केलेस. तुला सोम अर्पण करणाऱ्या आणि तुझी

¹⁷ बधीर्हि दस्यु धनिनं घनेनैकृश्वरन्नपशाकेभिरिन्द्र । धनोरधि विष्णुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनुकाः प्रेतिमीयुः ॥ ऋ. 1.33.4

¹⁸ परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः । प्र यद्विवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥ ऋ. 1.33.5

स्तुती गाणाऱ्यांचे तू स्वागत केलेस'¹⁹ असे म्हटले आहे. 'सोने आणि मणी परिधान केलेले, पृथ्वीवर एक पातळ आवरण पसरवणारे, ते वाढत जाणारे असले तरी इन्द्राला हरवू शकले नाहीत. तेव्हा इन्द्राने त्यांचा पराभव करून त्यांना सूर्याच्या प्रकाशाने व्यापून टाकले'²⁰ असे आठव्या ऋचेत म्हटले आहे. इन्द्राने सूर्याच्या प्रकाशाचा शस्त्र म्हणून वापर केला आहे असे येथे दिसते. या अर्थाला अनुसरून तै. सं. 2.6.6.3 येथे 'आदित्याचा उदय होताच त्याच्या समोर आलेले राक्षस नष्ट होतात'²¹ असे म्हटले असावे. या सूक्तात नवव्या ऋचेत द्युलोक आणि पृथ्वीला चारी बाजूने वेढून टाकणाऱ्या वृत्राच्या अनुचरांचा आणि दस्युंचा उल्लेख आला आहे. अशाप्रकारे ऋ. 1.33.9 ते ऋ. 1.33.15 या ऋचांमध्ये इन्द्राने कित्येक दिवस युद्ध करून वृत्रासहित सर्व असुरांना ठार मारले असे वर्णन आले आहे. 1.33 या सूक्तामध्ये वृत्राबरोबर इन्द्राने इतर शत्रूंचा पाडाव केला असा उल्लेख आला आहे. या इतर शत्रूंचे स्वरूप मेघाचे आहे. अहि म्हणजे सापाप्रमाणे विळखे घातलेला, शुष्ण म्हणजे शोषक, सनक म्हणजे मेघांचे छोटे छोटे समूह आहेत. वृत्रावर मिळवलेल्या विजयामुळे पृथ्वीला सूर्यप्रकाश मिळाला या विषयाला अनुसरून वेदांमध्ये इन्द्राची स्तुतीमय रचना आली आहे. युद्धविषयक घटनेचा आधार घेऊन आपल्या मागण्या पूर्ण करण्याविषयी

¹⁹ त्वमेतानृदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे । अवां दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसंभावः ॥ ऋ. 1.33.7

²⁰ चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मुणिना शुभ्रमाणाः । न हिन्वानासंस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ऋ. 1.33.8

²¹ आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षास्यपहन्ति । तै. सं. 2.6.6.3

ऋषींनी इन्द्राला विनंती केली आहे. इन्द्राने ज्याप्रमाणे वृत्रवध केला त्याचप्रमाणे आमच्या शत्रूंचा अपकर्ष व्हावा, आमच्या मनातील भय दूर व्हावे, इन्द्राने आम्हास पापमुक्त करावे आणि आम्हाला इन्द्राप्रमाणे सामर्थ्य लाभावे अशा प्रार्थना या शौर्यवान इन्द्राकडे केलेल्या आहेत. वरील प्रार्थनांवरून असे दिसून येते की इन्द्राच्या कर्माचे गुणगाण करणे, त्याची स्तुती करणे, घडलेल्या गोष्टींची तुलना आपल्या मागणीशी करून, आपल्याला हव्या असलेल्या गोष्टींची इन्द्राकडे प्रार्थना करणे असे ऋषींच्या काही प्रार्थनेचे स्वरूप आहे.

ऋषी सव्य आङ्गिरस यांच्या इन्द्राला उद्देशून आलेल्या ऋ.1.51 आणि ऋ.1.52 या सूक्तांमध्ये वृत्रवधामुळे सृष्टीला झालेले फायदे नमूद केले आहेत.

ऋ. 1.51 या सूक्तात इन्द्राची स्तुती आणि इन्द्राने ठार मारलेल्या वृत्राचे आणि वृत्रेतर शत्रूंचे वर्णन आले आहे. या सूक्तात आलेल्या वृत्रविषयक चौथ्या आणि आठव्या ऋचेत इन्द्राने वृत्रावर मिळविलेल्या विजयाची स्तुती आहे. या दोन ऋचांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे. 'हे इन्द्रा, तू स्वतःच्या सामर्थ्याने जलावर आलेले आवरण म्हणजे अहिला दूर केलेस. वृत्राला नष्ट करून पर्वतावर धनाचा वर्षाव केलास. सूर्याचे दर्शन सर्वांना घडविण्यासाठी तू सूर्याला उंच द्युलोकात स्थापन केलेस'²² असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. या सूक्ताच्या आठव्या ऋचेत व्रतहीन दस्युंना इन्द्राने ठार केले असे म्हटले आहे.²³

²² त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्रसु । वृत्रं यदिन्द्र शत्रुसावधीरद्विमादित्सूर्य दिव्यारोहयो द्रुशे ॥ ऋ. 1.51.4

²³ या ऋचेचा अभ्यास याच प्रकरणातील 13.2 या उपशिर्षकात सविस्तर केला आहे.

ऋ. 1.52 या सूक्तात युद्धानंतरचे वर्णन आणि इन्द्राची स्तुती आली आहे. येथे वृत्रविषयक युद्धाचे मुख्य वर्णन ज्या ऋचांमध्ये आले आहे त्या ऋचांचा येथे विचार केला आहे. ऋ.1.52.2 या ऋचेत वृत्र जल अडवणारा आहे. अशा जलरोधक वृत्रालाच ठार मारल्यामुळे जल पृथ्वीच्या दिशेने वाहू लागले. 'सोमप्राशन केलेल्या इन्द्राने मेघांना अडवणाऱ्या वृत्राला ठार मारून जलांना वाहते केले. हजारो शस्त्रास्त्रांनी युक्त असा इन्द्र जलाशयामध्ये स्थिर राहणाऱ्या पर्वताप्रमाणे अढळ राहिला आणि त्याचे बल वाढत गेले'²⁴ असे या ऋचेत म्हटले आहे. 'हे अश्वारूढ इन्द्रा, तुझ्या सामर्थ्याने लोकांना जल मिळण्यासाठी हातात वज्र धारण करून तू वृत्राला ठार मारलेस. द्युलोकात सर्वांना दिसण्यासाठी सूर्याला धारण केलेस'²⁵ असे आठव्या ऋचेत म्हटले आहे.

वृत्रवधाचे वर्णन करणाऱ्या ऋ.1.52.10 या ऋचेत वृत्रवधामुळे द्युलोक भयकंपित झाला असे वर्णन आले आहे. अहि आणि वृत्र एकच आहेत असा या ऋचेचा आशय आहे.

'हे इन्द्रा, सोमपानाने प्रसन्न होऊन द्युलोक आणि पृथ्वीला त्रस्त करणाऱ्या बलवान वृत्राचा तू वज्राने शिरच्छेद करताच त्या अहिच्या क्रूर गर्जनेने द्युलोक भयकंपित झाला.'²⁶ या

²⁴ स पर्वतो न ध्रुणेष्वाच्युतः सहस्रमूर्तिस्तर्विषीषु वावृधे । इन्द्रो यत् वृत्रमवधीन्नदीवृत्रतमुब्जनानांसि जर्हृषाणो अन्धसा ॥ ऋ. 1.52.2

²⁵ जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्द्र वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः । अयच्छथा ब्राह्मोर्वज्रमायुसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ऋ. 1.52.8

²⁶ द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्वियसा वज्रं इन्द्र ते । वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदं सुतस्य शवुसाभिनुच्छिरः ॥ ऋ. 1.52.10

ऋचेत सायणांनी आपल्या भाष्यात 'अहेः वृत्रस्य' म्हणजे अहि या शब्दाचा अर्थ वृत्र असा केला आहे. या ऋचेत अहि आणि वृत्र हे शब्द वृत्रासाठी समान अर्थाने वापरलेले आहेत असे दिसते.

ऋ.1.52.11 या ऋचेत 'हे धनवान इन्द्रा, पृथ्वीवर मनुष्यांचे सर्व क्रियाकर्म दहापट वाढले. वृत्राच्या वधामुळे मुक्त केलेल्या जलाचा तुझा पराक्रम प्रसिद्ध राहील'²⁷ असे म्हटले आहे. येथे जल पृथ्वीसाठी आवश्यक होते कारण वृष्टीमुळे पृथ्वी विस्तृत पावली असे म्हटले आहे.

अशाप्रकारे वर उल्लेखित ऋ. 1.51.4; 8 ऋ. 1.52.2; 8; 10; 11 आणि ऋ. 2.12.7 ²⁸ या ऋचांमध्ये आलेल्या वर्णनांमध्ये इन्द्राने वृत्राचा वध केल्यामुळे सूर्यासमोर आलेल्या मेघांचा अडसर दूर झाला आणि इन्द्राने केलेल्या वृत्रवधानंतर अन्तरिक्षात सूर्य पुन्हा प्रकाशू लागला.

ऋषी गृत्समद शौनक यांच्या ऋ. 2.12.3 या ऋचेत 'अहिला ठार मारताच सात नद्यांचे जल मुक्त झाले.'²⁹ आणि ऋ. 2.12.11 या ऋचेत 'नित्य जलात राहणारा अहि'³⁰ असे म्हटले आहे.

²⁷ यदिचिन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वां ततनन्त कृष्टयः । अत्राहं ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा भुवत् ॥ ऋ. 1.52.11

²⁸ या ऋचेचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याची उत्पत्ती' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

²⁹ यो हृत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपृथा वलस्य । यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ऋ. 2.12.3

सायणांनी आपल्या भाष्यात अष्टा. 3.1.11.2 येथील संदर्भ उद्धृत केला आहे तो पुढीलप्रमाणे आहे. 'जो नित्य जलात राहतो तो अहि होय'.³¹

ऋषी भरद्वाज बार्हस्पत्य यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 6.17.3 या ऋचेत 'सोमप्राशन केलेल्या हे इन्द्रा, तू आमचे स्तोत्र ऐक. आमच्या स्तोत्राने आनंदित हो. आमच्यासाठी सूर्याला प्रकट करून आम्हाला अन्नाने समृद्ध बनव. शत्रूंचा संहार करून धेनूंना प्रकाशित कर'³² असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याद्वारे मिळणारे अन्न आणि जल, हे जीवनावश्यक घटक समाधानकारक मिळत राहावेत यासाठी ऋषींनी सूर्यासमोर आलेल्या संकटांना नष्ट करणाऱ्या वृत्रहन्त्या इन्द्राकडे केलेली ही प्रार्थना आहे. सूर्याची ऊर्जा पृथ्वीच्या पोषणासाठी आवश्यक आहे हे दिसून येते. अशाप्रकारे इन्द्राकडे त्याच्या कार्याचा गौरव आणि स्तुतीयुक्त मागण्याही केलेल्या आहेत.

ऋषी सुकक्ष आङ्गिरस यांच्या ऋ. 8.93.2 या ऋचेत 'नव्याण्णव शत्रूंची नगरे नष्ट करणाऱ्या सामर्थ्यसंपन्न इन्द्राने अहिला ठार मारले'³³ असे म्हटले आहे.

³⁰ यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान शयानं स जनासु इन्द्रः ॥ ऋ. 2.12.11

³¹ ओजायमानं यो अहि 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' ओजसोऽप्सरसो नित्यम् । अष्टा. 3.1.11.2

³² एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः । आविः सूर्यं कृणुहि पीप्तिहीषो जहि शत्रूरभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ ऋ. 6.17.3

³³ नव यो नवति पुरो बिभेद बाह्वोजसा । अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ ऋ. 8.93.2

वरील ऋचांमध्ये सूर्यासमोर अडसर ठरलेले अहि आणि वृत्र हे एकच आहेत असे दिसते.

पुढील साहित्यात वृत्रवधाच्या या कार्याचा अर्थातच इन्द्राचा गौरव केलेला पाहण्यास मिळतो.

जै.ब्रा.1.113 येथे 'इन्द्राने वृत्राला वज्राने ठार मारले. ते चक्राप्रमाणे होते'³⁴ असे म्हटले आहे. जै. ब्रा 1.197 येथे 'इन्द्राने वज्र या शस्त्राने पापरूपी वृत्राला ठार मारले'³⁵ असे म्हटले आहे.

वृत्रवधाला वेगवेगळ्या विद्वानांनी वेगवेगळ्या प्रकारे पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातील काही विद्वानांची मते येथे दिली आहेत.

लोकमान्य टिळकांच्या मते वृत्र म्हणजे एक वादळी जलांचे मेघ होय. हा संदर्भ त्यांच्या 'द आर्टिकल होम ऑफ वेदाज' (टिळक, 1956: 152) या पुस्तकातील असून The Captive Waters, या प्रकरणात वृत्र आणि इन्द्र युद्धाचे वर्णन आले आहे. टिळकांनी या घटनांचा भौगोलिक दृष्ट्या अभ्यास केलेला दिसतो.

³⁴ इन्द्रो वृत्राय वज्रम् उदयच्छत । तस्यैते अक्षरे चक्राव आस्ताम् । वज्रो वा एषः । य एते निस्पृशेद वज्रं निस्पृशेत । जै. ब्रा.1.113

³⁵ सेन्द्रेण वज्रेण वृत्रं पाप्मानं हनानीति । सेन्द्रेण हैव वज्रेण द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं हन्ति य एवं वेद । जै. ब्रा. 1.197

काशीकरांच्या मते (काशीकर, 1935) इन्द्रवृत्र युद्धाचे चार भाग पडतात. 1) हे युद्ध इन्द्र आणि वृत्र यामधील आहे. वृत्राच्या ऐवजी प्रसंगोपात्र नमुचि, शुष्ण, शंबर इ. नावे आली आहेत. 2) नद्या किंवा जलसंचय याकरिता हे भांडण आहे. 3) गाई परत मिळविण्याकरिता हे भांडण आहे. 4) प्रकाश मिळविण्याकरिता हा झगडा आहे.

स्वर्गीय जलविषयक वृत्रवधाचे दिलेले स्पष्टीकरण असे आहे. “ऋ. 2.12.11 या ऋचेवरून ‘चत्वारिंश्याम् शरदि’ या पदावरून असे दिसते की इन्द्रवृत्रयुद्ध दरवर्षी शरदऋतूतील चाळीसाव्या दिवशी सुरू होत असे. त्याकाळी वर्षारंभ शरदऋतूत होत असे. म्हणजे एका वर्षापैकी वसंत, ग्रीष्म, वर्षा या तीन ऋतूंचे एकशे ऐंशी व शरदऋतूचे चाळीस मिळून दोनशे वीस दिवस सूर्यप्रकाश तेथे होता.”

तसेच मेहेंदळे यांनी ‘वैदिक वाङ्मयातील प्रश्नोत्तरे’ या पुस्तकात (मेहेंदळे, 1980:138 - 143) वृत्रविषयक काही विद्वानांची मते पुढीलप्रमाणे दिली आहेत.

1) प्रो. ओल्डेन बर्ग - ऋग्वेदातील वृत्रकथेचा अर्थ वर्षकर्मपर न लावता इन्द्राने वृत्रवध करून पृथ्वीवरील पर्वत फोडून नद्यांना वाट करून दिली असा करायला हवा असे म्हटले आहे.

2) प्रो. हिलेब्रान्ट - वृत्र म्हणजे हिवाळीरूप असूर तर त्याचा शास्ता अर्थातच सूर्य म्हटला पाहिजे. वसंत ऋतूनंतर सूर्याचे तेज जसे जसे प्रखर होऊ लागते तसतशी हिवाळ्याने कोंडून ठेवलेल्या नद्यांची सुटका होऊन त्यांचे पाणी वाढू लागते.

3) प्रो. ल्यूडर्स - वृत्रवध ही एक ऋग्वेदकालीन सृष्टीच्या उत्पत्तीची कथा आहे.

4) लोकमान्य टिळक - विश्वाभोवती खालून वर चक्राकार पाण्याचे प्रवाह (Cosmic water) वाहत असतात आणि त्या प्रवाहातून सूर्य, उषा यांचा प्रवास होत असतो.

5) रा. ना. दांडेकर - वृत्र या नपुंसकलिंगी नामाचा अर्थ प्रतिबंध आहे. विशेषतः आत्मरक्षणासाठी केलेला प्रतिबंध होय. ही कल्पना मुळात अमूर्त होती. पुढे भारतीय आर्यांच्या दैवतशास्त्रात त्याला मूर्त स्वरूप मिळाले आणि तो इन्द्राचा प्रमुख विरोधक म्हणून मन्त्रातून वर्णिला गेला.

लोकमान्य टिळक आणि प्रो. ल्यूडर्स या दोघांच्या मते वैदिक आर्यांच्या कल्पनेप्रमाणे सूर्याचा प्रवास पाण्यातून होतो. प्रो. ल्यूडर्सच्या मते हे पाणी म्हणजे पृथ्वीवर जशा सप्तसिंधू वाहतात तशाच द्युलोकातही पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या आहेत. लोकमान्यांच्या मते हे पाणी म्हणजे विश्वाभोवती फिरणारे पाणी (Cosmic water) आहे. तसेच प्रो. ल्यूडर्सच्या मते वृत्रवध ही सृष्टीचा आरंभ होण्याविषयीची कथा आहे तर लोकमान्यांच्या मते उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशात घडणारी ती सूर्योदयाची घटना आहे.

थोडक्यात वरील विद्वानांच्या मतांवरून असे दिसते की सूर्य आणि जले परस्परांशी निगडीत आहेत. सूर्य जलात राहतो. म्हणून सूर्याचा उदय आणि अस्त जलातूनच होतो. तरीसुद्धा येथे सूर्यासमोर जलाचे भक्कम आवरण पृथ्वीच्या काही विशिष्ट भागांमध्ये तयार झाले होते असे दिसते.

13.2 सूर्यचक्र : एक आयुध

वरील स्पष्टीकरणांमध्ये वृत्रवधाच्या वेळी इन्द्राने सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने जलांना वाहते केले असे वर्णन आले आहे. त्याप्रमाणे इन्द्राने कुत्स नावाच्या भक्ताचे रक्षण करण्यासाठी सूर्याचा एका आयुधाप्रमाणे वापर करून सूर्यचक्र कुत्साला दिले असे वर्णन खालील ऋचांमध्ये आले आहे. ऋषी परुच्छेप दैवोदासि यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.130.9 या ऋचेत सूर्यचक्राचे वर्णन आले आहे.

‘अरुणोदयी इन्द्राने स्वतःच्या सामर्थ्याने सूर्याचे चक्र काढले. सामर्थ्यशाली इन्द्राने गर्जना करत तेजस्वी लाल असे चक्र दूर फेकले. त्याच्या गर्जनेने खूप दूरवर फेकले गेले. हे कवे (बुद्धिमान), तुझ्या प्रार्थनेमुळे तो खूप दूरवरून आला आहे. मानवांनी प्रत्येक दिवसाचा आनंद मिळवला आहे’³⁶ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणाचार्यांनी सूर्यचक्राविषयी तीन शक्यता वर्तविल्या आहेत- ‘येथे इतिहास दिसतो. इन्द्राच्या वज्राने ठार झालेला कोणी एक असूर पूर्वी ब्रह्माच्या वराने स्वतःला इन्द्राप्रमाणे समजू लागला. त्याला ठार मारण्यासाठी इन्द्राने सूर्याच्या रथाचे चक्र काढले असे म्हटले जाते. स्वतःच्या सामर्थ्याने ते चक्र फेकले किंवा इन्द्र हा स्वतः द्युस्थानीय असून त्याची आदित्य म्हणून स्तुती केली जाते किंवा सूर्य स्वतःच्या तेजाने उगवत असताना तेजाचे चक्र फाकते. अंधकाराचे निवारण करण्यासाठी किंवा चक्रासारखा रथ आल्याने सर्वत्र प्रकाश पसरतो’³⁷ या ऋचेत सूर्याचे एक चक्र काढले

³⁶ सूरश्चक्रं प्र बृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायती । उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे । सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ऋ. 1.130.9

³⁷ अत्रापि इतिहासमाचक्षते । केचन असुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूत् इति ब्रह्मणो वरम् लब्ध्वा इन्द्रमगणयित्वा उद्वृत्ताः आसन् । तान् हन्तुम् इन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादाय अवधीदिति । तदिदमुच्यते ।

याचा अर्थ दिवस आणि रात्र अशी अंधकाराची विभागणी झाली असावी असे वाटते. कारण चक्र हा शब्द कालदर्शक आहे. ऋषी अगस्त्य मैत्रावरुणि यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.175.4 या ऋचेत 'तुझ्या सामर्थ्याने हे कवे, सूर्याच्या रथाचे चक्र चोरलेस. शुष्णाचा वध करण्यासाठी वायूच्या गतीने जाणाऱ्या अश्वानांच्या साहाय्याने तू कुत्साकडे जा' ³⁸ असे म्हटले आहे.

अशाप्रकारे ऋ. 1.130.9 आणि ऋ. 1.175.4 या ऋचांमध्ये इन्द्राने सूर्याच्या रथाच्या चक्राचा युद्धामध्ये वापर केला असे वर्णन आले आहे.

ऋषी वामदेव गौतम यांच्या ऋ. 4.28.2 या ऋचेतही इन्द्राने सूर्यचक्र हिरावून घेतले असा आशय आला आहे. या ऋचेचा अनुवाद पुढीलप्रमाणे आहे. 'हे सोमा, तुझ्या मदतीने इन्द्राने स्वतःच्या सामर्थ्याने अन्तरिक्षात उंचावर असलेले आणि विश्वाला धारण करणारे महान सूर्याचे चक्र काढून घेतले.' ³⁹

'वैदिक देवशास्त्रात' सूर्यचक्राला इन्द्रानी चोरले या कथेत सूर्यकान्त यांनी 'हो सकता है घटाओं के बीच सूर्य घिर जाने का ये आलंकारिक वर्णन हो' असे म्हटले आहे. (सूर्यकान्त,

अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य चक्रं रथस्य चक्रमादाय ओजसा शारीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्र बृहत् प्रक्षिप्तवान् । अथवा । इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यः जातः उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तः चक्रं प्र बृहत् तमोनिवारणार्थं सुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेण उद्यतं करोति । ऋ. सा. भा. 1.130.9

³⁸ मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह् शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥ ऋ. 1.175.4

³⁹ त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सुद्य इन्दो । अधि ण्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायुं धायि ॥ ऋ. 4.28.2

1961: 65)

ऋषी वामदेव गौतम यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 4.30.4 या ऋचेत 'युद्धात कुत्साचे साहाय्य करण्यासाठी हे इन्द्रा, तू सूर्याच्या रथाचे चक्र हिरावून आणलेस'⁴⁰ असे म्हटले आहे.

ऋषी गौरवीति शाक्त्य आत्रेय यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 5.29.10 या ऋचेत सूर्याच्या रथाला दोन चक्र आहेत असा उल्लेख आला आहे. 'सूर्याच्या रथाचे एक चक्र पुढे नेले आणि दुसरे कुत्सासाठी मुक्तपणे भ्रमण करण्यासाठी स्थिर केले. नाक नसलेल्या आणि अभद्र बोलणाऱ्या दस्युंच्या घरांना तू शस्त्राने वळवलेस'⁴¹ असे या ऋचेत म्हटले आहे.

ऋषी अर्चनानस् आत्रेय यांच्या मित्रावरुणसूक्तातील ऋ. 5.63.4 या ऋचेत सूर्याला एक शस्त्र आहे असे म्हटले आहे. 'हे मित्रावरुणांनो, द्युलोकात माया तुमच्या अधीन आहे. सूर्य एक आश्चर्यकारक असे आयुध प्रकाशासह आपल्या समोर आले आहे. अन्तरिक्षात तुम्ही मेघ, वृष्टी आणि जलधारा यांच्यामध्ये सूर्याला लपविता आणि प्रभावशाली मधुर पर्जन्य वाहतो'⁴² असे या ऋचेत म्हटले आहे. येथे सूर्याच्या प्रकाशचक्राला एक आयुध म्हटले आहे.

⁴⁰ यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ऋ. 4.30.4

⁴¹ प्रान्यच्चक्रमंवृद्धः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः । अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योण अवृणक् मुध्रऽवाचः ॥ ऋ. 5.29.10

⁴² माया वा मित्रावरुणा द्विवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् । तमन्नेण वृष्ट्या गूह्यो द्विवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ऋ. 5.63.4

‘दिवस आणि रात्र ही संवत्सराची दोन चाके आहेत’⁴³ असे ऐ. ब्रा. 5.25.5 येथे म्हटले आहे.

सूर्याच्या रथचक्राविषयी आलेल्या वर्णनात सूर्यरथाला दोन चक्र होती असा उल्लेख आला आहे. सूर्याच्या प्रवासामुळे काळ पुढे सरकतो. ऐ. ब्राह्मणात म्हटल्या प्रमाणे एक चक्र दिवस आणि दुसरे चक्र रात्रीचे वर्णन करत असावे असे दिसते.

13.3 वेदांमध्ये वर्णित सूर्यग्रहण

ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील 1.105.4-6 आणि 12 या ऋचांमध्ये दिवसा आकाशात असलेले सूर्य हे सत्य अचानक नाहीसे झालेले आणि पुन्हा प्रकट झाले असे वर्णन आले आहे. यावरून ऋषींनी सूर्यग्रहणाविषयी केलेल्या कल्पनेची पुसटशी कल्पना येते. ‘पृथ्वीतील पुरातन सत्य सध्या कोठे आहे, कोणत्या देवाने ते धारण केले आहे, यज्ञस्थानी स्थानापन्न झालेल्या दूताग्रणी अग्नीकडे याची विचारणा मी करत आहे. हे द्युलोक आणि पृथ्वीनो, तुम्ही माझे स्तोत्र लक्षपूर्वक ऐका’⁴⁴ असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. ‘तीन दिव्य लोकात निवास करणाऱ्या हे विश्वदेवांनो, तुमचे ऋत, अनृत, तसेच तुम्हाला पुरातन काळात अर्पिलेली आहुती सध्या कोठे आहे, याची विचारणा मी करत

⁴³ एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे ताभ्यामेव । ऐ. ब्रा. 5.25.5

⁴⁴ यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तत् द्रुतः वि वोचति । क्व ऋतं पूर्वं गतं कस्तद्विभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ. 1.105.4

आहे. हे द्युलोक आणि पृथ्वींनो, तुम्ही माझे स्तोत्र लक्षपूर्वक ऐका'⁴⁵ असे पाचव्या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - 'हे देवांनो, पृथ्वी इत्यादी तीन ठिकाणी असलेल्या प्रकाशमान सूर्याच्या स्थानाबद्दल मी विचारतो.'⁴⁶ 'हे विश्वदेवांनो, तुमच्या सत्याचरणाची स्थापना सध्या तुम्ही कोठे केली आहे, वरुणाची कृपादृष्टी सध्या कोणाकडे वळली आहे. दुष्ट लोकांच्या तावडीतून सुटण्यासाठी अर्यमन् आम्हाला कोणता मार्ग दाखवत आहे हे तुम्ही आम्हाला सांगा. हे द्युलोक आणि पृथ्वींनो, तुम्ही माझे स्तोत्र लक्षपूर्वक ऐका'⁴⁷ असे सहाव्या ऋचेत म्हटले आहे.

सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - 'हे देवांनो, सत्याने हवे ते देणारे ऋत आता कोठे गेले? वरुणाच्या अनिष्टनिवारण करणाऱ्या दृष्टीने दिसणारे सत्य कोठे गेले?'⁴⁸

'हे विश्वदेवांनो, तुमच्यामध्ये अन्तर्भूत असणाऱ्या नद्या सत्यप्रकाशी जल वाहवितात आणि सूर्य सत्याचा प्रसार करतो. असे स्तुत्य आणि वर्णनीय पराक्रम करणाऱ्या हे द्युलोक आणि

⁴⁵ अमी ये देवाः स्थनं त्रिष्वारोचने दिवः । कद्रः ऋतं कदनृतं क्व प्रत्ना व आहुतिर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ. 1.105.5

⁴⁶ हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु ये अमी यूयं स्थनं वर्तमाना भवत । यानि स्थानानि दिवः द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेषु इत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 1.105.5

⁴⁷ कद्रं ऋतस्य धर्णसि कद्ररुणस्य चक्षणम् । कद्र्यम्णो मुहस्पृथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ. 1.105.6

⁴⁸ हे देवाः वः युष्माकं संबन्धिनः ऋतस्य सत्यस्य अभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं ऋत् कुत्र गतम् । वरुणस्य अनिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणम् अनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् क्व गतम् । ऋ. सा. भा. 1.105.6

पृथ्वींनो, तुम्ही माझे स्तोत्र लक्षपूर्वक ऐका.⁴⁹ सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे -‘हे देवांनो, तुमच्या स्तुतीने आणि तुमच्या प्रेरणेने आम्हाला बल प्राप्त झाले आहे. या बलाने नद्या उदकाने भरून वाहातात आणि नेहमी प्रेरणा देतात. सत्याचा प्रसार करतात. तसेच नेहमी आकाशात विद्यमान असलेला सूर्य स्वतःच्या तेजाने विस्तार पावतो.’⁵⁰

‘वैदिक वाङ्मयातील प्रश्नोत्तरे’ या पुस्तकात (मेहेंदळे, 1980: 24) मेहेंदळे यांनी या ऋचांच्या संदर्भात असे म्हटले आहे की “या सूक्तातील 4-6 या ऋचांमध्ये संकट आले तेव्हा सूर्य प्रकाशत नव्हता. सूर्य खाली पडेल की काय अशी भीती वाटत होती. पण बाराव्या ऋचेवरून संकट टळल्यावर सूर्य पुन्हा प्रकाशू लागला. या वर्णनावरून प्रो. ल्यूडर्स (वरुण, पृ. 576 व पुढे) यांनी असा तर्क केला आहे की हे सूक्त सूर्यग्रहणाच्या वेळी रचलेले असावे. दिवसा सूर्य दिसेनासा झाल्यामुळे ऋषींना ऋताचे सामर्थ्य संपले असे वाटले. तसे झाले तर त्यांचे श्रद्धास्थानच नष्ट झाल्यासारखे होणार. आता या संकटातून आपण कसे बाहेर पडणार या चिंतेने त्यांच्या समोर अनेक प्रश्न उपस्थित राहिले. पण विपरित असे काही घडले नाही. काही काळानंतर सूर्य पुन्हा दिसू लागला. ऋताच्या शक्तीचा पुनः प्रत्यय आला. ऋषींना आनंद झाला. सूर्याचा द्युलोकातील पाण्यामधून प्रवास पुन्हा सुरु झाला.

49 नव्यं तदुक्त्यं हितं देवासः सुप्रवाचनम् । ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं तातान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ. 1.105.12

50 हे देवासः देवाः नव्यं नवतरम् उक्त्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यम् एवभूतं तत् भवदीयं बलं हितं युष्मासु निहितम् । अतो युष्मदीयेन बलेन सिन्धवः स्यन्दनशीलाः नद्यः ऋतम् उदकम् अर्षन्ति आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानम् स्वकीयं तेजः ततान् आतनोति विस्तारयति । ऋ. सा. भा. 1.105.12

पृथ्वीवर योग्यवेळी द्युलोकातील पाणी पावसाच्या रूपाने येण्याची सोय झाली. थोडक्यात सृष्टीचे दैनंदिन फिरणारे चक्र थांबणार की काय अशी जी भीती निर्माण झाली होती ती दूर झाली.”

या सूक्तात आकाशात सूर्य दिसेनासा पाहून ऋताचे नियमन करणाऱ्या वरुणाला सूर्य या ऋताबद्दल विचारले आहे. सूर्य ऋताच्या सामर्थ्याने प्रकाशतो. दिवसा पडलेला अंधकार पाहून सूर्याची शक्ती संपली की काय अशी भीती ऋषींना सूर्याबद्दल वाटू लागली असे येथे दिसते.

ज्याप्रमाणे सूर्यासमोर जलयुक्त मेघाचे आवरण घालणारा आणि घनघोर अंधकार उत्पन्न करणारा वृत्र या नावाने जाणला गेला त्याप्रमाणे सूर्यासमोर निर्माण झालेल्या अंधकाराला ‘स्वर्भानु’ असे पुढील सूक्तात म्हटले आहे.

ऋषी अत्रि भौम यांच्या ऋ. 5.40 या सूक्तातील 5 - 9 या ऋचेत सूर्यावर आलेल्या अंधकाराचे वर्णन आले आहे. पाचवी ऋचा सूर्याला उद्देशून असून 6 - 9 या ऋचा अत्री ऋषींना उद्देशून आल्या आहेत. या ऋचांमध्ये आकाशात कपट करणाऱ्या स्वर्भानुने आकाशात माया म्हणजे अंधकार पसरविला आहे. या अंधकारात सूर्य दिसेनासा झाला. या अंधकारामुळे प्राणिमात्रांना आपण कोठे आहोत हे समजले नाही. दिवसा सूर्याचा प्रकाश नष्ट झालेला पाहून म्हणजे सूर्याचे प्रकाशण्याचे व्रत नष्ट झालेले पाहून प्राणिमात्र गोंधळले. ही माया नष्ट करण्यासाठी अत्री ऋषींनी इन्द्राची प्रार्थना केली. स्तोत्रांद्वारे देवांची आराधना केली. त्यानंतर सूर्य सर्वांना दिसला. या अंधकारात सूर्य नेमका कोठे आहे हे अत्री ऋषींनी प्रथम पाहिले. ही घटना अत्री ऋषींनी तुरीयाद्वारे पाहिली असे सूक्तात

म्हटले आहे. स्वर्भानुने रचलेल्या अंधकाराच्या कारस्थानात किंवा काळोखात सूर्य नेमका कोठे आहे हे त्यांनी जाणून घेतले. या सूक्तात आलेल्या 5-9 या ऋचांचे सविस्तर वर्णन पुढील प्रमाणे आहे.

‘हे सूर्या, अंधकारमय अशा असूर स्वर्भानुने तुला ग्रासले. सर्व प्राणिमात्र गोंधळल्यासारखे झाले. आपण नेमके कोठे उभे आहोत हे त्यांना कळेनासे झाले’⁵¹ असे पाचव्या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी ‘स्वर्भानु’ या शब्दाचा अर्थ ‘तमसा मायानिर्मितेन आवृणोदित्यर्थः’ अंधकाररूपी मायेचे आवरण घालणारा असा केला आहे.

‘जेव्हा स्वर्भानुने आपली माया आकाशात पसरवली तेव्हा हे इन्द्रा, अत्री ऋषींनी आपल्या चौथ्या प्रार्थनेने अंधकाराने ग्रासलेल्या सूर्याला आकाशात शोधले. सूर्य तेजाने चमकत होता’⁵² असे सहाव्या ऋचेत म्हटले आहे. सूर्य म्हणतो - ‘त्याच्या भयंकर रागाने मी त्रस्त झालो आहे. त्याचा राग मला गिळेल. हे अत्री तू शुभेच्छुक असा माझा मित्र आहेस. तू आणि राजा वरुण माझे साहाय्यक बना’⁵³ असे सातव्या ऋचेत म्हटले आहे.

⁵¹ यत्त्वां सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अक्षेत्रविद्यथां मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ऋ. 5.40.5

⁵² स्वर्भानोरध्व यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् । गूळहं सूर्यं तमसापत्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्दुदत्रिः ॥ ऋ. 5.40.6

⁵³ मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो मियसा नि गारीत् । त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ऋ. 5.40.7

सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - 'हे सूर्यवाक्य आहे. हे अत्रे, या भयंकर अशा भय उत्पन्न करणाऱ्या अंधकाराच्या अवस्थेत इच्छा नसताना मी पडलो आहे. तू माझा मित्र आहेस. अशा वेळी तू माझा मित्र ज्ञानामुळे माझा त्राता आहेस.'⁵⁴

'अत्री ऋषींनी स्तुतीने, नमस्काराने आणि स्तोत्राने देवांची आराधना केली. द्युलोकात सूर्यरूपी चक्षु स्थापन केला आणि स्वर्भानुची माया नष्ट झाली'⁵⁵ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - 'तुरीयेण म्हणजे ब्रह्मणेन तेच तुरीय ब्रह्म आहे. अंधकाररूपी माया नष्ट करण्यासाठी इन्द्राने अत्री ऋषीला साहाय्य केले किंवा तिसरा पाद याची व्याख्या केली आहे. सूर्याला द्युलोकात पूर्वीप्रमाणे प्रकाशण्यासाठी स्वतःचे तेज दिले आणि सूर्यासमोर आलेले आवरण तेजाने घालवले.'⁵⁶ 'अत्री ऋषींना सूर्य पुन्हा दिसला. ज्याच्या तेजाला स्वर्भानु नावाच्या असूराने आवरण घातले होते. एवढे सामर्थ्य कोणीही दाखवू शकले नाही'⁵⁷ असे नवव्या ऋचेत म्हटले आहे.

⁵⁴ इदं सूर्यवाक्यम् हे अत्रे ईदृगवस्थं मां तव सन्तं तव स्वभूतम् इरस्या अन्नेच्छया दुग्धः द्रोग्धासुरः भियसा भयजनकेन तमसा मा नि मा नि गारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र त्वं मित्रः असि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । ऋ. सा. भा. 5.40.7

⁵⁵ ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः संपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् । अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अंधुक्षत् ॥ ऋ. 5.40.8

⁵⁶ यत्तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः अप अधुक्षत् अपजुगोष न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य स्वकीयं चक्षुराधात् निरावरणं तेजःसंस्त्यायं दृष्ट्वानित्यर्थः । ऋ. सा. भा. 5.40.8

⁵⁷ यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्रयुस्तमन्वविन्दन्नह्यः न्ये अशक्नुवन् ॥ ऋ. 5.40.9

या ऋचांमध्ये आलेल्या वर्णनावरून असे दिसते की सूर्य स्वतः बोलतो याचा अर्थ सूर्यासमोर आलेला अंधकार हा ऋषींना अपेक्षित नाही. अत्री ऋषींनी प्रार्थना करताना दोघांची म्हणजे एक इन्द्र आणि दुसरे देव यांच्या मदतीची अपेक्षा केली आहे. सूर्य अंधकारात गेल्यापासून प्रार्थना सुरू केलेल्या ऋषींना सूर्य पुन्हा दिवसाच्या चौथ्या प्रार्थनेच्या वेळी दिसला असावा असे येथे दिसते.

पी. सी. सेनगुप्ता यांच्या The Solar Eclipse in the R̥gveda and the Date of Atri या लेखात (सेनगुप्ता, 1941: 91) तुरीय या शब्दाचा अर्थ आणि अत्री ऋषींनी सूर्यासमोर दिवसा पाहिलेला अंधकार याचे स्पष्टीकरण दिले आहे ते खालीलप्रमाणे आहे.

“Forth prayer of the day most likely belonged to the fourth part of the day. We interpret that the eclipse in question was finished in the fourth part of the day. The word Brahman itself may mean the summer solstice day. In *Sanakhāyana Āranyaka* (Keith’s translation). The *mahāvratā* day is spoken as ‘This day is *brāhman* (1, 2). In *jaiminya Brahmana* 2.409-10. Which means that *Mahāvratā* ceremony used to be performed on the *visūvant* or the summer solstice day. We thus understand that *turiya Brāhmana* means ‘By the fourth part of the summer solstice day’ In other words the eclipse in question was over in the fourth part of the summer solstice day itself. The time of solar eclipse spoken of in the *R̥gveda* is thus obtained as July 26 of 3928 BC. This date is at once settles the time of *Atri* the observer of this eclipse.” त्यांच्या मते सूर्यग्रहणाचा कालावधी ऋग्वेदात इ. पू. 26 जुलै 3928 असा आहे. अत्री ऋषींनी सूर्यग्रहण पाहिले होते तो हा दिवस आहे.

वरील उल्लेखात ऋषी कुत्स आङ्गिरसांनी सूर्य हे सत्य आकाशातून अचानक नाहीसे झालेले पाहून सूर्यासमोर काही काळ येणाऱ्या अंधकाराचे वर्णन केले आहे. मात्र अत्री ऋषींना सूर्यासमोर काही काळ येणाऱ्या अंधकाराची स्पष्ट जाणीव झालेली आहे आणि त्यांनी या अंधकाराला 'स्वर्भानु' असे नाव दिले आहे असे दिसते. सूर्यग्रहणविषयक घडलेल्या या घटनांचा आधार घेऊन पुढील प्रकारच्या प्रार्थना इन्द्राकडे मांडलेल्या दिसून येतात.

ऋषी भृगु आङ्गिरस यांच्या शौ. अ. वे. 2.10.8 या ऋचेत 'सूर्य ज्याप्रमाणे अंधकारातून सुटला त्याप्रमाणे हे रोग्या, तुला क्षेत्रिय आजारापासून आणि वरुणाच्या पाशापासून मी मुक्त करतो'⁵⁸ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे - 'ऋताचे पालन करणाऱ्या प्रत्यक्ष सूर्याला स्वर्भानुरूपी अंधकाराने ग्रासले होते. इन्द्रादी देवांनी या पापापासून सूर्याला मुक्त केले. ज्याप्रमाणे देवांनी सूर्याला राहू या ग्रहापासून सोडवले त्याप्रमाणे मी सुद्धा तुला मन्त्रप्रभावाने क्षेत्रियरोगापासून सोडवतो.'⁵⁹ या मन्त्रातील आपल्या भाष्यात सायणांनी स्वर्भानु या शब्दाचा अर्थ राहू असा घेतला आहे.

⁵⁸ सूर्यमुतं तमसो ग्राह्या अधि देवा मुञ्चतो असृजन्निरेणसः । एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मिञ्चामि वरुणस्य पाशात् ॥ शौ. अ. वे. 2.10.8; पै. अ. वे. 2.3.4

⁵⁹ ऋतम् सत्यभूतं सूर्यं, तमसः स्वर्भानुरुपाद् ग्रहात् । इन्द्रादयः एनसः तदेतुभुतात् पापाद् निरगमयन् । यथा देवाः सूर्यं राहुग्रहाद् अमोचयन् एवम् अहमपि त्वां मन्त्रप्रभावेन क्षेत्रियरोगात् तन्निदानभूत पापादिभ्यश्च मोचयामीत्यर्थः । शौ. अ. वे. सा. भा. 2.10.8

‘स्वर्भानु नावाच्या असुराने अंधकाराने सूर्याला आच्छादित केले. अंधकार दूर करण्यासाठी देव काळ्या रंगाची मेंढी झाले. दुसऱ्या वेळी तेजस्वी झाले. तिसऱ्या वेळेला पांढरे झाले. त्यांनी हाडाचा वरचा भाग कापला. त्यापासून वांझ मेंढी झाले’⁶⁰ असे तै. सं. 2.1.1.2 या उताऱ्यात म्हटले आहे. तै. सं. ‘पशुविधानम्’ या प्रकरणात आलेल्या 2.1.1.2 येथे आपल्या सूचनेत कीथ यांनी असे म्हटले आहे की ‘The phrase is a curious one but the tradition is uniform.’

‘ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्याला स्वर्भानूने ग्रासले’⁶¹ याबाबत अनेक उल्लेख आले आहेत जसे की तै. ब्रा. 2.1, गो. ब्रा. 3.19 आणि जै. ब्रा. 1.80 इत्यादी.

सूर्यसिद्धान्त या ग्रन्थातील 177 पानावर आलेला पुढील मन्त्र सूर्यग्रहणाची व्याख्या सांगणारा आहे. “छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद् भवेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥”

⁶⁰ सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् तस्य यत् प्रथमं तमोऽपान्नन्त्सा कृष्णाऽविरभवद्यद्वितीयं सा फल्गुनी यत् तृतीयं सा बलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साऽविर्वृशा समभवत् । तै. सं. 2.1.1.2

⁶¹ सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् । तै. ब्रा. 2.1; स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यः तमसाविध्यत् । गो. ब्रा. 3.19; स्वर्भानुर वा आसुर आदित्यं तमसाविध्यत् । जै. ब्रा. 1.80

सूर्यासमोर चन्द्र येतो. चन्द्राची सावली पृथ्वीवर पडते. ही पडणारी सावली गडद असते. त्यामुळे काही काळ सूर्य दिसू शकत नाही असे सूर्यसिद्धान्तात म्हटले आहे.

सध्या ग्रहण या विषयावर वैज्ञानिक दृष्टीने खूप अभ्यास झाला आहे. याचे खगोलशास्त्रीयदृष्ट्या असणारे कारण शोधण्यात यश आले आहे. प्रचलित काळात ग्रहण ही भौगोलिक घटना मानली जाते. सूर्य आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये चन्द्र आला की तिघेही एका सरळ रेषेत येतात. चन्द्राची सावली पृथ्वीवर पडते. या पडणाऱ्या सावलीमुळे काही काळ सूर्य दिसू शकत नाही. पृथ्वीवर ज्याप्रमाणे एखाद्या गोष्टीची सावली पडते त्याप्रमाणे अवकाशात उडणाऱ्या पक्ष्याची किंवा विमानांची सावली पृथ्वीपर्यंत पोहचू शकत नाही. परंतु सूर्य हा पृथ्वीला प्रकाश देणारा मुख्य ऊर्जास्रोत आहे. सूर्यावर कशाचे तरी आवरण किंवा सावली आली असता काही काळ सूर्य आपल्याला दिसू शकत नाही. विस्तीर्ण अशा सौरमंडलात सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी, इतर ग्रह आणि असंख्य तारे आहेत. अवकाशात खूप उंचीवर सूर्य आहे. परंतु पृथ्वीच्या परिभ्रमणामुळे विशिष्ट काळानंतर सूर्य, चन्द्र आणि पृथ्वी एका सरळ रेषेत येतात तेव्हा त्यांच्या क्रमानुसार, त्यांचीच सावली त्यांच्यावर पडते. या सावलीमुळे निर्माण झालेल्या अंधकाराला ग्रहण लागले असे म्हणतात. पृथ्वी गतीमान आहे म्हणून ग्रहणाचा कालावधी सांगितला जातो. सूर्य काळोखात गेलेला आणि पुन्हा प्रकाशलेला या प्रत्यक्ष घटनांचा अनुभव ऋषी कुत्स आङ्गिरस आणि अत्री ऋषींनी प्रथम घेतला होता असे दिसते.

13.4 निरीक्षणे

वृत्रवध म्हणजे सूर्यासमोर आलेल्या घनदाट काळोखाचा नायनाट आहे. काळोख घालवताना या काळोखाचे अनेक प्रकारे वर्णन केले गेले आहे. कारण हा काळोख ऊर्जा निर्माण करणाऱ्या सूर्यासमोरील होता. सृष्टीवरील जीवनाचा अंत करू पाहणारा हा घनघोर अंधकार होता. म्हणून या काळोखावरील विजयाचे वर्णन अनेक ऋषी अनेक प्रकारे करताना दिसतात. काही ऋषींना हा काळोख म्हणजे गुहेतील अंधकार किंवा जलाचे पर्वत भासले. वृत्रवधाच्या वर्णनात सर्वात समान गोष्ट म्हणजे इन्द्र सर्वांवर मात करणारा कर्तबकार सम्राट ठरला. तो गुहेतील अंधकार घालवणारा, जलांचे पर्वत किंवा असुरांची घरे फोडणारा, प्रकाशाचा निर्माता, सूर्यप्रकाश प्रदान करणारा, जलाच्या राशी मोकळ्या करणारा आणि सूर्याचे किरण मुक्त करणारा आहे. अशा संदर्भात सूर्यविषयक इन्द्राचा साहसी पराक्रम वर्णिला आहे.

वृत्रविषयक सूक्तांमधून इन्द्राला अन्तरिक्ष व्यापणारा, तेजाने परिपूर्ण, किरणांनीयुक्त अशी विशेषणे दिली आहेत. वृत्रवधाविषयी आलेल्या संबन्धित सूक्तांमध्ये इन्द्राने सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने जलांना वाहते केले आणि सूर्यासमोरील अडसर दूर केले. वरील सूक्तांमध्ये आलेल्या वर्णनांवरून सूर्याचे दाहक असलेले पण पृथ्वीला पावण करणारे, रसादी हरण करणारे, मेघांना विदीर्ण करणारे आणि जलराशींना मुक्त करणारे असे रूप समोर येते.

तसेच 'सान्या विश्वाला आपल्या प्रकाशाने व्यापणाऱ्या सूर्यावर आवरण कसे येणार' असा प्रश्न पडतो. पण हे अवर्षणाचे संकट पृथ्वीवासियांसाठी आहे. सूर्याचा प्रकाश आपल्यापर्यंत पोहचण्यात जे घटक अडथळा करतात त्यांना ऋषींनी शत्रू मानले आहे. सूर्यासमोर आलेल्या मेघांना किंवा अंधकाराला सूर्यच दूर करू शकतो. सूर्य आपल्या किरणांनी जलांना शोषून घेतो. पण या जलयुक्त मेघांनी वृष्टीच केली नाही तर? येथे नेमके असेच झाले असावे. हे मेघ जलाने तुडुंब भरलेले असूनही जल तर दिले नाही उलट सूर्याचा प्रकाशही अडवला गेला. अशा जलाने भरलेल्या मेघांना वाहते करणे आवश्यक तर होते आणि सूर्याचा प्रकाशही पृथ्वीवरील सजीवांसाठी आवश्यक होता. थोडक्यात वृत्रवध म्हणजे जलमय मेघांतील जल पृथ्वीसाठी मोकळे केले गेले. वृत्र आणि वृत्राचे अनुयायी म्हणजे मोठ्या आणि लहान जलयुक्त मेघांचा समूह जो रीता झाला.

इन्द्र आणि वृत्र यांच्यातील युद्ध म्हणजे विशिष्ट अशा भौगोलिक प्रदेशातील विशिष्ट परिस्थितीचे वर्णन आहे. जास्त जल अवकाशात जमा झाले. इतक्या मोठ्या प्रमाणात विळखे घातलेल्या रूपात जलांच्या राशी जमा झाल्या की सूर्यावर सुद्धा जलाच्या आवरणाचा परिणाम झाला. हे जल सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने वाहते केले गेले.

सूर्यासमोर व्यत्यय ठरलेली दुसरी गोष्ट म्हणजे सूर्यासमोर अंधकार येणे होय. आकाशातील सूर्य हा नियामक सत्य आहे. सूर्याच्या प्रकाशावर अंधकाराचे आलेले आवरण म्हणजे ही अनिष्ट घटना आहे असे समजून याचे वर्णन ऋषींनी केले आहे.

13.5 निष्कर्ष

ऋग्वेदात सूर्याच्या प्रकाशात व्यत्यय आणणाऱ्या दोन नैसर्गिक घटनांचे वर्णन वैदिक साहित्यात आले आहे. सूर्यप्रकाश पृथ्वीवर पोहोचण्यास बाधा आणणारी गोष्ट म्हणजे सूर्यावर आवरण येणे. यामागे दुष्ट प्रवृत्तीचा हात असावा अशी कल्पना ऋषींनी केली आहे. या संबन्धाने वैदिक साहित्यात वृत्र आणि स्वर्भानु यांचा उल्लेख येतो. वृत्र म्हणजे मेघ आणि स्वर्भानु म्हणजे सूर्यग्रहणाच्या वेळी येणारा अंधकार होय. या शत्रूंवर विजय मिळवून सूर्याचा प्रकाश परत मिळविण्यासाठी इन्द्रासारख्या शक्तिशाली देवतेची योजना केलेली दिसते. इन्द्राने वृत्राचा वध करून सूर्यासमोर आलेले आवरण दूर केले आणि सूर्य पूर्वीप्रमाणे प्रकाशू लागला.

ऋग्वेदामध्ये सूर्यग्रहणाविषयी प्राथमिक स्वरूपाची माहिती मिळते. सूर्यग्रहण ही एक भौगोलिक प्रक्रिया आहे. सूर्यासमोर आलेल्या अंधकारामुळे जे सूर्याचे निस्तेज रूप बनते ते पाहणार्यांसाठी आहे. सूर्य आपल्या जागी स्थिर आहे. सध्या असे म्हणता येईल की पृथ्वीच्या परिवलन आणि परिभ्रमणाचा तो एक भाग आहे. मात्र याचा शोध घेण्याची एक सुरुवात ऋग्वेदकाळापासून झालेली दिसते. दिवसा अचानक सूर्यप्रकाश नाहीसा झालेला पाहून ऋताची शक्ती संपली की काय असे कुत्स आङ्गिरस ऋषींना वाटले.

काही काळ सूर्यासमोर आलेला अंधकार, यामुळे गोंधळलेले प्राणिमात्र, काळोखात गेलेला सूर्य पुन्हा पाहण्यासाठी ऋषींनी केलेली इच्छा, इन्द्राला संकटाची चाहूल समजून केलेली आराधना आणि त्यातून सूर्याची झालेली सुटका यावरून अत्री ऋषींच्या चिकित्सक बुद्धीची खात्री पटते. अत्री ऋषींनी शक्य तेवढ्या सर्व प्रयत्नाने सूर्यप्रकाश पुन्हा पाहिला

आणि सूर्यासमोर आलेल्या अंधकाराला स्वर्भानु असे नाव दिले. सूर्यग्रहण आणि ग्रहणानंतर होणारी सूर्यप्राप्ती याविषयी ऋषींनी केलेल्या वर्णनांचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे.

वरील दोन्ही घटना भौगोलिक आहेत. पण आजच्या परिस्थितीचा विचार केल्यास असे दिसते की नैसर्गिक वृष्टीस अडथळा म्हणजे अवर्षण हे कोणत्याही काळात असली तरी हाणिकारक घटना आहे. स्वतः सूर्याला त्याचा काही परीणाम होणार नाही. कारण निसर्गतत्वांप्रमाणे ऊर्जा देणारा सूर्य पृथ्वीसाठी पोषक आहे. ही पोषकता आपल्यासाठी आपणच टिकवली पाहिजे. सध्याच्या वैज्ञानिक काळात सूर्याच्या उष्णतेवर परीणाम करणारे घटक वाढत आहेत. पृथ्वीला हवी तेवढीच उष्णता मिळण्यासाठी सूर्याला जपले पाहिजे. नैसर्गिक पर्यावरण टिकविण्यासाठी आखलेल्या उपाययोजना सर्वांनी वैयक्तिकरीत्या पार पाडाव्यात असे या अभ्यासावरून वाटते.

प्रकरण 14. उपसंहार

प्रस्तुत प्रबन्धात संपूर्ण वैदिक साहित्याचा आढावा घेत, ग्रान्थिक संदर्भांचा विचार करून वैदिक सूर्य या विषयाचा सूक्ष्म रीतीने आणि साकल्याने अभ्यास केला आहे.

‘सूर्य’ हा शब्द ‘सू’ किंवा सृ या धातूवरून सिद्ध झाला आहे. सूर्य या नामामध्ये त्याचे प्रकाशविषयक कार्य, सृष्टीला असलेली प्रकाशाची उपयोगिता आणि प्रकाशरूपी कार्यातून क्रियाशील असणे हे गुणधर्म दिसतात.

सूर्यविषयक ऋग्वेदातील काही प्रश्न अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे तर काही गूढ आहेत. रात्रीच्या अंधकारानंतर सूर्य कोठून येतो? अशा प्रश्नातून सूर्यप्रकाशाची असलेली ओढ दिसते. याला आधार कशाचा आहे? हा खाली पडणार नाही ना? अशा प्रश्नातून सूर्याबद्दल भीती दिसते. सूर्य पृथ्वीच्या कोणकोणत्या भागावर प्रकाश देतो अशा प्रश्नातून प्रकाशदात्या सूर्याबद्दलची जिज्ञासा दिसून येते. आकाशात सूर्य किती? अशा प्रश्नातून ऋषींची चिकित्सक बुद्धी किंवा दूरदृष्टी दिसून येते. ऋषींनी विचारलेल्या प्रकाशविषयक प्रश्नांचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की ऋग्वेदात सूर्याच्या गतिमान प्रकाशाचा अभ्यास हळुहळू विकसित झाला आहे. सूर्यप्रकाशाची उपयुक्तता जाणून आपल्या दैनंदिन जीवनात सूर्याचे स्थान ऋषींनी निश्चित केले आहे.

इतर सूर्यसदृश देवता, आदित्य आणि सूर्य यांच्यातील संबन्ध आणि वेगळेपणा यांचाही थोडक्यात आढावा घेताना लक्षात आलेल्या गोष्टी पुढील प्रमाणे आहेत. ऋग्वेदात अदितीच्या आख्यानात अदितीच्या सात पुत्रांनंतर आठवा आदित्य म्हणून सूर्याचा उल्लेख आला आहे. यास्काचार्यांनी निरु. 2.14 येथील आदित्यवाचक नामांच्या विवेचनात सूर्याला आदित्य असे

म्हटले आहे. ऋ. 7.66 या आदित्यसूक्तात 'सूर' हा शब्द प्रकाशक या अर्थाने सूर्यासाठी आला आहे. आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्य किती आणि कोणते आहेत हे समजणे अशक्य आहे. प्रत्येक आदित्यसूक्तात माता अदितीचा उल्लेख आला आहे. तसेच आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्य आणि सूर्य यांच्यामध्ये मुख्यतः अन्तरिक्षात निवास, तेजधारकता, अमर्यादा आणि प्रकाश असे समान गुणधर्म दिसून येतात. आदित्यांचे जवळ जवळ सर्वच गुणधर्म सूर्याशी जुळतात. सूर्य मूर्त स्वरूपात डोळ्यांसमोर असल्यामुळे ऋग्वेदानंतर पुढील साहित्यात सूर्याचे वर्णन आदित्य या नामानेच सर्वाधिक वेळा आलेले आढळून येते. अथर्ववेदात आदित्यांच्या समूहांसाठी आलेले आदित्यसूक्त नाही. येथे आदित्यसूक्तांमध्ये सूर्याचेच वर्णन आले आहे. शौनकसंहितेच्या सतराव्या आदित्यकांडात वर्णिलेल्या सूर्याच्या व्यापक स्वरूपाचे म्हणजे सूर्याच्या ऊर्जेचे महत्त्व लक्षात येते. अथर्ववेदकाळात सूर्य हा आदित्य आहे असे ग्राह्य होते आणि सूर्याचे आदित्य हे समानार्थी नाम प्रचलित झालेले दिसते. वाजसनेयिसंहितेत आदित्यांसाठी समूहवाचक वर्णन आणि सूर्यासाठी आदित्य या नावाने सुद्धा वर्णन आले आहे. शतपथब्राह्मणामध्ये 'द्वादशमासाः संवत्सरस्यैत् आदित्याः ।' म्हणजे बारा आदित्य हे संवत्सरातील बारा महिने असून या बारा महिन्यातील सूर्याची वेगवेगळी ऊर्जा ऋषींना अपेक्षित आहे. बारा महिन्यात पृथ्वीला वेगवेगळ्या प्रकारे प्रकाश ऊर्जा देणारा किंवा ऊर्जेची बारा भागात विभागणी करणारा सूर्य म्हणून बारा आदित्य असे सूर्यासाठी म्हटले आहे असे दिसते.

सूर्याच्या निर्मितीचा विचार करताना ऊर्जा किंवा तेज या प्रमुख वैशिष्ट्याचा विचार ऋषींनी प्रथम केला आहे. जलातील एकवटलेले तेज म्हणजे सूर्य होय असे ऋषींनी म्हटले आहे. तसेच सूर्याचे उगवणे आणि मावळणे या नैसर्गिक घटनेचा विचार करून उपेपासून झालेली सूर्याची निर्मिती इथपासून ते इन्द्रादी देवतांचा त्याच्या निर्मितीत असलेला सहभाग, देवमाता

अदितीकडे दिलेले सूर्याचे मातृत्व या गोष्टी आपल्याला वेदसंहितांमध्ये दिसून येतात. ऋषींनी केलेल्या आणखी सूक्ष्म विचारापर्यंत पोहोचल्यास असे दिसून येते, संहितांमध्ये सूर्य विराट पुरुषाच्या नेत्रापासून जन्मला किंवा धाता किंवा प्रजापतीपासून उत्पन्न झाला अथवा जगाची नाभी म्हणजे उत्पत्तीस्थान असलेल्या ब्रह्मापासून उत्पन्न झाला अशी वर्णने येतात. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये याच बीजांची वृद्धी होत सूर्य कसा निर्माण झाला यांच्या कथाच पाहवयास मिळतात. थोडक्यात प्राथमिक विचारांचा विकास झालेला दिसतो आणि सूर्याची उत्पत्तीविषयक माहिती अधिक स्पष्ट झालेली दिसते. तसेच सूर्याच्या ऊर्जेवर सृष्टीचा विकास आधारित होता ही वैज्ञानिक बाब ऋषींच्या विचारातून दिसून येते.

सूर्योदय म्हणजे नवीन दिवसाची सुरुवात आहे. उगवत्या सूर्याकडे एकाग्रतेने पाहिल्यास चित्त एकाग्र होते. सूर्योदयाच्या वेळी तेजयुक्त प्राणवायू शरीरात ग्रहण करून आपले तेज वाढवता येते. उगवता, पेटता सूर्य पाहून दिवसभर स्वतःला पेटते म्हणजेच उद्यमशील ठेवता येते. शरीरात शिथिलता येत नाही. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश या पञ्चतत्त्वापासून बनलेल्या या देहात या वेळेत असणारी सूर्याची ऊर्जा मिळवल्याने ऊर्जेचा गुणाकार होतो.

निरामय आयुष्य जगता यावे यासाठी निसर्गाने केलेली निसर्गनियमित सोय आपण तेवढ्याच नियमिततेने आणि तन्मयतेने उपभोगली पाहिजे असे उगवत्या सूर्याजवळ केलेल्या ऋषींच्या प्रार्थनांवरून वाटते. अशाप्रकारे ऋषीमुनी प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या सूर्यबिम्बाचा आणि सूर्याच्या अवस्थांचा अभ्यास करणारे गाढे सूर्योपासक होते. त्यांनी केलेल्या प्रार्थनांवरून असे दिसते प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या सूर्याच्या उपासनेमुळे मन सकारात्मकतेकडे ओढ घेते. आपल्या मनातील शत्रूभावना नष्ट होतात. सूर्याकडे केलेल्या ऋषींच्या प्रार्थना या मनातील शत्रूभावना आणि पाप घालविण्यासाठी आहेत. पापनिवारण म्हणजे मनात आलेल्या वाईट भावना घालवून

सद्बुद्धीची वाढ करण्यासाठी मूर्तिमंत, तेजोधारक, लोहगोल, तेजाचा पुतळा, ऋतावान आणि सत्याधिष्ठित अशा सूर्याला ते सर्व शक्तीनिशी शरण गेले. मग त्यात त्यांनी केलेल्या सूर्याकडे प्रार्थना आहेत, मागण्या आहेत, जप आहे, स्तुती आहे, हवी आहे, कर्मे आहे, सूर्यासमोर गुडघे टेकून घातलेले नमस्कार आहेत.

सूर्यप्रकाशाच्या सान्निध्यामुळे रोग नष्ट होतात, रोग होत नाहीत किंवा रोगजन्तूंचा शिरकाव टाळता येतो म्हणजेच निरोगी जीवन व्यतीत करता येते. यावरून ऋषींनी अनुभवलेल्या त्यांच्या दैनंदिन जीवनात एक प्रकारचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन होता असे वाटते. अथर्ववेदात काही रोगांवर केला जाणारा औषधोपचार हा नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याला अनुलक्षून केलेला आहे. औषधोपचाराच्या वेळा सुद्धा सकाळ, दुपार आणि सायंकाळ अशा अथर्ववेदात दिलेल्या आहेत. म्हणूनच वेदांमध्ये विशेषतः सूर्याच्या वर्णनांमध्ये उगवत असलेल्या सूर्याचे वर्णन अधिक प्रमाणात आले आहे. वेदांमध्ये ऋषींनी सूर्योपासनेतून सौर ऊर्जेचा उपयोग वैयक्तिक, भौतिक, प्रापंचिक आणि आध्यात्मिक जीवन जगताना करून घेतलेला आहे.

वेदांमध्ये सूर्याच्या अवस्थेला अनुसरून प्रातःसवन, माध्यन्दिनसवन आणि सायंसवनाच्या वेळी यज्ञांमध्ये आहुती दिल्या जातात. ऐतरेयब्राह्मण आणि शतपथब्राह्मणामध्ये अग्निहोत्र सूर्योदयाच्या वेळी सूर्याला उद्देशून केलेले आहे. सूर्योदय आणि यावेळेत होणारी यज्ञाची सुरुवात, मन्त्रपठन, देवतांची स्तुती, आवाहन, पूजा यामुळे नुकत्याच प्रफुल्लित झालेल्या निसर्गाशी जवळीक साधली जाते. सूर्य उगवण्यापूर्वी, सूर्य उगवत असताना आणि सूर्य उगवल्यानंतर म्हणावयाचे शस्त्रपठण आणि यांचे महत्त्व सूर्योदयाच्या वेळी आहे. या सर्व घटना आणि सूर्योदय हे मानवी जीवनाशी संबन्धित आहेत. सूर्योपासनेचे महत्त्व अथर्ववेद काळात

अग्रस्थानी होते याचे उदाहरण म्हणजे रोहितसूक्ते होत. अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेतील तेराव्या काण्डात उगवलेल्या सूर्याचे वर्णन रोहित या नावाने आले आहे. या पूर्ण काण्डात ऋषींनी सूर्यवर्णनाचा परमोच्च बिंदू गाठला आहे. ऋषींनी सूर्याला अनेक रूपात वर्णिले आहे. सृष्टीसाठी पोषक ठरलेल्या सूर्याच्या ऊर्जेचा हा गौरव आहे. सूर्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणाऱ्या इतर ग्रहांचा उल्लेख आणि ग्रहांमध्ये एकरूपता रोहिताने राखावी ही महत्त्वपूर्ण प्रार्थना ऋषींनी रोहिताजवळ केली आहे. अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत फक्त सतराव्या काण्डात आणि पैप्पलादसंहितेच्या फक्त अठराव्या काण्डात उगवणाऱ्या सूर्याला रोहित असे म्हटले आहे हे विशेष आहे.

सूर्योदयापूर्वी प्रथम उच्चारल्या जाणाऱ्या वाणीला वाग्यज्ञ म्हटले आहे. कारण प्रथम उच्चारली जाणारी वाणी म्हणजे प्रातरनुवाक् जसा महत्त्वाचा आहे त्याप्रमाणे आपल्या वाणीचा इतर महत्त्वाच्या कार्यासाठी उपयोग व्हावा. कारण हा ब्रह्मरूप मानला आहे. गृह्यसूत्रांनी नित्यकर्मात संध्योपासनेच्या माध्यमातून सूर्य उपासनेला अग्रस्थान दिले आहे. म्हणून प्रचलित विज्ञान युगाने गौरविलेला ड जीवनसत्त्वाने परिपूर्ण अशा या सूर्योदयाच्या वेळेचा उपयोग अनेक प्रकारे केला जावा. जसे की विविध प्रकारचा अभ्यास, कलेचा सराव, शरीरधारणा, पाठांतर, साहित्य निर्मिती इत्यादी. सूर्योदयातील सूर्याची ऊर्जा प्रेरक आणि विस्तार पावणारी आहे. चाक्षुषोपनिषदात रोग सूर्यदेवतेच्या जपामुळे बरे होतात आणि सूर्यतापिन्युपनिषदात सूर्याच्या उपासनेने रोग्याचा रोग कमी होतो आणि तो बंधनापासून मुक्त होतो असे वर्णन आले आहे. प्रचलित काळात सर्वसाधारणपणे मनुष्यमात्रांसाठी सर्वत्र नित्यकर्माची रेलचेल चालू असते. आजच्या दैनंदिन जीवनात सर्वांना सूर्योदयाचा शक्य तेवढा लाभ व्हावा आणि ऋषींनी तेजोमय उगवता सूर्य डोळ्यांनी पाहात नतमस्तक होऊन साधलेली ज्ञानाची अखंड परंपरा आजच्या काळातही चालू राहावी असे येथे वाटते. सूर्याची ऊर्जा ही एक निसर्गशक्ती मानल्यास

मानवप्राणी हा सुद्धा निसर्गाची देण आहे. म्हणून आपल्या नित्य दिनचर्येत सूर्याच्या ऊर्जेचा उपभोग असावा.

विश्वाच्या संचालनास हातभार लावणारी सूर्याच्या ऊर्जेतील मूलभूत शक्ती म्हणजे सूर्याचे संतुलित तेज आहे. हे सूर्याचे तेज दिवसरात्र सृष्टीवर संचार करते. एकामागून एक येणाऱ्या ऋतूंमधील सूर्याचे वेगवेगळ्या प्रकारचे कमी अधिक तेज सृष्टीला पोषक बनविते. सर्व सजीव आणि निर्जीव घटक हे सूर्याच्या तेजाचा अविष्कार आहेत. म्हणून सृष्टीला तेज देणाऱ्या सूर्याला ऋषींनी चराचरातील आत्मा असे म्हटले आहे. सूर्याचे तेज अंधकार मिटविण्याच्या क्षमतेसोबत ग्रहनक्षत्रांना तेज प्रदान करते. म्हणून सूर्याच्या तेजाला सर्वश्रेष्ठ ज्योती असे म्हटले आहे. दिवसा स्वतः आणि रात्रीच्या वेळी चन्द्र आणि नक्षत्रांच्या रूपाने तेज पसरविण्याचे कार्य सूर्य करतो. सूर्याच्या तेजात बल समाविष्ट असून हे बल अविनाशी आहे म्हणजे सूर्याची ऊर्जा अक्षय्य आहे. सूर्याचे तेज सर्वव्यापक आहे. विश्वातील सर्व व्यापार आणि प्राणिमात्रांची कार्यक्षमता सूर्याच्या तेजावर अवलंबून आहे. सूर्याचे तेज विश्वाला सामावून घेणारे आहे म्हणून सूर्याच्या या तेजस्वी ज्योतीला विश्वभ्राट् ओज असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात सूर्याचे तेज मिळावे यासाठी ऋषींनी उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेल्या आहेत. या प्रार्थनांचे प्रयोजन यज्ञविषयक कार्ये, धार्मिक कार्ये, रोगांचे निवारण, आरोग्य आणि दीर्घायुष्य हे आहेत. ऋग्वेदात सूर्याचे तेज प्राणिमात्रांना दृष्टी प्रदान करणारे, नेत्रांना सुखावणारे असे आहे. सूर्याच्या तेजामुळे संपूर्ण सृष्टीचे पोषण होते. सूर्याचे तेज विश्वाचे रक्षण करणारे, विश्वाची उत्पत्ती करणारे, त्रैलोक्याला आधार देणारे असून हे तेज जलाच्या निर्मितीस साहाय्य करते असे वर्णन आले आहे. तसेच सूर्याच्या तेजामुळे ऋतू निर्माण होतात असे म्हटले आहे. अथर्ववेदात ऋषी अथर्वन् यांच्या पृथ्वीसूक्तात सूर्यतेज म्हणजे अमृत असून हे नित्य नवे तेज सूर्यामुळे प्राणिमात्रांना मिळते.

सूर्यतेजाच्या साहाय्याने सजीवसृष्टीचे पोषण होते असे वर्णन आले आहे. त्यामुळे सूर्याचे तेज शत्रूंना मिळू नये अशी प्रार्थना ऋषींनी केली आहे. अथर्ववेदात सूर्योदयाच्या वेळी झोपलेल्या व्यक्तींना सूर्याचे तेज मिळत नाही. यामुळे आरोग्याच्या अनेक समस्या उद्भवतात. रात्री उशीरा झोपणे आणि पहाटे उशीरा उठणे अशाप्रकारच्या आधुनिक काळात दिनचर्येत होत चाललेल्या बदलांमुळे शरीराला सूर्याचे तेज मिळत नाही. कारण सूर्याच्या अवस्थेतील उगवणाऱ्या आणि नुकताच उगवलेल्या सूर्याची ऊर्जा ही आरोग्यासाठी जास्त हितकर आहे असे वरील वर्णनांमध्ये म्हटले आहे. सध्याच्या प्रचलित काळात सुद्धा सूर्याचे तेज मिळवता येते. नित्यपणे सूर्योदयाच्या वेळेमध्ये सूर्यवंदना, सूर्यनमस्कार, अध्ययन, नियतकर्म अशा विविध प्रकारे नित्य आचरणातून सूर्याचे तेज धारण करता येणे शक्य आहे. अशाप्रकारे कार्यप्रेरकता सिद्ध करणारे सूर्याचे तेज मानवी जीवनास आवश्यक आहे.

मृतदेहाच्या विलीनीकरणात इतर देवतांसोबतच सूर्याच्या ऊर्जेची भूमिका महत्त्वाची आहे. मृतकाला 'आदित्याच्या ज्योतीमध्ये समाविष्ट हो' असे ऋग्वेदात बृहदुक्थ वामदेव्य ऋषींनी केलेल्या मृत्युत्तरसद्गतीच्या वर्णनांमध्ये म्हटले आहे. आपआपल्या कर्मानुसार मृत्यूनंतर एक सद्गतीचे स्थान म्हणून सूर्यलोक या स्थानाचा विचार ऋषींनी केला आहे.

वेदांमध्ये सूर्यप्रकाशाच्या भ्रमणगतीविषयी अनेक उल्लेख आले आहेत. हा सूर्याचा प्रकाश दिवस, रात्र, ऋतू, संवत्सर आणि वृष्टीसाठी साहाय्यक आहे. सूर्य एका जागी स्थिर असून गतिमान सूर्यप्रकाशाला चक्र म्हणजे पुन्हा पुन्हा येणारे असे म्हटले आहे. सूर्यप्रकाशाच्या भ्रमणातून दिवसरात्र, दिवसरात्रीमुळे कालगणना आणि कालगणनेतून ऋतू आणि ऋतूंमुळे संवत्सराचे चक्र शक्य झाले आहे. सूर्याच्या ऊर्जेमुळे सृष्टिपोषक वातावरणासह काळाची निर्मिती झाली यांचे वर्णन आलेले दिसते.

वेदांमध्ये सूर्यप्रकाश आणि जल हे परस्परांशी संबन्धित आहेत. सूर्य आपल्या किरणांनी जलांना आकर्षित करतो. अर्थातच आकाशात असलेल्या जलात सूर्य राहतो. हा संबन्ध जाणून वेदांमध्ये सूर्याकडे पृथ्वीवर वृष्टी व्हावी यासाठी सुद्धा प्रार्थना केलेल्या आहेत. सूर्याच्या प्रकाशामुळे जलचक्राला प्रेरणा मिळते. सूर्यप्रकाश, जल आणि वृष्टी या गोष्टी परस्परांशी संबन्धित आहेत. जलचक्राचा मुख्य साहाय्यक सूर्य आहे असे वर्णन आले आहे. सूर्याचे किरण जल आकर्षित करतात. किरणांनी आकर्षित केलेले जल सूर्याला व्यापून राहते म्हणजे सूर्य जलासह राहतो म्हणून सूर्याला ऋग्वेदात महान्केतुरर्णवः म्हणजे सूर्याचा जलातून येणारा ध्वज असे म्हटले असावे. सूर्याच्या कार्याला यज्ञ असे संबोधले आहे. यज्ञातून पृथ्वीचा विस्तार होतो असे ऋषींना सूचवावयाचे असावे.

ऋग्वेदात सूर्याच्या प्रकाशात व्यत्यय आणणाऱ्या दोन नैसर्गिक घटनांचे वर्णन वैदिक साहित्यात आले आहे. सूर्यप्रकाश पृथ्वीवर पोहोचण्यास बाधा आणणारी गोष्ट म्हणजे सूर्यावर आवरण येणे. यामागे दुष्ट प्रवृत्तीचा हात असावा अशी कल्पना ऋषींनी केली आहे. या संबन्धाने वैदिक साहित्यात वृत्र आणि स्वर्भानु यांचा उल्लेख येतो. वृत्र म्हणजे मेघ आणि स्वर्भानु म्हणजे सूर्यग्रहणाच्या वेळी येणारा अंधकार होय. या शत्रूंवर विजय मिळवून सूर्याचा प्रकाश परत मिळविण्यासाठी इन्द्रासारख्या शक्तिशाली देवतेची योजना केलेली दिसते. इन्द्राने वृत्राचा वध करून सूर्यासमोर आलेले आवरण दूर केले आणि सूर्य पूर्वीप्रमाणे प्रकाशू लागला.

या निमित्ताने ऋग्वेदामध्ये सूर्यग्रहणाविषयी प्राथमिक स्वरूपाची माहिती मिळते. सूर्यग्रहण ही एक भौगोलिक प्रक्रिया आहे. सूर्यासमोर आलेल्या अंधकारामुळे जे सूर्याचे निस्तेज रूप बनते ते पाहणाऱ्यांसाठी आहे. सूर्य आपल्या जागी स्थिर आहे. सध्या असे म्हणता येईल की पृथ्वीच्या परिवलन आणि परिभ्रमणाचा तो एक भाग आहे. मात्र याचा शोध घेण्याची एक सुरुवात ऋग्वेदकाळापासून झालेली दिसते.

निसर्गतत्त्वांप्रमाणे ऊर्जा देणारा सूर्य पृथ्वीसाठी पोषक आहे. ही पोषकता आपल्यासाठी आपणच टिकवली पाहिजे. सध्याच्या काळात सूर्याच्या उष्णतेवर परिणाम करणारे घटक वाढत आहेत. पृथ्वीला हवी तेवढीच उष्णता मिळण्यासाठी सूर्याला जपले पाहिजे. नैसर्गिक पर्यावरण टिकविण्यासाठी आखलेल्या उपाययोजना सर्वांनी वैयक्तिकरीत्या पार पाडाव्यात असे या अभ्यासावरून वाटते.

सूर्यासाठी वापरलेली मित्र, वरुण, अर्यमन्, सवितृ, पूषन्, स्वर्, गौः, पृश्नि, सुपर्ण, अग्नी, अश्व, बैल, पुरोहित, देवांचे मुख किंवा नेत्र इत्यादी नावे सूर्याच्या अन्तर्गत ऊर्जेसाठी आली आहेत. तसेच सूर्याचे बहिर्गत रूपही ऋषींना खूप भावले. सूर्याच्या दर्शनीय रूपाची तसेच सूर्याच्या किरणांची अनेक वर्णने आढळतात. अन्तरिक्षातून येणारे सूर्याचे किरण म्हणजे ज्योतिर्मय झरे असून सृष्टीचे विविध प्रकारे पोषण करतात. तसेच वैदिक ऋषींना अत्याधिक भावलेले सूर्याचे रूप म्हणजे तेजोमय रूप आहे. सूर्याच्या तेजात अनेक वर्षे जगायला मिळावे (सूर्यदर्शन) आणि सूर्याच्या तेजात मिसळून जावे या इच्छा प्रकर्षाने स्पष्ट झालेल्या दिसतात. सूर्याचे किरण एका दिवसात विविध प्रकारची ऊर्जा प्रदान करतात.

ऋषींच्या दृष्टीने शत्रूच्या संकल्पनेत सूक्ष्मजन्तू, दूषित जल, अनिष्टकारक स्वप्ने, वाईट विचार, पाप, हिंसक प्राणी व कीटक, जल व अन्नाचा अभाव आणि नैसर्गिक आपत्ती हे आहेत. वैदिक ऋषींनी अधिकाधिक निसर्गोपचाराचा पाठपुरावा करत वर उल्लेखित शत्रूंवर विजय सूर्योपासनेतून मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सूर्याची ऊर्जा वैयक्तिक जीवनाशी सुद्धा निगडित आहे. आपल्या शरीरात आणि आपल्या सभोवती सूर्याची ऊर्जा महत्त्वपूर्ण आहे हे ऋषींच्या विचारातून दिसते.

वायूप्रेरक सूर्याच्या ऊर्जेत नियतकालिक गती आहे. म्हणून सूर्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणारे ग्रह सुद्धा नियतगतीने फिरतात. सूर्याजवळ असलेली ऊर्जा ही रसग्रहण आणि रसादान या प्रक्रियांद्वारे मिळवली जाते. म्हणून सूर्याच्या ऊर्जेला अक्षय्य असे म्हटले आहे. प्रत्यक्षपणे पृथ्वीपर्यंत पोहचणारे किरण प्रकाश, तेज, ऊर्जा देत रसादी आकर्षून घेण्याच्या गुणधर्मांमुळे हे किरण अंधकार तर घालवतातच आणि सृष्टीला सजीव ठेवतात. या सर्व कार्यात सूर्याची ऋतुपालनाची शक्ती महत्त्वपूर्ण मानली आहे.

वेदांमध्ये सूर्याची स्थावर आणि जंगमांमधील ऊर्जा सर्वाधिक वेळा वर्णिलेली असल्यामुळे सूर्याचे सत्य आणि अमरत्व ही दोन वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने प्रकट झालेली दिसतात. सूर्याच्या ऊर्जेमध्ये असणाऱ्या तीन अग्नीचा उल्लेख ऋग्वेदात आला आहे. ऋ. 1.23.21;23 येथे जलात असणारा तेजरूपी पयस्वान् अग्नी आणि ऋ. 1.50.1 येथे सूर्य जातवेदस् अग्नी आणि ऋ. 1.98.1 आणि 10.88.11 येथे सूर्य वैश्वानर अग्नी आहे असे म्हटले आहे.

ऋग्वेदात नेत्र किंवा मुख असलेले सूर्याचे स्वरूप विकसित होऊन वाजसनेयिसंहितेत सूर्याला हिरण्मय पुरुष असे पूर्ण मानवी स्वरूप मिळाले. अशाप्रकारे सूर्य ही देवता विविध स्वरूपात विकसित झालेली असून ब्राह्मणकाळात यज्ञाचा एक शुभकारक भाग होती. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये सूर्य उगवण्यापूर्वी, उगवत असलेल्या सूर्याला आणि पूर्ण उगवलेल्या सूर्याला आहुती दिली जाते. अशा प्रकारच्या सूर्याच्या प्रकाशाशी संबन्धित कर्मांचा प्रारंभ यज्ञात झाला. तैत्तिरीयारण्यकात संध्योपासनेचा विधी आहे. उपनिषदांमध्ये सूर्याच्या उपासनेचे महत्त्व आणि त्यामुळे होणाऱ्या लाभांचे विवरण आले आहे. तसेच श्रौतसूत्रांमध्ये सूर्यसूक्तांचा आणि सूर्यमन्त्रांचा विनियोग वेगवेगळ्या यज्ञात, विविध मङ्गलवाचक आणि स्वस्त्ययन प्रकारच्या कर्मांमध्ये झालेला दिसतो. जवळ जवळ सर्व गृह्यसूत्रांमध्ये नित्योपासनेत सूर्योपासनेला अग्रस्थान दिलेले आढळते. संध्योपासना, उपनयन आणि विवाह यासारख्या विधींमध्ये सूर्यदर्शनाची परंपरा सुरू झाली.

वेदांमध्ये ऋषींनी सूर्याला प्रार्थना आरोग्य, उत्कर्ष, समाधान, शुभचिंतन, दीर्घायुष्य, संतती, संपत्ती, पशुधन आणि शत्रूंचे निर्दालन यासाठी केल्या आहेत. अथर्ववेदात कृमींपासून, विषापासून होणारी व्यथा यावर इलाज सांगणारी सूक्ते भैषज्यसूक्ते म्हणून ओळखली जातात. रोगनिवारक सूक्ते उपचाराच्या वेळी म्हणावीत असे सूक्तात म्हटले आहे. तसेच सूर्याला उद्देशून अथर्ववेदात रोगनिवारक उपायांचे वर्णन आणि वेगवेगळे उपाय सांगणारे मन्त्र किंवा सूक्त आले आहेत. उदा. आरोग्यप्राप्ती आणि काही व्याधींवर उपचार सूर्योदयाच्या वेळेतून मिळवले आहेत. सूर्याला उद्देशून आरोग्यपर सूक्ते सुद्धा आहेत. पुढील साहित्यात धार्मिक कार्यांमध्ये सूर्यप्रार्थनांचा समावेश झालेला आहे. म्हणजे सूर्याच्या ऊर्जेचा वापर शांतिकर्मात, भैषज्यकर्मात, धार्मिक आणि शत्रूनिवारण इत्यादी कार्यांमध्ये केलेला आहे.

अशा रीतीने प्राचीन काळापासून असलेले सूर्याचे महत्त्व वैदिक साहित्यामधून आपल्या समोर येते. आधुनिक काळात यावर संशोधन होणे गरजेचे आहे. विविध गरजांसाठी पर्यायी ऊर्जास्रोत म्हणून सौर ऊर्जेचा वापर कसा करता येईल यावर पुष्कळ संशोधन झाले आहे आणि अजूनही चालू आहे. आजच्या युगात सूर्याच्या प्रकाशाचा शास्त्र म्हणून वापर केला जात आहे. सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने बनवलेल्या तन्त्रज्ञानाची साधने आज उपलब्ध आहेत. सूर्याचा प्रकाश हा किरणांद्वारे आपल्याला प्राप्त होतो. सूर्यकिरणांच्या प्रकाश लहरींचा वापर अनेक क्षेत्रात केला जात आहे. एक्स रे आणि लेझर यांमध्ये सूर्याची प्रकाश ऊर्जा साठविली जाते. या प्रकाशतंतूचा अनेक क्षेत्रात हवा तसा वापर केला जात आहे. सध्या तन्त्रज्ञानाच्या साहाय्याने सूर्याची ऊर्जा वैद्यकीय क्षेत्रात आणि सौर उपकरणांच्या माध्यमाने प्रत्यक्षपणे उपयोगात आणली जात आहे. या सर्व संशोधनात प्राचीन साहित्याचा उपयोग होऊ शकतो असे वाटते आणि ग्रान्थिक संदर्भांचा अभ्यास करून त्या दिशेने एक छोटेसे पाऊल या निमित्ताने उचलले आहे.

प्रकरण 2. आदित्यगण

प्रास्ताविक

मागील पहिल्या प्रकरणामध्ये प्रबन्धात येणाऱ्या सर्व प्रकरणांचा थोडक्यात परिचय करून दिला आहे. ऋ. 10.158.1 आणि निरु. 7.5 येथे द्युलोकस्थ प्रमुख देवता म्हणून सूर्याचा उल्लेख येतो. तसेच द्युलोकस्थ देवतांमध्ये अदिती आणि आदित्य याही देवता येतात. तसेच वेदांमध्ये आदित्य हे अदितीचे पुत्र म्हणून ओळखले जातात. अदिती ही आदित्यांची माता आहे आणि सूर्य हा तिच्या पुत्रांपैकी म्हणजे आदित्यांपैकी एक आहे. ऋग्वेदामध्ये आदित्यांची कार्ये फार मोठ्या प्रमाणात सूर्याच्या कार्याप्रमाणे दिसून येतात. सूर्य हा दर्शनीय, तप्त, तेजस्वी, प्रकाशमान आणि एका ठिकाणी स्थिर असणारा गोल आहे. सूर्याशिवाय जे इतर आदित्य आहेत त्यांच्याकडे सूर्याप्रमाणे प्रकाश आणि गती असे सृष्टीसाठी उपयुक्त अनेक गुणधर्म दिसून येतात. तसेच ऋग्वेदात सूर्याला 'आदितेय' या विशेषणाने संबोधले आहे. काही ठिकाणी वेदांमध्ये आदित्य म्हणजे सामान्यपणे कोणतीही देवता असाही अर्थ आदित्य या शब्दाचा पाहवयास मिळतो. तरी सुद्धा सूर्य हा आदित्यांपैकी एक असल्यामुळे सूर्यविषयक अभ्यास करताना अदितीचा आणि इतर आदित्यांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. म्हणून हा अभ्यास प्रबन्धाच्या सुरुवातीला या प्रकरणात केला आहे.

वेदांमध्ये अदिती ही आदि, अमर्याद, स्वतंत्र, संपूर्ण, अनंत, नवनिर्मितीची क्षमता असलेली, बंधनविरहित, जिला बांधता येत नाही अशी आहे. याप्रमाणे सूर्याचा प्रकाश देखील अमर्याद, स्वतंत्र, अनंत, बंधनविरहित, नवनिर्मितीची क्षमता असलेला, ज्याला

बांधता येत नाही असा आहे. अशाप्रकारे सूर्य आणि अदिती यांच्यामध्ये समान गुणधर्म दिसतात.

तसेच वेदांमध्ये आदित्य म्हणून उल्लेख असलेल्या किंवा ज्यांची आदित्यांमध्ये गणना केली जाते अशा आदित्यांच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांचा विचार केल्यास असे दिसून येते की मित्र हा दिवसाशी संबन्धित असून सूर्योदयाच्या वेळेत येतो. वरुणाची सत्ता प्रकाशाच्या विरुद्ध असलेल्या काळोखाशी संबन्धित असून ही जलाची अधिष्ठात्री देवता आहे. मित्र आणि वरुण या दोन देवतांच्या काळात निवास करणारा म्हणजे अहोरात्र असणारा आणि सूर्यासाठी मार्ग तयार करणारा अर्यमन् आहे. अशापद्धतीने मित्र, वरुण आणि अर्यमन् या देवता सूर्याच्या दिवस आणि रात्र या प्रकाशाच्या अवस्थेशी संबन्ध दर्शवितात.

ऋग्वेदात आदित्यांच्या समूहांमध्ये उल्लेखित अंश या आदित्य देवतेचा अथर्ववेदात सोम या अर्थाने उल्लेख आला आहे. भग ही देवता सूर्योदयाच्या वेळेशी निगडित आणि भाग्य मिळवून देणारी देवता आहे. ज्याप्रमाणे सूर्योदय रात्रीच्या काळोखानंतर होतो आणि आपल्या प्रकाशाने समृद्धीची उधळण करतो त्याप्रमाणे भग देवतेचे वर्णन आले आहे. तीन लोकांना धारण करण्याची क्षमता धातृ या देवतेमध्ये आहे. धातृ देवतेप्रमाणे सूर्य आपल्या प्रकाश ऊर्जेने तीन लोक धारण करतो. सवितृ आपले तेजासंबन्धित असलेले सूर्याशी दृढ नाते दाखवतो. वेदात पूषन् ही देवता पोषण आणि प्रकाशाशी संबन्धित आहे. आपल्या प्रकाशातून सृष्टीला पोषण देणारा सूर्य पूषन् या देवतेच्या कार्यात अत्यंत जवळचा आहे. कारण सूर्याच्या प्रकाश ऊर्जेत प्राणिमात्रांसाठी असलेली पोषकतत्त्वे असतात.

सूर्याने आपल्या प्रकाशाने व्यापलेली तीन स्थळे आणि विष्णूने आपल्या तीन पावलाने व्यापलेली तीन स्थळे यावरून दोघांमधील व्यापणे हा गुणधर्म समान आहे. इन्द्राने सूर्याची स्थापना अन्तरिक्षात केल्याचे अनेक उदाहरणे ऋग्वेदात आली आहेत. तसेच अथर्ववेदात

सतराव्या काण्डात आलेल्या आदित्यसूक्तातील वर्णनात सूर्याला इन्द्र म्हटले आहे. अशाप्रकारे सूर्य हा आदित्यांशी संबन्धित आहे असे दिसते.

ऋ.1.50 आणि 1.191 या सूक्तांमध्ये आलेल्या वर्णनात सूर्याला अनेकवेळा 'आदित्य' या नावाने तर ऋ.10.88.11 या ऋचेत सूर्याला 'आदितेय' या नावाने सुद्धा संबोधण्यात आले आहे. पण काही ठिकाणी आदित्यांचे आणि सूर्याचे स्वतंत्रपणे आलेले वर्णनही पाहण्यास मिळते. ऋ. 10.141.3 या ऋचेत आदित्य आणि सूर्य या देवतांना स्वतंत्रपणे आवाहन केलेले आहे. 'राजाप्रमाणे असलेला सोम, अग्नी, आदित्य, विष्णू, सूर्य, ब्रह्मन् आणि ब्रह्मस्पती या देवांची आम्ही स्तुती करत यांना संरक्षणासाठी आवाहन करतो'¹ असे या ऋचेत म्हटले आहे. तसेच ऋषी शन्ताति यांच्या शौ. अ. वे. 11.6.5 आणि शौ. अ. वे. 11.6.13 या मन्त्रांमध्ये सूर्य आणि आदित्य यांचा स्वतंत्र उल्लेख आला आहे.² वा. सं. 11.59 या मन्त्रात अदितीचे पुत्र या नावाने सर्व देवांना आवाहन केले आहे. याप्रमाणे शौ. अ. वे. 7.7.1 येथे अदितीच्या पुत्रांना देव आणि दितीच्या पुत्रांना असुर असे संबोधले आहे.

¹ सोमं राजानुमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । आदित्यान्विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ऋ. 10.141.3; वा. सं. 9.26

² अहोरात्रे इदं ब्रूमं सूर्याचन्द्रमसावुभा । विश्वानादित्यान् ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ शौ. अ. वे. 11.6.5; पै. अ. वे. 15.13.5

वरील अभ्यासावरून असे दिसते की आदित्य ही संज्ञा सर्व देवता, देवतांसाठी येणारे एक विशेषण आणि अदितीचे पुत्र म्हणून प्रयोगात आहे. थोडक्यात येथे सूर्याशी संबन्धित असलेले आदित्य हे सूर्याच्या कोणत्या कार्याशी समानता दर्शवितात हे पाहण्याचा हेतू आहे. मुख्यतः ऋग्वेदातील आदित्यसूक्तांच्या सखोल अभ्यासाद्वारे आदित्य आणि सूर्य यांच्यातील साधर्म्य शोधून सूर्य हा एक आदित्य कसा हे पाहण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे. यजुर्वेद, अथर्ववेद, ऐतरेयब्राह्मण, शतपथब्राह्मण आणि या पुढील साहित्यात सूर्यासाठी जास्त प्रमाणात आदित्य हे नाम वापरलेले दिसते.

2.1 अदिती या शब्दाचा अर्थ

वेदांमध्ये अदितीला 'देवमाता' म्हणजे देवांची माता म्हणून ओळखण्यात आले आहे. तसेच अदितीचे पुत्र म्हणजे आदित्य अशी नामव्युत्पत्ती पण आहे. ही आदित्यांची माता अदिती कशी आहे याबद्दल थोडक्यात वर्णन येथे देत आहे.

निरु.11.22 येथे 'अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ।'

अदिती म्हणजे अन्तरिक्षातील देवतांमध्ये प्रथम येणारी आहे.

लक्ष्मण सरूप यांचे भाषान्तर असे आहे - Now therefore (we shall deal with) the groups of atmosphere goddesses of these *Aditi* comes first. अदिती हे सर्वात प्रथम येणारे आदितत्त्व आहे.

ऋ. 1.115.6 आणि ऋ. 8.18.6 या ऋचांच्या संदर्भात सायणभाष्यात अदिती म्हणजे

'अदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता' म्हणजे अदिती ही समृद्ध आणि अखण्ड अशी

देवांची माता आहे आणि ऋ.1.136.3 या ऋचेत 'अदितिम् अदीना संपूर्णलक्षणाम्' म्हणजे अदिती ही न्यून नसलेली सर्वलक्षणसंपन्न अशी आहे असे म्हटले आहे.

2.2 वेदांमध्ये वर्णित अदिती

2.2.1 अदितीचा जन्म

ऋषी गय प्लात यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 10.64.5 या ऋचेत 'दक्षापासून जन्मलेल्या हे मित्रावरुणसहित अदितीदेवी, अनेक रथातून सप्तहोत्यासहित येणाऱ्या आणि जन्मापासून वेगवेगळ्या रूपात असलेल्या अर्यमा (सूर्य) देवाच्या उदयकाळात नियतगतीने तू आमच्या यज्ञस्थानी ये'³ असे म्हटले आहे. या ऋचेत अदितीचा जन्म दक्षापासून झालेला आहे असे वर्णन आले आहे.

ऋ. 10.72.4 या अदितीसूक्तातील ऋचेत 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि ।' म्हणजे अदितीपासून दक्ष आणि दक्षापासून अदिती उत्पन्न झाली असे वर्णन आले आहे. या ऋचेचे यास्काचार्यांनी निरु.11.23 येथे पुढील प्रमाणे विवेचन दिले आहे. 'अग्निरप्यदितिरुच्यते ।' अग्नीला सुद्धा अदिती म्हटले जाते. अग्निपासून हे जगत् उत्पन्न झालेले असल्यामुळे अदितीपासून दक्ष उत्पन्न झाला असे येथे म्हटले असावे.

2.2.2 अदितीचे स्वरूप

³ दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि । अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥ ऋ. 10.64.5

ऋषी गोतम राहूगण यांच्या ऋ.1.89.10 या अदितीसूक्तातील ऋचेत 'द्युलोक, अन्तरिक्ष, माता, पिता, पुत्र, विश्वेदेव, पञ्चजन, प्राप्त झालेला जन्म आणि भविष्यात होणारे जन्मस्वरूप असे मिळून सारे जग अदिती आहे'⁴ असे म्हटले आहे.

यावरून असे म्हणता येईल की सर्व काही अदिती आहे. थोडक्यात निसर्गातील जे काही सृजनकारी कारण आहे ते अदिती आहे असे येथे दिसते.

निघ. 1.1 येथे पृथ्वीनामांमध्ये अदितीचा समावेश आहे.

शौ. अ. वे. 7.6.4 या अदितीसूक्तातील मन्त्रात अदिती अन्तरिक्षात निवास करते आणि शौ. अ. वे. 8.9.21 या मन्त्रात अदितीला 'अष्टयोनिरदितिरष्टपुत्रा' आठ पुत्रांची माता अदिती असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 7.4.2.7 येथे 'सर्व देते ती अदिती होय.'⁵ श. ब्रा. 10.6.5.5 येथे 'सर्व भक्षण करणे हे अदितीचे संपूर्णत्व आहे.'⁶ शतपथब्राह्मणात आलेल्या या दोन संदर्भांमध्ये अदिती सर्व देते आणि घेते. या प्रमाणे सूर्य आपल्या किरणांद्वारे रसांचे आदान प्रदान करतो. अशाप्रकारे वरील उल्लेखांवरून अदिती आणि आदित्य यांच्यामध्ये समानता दिसते.

⁴ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ ऋ. 1.89.10; शौ. अ. वे. 7.6.1; पै. अ. वे. 20.1.5; वा. सं. 25.23; मै. सं. 4.14.4; ऐ. ब्रा. 3.31.9

⁵ इयम् वाऽअदितिरियं हीदं सर्वं ददते । श. ब्रा. 7.4.2.7

⁶ सर्वं वा अत्तीति तदुदिनेरदितित्वम् । श. ब्रा. 10.6.5.5

2.3 आदित्य शब्दाची व्युत्पत्ती

ऋग्वेदामध्ये आदित्य हे अदितीचे पुत्र आहेत. आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्यांचा उल्लेख 'आदित्याः' किंवा 'आदित्यासः' असा बहुवचनात आलेला आहे.

सायणांनी आपल्या भाष्यात ऋ. 1.18.5 या ऋचेत 'आदित्य अदितेः पुत्राः' म्हणजे आदित्य हे अदितीचे पुत्र आहेत आणि ऋ. 7.51.1 या ऋचेत 'आदित्यासः आदित्या देवाः भुवनस्य सर्वस्य जगतः गोपाः ।' म्हणजे आदित्यदेव हे सर्व जगाचे रक्षण करणारे आहेत असे म्हटले आहे. अशाप्रकारे सायणांनी आदित्य या शब्दाचे निरूपण दिले आहे.

अष्टाध्यायीमध्ये 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः' 4.1.85 या सूत्राने 'अदिति' शब्दावरून ण्य हा तद्धित प्रत्यय लागून अदितीचे पुत्र या अर्थाने आदित्य शब्द सिद्ध होतो. आदित्यांप्रमाणे खालील वर्णनात सूर्यासाठी आलेला आदित्य हा शब्द कसा बनला याचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

निघ.1.4 मध्ये 'स्वः, पृश्निः, नाकः, गौः, विष्टपः, नभः' ही सहा साधारणनामे नामे आली आहेत. ही सहा नामे आदित्य आणि द्युलोकासाठी ऋग्वेदात वापरलेली दिसतात.⁷ निरु. 2.14 येथे यास्काचार्यांनी या नामांच्या विवेचनात सूर्य हा एक आदित्य आहे असे येथे म्हटले आहे. येथे यास्काचार्यांनी दिलेली आदित्य शब्दाची व्युत्पत्ती अशी आहे.

“आदत्ते रसान् । आदत्ते भासं ज्योतिषाम् । आदीप्तो भासेति वा । अदिते पुत्रः इति वा ॥”

आदित्य म्हणजे “जो रसांना ग्रहण करतो, जो नक्षत्रांमधील प्रकाश ग्रहण करतो, जो

⁷ या विषयाला अनुसरून 'निरुक्त 2.14: सूर्यवाचक शब्दों का अध्ययन' हा हिन्दी भाषेत शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा - देशमुख, 2016.

प्रकाशाने प्रकाशतो, जो अदितीचा पुत्र आहे.”⁸

राजवाडे यांनी केलेले आदित्य या शब्दाचे भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे. ‘पृथ्वीवरचे रस शोषून घेतो. प्रकाशणाच्या ग्रह नक्षत्रादिकांचे तेज हरण करतो. तो तेजाने प्रकाशित झालेला असतो. अदितीचा मुलगा म्हणून तो आदित्य.’

शौ. अ. वे. 7.13.1; पै. अ. वे. 19.21.1 येथे आलेल्या या मन्त्रात ‘यथा सूर्यो नक्षत्राणामुद्यंस्तेजास्याददे’ म्हणजे सूर्य उगवताच नक्षत्रांचे तेज हरण करतो असे वर्णन आले आहे.

वा. सं. 13.41 या मन्त्राच्या विवेचनात उवट यांनी ‘आदत्ते पशूनिति आदित्यः’ म्हणजे जो पशूंना आपल्याकडे खेचून घेतो तो आदित्य होय असे म्हटले आहे.

अशाच प्रकारे श. ब्रा. 2.1.2.18 येथे ‘रात्रीच्या वेळी अनेक नक्षत्रे प्रकाशत असतात. जेव्हा सूर्याचा उदय होतो तेव्हा त्यांचे तेज सूर्य हरण करतो. म्हणून त्याला आदित्य म्हणतात. दिवसा सूर्याद्वारे तेजहीन होत असल्यामुळे रात्री चमकणाऱ्यांना नक्षत्रे असे म्हणतात’⁹ असे म्हटले आहे.

तै. ब्रा.1.5.10.1 येथे ‘ज्याच्यामुळे जेवढे म्हणून व्याप्त होत असते ते सर्व आदित्य आहे’¹⁰

⁸ लक्ष्मण सरूप - He takes the fluids, he takes (i.e. Eclipses) the light of the luminaries or he blazes with luster or he is the son of *Aditi*. निरु. 2.14

⁹ नाना ह वाऽएतान्यग्रे क्षत्राण्यासुः । यथैवासो सूर्यः एवं तेषामेव उद्यन्नेव वीर्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम युदेषां वीर्यं क्षत्रमादत्त तद्दे नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं तस्माद सूर्यनक्षत्रऽएव ॥ श. ब्रा. 2.1.2.18

¹⁰ तं यदस्या अध्युजनयत् । तस्मादादित्यः ॥ तै. ब्रा.1.5.10

असे वर्णन येथे आले आहे. येथे आदित्य या शब्दाचा अर्थ प्रकाशाने व्यापणे यावरून घेतलेला दिसतो.

2.4 आदित्यांची उत्पत्ती

आदित्यसूक्त ऋ. 7.66.13 या ऋचेत आदित्यांना 'ऋतजाता' म्हणजे नियमिततेपासून उत्पन्न झालेले आहेत असे म्हटले आहे.

तै. सं. 7.1.5.1 येथे 'प्रजापतीने वसू, रुद्र आणि आदित्य देवांना अतिरात्र या यागाच्या साहाय्याने निर्माण केले'¹¹ असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 6.1.2.8 येथे 'प्रजापतीच्या मन आणि वाणीचा संयोग होऊन ती बारा बिंदूनी गर्भवती झाली. त्या बिंदूपासून बारा आदित्यांचा जन्म झाला. ज्यांना प्रजापतीनी दिव्य आकाशात स्थापित केले'¹² असे म्हटले आहे.

या संदर्भामध्ये आदित्यांना प्रजापतीने निर्माण केले आहे असे वर्णन आले आहे.

याप्रमाणे सूर्य या आदित्याची उत्पत्ती ऋ. 10.72 या अदितीसूक्ताच्या 8 - 9 या ऋचांमध्ये सूर्य हा माता अदितीपासून उत्पन्न झाला आहे असे वर्णन आले आहे. सूर्याच्या जन्मापूर्वी अदितीचे सात पुत्र होते. सूर्य हा अदितीचा आठवा पुत्र आदित्य आहे असा संदर्भ या ऋचांमधून मिळतो.

¹¹ प्रजापतिः स देवानसृजत वसून् रुद्रानादित्यास्यान्ते देवाः । सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत् । तै.

सं.7.1.5.1

¹² स मुनसेव । वाचं मिथुनं समभवत्स द्वादश द्रप्सान्भ्यर्भवत्ते द्वादशादित्या असृज्यन्त तान्दिव्युपादधात्

॥ श. ब्रा. 6.1.2.8

2.5 वेदांमध्ये वर्णित आदित्यांची संख्या

वेदांमध्ये आदित्यांची बारा ही निश्चित संख्या आली आहे पण ही संख्या निश्चिती कशाप्रकारे झाली आणि या बारा आदित्यांमध्ये नेमके आदित्य कोण हे सविस्तर पाहण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.¹³

ऋषी कूर्म गार्त्समद यांच्या ऋ. 2.27 या आदित्यसूक्तातील पहिल्या ऋचेत 'घृताने माखलेली ही स्तोत्रे पठण करत वाणीच्या साहाय्याने मी आदित्यांना आहुती देत आहे. मित्र, अर्यमन्, भग, अंश, दक्ष आणि वरुण हे आदित्य आमची स्तुती ऐकोत'¹⁴ असे म्हटले आहे. सायणांनी या आदित्यांच्या नामांचे व्युत्पत्तीसह स्पष्टीकरण दिले आहे. या ऋचेत सायण पाच आदित्यांचा उल्लेख करतात. 'मित्र शब्द प्र उपसर्गपूर्वक मा धातूने बनला आहे. ज्याचा अर्थ तारक असून सर्वांसाठी प्रेमळ रूप धारण करणारा आहे. अर्यमा शत्रूंचा नाश करणारा, भग स्तुती किंवा भक्ती करण्याजोगा देव आहे. तुविजात हे वरुणासाठी आलेले विशेषण असून तुवि म्हणजे अनेक ठिकाणी उत्पन्न झालेला तो तुविजात आहे. वरुण पापाचे निवारण करणारा आहे. दक्ष म्हणजे समर्थ असलेला. हे अंशासाठी आलेले विशेषण

¹³ याच विषयाला अनुसरून 'आदित्योंकी गणना' हा हिन्दी भाषेत शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा - देशमुख, 2015 ब.

¹⁴ इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद्राजभ्यो जुह्वां जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ ऋ. 2.27.1

आहे'¹⁵ असे सायण म्हणतात. या ऋचेतील आपल्या भाषान्तरात ग्रिफिथनी सहा आदित्यांची नावे दिली आहेत. दक्ष हे आदित्याचे नाव म्हणून बाकीच्या विद्वानांनी घेतले आहे. या ऋचेत एक प्रकारचा वाग्यज्ञ अपेक्षित आहे असे दिसते. या ऋचेत अदितीपुत्र आदित्यांची मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष आणि अंश ही सहा नावे आली असून हे सर्वजण राजे आहेत.

ऋषी शंयु बार्हस्पत्य यांनी आपल्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 6.44.24 या ऋचेत 'दहायंत्राने युक्त असे शरीररूपी कूप कार्यरत ठेवणाऱ्या बुद्धिमान सोमाने, द्युलोक आणि पृथ्वीसाठी नक्षत्रांना स्थिर करून, सात किरणांनी युक्त असा सूर्याचा रथ सिद्ध केला आणि धेनूच्या ठिकाणी पक्क दुध निर्माण केले'¹⁶ असे म्हटले आहे. या ऋचेत आलेल्या सात या शब्दावर सायणांनी अनेक पर्याय सुचवले आहेत ते पुढील प्रमाणे आहेत. 'सात किरणांच्या साहाय्याने चालणारा सूर्याचा रथ किंवा सात अश्व जोडलेला रथ किंवा सात चाके असलेला रथ.'¹⁷ ग्रिफिथच्या मते the chariot with the sevenfold reins.

¹⁵ मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति, अर्यमा । भगः भजनीयो देवः, तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् वरुणः । दक्षः समर्थः । एतच्च अंशस्य विशेषणम् । ऋ. सा. भा. 2.27.1

¹⁶ अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायद्वयं रथमयुनक्स्रसरश्मिम् । अयं गोषु शच्यां पृक्कमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ ऋ. 6.44.24

¹⁷ स्रसरश्मिं स्रसरश्मिभिः किरणैरुपेतं सप्ताश्वं सप्तचक्रं वा । ऋ. सा. भा. 6.44.24

या ऋचेत सूर्याचे अनंत किरण असताना फक्त सात किरणांचा केलेला उल्लेख अधिक महत्त्वाचा आहे. सात आदित्य आणि सूर्याचे सात किरण यांच्यात काही समन्वय असू शकतो असे येथे वाटते. तसेच ऋषी कश्यप मारीच यांच्या पवमान सोमसूक्तातील ऋ.

9.114.3 या ऋचेत आदित्यांची संख्या सात असल्याचा उल्लेख आला आहे.¹⁸ ऋ.

10.72.8 या अदितीसूक्तातील ऋचेत आठ आदित्य आहेत असे म्हटले आहे. अशाप्रकारे ऋग्वेदामध्ये एकूण आठ आदित्यांची संख्या मिळते.

शौ. अ. वे. 11.8.2 या मन्त्रातील भाष्यात सायणांनी उल्लेख केलेले बारा आदित्य असे आहेत.¹⁹ ‘आचार्यांनी गणना केलेल्या बारा आदित्यांमध्ये येथे वरुण इत्यादी सूर्यमूर्तींची स्तुती केली आहे. “धातृ, अर्यमन्, मित्र, वरुण, अंश, भग, विवस्वत्, इन्द्र, पूषन्, पर्जन्य, त्वष्ट, विष्णु हे किरणरूपी बारा आदित्य आहेत.”²⁰ यावरून बारा किरणांचेच पुढे बारा आदित्यांमध्ये रूपांतर झाले असावे असे दिसते.

ऐ. ब्रा.1.10 आणि श. ब्रा. 6.1.2.8 येथे समूहरूपात असलेली आदित्यांची संख्या बारा

¹⁸ सुप्तदिशो नानासूर्याः सुप्त होतार ऋत्विजः । देवा आदित्या ये सुप्त तेभिः सोमाभिः रक्ष न इन्द्रायेन्दो

परि स्रव ॥ ऋ. 9.114.3

¹⁹ ब्रूमो राजानं वरुणं मित्रं विष्णुमथो भगम् । अंशं विवस्वन्तं ब्रूमस्ते नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥ शौ. अ. वे.

11.8.2; पै. अ. वे. 15.13.2

²⁰ आचार्येस्तु द्वादशादित्याः परिगणिताः अत्र वरुणादयः सूर्यमूर्तयः स्तूयन्ते । धात्र्यममित्राख्या वरुणांशभगा विवस्वदिन्द्रयुताः । पूषाहव्यपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ताः इति ॥ शौ. अ. वे. सा.

भा. 11.8.2

आहे.²¹ ऐ. ब्रा.1.10 येथे 'ते बारा आदित्य निर्माण झाले' असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 6.2.1.3 आणि 11.6.3.8 येथे आदित्य बारा आहेत असे उल्लेख आले आहेत.

'आदित्य किती आहेत? संवत्सरात बारा महिने त्याप्रमाणे बारा आदित्य आहेत'²² असे 11.6.3.8 येथे म्हटले आहे.

तै. आ.1.7.1 येथे 'वेगवेगळ्या लक्षणांमुळे अनेक सूर्य असतात'²³ आणि हे सूर्य म्हणजे सातजण आहेत असे येथे म्हटले आहे. तै. आ. 1.7.1; 2 येथे 'आरोग, भ्राज, पटर, पतङ्ग, स्वर्ण, ज्योतिषमान्, विभास' हे सातजण आकाशात येतात. या सर्वांना महामेरू असलेल्या आठव्या कश्यपापासून तेज मिळते'²⁴ असे म्हटले आहे. तै. आ.1.13.3 येथे आलेल्या आठ आदित्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत. "मित्र, वरुण, धातृ, अर्यमन्, अंश, भग, इन्द्र आणि विवस्वान्."²⁵

वर उल्लेखित आदित्यांची नावे सूर्यासाठी आलेली असून कधी हे सूर्याचे सात अश्व तर

²¹ अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषटकारश्च इति । ऐ. ब्रा.1.10; ते द्वादशादित्या असृजन्त । श. ब्रा. 6.1.2.8

²² द्वादश मासाः पुञ्चर्तुवस्त्रय इमे लोका असावादित्य । श. ब्रा. 6.2.1.3; कतमे आदित्याः इति ।

द्वादशमासाः संवत्सरस्यैत् आदित्याः । श. ब्रा.11.6.3.8

²³ नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम् । तै. आ.1.7.1

²⁴ आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान्विभासः । ते अस्मै सर्वे दिवमातपन्ति । कश्यपोऽष्टमः । स महामेरुं न जह्याति । ते अस्मै सर्वे कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते । तै. आ.1.7.1

²⁵ मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च । अंशश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वानश्चेत्येते, इति । तै. आ. 1.13.3

कधी सूर्याचे सात किरण आहेत असे वर्णन आले आहे.

वेदांमध्ये आलेल्या आदित्यांच्या अभ्यासावरून असे म्हणता येते की ऋग्वेदात सहा आदित्यांची स्पष्ट नावे आली आहेत. सात आदित्यांचा उल्लेख करण्यासाठी 'सप्तादित्य' असे म्हटले आहे आणि मार्ताण्डाच्या रूपात सूर्य आठवा आदित्य आहे. तसेच आदित्यसूक्तात आलेल्या आणि पुढे आदित्यांच्या कार्यात समानता दर्शवणाऱ्या देवतांना आदित्य म्हटले गेले असावे असे दिसते. जसे की त्वष्ट, पूषन् इ. आदित्यांच्या संख्येत वाढ झाली आणि ही वाढ बारा या संख्येपर्यंत स्थिर झाली आहे. कारण ऐतरेयब्राह्मणात आलेल्या बारा या संख्येची निश्चिती दर्शविणारा आदित्यांचा समूहदर्शक उल्लेख आणि शतपथब्राह्मणात बारा महिन्यांचे प्रतीक म्हणजे बारा आदित्य होत अशा स्पष्ट आलेल्या उल्लेखांमुळे आदित्यांची बारा ही संख्या पुढे कायम राहिली आहे. निश्चित बारा आदित्य कोणते हे ऐतरेयब्राह्मण किंवा शतपथब्राह्मणात नोंदवलेले नसल्यामुळे ऋग्वेदात आलेल्या आठ आदित्यांशिवाय उरलेल्या आदित्यांमध्ये नेमके चार आदित्य कोण आहेत यात मतभेद आढळतात. कारण आदित्य हे नाव आदित्यांसाठी, देवतांसाठी, सूर्याच्या किरणांसाठी आणि एक विशेषण म्हणूनही वापरले गेले आहे.

वैदिकोत्तर साहित्यातही उदा. अमराकोशासारख्या कोशात आदित्यांची संख्या बारा अशी निश्चित झालेली दिसते. अमराकोशात बारा आदित्य कश्यप आणि दक्षकन्येपासून उत्पन्न झाले आहेत असे म्हटले आहे. 'शुक्र, विष्णु, अर्यमन्, धातृ, त्वष्ट, पूषन्, विवस्वान्, सवितृ, मित्र, वरुण, अंश आणि भग हे बारा आदित्य आहेत.'²⁶

²⁶ मरीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया । तत्र शूक्रश्च विष्णुश्च अज्ञाते पुनरेवह ॥ अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत । विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशो भगच्चाति तेषा आदित्या द्वादश स्मृता ॥ अम. को.

वाचस्पत्यम् या शब्दकोशात पृ. 940 येथे बारा आदित्यांची नावे खालीलप्रकारे आली आहेत. 'धातृ, अर्यमन्, मित्र, वरुण, अंश, भग, इन्द्र, विवस्वान्, पूषन्, पर्जन्य, त्वष्ट, विष्णु हे बारा आदित्य काश्यपापासून उत्पन्न झालेले आहेत.'²⁷ आपटे शब्दकोशात आलेले बारा आदित्य असे आहेत. 'धातृ, मित्र, अर्यमन्, रुद्र, वरुण, सूर्य, भग, विवस्वान्, पूषन्, सवितृ, त्वष्ट आणि विष्णु हे बारा आदित्य आहेत.'²⁸ या शब्दकोशांमधील वर्णनांवरून असे दिसते की वेगवेगळ्या शब्दकोशात आलेल्या आदित्यांची संख्या बारा ही कायम आहे पण काही नावे वेगवेगळे आले आहेत. जसे की प्रजापती, अग्नी, रुद्र आणि सोम या देवतांचा आदित्य या नावाने उल्लेख केलेला आहे.

2.6 ऋग्वेदात आदित्यांचे वर्णन

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीप्रमाणे 2.27; 7.51; 7.52; 7.66; 10.185 या पाच पूर्ण आदित्यसूक्तांमध्ये आणि 8.18.1-3,10-22; 8.47.1-13; 8.67.1-9 या सूक्तांमधील काही ऋचांमधून आदित्यांचे वर्णन आले आहे.

²⁷ द्वादशादित्यामध्ये आदित्य भेदे । ते च आदित्याः काश्यपेनोत्पादिताः । धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ वाच. को. पृ. 940

²⁸ धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुण सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ आप. को.

2.6.1 आदित्यसूक्तांमधून दिसणारे आदित्य आणि सूर्य यांचा तौलनिक अभ्यास

ऋग्वेदात आदित्यसूक्तांमध्ये असलेल्या आदित्यांचे मुख्य गुणधर्म खाली दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहेत. तसेच आदित्यांच्या गुणधर्माशी सूर्याशी असलेली समानता पडताळून पाहिली आहे.

1} अहिंसक आणि दयाळू

ऋ. 2.27.2 या ऋचेत मित्र, अर्यमन् आणि वरुण या आदित्यांना उद्देशून कूर्म गार्त्समद ऋषींनी प्रार्थना केली आहे. या ऋचेत आदित्य स्वतः हिंसा न करणारे आणि तिसऱ्या ऋचेत 'अदब्ध' म्हणजे आदित्य शत्रूंना सुद्धा इजा पोहचवत नाहीत असे आहेत. दुसऱ्या ऋचेचा आशय असा आहे. 'मित्र, वरुण आणि अर्यमन् हे आदित्य समान कर्म करणारे पराक्रमी असून शुचिर्भूत, जलधारेप्रमाणे पवित्र, निष्पाप, अहिंसक आणि दैदीप्यमान आहेत असे आदित्यांच्या पुत्रांनी आमची स्तोत्रे ऐकावीत.'

तसेच ऋग्वेदातील पुढील आदित्यसूक्तांतील 2.27.3; 2.27.9; 2.27.13; 7.66.6; 7.66.8; 8.18.2; 8.67.13 या ऋचांमध्ये 'अदब्ध' म्हणजे आदित्य शत्रूंना सुद्धा इजा पोहचवत नाहीत असे म्हटले आहे. ऋ. 7.51.2 या ऋचेत आदित्यांना 'रजि' म्हणजे सरळ स्वभावाचे किंवा अतिशय दयाळू आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे सूर्याला सुद्धा पुढील वर्णनात 'अदब्ध' असे म्हटले आहे. शौ. अ. वे. 17.2.2 या मन्त्रात 'द्युलोक आणि पृथ्वीमध्ये आपल्या दयाळूपणामुळे अजिंक्य तसेच

अन्तरिक्षामध्ये एकमेव, अद्वितीय अशा हे असामान्य ज्ञानयुक्त सूर्या, तुझ्या सामर्थ्याने तू आम्हाला पशूसंपत्ती प्रदान कर आणि श्रेष्ठ स्थानी अमर बनव'29 असे म्हटले आहे.

2} राजे

ऋ. 2.27 या सूक्तातील 3; 7; 12 या ऋचांमध्ये आदित्य राजे आहेत असे म्हटले आहे. राजा असलेले म्हणजे 'राज्' या धातूवरून प्रकाशित असणारे असा राजा या शब्दाचा अर्थ होऊ शकतो. तसेच सर्वांवर सत्ता गाजवणारे म्हणजे राजे किंवा ईश्वराप्रमाणे आद्यस्थानी असलेले ते राजे असावेत. ऋ. 2.27.13; ऋ. 2.27.17 या ऋचांमध्ये आदित्य वीर पुत्र आहेत असे म्हटले आहे. ऋ. 7.66 या आदित्यसूक्तातील 6 व्या आणि 11 व्या ऋचेत आदित्य सर्वाधिपती आणि राजे आहेत.

आदित्यांप्रमाणे अथर्ववेदात ऋषी ब्रह्मन् यांनी सूर्याच्या वेगवेगळ्या अवस्थांना राजत्वाच्या रूपात गौरविले आहे. शौ. अ. वे. 17.3.2 आणि शौ. अ. वे.17.3.3 या मन्त्रांमध्ये उगवणाऱ्या आणि मावळणाऱ्या सूर्याच्या रूपांना राजत्वाने गौरवून सूर्याला विराज्, स्वराज् आणि सम्राज् अशा नावाने नमस्कार केला आहे. 'स्वसामर्थ्याने शोभून दिसणाऱ्या राजाला म्हणजे सूर्याला नमस्कार'30 असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

29 अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न तं आपुर्महिमान्मन्तरिक्षे । अदब्धेन ब्रह्मणा वावृद्धानः स त्वं न इन्द्र दिवि संछर्म यच्छ तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि । त्वं नः पृणीहि पुशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ शौ. अ. वे.17.2.2; पै. अ. वे. 18.31.7

30 विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः । शौ. अ. वे.17.3.2; 3; पै. अ. वे.18.32.6;7

3} सृष्टीला धारण करणारे

ऋ. 2.27.4 या ऋचेत 'आदित्य स्थावर आणि जंगमाना धारण करणारे आहेत'³¹ असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ.1.115.1 या ऋचेमध्ये 'सूर्य स्थावर आणि जंगमातील आत्मा आहे'³² आणि ऋ 7.66.15 या ऋचेत सूर्य 'जगतस्तस्थुषस्पति' म्हणजे स्थावर आणि जंगमाचा स्वामी आहे असे म्हटले आहे. यावरून आदित्य आणि सूर्य यांच्यामध्ये स्थावर आणि जंगम म्हणजे सृष्टीला धारण करण्याचा हा गुणधर्म समान आहे.

4} सृष्टीचे रक्षणकर्ते

आदित्यांजवळ ऋषींनी केलेल्या प्रार्थनांमधून आदित्य वेगवेगळ्या प्रकारे भक्तांचे रक्षण करताना दिसतात. त्यातील काही महत्त्वाचे मुद्दे खाली दिले आहेत.

1) जगाचे रक्षणकर्ते

ऋ. 2.27.4 या ऋचेमध्ये आदित्यांना 'विश्वस्य भुवनस्य गोपाः' म्हणजे सर्व लोकांचे रक्षणकर्ते आहेत असे म्हटले आहे. तसेच ऋ. 7.51.2; ऋ. 7.52.2; ऋ. 7.66.5; ऋ. 8.67.9 या आदित्यसूक्तांमधील ऋचांमध्ये आदित्य सर्व लोकांचे रक्षणकर्ते आहेत असा

³¹ धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवाः विश्वस्य भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानुश्रयमाना ऋणानि ॥ ऋ. 2.27.4

³² चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ऋ.1.115.1

उल्लेख आला आहे. 'आदित्य तीन भुवनांचे रक्षण व्रतात राहून करतात' असे ऋ. 2.27.8 आणि ऋ. 7.66.6 या ऋचांमध्ये म्हटले आहे. आदित्यांचे व्यापक कार्य असलेल्या ऋ. 2.27.8 या ऋचेचा आशय असा आहे - 'पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि द्युलोक यांना धारण करणारे आदित्य यज्ञातील तीन सवने सिद्धीस नेतात. हे मित्र, वरुण, अर्यमन् आदित्यांनो तुमचा महिमा फार मोठा आहे.'³³ या ऋचेत आलेल्या 'त्रीणि व्रता' यासाठी सायणांनी अधिक विस्तृत विवेचन दिले आहे. सायणांच्या मते 'भूमी हा शब्द तीन लोकांचा दर्शक आहे. आदित्य तीन प्रकारची भूमी म्हणजे पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि स्वर्ग सांभाळतात. स्वतःमध्ये वृष्टी धारण करतात. स्वतःच्या तेजाने तीन लोक अग्नी, वायू आणि सूर्य धारण करतात. यातील तीन व्रते ही सवनरूपातील तीन कार्ये आहेत. आदित्य हे तीन कार्य रसादान, धारण आणि विसर्जन नित्य करणारे आहेत. पृथ्वीवरील तीन कर्म ऋत, सत्य आणि यज्ञ हे करीत असल्यामुळे आदित्य महान ठरतात.'³⁴

³³ तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुत द्यून्त्रीणि व्रता विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेनादित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण मित्र चारु ॥ ऋ. 2.27.8

³⁴ अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इत्यत्र यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्याः । धारयन् वृष्टीप्रदानादिना धारयन्ति । उत अपि च द्यून् दीप्तान् तत् उपरितनान् महरादिकानपि त्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च एषां आदित्यानां विदथे यज्ञे अन्तः मध्ये त्रीणि व्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि । त्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि सन्ति । ऋ. सा. भा. 2.27.8

ग्रिफिथच्या मते तिस्रो भूमी म्हणजे three earths, three heavens असून आदित्य हे विशिष्ट नियमात राहतात. (Mighty through Law) आदित्य पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि द्युलोक यांना धारण करतात. आदित्य हे नित्यता धारण करणारे ऋत आहेत. आदित्य रसादान, धारण आणि विसर्जन असे तीन कार्य करणारे आहेत. ऋ. 2.27.9 या ऋचेमध्ये आदित्य 'त्री रोचना दिव्या धारयन्त' म्हणजे तीन दिव्य लोकांना धारण करणारे आहेत.³⁵ ऋ. 7.52.1 या ऋचेत आदित्य अखंड आहेत. आदित्य 'देवत्रा' म्हणजे देवांना तारणारे आणि 'मर्त्यत्रा' म्हणजे मर्त्य प्राण्यांना जसे की मनुष्यमात्रांना तारणारे आहेत. या ऋचेचा आशय असा आहे - 'हे देवांना तारणाऱ्या आदित्यांनो, तुम्ही ज्याप्रमाणे अखंड आहात त्याप्रमाणे आम्हास बनवा. हे द्युलोक आणि पृथ्वीसहीत असलेल्या आदित्यांनो आम्हाला आपला मानून भरपूर धन द्या.'³⁶ आदित्यांप्रमाणे ऋ. 10.37.5 या ऋचेमध्ये सूर्याला 'तू विश्वाचे रक्षण करणारा आहेस'³⁷ असे म्हटले आहे.

³⁵ त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुच्यो धारपूताः । अस्वप्नजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसा ऋजवे मर्त्याय ॥ ऋ. 2.27.9

³⁶ आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्ववत्रा वसवो मर्त्यत्रा । सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ ऋ. 7.52.1

³⁷ विश्वस्य हि प्रेषितो रक्षसि व्रतमहेळ्यन्नुच्चरसि स्वधा अतु । यदद्य त्वां सूर्योपब्रवामह्वै तं नो देवा अतु मंसीरतु क्रतुम् ॥ ऋ.10.37.5

शौ. अ. वे. 17.2.6 या मन्त्रात 'चारी दिशा आणि अन्तरिक्ष व्यापणाऱ्या हे सूर्या, तू सारे जग स्वतःच्या तेजाने व्यापले आहेस'³⁸ असे म्हटले आहे.

2) व्यापनशील

ऋ. 7.66.10 या ऋचेमध्ये आदित्य आपल्या कर्माने तीन लोक व्यापणारे आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.84.1 या ऋचेत सूर्य आपल्या प्रकाशाने सर्व अन्तरिक्ष व्यापतो असे वर्णन आले आहे. ऋ. 8.94.2 या ऋचेत सूर्य आपल्या प्रकाशाने सृष्टीचे निरीक्षण करतो असे म्हटले आहे. ऋ. 10.170.4 या ऋचेत 'सर्व विश्वाला आपल्या तेजाने व्यापणारा सूर्य उगवताच, विश्वातील सर्व व्यवहार सुरू होतात आणि विश्वाचे पोषण होते'³⁹ असे म्हटले आहे. आदित्यांप्रमाणे सूर्य पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि द्युलोकाला आपल्या प्रकाशाने व्यापतो. हे सूर्याचे महान कर्म आहे.

3) आदित्य एक कवच

ऋ. 8.47 या सूक्तात त्रित आस्य ऋषींना आदित्य पक्ष्याच्या पंखांप्रमाणे सुख देणारे वाटतात. पक्षीण ज्याप्रमाणे आपल्या पिलांना पंखाने जपते तसे आदित्यांनी भक्तांचे रक्षण करावे अशी प्रार्थना ऋ. 8.47.2 या ऋचेत आली आहे. आणि आदित्यांना 'पक्ष्याच्या

³⁸ त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि ॥ शौ. अ.वे. 17.2.6; पै. अ. वे. 18.31.8

³⁹ बिभ्राज्ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः । येनेमा विश्वा भुवनान्याभृता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता

॥ ऋ. 10.170.4

पंखांप्रमाणे भक्तरक्षण करणारे आहेत'⁴⁰ असे ऋ. 8.47.3 या ऋचेत म्हटले आहे. तसेच ऋ. 8.47.8 या ऋचेत 'चिलखताप्रमाणे भक्तांचे रक्षण करणाऱ्या हे आदित्यांनो, लहान मोठ्या दुःखांपासून तुम्ही आमचे रक्षण करा. तुम्ही भक्तांना निरागस आणि खरे साहाय्य प्रदान करता'⁴¹ अशी आदित्यांजवळ प्रार्थना केलेली आहे. ऋ. 7.66.13 या ऋचेत आदित्य प्रसंगी उग्ररूप धारण करणारे आणि असत्याचा द्वेष करणारे आहेत असे वर्णन आले आहे. आदित्यांप्रमाणे शौ. अ. वे. 17.3.7 या मन्त्रात सूर्याच्या तेजाला कवच म्हटले आहे. 'प्रजापती मन्त्ररूपी कवच ल्यायलेल्या मला कश्यपाचे तेज आणि बल प्राप्त झाले आहे. आता मी सूर्याच्या कृपेने दीर्घायुष्यी होऊन वृद्धावस्थेपर्यंत पराक्रम करीत राहीन'⁴² असा या मन्त्राचा आशय आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे - 'प्रकाश आणि वृष्टी यामुळे प्रजेचे पालन करतो तो प्रजापती सूर्य होय किंवा संवत्सराचे निर्वाहन करतो तो प्रजापतीच्या रूपातील सूर्य होय. प्रजापतीच्या स्वरूपात सूर्य आपल्या तेजाने आवेष्टित

⁴⁰ व्य१स्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन । विश्वानि विश्ववेदसो वरूथ्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ऋ. 8.47.3

⁴¹ युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु । यूयं म॒हो न॒ ए॒न॒सो यू॒यम॒र्भादु॒रुष्य॒ताने॒हसो व ऊ॒तयः सुऊ॒तयो व ऊ॒तयः ॥ ऋ. 8.47.8

⁴² प्रजापतेरावृत्तो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषां वर्चसा च ॥ शौ. अ. वे. 17.3.7; पै. अ. वे. 18.32.10

असतो किंवा प्रजापती म्हणजे प्रजेला निर्माण करणारा हिरण्यगर्भ होय.⁴³ सायणाच्या मते येथे सूर्य हा प्रजापती आहे. शौ. अ. वे. 17.3.8 व्या मन्त्रात 'प्रजापती कवचामुळे दैवी अथवा मानुषनिर्मित संकट निष्फळ ठरो' अशी प्रार्थना सूर्याजवळ केली आहे. तसेच शौ. अ. वे. 17.3. 9 या मन्त्रात 'सूर्याच्या कृपेने अभिमन्त्रित जलरूपी कवच धारण करणाऱ्यांना पापाची भीती किंवा अपमृत्यूचे भय राहत नाही' असे म्हटले आहे.

4) पापांपासून आणि पाशांपासून भक्तांचे रक्षण

ऋ. 2.27.3 या ऋचेत आदित्य 'पश्यन्ति वृजिनोत साधु' म्हणजे पापपुण्य जाणणारे आहेत. ऋ. 8.67.1 या ऋचेत 'अनागस्' आणि 'अद्भुतैनस्' म्हणजे निरागस लोकांचे पुण्य आणि दुष्टांचे पाप जाणणारे आहेत. ऋ. 8.47.5; 8.67.21 या ऋचांमध्ये पापांचा नाश करणारे आहेत असे वर्णन आले आहे. ऋ. 2.27.16 या ऋचेत आदित्यांजवळ पाशांपासून मुक्ती मागितली आहे. या ऋचेत 'हे यजनशील आदित्यांनो, द्रोह करणाऱ्या राक्षसांसाठी तुम्ही पसरलेल्या मायाजालातून आणि पाशामधून संकटापार जाणाऱ्या अश्वप्रमाणे आमची मुक्तता करा'⁴⁴ अशा आशयाची ही प्रार्थना आहे.

⁴³ प्रजापतेः प्रकाशवृष्ट्यादिना प्रजानां पालनात् प्रजापतिः आदित्यः । अथवा संवत्सरकालनिर्वाहकत्वात् तस्य च प्रजापतिरूपत्वात् सूर्यः प्रजापतिः । वर्मणा वर्म तनुत्रम् तद्रूपेण सूर्यस्य तेजोमयेन स्वरूपेण आवृतः वेष्टीतः । अथवा प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टाः हिरण्यगर्भः । शौ. अ. वे. सा. भा. 17.3. 7

⁴⁴ या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः । अश्वीव ताँ अति येषु रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ ऋ. 2.27.16

या प्रमाणेच ऋ. 8.67.18 या ऋचेत आदित्य बंधनापासून मुक्त करणारे आहेत.

आदित्यांप्रमाणे 'उद्यन्तसूर्यो नुदतां मृत्युपाशान्' म्हणजे 'उगवणारा सूर्य माझे मृत्युपाश दूर करो' अशी प्रार्थना सूर्याजवळ शौ. अ. वे. 17.3.10 या मन्त्रात केली आहे.

5) रोग आणि दुर्बुद्धिनाशक

ऋ. 2.27.5 या ऋचेत आदित्यांच्या कृपेने दुष्कृत्यांचा त्याग करण्याची प्रेरणा मिळावी अशी प्रार्थना ऋषी आदित्यांजवळ करत आहेत. 'हे आदित्य आणि अर्यमन् देवांनो, तुमच्या कृपेने भयकारक प्रसंगाना आम्ही सुखकारक बनवू. हे मित्रावरुणानो, खाचखळग्यांनी युक्त अशा त्याज्य भूमीप्रमाणे दुष्कृत्यांचा त्याग करण्याची प्रेरणा तुम्ही आम्हाला द्या' असे या ऋचेत म्हटले आहे. तसेच ऋ. 8.18.10 आणि ऋ. 8.18.11 या दोन ऋचांमध्ये आदित्य 'दुर्मतिम् सेधत्' म्हणजे रोग आणि दुर्बुद्धीचा नाश करणारे आहेत. ऋ. 1.107.1 या ऋचेत आदित्य सुखकारक असून सुमती प्रदान करणारे आहेत. 'हे आदित्यांनो आमच्या यज्ञाने प्रसन्न होऊन तुम्ही आम्हाला सुख द्या. दरिद्री मनुष्यासही धनसंपन्न बनविणारी तुमची कृपादृष्टी आमच्याकडे वळू द्या'⁴⁵ असे या ऋचेत म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे सूर्याला सुद्धा रोगाचे निवारण आणि आरोग्य लाभावे यासाठी प्रार्थना केलेल्या आहेत. ऋग्वेदात 1.50.11-13; 1.191.8-9 आणि 10.37.4 या ऋचांमध्ये सूर्य रोग नष्ट करणारा आहे असे म्हटले आहे. शौ. अ. वे. 2.32 या सूक्तात ऋषी काण्व यांनी

⁴⁵ यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृळयन्तः । आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्त्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् ॥ ऋ.1.107.1; वा. सं. 8.4; 33.68

धेनूंमध्ये होणारे कृमी नष्ट व्हावेत यासाठी सूर्याला या सूक्तातून प्रार्थना केलेली आहे.

6) शत्रूंपासून रक्षण

ऋ. 2.27.7 या ऋचेत 'आमचे शत्रूंच्या द्वेषांपासून रक्षण करावे' अशी आदित्यांजवळ प्रार्थना आहे. या ऋचेचा आशय असा आहे - 'महान राजपुत्रांची मातृपितृभूत अदिती आणि अर्यमन् द्वेष करणाऱ्या शत्रूंच्या संकटातून आम्हाला पार पाडोत. महान सुख देणारे मित्र आणि वरुण आम्हाला अनेक शूर पुत्र प्रदान करोत.'⁴⁶ ऋ.10.185.2 या ऋचेमध्ये आदित्य शत्रूंपासून निर्भयता देणारे आहेत. ऋ. 8.47.7 या ऋचेत आदित्य भक्तांचे महान दुःख दूर करणारे आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.50.13 या ऋचेत 'आपल्या सर्व सामर्थ्यासह उदय पावणाऱ्या सूर्याने माझ्या सर्व शत्रूंना पराभूत केले आहे. माझ्यावर शत्रूंचा हल्ला होऊ नये'⁴⁷ असे वर्णन आले आहे. शौ. अ. वे. 17.3.4 या मन्त्रात सूर्याजवळ शत्रूंनाशाची प्रार्थना केली आहे. शौ. अ. वे. 17. 3. 5 आणि शौ. अ. वे.17.3.6 या मन्त्रात सूर्याकडे दिवसा आणि रात्री शत्रूंपासून संरक्षण करण्याची मागणी केलेली आहे.

⁴⁶ पिपर्तु नो अदिती राजपुत्राति द्वेषांस्यर्यमा सुगेभिः । बृहन्मित्रस्य वरुणस्य शर्मोपं स्याम पुरुवीरा अरिष्टाः ॥ ऋ. 2.27.7

⁴⁷ उदंगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मह्यं रन्ध्रयन्मो अहं द्विषते रंध्रम् ॥ ऋ. 1.50.13; शौ. अ. वे. 17.3.4

5} सत्याचे अधिपती

ऋ. 2.27.4 या ऋचेत आदित्य सत्याचे अधिपती आहेत. याप्रमाणे याच सूक्तातील आठव्या आणि बाराव्या ऋचेत आदित्यांना ऋताचे पालन करणारे आहेत असे म्हटले आहे आणि ऋ. 7.66.10; 7.66.13 या ऋचांमध्येही आदित्य ऋताचे पालन करणारे आहेत. या ऋचेचा आशय असा आहे - 'हे सत्ययुक्त, सत्योत्पन्न, सत्यवृद्धिकारक, उग्ररूप आणि असत्यद्वेषी आदित्यांनो, तुमच्या स्तोत्रपठणात आम्हाला रममाण होऊ द्या.'⁴⁸

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.105.12 या ऋचेत 'सूर्य सत्याचा प्रसार करतो'⁴⁹ असे म्हटले आहे. ऋ. 5.62.1 आणि ऋ. 10.37.2 या ऋचांमध्ये सूर्य ऋताचे पालन करतो आणि ऋ. 7.66.3 या ऋचेत वरुण, मित्र, अग्नी, चन्द्र आणि सूर्य हे ऋताचे पालन करतात असे म्हटले आहे.

शौ. अ. वे.17.2.9 या मन्त्राचा आशय असा आहे - 'सत्, असत्, भूत आणि भविष्य सूर्याने प्रतिष्ठित केले आहे. हे सूर्या, नाशवंत सृष्टीमध्ये चैतन्य उत्पन्न करून आणि या चैतन्यात प्राण ओतून तू सृष्टी उत्पन्न केली आहेस.'⁵⁰ अशाप्रकारे आदित्यांप्रमाणे सूर्य या मन्त्रांमध्ये

⁴⁸ ऋतावानं ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः । तेषां वः सुम्ने सुच्छुर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः

॥ ऋ. 7.66.13

⁴⁹ ऋतमर्षन्ति सिन्धवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ऋ. 1.105.12

⁵⁰ असन्ति सत् प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितम् । भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि । त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ शौ. अ. वे. 17.2.9; पै. अ. वे.

18.32.3

ऋताचे पालण करणारा आहे. म्हणजे सूर्याने आपल्या नियमिततेतून सत्याची स्थापना केली आहे.

6} ज्ञानी

ऋ. 2.27.11 या ऋचेत आदित्यांकडे प्रकाशरूपी ज्ञानाची मागणी केली आहे. 'उजवीकडील, डावीकडील, पुढील, मागील काहीच दिसत नसल्यामुळे मी भयभीत झालो आहे. आपल्या मार्गदर्शनाने मला ज्ञानी बनवा'⁵¹ अशी या ऋचेत ऋषींची आदित्यांजवळ प्रकाशाची प्रार्थना आहे. तसेच ऋ. 8.18.15 या ऋचांमध्ये आदित्य ज्ञानाने परिपूर्ण असे आहेत. तसेच ऋ. 7.66.8 या ऋचेत आदित्य प्रज्ञावान आहेत. ऋ. 8.47.4; 8.67.17 या ऋचांमध्ये 'प्रचुद्' म्हणजे चैतन्यमय आहेत. ऋ. 8.18.11; ऋ. 8.48.3 या ऋचांमध्ये 'विश्ववेधस्' म्हणजे आदित्य सर्व जाणणारे आहेत असे म्हटले आहे. ऋ. 8.47.4 या ऋचेचा आशय असा आहे - 'हे भक्तांना धन देणाऱ्या ज्ञानवान आदित्यांनो, तुम्ही भक्तांना निरागस आणि खरे साहाय्य प्रदान करता.'⁵²

आदित्यांप्रमाणे ऋ 1.50.1 या ऋचेमध्ये सूर्याला 'जातवेदस्' म्हणजे सर्व जाणणारा आहे असे म्हटले आहे. 'सर्व जाणणारे सूर्याचे अश्वरूपी किरण, सूर्याचे दर्शन सर्वांना

⁵¹ न दक्षिणा वि चिकित्ते न सुव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा । पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ऋ. 2.27.11

⁵² यस्मा अरांसत क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः । मनोर्विश्वस्य घेद्विम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ ऋ. 8.47.4

घडविण्यासाठी त्याला घेऊन येत आहेत'⁵³ असे वर्णन या ऋचेत आले आहे. शौ. अ. वे.

17.2.6 या मन्त्रात सूर्य विद्वान आणि ज्ञानयुक्त म्हणजे सर्व पाहणारा आहे असे म्हटले आहे.

7} आदित्यांचे शुद्ध, पवित्र आणि तेजस्वी रूप

ऋ. 2.27.2 या ऋचेत अदितीचे पुत्र आदित्य 'शुच्' म्हणजे दैदीप्यमान असून 'धारपूत' म्हणजे जलधारेप्रमाणे पवित्र आहेत असे वर्णन आले आहे. ऋ. 2.27.9 या ऋचेत 'आदित्यानां सुमहस् हिरण्यय' म्हणजे सोन्याप्रमाणे कांती असणारे तेजस्वी असे म्हटले आहे. ऋ. 8.18.18 या ऋचेत आदित्य 'सुमहस्' म्हणजे तेजस्वी आहेत आणि ऋ. 10.185.3 या ऋचेत आदित्य भक्तांना तेज प्रदान करतात असे म्हटले आहे. ऋ. 8.67.13 या ऋचेत 'मूर्धन्' म्हणजे आदित्य सर्वात उंच स्थानी असणारे आणि 'स्वयशस्' म्हणजे स्वतः कीर्तिमान बनलेले आहेत. ऋ. 8.67.16 या ऋचेत आदित्य 'पुरा' म्हणजे पुरातन आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.50.3 या ऋचेत सूर्य अत्यंत तेजस्वी आहे. ऋ. 8.102.15 या ऋचेत सूर्याला पवित्र आणि प्रकाशयुक्त आहे असे म्हटले आहे आणि ऋ. 10.112.3 या ऋचेत सूर्य हिरण्मय आहे. शौ. अ. वे. 17.2.10 या मन्त्रात 'हे तेजस्वी सूर्या, स्वतेजाने तू

⁵³ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दुशे विश्वायु सूर्यम् ॥ ऋ. 1.50.1

प्रकाशित हो. मी सुद्धा तुझ्यामुळे तेजस्वी होईन'⁵⁴ असे म्हटले आहे. सूर्याच्या तेजाने तेज प्राप्त करून आपण तेजस्वी व्हावे ही ऋषींची इच्छा शौ. अ. वे. 17.2.10 या मन्त्रातून व्यक्त झाली आहे. तसेच शौ. अ. वे. 17.3.1 या मन्त्रात 'सर्व प्रकाशमान करणाऱ्या हे सूर्या, तुझ्या कृपेने तेजस्वी होऊन आम्ही पशुसंपन्न आणि ज्ञानसंपन्न व्हावे'⁵⁵ असे म्हटले आहे.

8} पोषक

ऋ. 2.27.12 या ऋचेत 'सन्मार्गप्रवर्तक, पुष्टिकारक धन देणाऱ्या आदित्यांना हविर्द्रव्यांच्या साहाय्याने प्रसन्न करणारा भक्त धनवान, दानशूर आणि प्रख्यात बनतो. आपल्या रथाने तो श्रेष्ठस्थानी जातो'⁵⁶ असे म्हटले आहे. आदित्य 'पुष्' म्हणजे पोषक आणि 'नित्य' म्हणजे शाश्वत आहेत. तसेच ऋ. 2.27.15 या ऋचेत आदित्यांना नित्य पोषण देणारे आहेत असे म्हटले आहे. ऋ. 7.66.5; 8.16.12; 8.67.16 या तीन ऋचांमध्ये

⁵⁴ शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ शौ. अ. वे. 17.2.10; पै. अ. वे. 18.32.4

⁵⁵ रुचिरसि रोचोऽसि । स यथा त्वं रुच्या रोचोस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ शौ. अ. वे. 17.3.1; पै. अ. वे. 18.32.5

⁵⁶ यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो द्वादश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः । स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावां विदथेषु प्रशस्तः ॥ ऋ. 2.27.12

आदित्य दाते आहेत. ऋ. 8.47.1 या ऋचेत आदित्य हवी देणाऱ्याला ते धन देणारे आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 10.170.1 या सूर्यसूक्तातील पहिल्या ऋचेत सूर्याला आपल्या ऊर्जेने पृथ्वीला पोषण देणारा आहे असे म्हटले आहे.

9} वृष्टिकारक

ऋ. 2.27.4 या ऋचेत आदित्य वृष्टीशी संबन्धित आहेत. तसेच ऋ. 2.27.15 या ऋचेत 'आदित्यांची कृपा प्राप्त झालेल्या भक्तांना द्युलोक आणि पृथ्वीचे आधिपत्य प्राप्त होऊन सृष्टीच्या चराचर विभागाचा तो स्वामी बनतो. भाग्यशाली अशा स्वर्गीय वृष्टीने तो पुष्ट बनतो'⁵⁷ असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे सूर्य जलचक्राला गती देतो म्हणून सूर्याजवळ जलासाठी सुद्धा ऋषींनी प्रार्थना केल्या आहेत. ऋ. 1.23.17 या ऋचेत 'सूर्यासोबत राहणारे आणि त्यास आश्रय देणारे जल आमच्या यज्ञास साहाय्य करो' अशी मेधातिथि काण्व ऋषींची प्रार्थना आहे. ऋ. 5.62.1 या ऋचेत 'सूर्य जलाने वेष्टित आहे'⁵⁸ असे म्हटले आहे. ऋ. 7.36.1 या ऋचेत

⁵⁷ उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् । उभा क्षयावाजयन्त्याति पूत्सूभावर्धौ भवतः

साधू अस्मै ॥ ऋ. 2.27.15

⁵⁸ ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् । ऋ. 5.62.1

‘सूर्य पर्जन्याची निर्मिती करतो’⁵⁹ असे म्हटले आहे. शौ. अ. वे. 17.2.5 या मन्त्रात ‘हे सूर्या, या त्रैलोक्यामध्ये तू अनेक प्रकारे सहभागी आहेस’⁶⁰ असे म्हटले आहे.

10} कालगणनेशी संबन्धित आदित्य

वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या ऋ. 7.66 या आदित्यसूक्तात आदित्य सूर्याशी संबन्धित आहेत.

या सूक्तातील चौथ्या ऋचेत ‘मित्र, अर्यमन्, सवितृ, भग हे आदित्य सूर्योदयानंतर उपासकांच्या कामना पूर्ण करणारे असून सूर्याच्या उदयासोबत दाखल होतात’⁶¹ असे वर्णन आले आहे. तसेच ऋ. 7.66.11 या ऋचेमध्ये आदित्य संवत्सर, मास, दिवस, रात्र, यज्ञ आणि मन्त्र यांची निर्मिती करतात असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.50.7 या ऋचेत ‘हे सूर्या, दिवस आणि रात्र यांची निर्मिती करत तू द्युलोक आणि अन्तरिक्षातून भ्रमण करतोस.’⁶²

आणि ऋ.10.37.2 या ऋचेत सूर्यामुळे दिवस आणि रात्र होतात असे वर्णन आले आहे. तसेच अत्रिभौम यांच्या वरुणसूक्तात ऋ. 5.85.5 या ऋचेत प्रकाशाच्या भ्रमणकार्यामुळे आणि दिवसरात्रीच्या निर्मितीमुळे सूर्य परिमाण ठरला आहे.⁶³

⁵⁹ प्र ब्रह्मैतु सदेनादृतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः । ऋ. 7.36.1

⁶⁰ त्वं तूतं त्वं पर्येष्युत्सं सहस्रधारं विदथं स्वर्विदं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि । शौ. अ. वे.17.2.5

⁶¹ यद्वद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ऋ. 7.66.4

⁶² वि द्यामेषि रजस्पृथ्व्या मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ऋ. 1.50.7

11} दूरवरचे स्पष्टपणे पाहणारे

ऋ. 2.27.3 या ऋचेत 'आदित्य पुष्कळ तेज धारण करणारे, प्राणिमात्रांना प्रेरणा देणारे, पापपुण्याची पाहणी करणारे, दूरवरचे स्पष्टपणे पाहणारे, अंतकाळात जवळ राहणारे आहेत'⁶⁴ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सायण 'भूर्यक्षस्' या शब्दाचा अर्थ अनेक नेत्र किंवा तेज असा करतात. तर ग्रिफिथच्या मते अनेक नेत्र असलेले आदित्य आहेत. ऋ. 7.66.10 या ऋचेत आदित्य सूर्याप्रमाणे तेजस्वी आहेत. तसेच अग्निप्रमाणे जिह्वा असलेले आहेत असे म्हटले आहे.

आदित्यांप्रमाणे ऋ.1.115.1; ऋ.1.164.14; ऋ.10.10.9 या तीन ऋचांमध्ये सूर्याला एका नेत्राप्रमाणे मानले असून ऋ. 1.191.8;9 आणि ऋ.10.37.1 या ऋचांमध्ये सूर्य दूरवरचे स्पष्टपणे पाहणारा आहे आणि ऋ. 10.37.7 या ऋचेमध्ये सूर्य 'सुचक्षस्' म्हणजे चांगली दृष्टी असलेला आहे असे वर्णन आले आहे.

12} गतिशील

ऋ. 2.27.9 या ऋचेत आदित्य त्वरित येणारे आहेत. ऋ. 7.51.1; 7.52.3; 8.67.19 या तीन ऋचांमध्ये आदित्य त्वरित येणारे असे गतिशील आहेत असे म्हटले आहे. ऋ. 8.18.2

⁶³ इमाम् प्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् । मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ऋ. 5.85.5

⁶⁴ त आदित्यासं उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः । अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ऋ. 2.27.3

या ऋचेत 'आदित्यांचा मार्ग अबाधित असा आहे.'⁶⁵ ऋ. 8.47.6 या ऋचेत आदित्य वेगवान आहेत. अशाप्रकारे आदित्यांच्या वर्णनात गती दिसून येते.

आदित्यांप्रमाणे ऋ. 1.164.14 या ऋचेत 'जलात निवास करणारा सूर्य एक चक्र असून सतत फिरत राहतो. सूर्याच्या गतीवर सारे विश्व आधारित आहे' असे वर्णन आले आहे. शौ. अ. वे.17.3.2 आणि शौ. अ. वे. 17.3.3 या दोन मन्त्रांमध्ये सूर्याच्या अवस्था आणि त्यामुळे होणारे बदल यामध्ये गती दिसून येते.

अशाप्रकारे ऋग्वेदातील आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्य अहिंसक, दयाळू, सृष्टीला धारण करणारे, विश्वातील रक्षणकर्ते, रोग आणि दुर्बुद्धिनाशक, नियमित, ज्ञानी, हिरण्मय, अनेक नेत्र असलेले, गतिदर्शक, निद्रा न घेणारे, दूरवरचे स्पष्टपणे पाहणारे, राजे, शक्तिशाली, विस्तृत, गहन, अरिष्टनाशक, पोषण देणारे, वृष्टीशी संबन्धित, दृढ, पापरहित, शुद्ध, पवित्र आणि प्रकाशाशी संबन्धित आहेत.

आदित्यांप्रमाणे सूर्य सृष्टीला धारण करणारा, विश्वाचा रक्षणकर्ता, रोग आणि दुर्बुद्धिनाशक, अहिंसक, नियमित, ज्ञानी, हिरण्मय, गतिदर्शक, निद्रा न घेणारा, दूरवरचे स्पष्टपणे पाहणारा, राजाप्रमाणे ऊर्जेची सत्ता गाजवणारा, शक्तिशाली, विस्तृत, गहन, अरिष्टनाशक, पोषक, वृष्टीकारक, दृढ, पापरहित, शुद्ध, पवित्र आणि प्रकाशाच्या गुणधर्मांमुळे नेत्राचे प्रतीक आहे. अशाप्रकारे आदित्य आणि सूर्य यांच्या मधील जवळ जवळ सर्वच गुणधर्म समान आहेत असे दिसते.

⁶⁵ अनुर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥ ऋ. 8.18.2

2.7 अथर्ववेदात आदित्यांचे वर्णन

अथर्ववेदातील आदित्यसूक्तांमध्ये समूहदर्शक आदित्यांची वर्णने आलेली नाहीत. इतर मन्त्रांमध्ये आदित्यांचा उल्लेख आला आहे. जसे की शौ. अ. वे.10.9.10 या मन्त्रात अनेक आदित्यांचा उल्लेख आहे. ‘जो शत ओदन देतो तो आकाश, द्युलोक, भूमी, आदित्य, मरुत्, दिशा आणि सर्व जगत् मिळवतो’⁶⁶ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

2.7.1 अथर्ववेदातील आदित्यसूक्तांमध्ये सूर्याचे स्वरूप

अथर्ववेदीय बृहत्सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणे शौनकसंहितेत 2.32 आणि 4.1 ही दोन आदित्यसूक्ते आणि संपूर्ण सतरावे काण्ड आदित्यदेवतेसाठी आले आहे. येथे शौनकसंहितेला अनुसरून अभ्यास केला आहे आणि पैप्पलादसंहितेत आलेल्या मन्त्रांचे संदर्भ तळटीपेत दिले आहेत. या आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्य या नावाने पूर्णतः सूर्याला उद्देशून वर्णन आले आहे. 2.32 हे ऋषी काण्व यांचे आदित्यसूक्त धेनूंमध्ये होणारे कृमी नष्ट व्हावेत यासाठी पठण केले जाते. हे सूक्त सूर्याला उद्देशून म्हटले आहे.⁶⁷ कौशिकसूत्रात यावर 27.21-26 येथे उपचार सांगितले आहेत.

ऋषी वेन यांच्या 4.1 या आदित्यसूक्तातील सात मन्त्रांमध्ये सूर्याचे कार्य तसेच महिमा वर्णन केला आहे. ‘सूर्य हा पूर्व दिशेला उदित होणारा ब्रह्म आहे. हा ब्रह्म प्रत्यक्ष आणि

⁶⁶ अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः । लोकान्त्स सर्वानाप्नोति यो ददाति श्रुतौदनाम् ॥ शौ. अ.

वे. 10.9.10; पै. अ. वे. 16.136.10

⁶⁷ या सूक्ताचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील ‘सूर्य आणि रोगनिवारण’ या प्रकरणात येथे केला आहे.

अप्रत्यक्ष असा असून जगाचे कल्याण करणारा आहे.⁶⁸ सूर्य हा सृष्टीला व्यापणारा, जगाच्या उत्पत्तीला कारणीभूत ठरलेला, सामर्थ्यशाली, जगाचा आधार असलेला, द्युलोक आणि पृथ्वीला सुस्थिर ठेवणारा, जगत्सम्राट, अन्ननिर्माता आहे. या सूर्याने बृहस्पतीला जन्म दिला असे वर्णन या सूक्तात आले आहे. ऋषींच्या मते सूर्य म्हणजे अन्तरिक्षात दिसणारा बुध्वा आहे. हा आद्यतेजस्वी कवी असून सूर्याने सर्व सृष्टी निर्माण केली आहे असे वर्णन येथे आले आहे. तै. आ. 8.2.1 मध्ये म्हटल्याप्रमाणे “सुत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” याप्रमाणे सूर्याला ‘बुध्’ या धातूवरून बुध्वा म्हणजे सर्व जाणणारा असे म्हटले असावे. तसेच या सूक्तात सूर्याला ‘वेन’ असे म्हटले आहे. निरु. 10.38 येथे ‘वेन प्रकाशविषयक कार्य करतो’⁶⁹ असे वर्णन आले आहे. आणि सायणाच्या मते ‘वेन म्हणजे मध्यम स्थानात असलेला प्रकाश आणि वृष्टी देणारा देव होय.’⁷⁰ येथे वेन हे नाम सूर्यासाठी ऋषींनी आपल्या रचनेत वापरले आहे असे दिसते. ऋ. 1.83.5 आणि ऋ.10.123.1 या ऋचांमध्ये सूर्याला वेन असे म्हटले आहे.

शौनकसंहितेचे सतरावे काण्ड ऋषी ब्रह्मन् विरचित असून एकूण तीस मन्त्र असलेल्या या काण्डाची देवता आदित्य आहे. या काण्डातील तीन सूक्तांमध्ये आलेल्या 30 मन्त्रांमधून सूर्याजवळ प्रार्थना आणि स्तुती केलेली आढळते. कौ. सू. 18.25 येथे या काण्डातील पहिले

⁶⁸ ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्वा उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसंतश्च वि वः ॥ शौ. अ. वे. 4.1.1; पै. अ. वे. 5.2.2; 6.11.1; 16.105.1; 16.151.8

⁶⁹ वेनो वेनते कान्तिकर्मणः इति । निरु. 10.38

⁷⁰ वेनः कान्तः मध्यमस्थानः प्रकाशप्रवर्षणादिहेतुर्देवः । शौ. अ. वे. सा. भा. 4.1.1

6 मन्त्र सलिलगणात येतात⁷¹ आणि कौ. सू. 99.4 येथे हे सूक्त म्हणत सूर्याला आहुती द्यावी⁷² असे म्हटले आहे. याशिवाय कौशिकसूत्रात या सूक्ताचे उपनयन, स्वस्त्ययन इत्यादी विधींमध्ये होणारे इतर विनियोगही आढळतात. शौनकसंहितेच्या सतराव्या काण्डातील तीन सूक्तांमधील एकूण 30 मन्त्रांपैकी 25 मन्त्र पैप्पलादसंहितेत आले आहेत. शौनकातील 17.1.3;5, 17.2.3;4, 17.3.4 हे पाच मन्त्र पैप्पलादसंहितेत आढळत नाहीत.

शौनकसंहितेच्या पहिल्या सूक्तातील सहा ते दहा या मन्त्रांमध्ये उगवणाऱ्या सूर्याचा प्रकाश आमच्या भोवती पडावा, आम्हाला चांगली बुद्धी प्राप्त व्हावी, शत्रूंपासून आमचे संरक्षण व्हावे याविषयी विष्णूला प्रार्थना केलेली आहे. आणि पहिल्या सूक्तातील सहा ते दुसऱ्या सूक्तातील नऊ पर्यंतच्या मन्त्रांमध्ये सूर्याजवळ 'हे सूर्या, तुझ्या सामर्थ्याने तू आम्हास पशूसंपत्ती प्रदान कर आणि श्रेष्ठ स्थानी अमर बनव' असा प्रार्थना करणारा पुनरुक्त पाद आला आहे.

डॉ. क्षीरसागर यांनी आपल्या 'शांती रिच्युअल्स् इन द अथर्वनिक ट्रॅडिशन' या पुस्तकात (डॉ. क्षीरसागर, 2002: 106) शौ. अ. वे. 17.1 या सूक्ताबद्दल असे म्हटले आहे की -

'The hymn AV 17.1 makes much confusion in the description of Gods. The seers seem to have in mind some idea of identification among the deities, but it is not stated expressly.'

⁷¹ विषासहिमिति सलिलैः क्षीरौदनमश्नाति । कौ. सू. 18.25

⁷² विषासहिं सहमानभित्येतेन सूक्तेन जुहुयात् । कौ. सू. 99. 4

शौ. अ. वे. 17.1.1 या मन्त्रात 'सामर्थ्यवान्, सहनशील, पराजयकारक, कणखर, शत्रूविजेता, शत्रूस्वास्थ्यविनाशक, द्युलोक, पशुधन आणि ऐश्वर्यविजेत्या इन्द्राला मी दीर्घायुष्यी व्हावे यासाठी आवाहन करतो'⁷³ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'येथे सूर्य या आदित्यासाठी या अनुवाकाचा विनियोग केला जातो. म्हणून यातील मन्त्र सूर्यविषयक आहेत किंवा 'इन्द्र म्हणजे अन्नाची विभागणी करणारा किंवा अन्न देणारा किंवा अन्न पाठवणारा किंवा अन्न धारण करणारा होय.' निरुक्तकारांच्या मतांनुसार सूर्य आपल्या किरणांनी म्हणजे वृष्टीद्वारा सर्व प्राणिमात्रांचे अन्न देऊन पोषण करतो यावरून ईड्य म्हणजे इन्द्र हा शब्द आदित्यवाचक आहे किंवा तैत्तिरीय आरण्यकात आलेल्या विवस्वान् आणि इन्द्र या द्वन्द्वदेवता किंवा श्रुती, स्मृतीमध्ये सांगितल्याप्रमाणे द्वादशादित्यांपैकी इन्द्र हा एक आहे.'⁷⁴ सायणांच्या मते इथे दिलेले सर्व गुणधर्म सूर्याला लागू पडतात म्हणून सायण इन्द्र म्हणजे सूर्य होय असे म्हणतात.

⁷³ विष्णुसंहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् । सहमानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संधनजितम् । ईड्यं नामं हव इन्द्रमायुष्मान् भूयासम् ॥ शौ. अ. वे. 17.1.1; पै. अ. वे. 18.30.1

⁷⁴ अत्र सूर्यादित्यादिपदलिङ्गानाम् अश्रवणेपि कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य उक्तप्रकारेण कृत्स्नेषु सौर्येषु कर्मसु प्रायेण विनियोगात् सूर्यपरतया मन्त्र्या व्याख्येयाः । अथ वा परमैश्वर्योगात् "इन्द्रं इरां दृणातीति वा इरां दृणातीति वा इरां धारयतीति वा" निरु. 10.8 इत्यादिनिरुक्तकारोक्तानाम् अवयवार्थानां वृष्टिद्वारा सर्वेषां भूतानाम् आत्मत्वात् सूर्ये संभवाच्च ईड्यं नाम हव इन्द्रं इति इन्द्रशब्द आदित्यम् अभिधत्ते । अथवा "विवस्वदिन्द्रयुताः" इति "इन्द्रश्च विवस्वांश्चेत्येते" इति तै. आ. 1.13.3 इति च द्वादशादित्यमध्ये इन्द्रस्यापि श्रुतत्वात् स्मृतत्वाच्च इन्द्रः साक्षाद् आदित्य एव । शौ. अ. वे. सा. भा. 17.1.1

तसेच विटनीच्या मते Here and everywhere else in the hymn the comm insists that by Indra is intended the Sun and not Indra quoting in proof of it. त्यासाठी विटनींनी तै. सं. 1.7.6.3 या मन्त्राचा संदर्भ उद्धृत केला आहे. या अनुवाकात ब्राह्मण म्हणतो 'मी इन्द्राकडे वळतो. इन्द्र हा आदित्य आहे. सूर्याच्या वळणाप्रमाणे तो वळतो.'⁷⁵

सूर्य आपल्या किरणांने जल शोषून घेऊन पुन्हा वृष्टीच्या रूपाने सृष्टीला पुरवतो. इथे वृष्टी तो इन्द्राच्या साहाय्याने म्हणजे आपल्या किरणांच्या साहाय्याने करतो. या मन्त्रामध्ये इन्द्र हा शब्द सूर्याचे एक कार्य दर्शविण्यासाठी आला आहे असे दिसते. पहिल्या सूक्तातील पहिल्या मन्त्रात ऋषी सूर्याकडे स्वतःसाठी दीर्घायुष्य मागत आहेत. तसेच दुसऱ्या मन्त्रात देवांना, तिसऱ्या मन्त्रात प्रजेला, चौथ्या मन्त्रात पशूंना, पाचव्या मन्त्रात आप्तांना मी प्रिय व्हावे असे म्हटले आहे.

'हे सूर्या, उदित होऊन तुझा प्रकाश माझ्या भोवती पडू दे. माझे शत्रू मला वश होवोत. मी मात्र त्यांच्या बंधनात न पडो'⁷⁶ असे सहाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात विष्णूच्या संदर्भात सायणांनी म्हटले आहे 'हे विष्णू, स्वतःच्या किरणांनी सर्व ब्रह्माण्डातील अन्तराळ वेगवेगळ्या प्रकारे व्यापले आहेस किंवा श्रुती आणि स्मृतीमध्ये म्हटल्याप्रमाणे द्वादश आदित्यांमध्ये या आदित्याला 'विष्णु' म्हणजे सामर्थ्य असलेला हे

⁷⁵ ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तु इत्याह्यसौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते ॥ तै. सं. 1.7.6.3

⁷⁶ उद्विद्युदिहि सूर्य वर्चसा माभ्युदिहि । द्विषंश्च मह्यं रध्यतु मा चाहं द्विषते रंध्यं तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि । त्वं नः पृणीहि पुशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ शौ. अ. वे. 17.2.6; पै. अ. वे.

नाव दिले गेले. ‘विष्णु’ या नावामध्ये पुष्कळ प्रकारचे सामर्थ्य आहे म्हणून ‘विष्णु’ म्हणजे अनंत सामर्थ्य असलेला आहे.’⁷⁷ शौ. अ. वे. 17.2.1 या मन्त्रात ‘सर्व विश्व जिंकणाऱ्या हे बहुस्तुत सूर्या, आमच्या सुंदर स्तोत्रांना उत्तेजन देऊन आम्हाला सुखी कर. तुझी कृपा आमच्यावर सदैव राहू दे’⁷⁸ अशी सूर्याला केलेली प्रार्थना आहे. अथर्ववेदातील सतराव्या काण्डात इन्द्र, विष्णू आणि सूर्य या आदित्यांची वर्णने आली आहेत असे दिसते किंवा सूर्य याच आदित्याला इन्द्र आणि विष्णू या दुसऱ्या दोन आदित्यांच्या नावाने संबोधले आहे असे दिसते.⁷⁹

2.8 वाजसनेयिसंहितेत आदित्यांचे वर्णन

यजुर्वेद मुख्यत्वे यज्ञीय उद्दिष्टांची पूर्तता करतो. यामुळे यज्ञांमध्ये आहुती देताना आदित्य हे कधी समूह रूपात तर कधी प्रतीक रूपात पाहवयास मिळतात. उदा. वा. सं.12.44 या मन्त्रात आदित्यांच्या समूहांना इतर देवतांच्या समूहांसोबत आवाहन केलेले आहे. वा.

⁷⁷ हे विष्णो व्याप्नोति स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डान्तरालम् इति विष्णुरादित्यः । अथ वा द्वादशादित्यामध्ये “दिवाकरो मित्रो विष्णुश्च” इति श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोरपि परिगणनाद् विष्णुरादित्यः । तादृशविष्णुशब्दाभिधेयादित्य तवेत् तवैव वीर्याणि बहुधा बहुप्रकारानि नान्यस्य देवतान्तरस्य । यतस्त्वं विष्णुः अतस्तव वीर्याणि अनन्तानीत्यभिप्रायः । शौ. अ. वे. सा. भा. 17.2.6

⁷⁸ त्वमिन्द्रासि विश्वजित् सर्ववित् पुरुहूतस्त्वमिन्द्र । त्वं नः पृणीहि प्रशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ शौ. अ. वे. 17.2.1; पै. अ. वे. 18.31.6

⁷⁹ या सूक्तातील बाकी मन्त्रांचा अभ्यास या प्रबन्धातील विविध प्रकरणांमध्ये विषयांप्रमाणे केला आहे.

सं.15.6 या मन्त्रात आदित्यांसाठी आदित्यग्रह घेतला जातो. वा. सं. 21. 25 या मन्त्रात⁸⁰ आदित्य वर्षाऋतूशी संबन्धित आहेत. वा. सं. 22.19 या मन्त्रात⁸¹ यज्ञीय अश्व आदित्यांच्या मार्गाचे अनुसरण करतो. वा. सं. 23.8; वा. सं. 11.58 या मन्त्रांमध्ये 'आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसा' आदित्य म्हणजे जगती छन्द आहेत असे म्हटले आहे.

वा. सं. 24.6 या मन्त्रामध्ये आदित्यांच्या समूहांना आवाहन केलेले आहे. वा. सं. 24.39 या मन्त्रात 'श्वित्र आदित्यानाम्' म्हणजे आदित्यांचे प्रतीक पांढऱ्या रंगाचा प्राणी आहे.

वा. सं. 25.1 या मन्त्रात यज्ञात दिल्या जाणाऱ्या प्राण्याच्या अवयवांना विशिष्ट देवतांचे नाव दिलेले आहे. यज्ञीय प्राण्याची दाढी म्हणजे आदित्य होत. वा. सं. 25.6 या मन्त्रात तिसरी आहुती आदित्यांसाठी आहे.⁸²

वा. सं. 29.8 या मन्त्रात 'आदित्यैर्नो भारती' 'भारती आमचा यज्ञ पूर्ण करण्यासाठी आदित्यांसह येवो' अशी प्रार्थना केलेली आहे. अशाप्रकारे आदित्यांचा समूह यज्ञकार्यामध्ये पाहवयास मिळतो. याशिवाय आदित्य या नावाने स्वतंत्ररीत्या सूर्याचे वर्णन सुद्धा आलेले आहे, उदा. वा. सं. 13.41; 30.18; 33.39; 40.17 इत्यादी.⁸³

⁸⁰ वर्षाभिर्ऋतुनाऽऽदित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः । वैरूपेण विशौजसा हविरिन्द्रे वयो दधुः ॥ वा. सं. 21.25; तै. ब्रा. 2.6.19

⁸¹ ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि । वा. सं. 22.19

⁸² तृतीयानी कीकसानि आदित्यानाम् तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । उ. भा. वा. सं.25.6

⁸³ या मन्त्रांचा अभ्यास प्रबन्धात विषयांप्रमाणे केला आहे.

2.9 ऐतरेयब्राह्मणात आदित्यांचे वर्णन

ऐ. ब्रा.1.3.5 येथे 'आदित्यांनी आणि आङ्गिरसांनी अग्नीच्या साहाय्याने पृथ्वीवर यज्ञ केला आणि आदित्य प्रथम स्वर्गाला गेले'⁸⁴ असे म्हटले आहे. आदित्य पूर्वकालामध्ये मर्त्य होते असे येथे दिसते.

ऐ. ब्रा. 6.5.8 - 9 या उताऱ्यात 'आदित्य स्वर्गाला जात असताना पृथ्वी आङ्गिरसांना दान म्हणून दिली. आङ्गिरसाच्या ताब्यात पृथ्वी येताच ती अधिकच तापू लागली. आदित्यांनी सूर्याला श्वेत अश्वरूपात दान देऊन पृथ्वी परत मिळविली'⁸⁵ असे वर्णन आले आहे. श. ब्रा. 3.5.1.13-19 या उताऱ्यांमध्ये थोड्याशा फरकाने ही कथा आली आहे. वरील वर्णनांवरून सूर्य हा आदित्यांपैकी एक आहे असे दिसते.

निरु. 2.14 येथे आलेल्या आदित्यवाचक नामांमध्ये सूर्य 'स्वः, पृश्निः, नाकः, गौः, विष्टपः, नभः' या सहा नामाने ओळखला जातो. या नामांचा सूर्यविषयक अभ्यास पुढील सर्व प्रकरणात विचारात घेतला आहे. तसेच सूर्याला आदित्य या नावाने संबोधलेले आहे म्हणून आदित्यवाचक नावाने आलेले सूर्याचे कार्य या प्रबन्धात नमूद केलेले आहेत.

2.10 आदित्यसूक्तांमधील आदित्यांविषयीची निरीक्षणे

1) ऋ. 10.72.8 या ऋचेत आदितीच्या सात पुत्रांनंतर जन्मलेल्या सूर्याला आठवा आदित्य असे म्हटले आहे.

⁸⁴ आदित्याश्चैविहाऽऽसनाङ्गिरसश्च तेऽग्नेऽग्निताऽग्निमयजन्त ते स्वर्गं लोकमायन् इति । ऐ. ब्रा. 1.3.5

⁸⁵ एषोऽश्वः श्वेतीरूपं कृत्वाऽश्वाभिधान्य पिहितेनाऽऽत्मना प्रतिधक्रम इमं वो नयाम इति स एष देवनीथोऽन्यूच्यते आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ॥ ऐ. ब्रा. 6.5.8 - 9

- 2) यास्काचार्यानी निरु. 2.14 येथील आदित्यवाचक नामांच्या विवेचनात सूर्याला आदित्य असे म्हटले आहे.
- 3) आदित्यसूक्तातील ऋ. 7.66.4; 7.66.7; 7.66.9; 7.66.10; 7.66.12; 7.66.13 या सहा ऋचांमध्ये 'सूर' हा शब्द प्रकाशक या अर्थाने आदित्यसूक्तांमधील आदित्यांमध्ये समाविष्ट झालेला आहे.
- 4) आदित्यसूक्तातील ऋ. 8.47.5 या ऋचेत इन्द्रापासून सुख मिळावे अशी प्रार्थना केलेली आहे. आणि आदित्यसूक्तातील ऋ. 8.67.8 या ऋचेत 'इन्द्राने आम्हाला बंधनापासून मुक्त करावे' अशी प्रार्थना केलेली आहे. तर अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत सतराव्या काण्डात आलेल्या आदित्यसूक्तातील तीस मन्त्रांपैकी 1- 5 या मन्त्रांमध्ये इन्द्राला प्रार्थना आहे आणि 6-19; 24 या मन्त्रांमध्ये विष्णूला प्रार्थना आहे. येथे आदित्याला म्हणजे सूर्याला इन्द्र आणि विष्णू असे म्हटले गेले आहे.
- 5) ऋ. 10.185 या आदित्यसूक्तात मित्र, वरुण आणि अर्यमन् या तीन आदित्यांचा उल्लेख आहे. ऋ. 10.185.1 या ऋचेत 'महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥' म्हणजे दीप्तिमान असे तीन महान आदित्य मित्र, वरुण आणि अर्यमन् हे होत. ऋग्वेदात आदित्यसूक्तांमध्ये मित्र, वरुण आणि अर्यमन् हे आदित्य सर्वाधिक वेळा आले आहेत.
- 6) आदित्यसूक्तांमध्ये 'आदित्यासः, आदित्याः, विश्वे आदित्याः आणि अदिते पुत्राः' अशा रीतीने सर्व आदित्यांना उद्देशून आलेल्या वर्णनांवरून आदित्य बहुवचनात आहेत. पण आदित्यसूक्तांमध्ये किती आणि कोणते आदित्य आहेत हे समजणे अशक्य आहे.

7) प्रत्येक आदित्यसूक्तात माता अदितीचा उल्लेख आला आहे. आदित्यसूक्तातील ऋ.

7.67.20 या ऋचेत सूर्यासाठी विवस्वत् हे नाम वापरले आहे.

8) अथर्ववेदीय बृहत्सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणे शौनकसंहितेत 2.32 आणि 4.1 हे दोन सूक्त आणि 17 वे संपूर्ण काण्ड हे आदित्य देवतेसाठी आले आहे. या आदित्यसूक्तांमध्ये सूर्याला आदित्य म्हटले असून संपूर्ण वर्णन सूर्य या आदित्याला उद्देशून आले आहे. तसेच येथे सूर्यासह प्रजापती, कश्यप या देवतांचे वर्णन आले आहे.

9) वाजसनेयिसंहितेमध्ये अनेकदा समूहवाचक आदित्यांसाठी उल्लेख आले आहेत आणि आदित्य जगती छन्द आहेत असे म्हटले आहे आणि सूर्यासाठी जास्त वेळा आदित्य हे नाम वापरलेले आहे असे दिसते.

2.11 निष्कर्ष

ऋग्वेदात अदितीच्या आख्यानात अदितीच्या सात पुत्रानंतर आठवा आदित्य म्हणून सूर्याचा उल्लेख आला आहे. तसेच आदित्यसूक्तांमध्ये आदित्य आणि सूर्य यांच्यामध्ये मुख्यतः अन्तरिक्षात निवास, तेजधारकता, अमर्यादा आणि प्रकाश असे समान गुणधर्म दिसून येतात. ऋग्वेदातील एका आदित्यसूक्तामध्ये प्रकाशणारा या अर्थाने 'सूर' असा शब्द आला आहे. आदित्यांचे जवळ जवळ सर्वच गुणधर्म सूर्याशी जुळत असले तरीही सूर्याचा प्रकाश हा एकच गुणधर्म ठळक आणि मूर्त आहे. त्यामुळे ऋग्वेदानंतर पुढील साहित्यात सूर्याचे वर्णन आदित्य या नामानेच सर्वाधिक वेळा आलेले आढळून येते.

अथर्ववेदात आदित्यांच्या समूहांसाठी आलेले आदित्यसूक्त नाही. येथे आदित्यसूक्तांमध्ये सूर्याचेच वर्णन आले आहे. सतराव्या आदित्यकांडात वर्णिलेल्या सूर्याच्या व्यापक रूपाचे म्हणजे सूर्याच्या ऊर्जेचे महत्त्व लक्षात येते. अथर्ववेदकाळात सूर्य हा आदित्य आहे असे ग्राह्य होते आणि सूर्याचे आदित्य हे समानार्थी नाम प्रचलित झालेले दिसते.

वाजसनेयिसंहितेत आदित्यांसाठी समूहवाचक वर्णन आणि सूर्यासाठी आदित्य या नावाने सुद्धा वर्णन आले आहे.

शतपथब्राह्मणामध्ये 'द्वादशमासाः संवत्सरस्यैत् आदित्याः ।' म्हणजे बारा आदित्य हे संवत्सरातील बारा महिने असून या बारा महिन्यातील सूर्याची वेगवेगळी ऊर्जा ऋषींना अपेक्षित आहे. बारा महिन्यात पृथ्वीला वेगवेगळ्या प्रकारे प्रकाश ऊर्जा देणारा किंवा ऊर्जेची बारा भागात विभागणी करणारा सूर्य म्हणून बारा आदित्य असे सूर्यासाठी म्हटले आहे असे दिसते.

प्रकरण 3. सूर्य शब्दाचे स्पष्टीकरण

प्रास्ताविक

सूर्य हा एक आदित्य आहे हे आपण मागील प्रकरणात पाहिले आहे. या प्रकरणात सूर्य हा शब्द कसा बनला याबद्दल सविस्तर विचार केला आहे.

1.50.2 आणि 1.50.9 या सूर्यसूक्तातील ऋचांमध्ये सूर्यासाठी 'सूर' आणि 1.50.13 या ऋचेमध्ये 'आदित्य' अशी नावे ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांनी सूर्याला उद्देशून वापरली आहेत. ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणी यांच्या आदित्यसूक्तातील ऋ. 7.66.4 या ऋचेत 'निष्पाप मित्र, अर्यमन्, सवितृ आणि भग हे आदित्य सूर्योदयानंतर आम्हाला प्रेरणा देवोत'¹ असे म्हटले आहे. या ऋचेत प्रकाश या अर्थाने 'सूर' हा शब्द आला आहे.

3.1 निरुक्त

ऋ. 1.50.1 या² ऋचेचे निर्वचन देताना यास्काचार्यांनी निरु. 12.14 येथे सूर्य या शब्दाची व्युत्पत्ती खालील प्रमाणे सांगितली आहे.

“सूर्यः सतेर्वा । सुवतेर्वा । स्वीर्यतेर्वा ।”

¹ यद्वच्च सूर उदितेऽजागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ऋ. 7.66.4

² उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । द्रुशे विश्वायु सूर्यम् ॥ ऋ. 1.50.1

‘जो सरकतो, उत्पन्न करतो किंवा चांगल्या प्रकारे प्रेरणा देतो तो सूर्य होय’ असा सूर्य या शब्दाचा अर्थ आहे.

निरु. 12.14 येथे लक्ष्मण सरुप यांनी सूर्य या शब्दाचे दिलेले भाषान्तर असे आहे.

Surya is derived from sr̥ (to move), or from sū (to stimulate), or from svir (to promote well)

सूर्य या शब्दात आलेल्या धातूंचा अर्थ ‘सृ म्हणजे सरकतो, सृ म्हणजे उत्पन्न करतो आणि स्वीर् म्हणजे चांगल्या प्रकारे प्रेरणा देतो’ असा आहे.

निरु. 12.14 येथे राजवाडे यांनी केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे. - ‘सृ म्हणजे हालणे यावरून जेव्हा आदित्य आपली भगस्थिती सोडून प्रवासाला निघतो (सरति), रात्रीच्या अंधकारात मृत झालेले जग आपल्या तेजाने तो पुन्हा उत्पन्न करतो (सुवति), वायूद्वारे उत्तम रीतीने पुढे ढकलला जातो (ईर्यते) तो सूर्य होय.’

स्वीर्य या शब्दाचा अर्थ लक्ष्मण सरुप यांनी चांगल्या प्रकारे प्रेरणा देतो (to promote well) असा केला आहे तर राजवाडे यांनी उत्तम रीतीने पुढे ढकलला जातो (ईर्यते) असा केला आहे.

ऋ. 1.50.1 या ऋचेच्या भाष्यात सायणाच्या मते ‘सूर्य सर्वाना प्रेरणा देणारा आदित्य आहे’³ आणि ऋ. 1.151.5 या ऋचेच्या भाष्यात “सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं

³ सूर्य सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् । ऋ. सा. भा. 1.50.1

वा ।” सूर्य म्हणजे ‘सर्वप्रेरक, शक्तिशाली किंवा शोभून दिसणारे सामर्थ्य होय.’

सायणांनी शौ. अ. वे. 17.6 या मन्त्राच्या भाष्यात “सरति गच्छति संततम् इति वा सुवति प्रेरयति स्वोदयेन सर्व प्राणिजातं स्वस्वव्यापारे इति वा सूर्यः ।” म्हणजे ‘जो सरकतो, चांगल्याप्रकारे जातो किंवा सर्व प्राणिमात्रांना स्वतःचे कार्य करण्यासाठी प्रेरणा देतो तो सूर्य होय’ असे म्हटले आहे. अशाप्रकारे निरुक्ताचे अनुसरण करत सायणांनी या मन्त्राच्या भाष्यात सूर्य या शब्दाची व्युत्पत्ती दिली आहे.

3.2 बृहदेवता

बृ. दे. 7.128 येथे “सूर्यः सरति भूतेषु, सु वीरयति तानि वा । सु ईर्यत्वाय यात्येषु, सर्वकर्माणि संदधत् ॥” सूर्य म्हणजे ‘जो प्राणिमात्रांमध्ये प्रविष्ट होतो, आपल्या सामर्थ्याने हालचाल करतो किंवा जातो. सर्व प्राणिमात्रांना सर्व कर्मात चांगल्याप्रकारे प्रेरणा देतो तो सूर्य होय’ असे म्हटले आहे.

3.3 तैत्तिरीयब्राह्मण

सूर्याचे सूर्यत्व स्पष्ट करताना तै. ब्रा. 2.2.10 येथे ब्राह्मणकारांनी पुढील प्रमाणे म्हटले आहे. “सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत् इति । तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम् ॥”

सूर्य म्हणजे ‘मर्त्य लोकांचे आपल्या सामर्थ्याने जो चांगल्या प्रकारे रक्षण करतो ते सूर्याचे सूर्यत्व होय.’

3.4 अष्टाध्यायी

‘राजसूयसूर्यमृषोद्यरूच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥’ अष्टा. 3.1.114 प्रमाणे सूर्य शब्द सृ किंवा सू धातूवरून क्यप् प्रत्यय लागून सूर्य शब्द अनियमितपणे साध्य होतो.

सृ किंवा सू या धातूंचे धातूपाठातील अर्थ सृ गतौ । 1.982; 3.17; 1.935, षू प्रेरणे 6.115, षु प्रसवऐश्वर्ययोः 1.988; 2.32, स्वर 10.317 हे आहेत. यामुळे सूर्य शब्दाचे अर्थ जो आकाशात सरकतो, हालचाल करतो, प्रेरणा देतो, निर्मिती करतो किंवा समृद्धी देतो आणि प्रकाशतो असे होऊ शकतात.

ऋग्वेदातील आदित्यसूक्तामध्ये ‘सूर’ म्हणजे प्रकाशणारा या अर्थाने हा शब्द वापरला आहे.⁴ सूर्याचा गतिदर्शक प्रकाश नित्य प्रेरणादायक आहे. सूर्य हा शब्द प्रेरक आणि नवनिर्मितीकारक असा अर्थ प्रकट करतो. अशा रीतीने अंधकाराच्या नंतर आकाशात अत्यंत तेजाने प्रकाशणारे स्वरूप म्हणजे सूर्य आहे. प्रकाशरूपी कार्यावरून सूर्य हा शब्द बनला आहे असे दिसते.⁵

⁴ अवेस्तामध्ये यत्न 50.2 येथे सूर्याला हवर (स्वर) म्हणजे प्रकाशणारा असे म्हटले आहे.

⁵ प्रकरण 3 टीप - या प्रकरणातील विशेषतः अष्टाध्यायीत दिलेल्या सूर्य शब्दाच्या सिद्धीच्या बाबतीत डॉ. प्रज्ञा देशपांडे यांचे मार्गदर्शन लाभले. त्याबद्दल त्यांचे विशेष ऋण मी येथे व्यक्त करते.

प्रकरण 5. वेदात ऋषींना पडलेले सूर्यविषयक प्रश्न

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात सूर्याच्या निर्मितीविषयी आलेले ऋषींचे विचार आपण पाहिले आहेत. सूर्य दररोज पहाटे उगवतो आणि संध्याकाळी अस्तास जातो. अशा सूर्याच्या भ्रमणशील प्रकाशाचे अस्तित्व जाणून ऋषींना सूर्यप्रकाशाविषयी वेगवेगळे प्रश्न पडले आहेत. ऋग्वेदामध्ये ऋषींची सूर्याच्या प्रकाशाबद्दल असलेली उत्सुकता दिसून येते. ऋषींनी सूर्याविषयी विचारलेल्या प्रश्नदर्शक ऋचांचा अभ्यास या प्रकरणात केला आहे.

5.1 ऋग्वेदामध्ये सूर्यविषयक प्रश्न

ऋषी हिरण्यस्तुप आङ्गिरस यांच्या सवितृसूक्तातील ऋ.1.35.7 या ऋचेत 'जलद आणि दूरवर जाणाऱ्या प्रेरक सूर्याने आपल्या मजबूत पंखाने प्रदेश प्रकाशित केला आहे. आता सूर्य कोठे आहे? अन्तरिक्ष व्यापून टाकणाऱ्या या सूर्याचे किरण कोठे पसरले आहेत हे कोण जाणतो'¹ असा प्रश्न विचारला आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'तीन लोकात विशेष प्रसिद्ध असलेले सूर्याचे किरण जलद जाणारे असून सर्वांना दिसतात. सर्वांना प्राण प्रदान करून शोभनीय गमन करणारा किरणयुक्त सूर्य रात्रीच्या वेळी कोठे

¹ वि सुपर्णो अन्तरिक्षाण्यख्यद्भीरवेणा असुरः सुनीथः । के३दानीं सूर्यः कश्चिकेत कतुमां द्यां रश्मिरस्या

ततान ॥ ऋ. 1.35.7

असतो.² या ऋचेत आकाशातील सूर्य आणि त्याचा प्रकाश या सत्य घटना असल्या तरीही सूर्याचा प्रकाश पृथ्वीवर नेमक्या कोणकोणत्या ठिकाणी आहे असा औत्सुक्यदर्शक प्रश्न ऋषींना पडला आहे असे दिसते.

तसेच याच सूक्तातील आठव्या ऋचेत 'तीन धन्व योजन माप असलेल्या पृथ्वीवरील सात समुद्र आणि पृथ्वीच्या आठ दिशा सूर्य आपल्या प्रकाशाने प्रकाशित करतो'³ असे म्हटले आहे. या दोन ऋचांमधील आशयावरून असे दिसते की सूर्यप्रकाशाच्या व्याप्तीबद्दल ऋषींनी अंदाज व्यक्त केला होता पण प्रत्येक दिवशी सूर्यप्रकाश पृथ्वीच्या कोणकोणत्या भागावर पडतो हे जाणून घेण्याची त्यांना जिज्ञासा होती असे दिसते. आठव्या ऋचेत ऋषींनी पृथ्वीची व्याप्ती आणि सूर्यप्रकाशाची विस्तृतता सांगितली आहे.

ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील 1.105.4-6 आणि 12 या ऋचांमध्ये सूर्य या सत्याबद्दल ऋषींनी विश्वेदेवांना अनेक प्रश्न विचारले आहेत. या ऋचांमध्ये विचारलेले प्रश्न सूर्यग्रहणाविषयी आहेत.⁴ ऋषी दीर्घतमस औचथ्य यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ.

² सुपर्णः शोभनपतन सूर्यस्य रश्मिः । अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि वि अख्यत् विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपाः गम्भीरकम्पनः रश्मेः प्रकम्पनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः मार्गप्रकाशनेन अभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्यः इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते । ऋ. सा. भा. 1.35.7

³ अष्टौ व्यंख्यत्कुक्षुभः पृथिव्यासौ धन्व योजना सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः संविता देव आगादध्वद्रत्ना द्वाशुषे वार्याणि ॥ ऋ. 1.35.8

⁴ या ऋचांचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्यप्रकाशात व्यत्यय आणणारे घटक' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

1.164.7 या ऋचेत 'या सुंदर पक्ष्याच्या सुरक्षित ठिकाणाबद्दल ज्यांना माहित आहे त्यांनी आता सांगावे. याच्या डोक्यापासून गाई दूध काढतात. त्याचे वस्त्र घालून त्याच्या पायाने जल पितात'⁵ असे वर्णन आले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'आता हे दिसणारे तत्त्व कोणते आहे हे सांगावे. तो कशा प्रकारचा आहे हे जाणावे. या दर्शनीय आदित्याच्या पदाला सर्व जाऊन मिळते हे गूढ स्वरूप आहे. हा उंचावर असलेला आदित्य सर्वात उत्कृष्ट आहे किंवा वृष्टीच्या काळात याचे किरण जल देतात. याचे तेजाचे रूप अतिविस्तृत असून ते तापते आणि याचे किरण स्वतःच्या पायाने सृष्टीतील जल पितात आणि भूमीला जलहीन करतात. हे स्वरूप सांगावे असा याचा अर्थ आहे.'⁶ या ऋचेत गाई म्हणजे सूर्याचे किरण असून सर्वत्र प्रकाशाच्या रूपाने पसरतात. या गाई आपल्या ऊर्जेने पृथ्वीवरील जल शोषून घेतात. अशाप्रकारे या ऋचेत दर्शनीय सूर्याचे किरण जलाच्या कार्याला साहाय्य करतात असे वर्णन आले आहे.

ऋषी वामदेव गौतम विरचित ऋ. 4.13.5 या ऋचेत 'न बांधलेला आणि आधार नसलेला हा कसा आहे. हा खालच्या दिशेने पडणार नाही ना? कोणत्या शक्तीद्वारे हा जातो? याला

⁵ इह ब्रवीतु य ईमुङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः । शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृत्रि वसाना उदकं प्रदापुः ॥ ऋ. 1.164.7

⁶ इह इदानीम् ईम् एतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वम् अङ्ग क्षिप्रमविचारेण ब्रवीतु कः । यः वेदः सः कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वैः गन्तुः आदित्यस्य पदं सर्वैः गन्तव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किञ्च अस्य आदित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीनाः रश्मयः क्षीरम् उदकं दुहते क्षरन्ति । वृत्रि रूपनामैतत् । रूपं वसानाः आच्छादयन्तः अतिविस्तरेण तेजसा तपन्तः केचन अस्य गावो रश्मयः उदकं स्वसृष्टं पदा सृष्टेनैव मार्गेण अपुः पिबन्ति भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीतु इत्यन्वयः । ऋ. सा. भा. 1.164.7

खाली पडताना कोणी पाहिले आहे? तो द्युलोकाचे बंदिस्त खांबाप्रमाणे संरक्षण करतो⁷ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'ह्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या मण्डलाभिमानी सूर्याला कोणाकडून सुद्धा बांधले जात नाही. हा सूर्य खालच्या दिशेने आहे. कोणालाही हिंसा करत नाही. हा वर कसा स्थिर राहतो. कोणत्या सामर्थ्याने जातो. स्वधा शब्द हा अन्नवाचक असून येथे सामर्थ्य दर्शवतो. द्युलोकाचा आधार असून स्वर्गासोबत राहून सूर्य स्वर्गाचे पालन करतो. कोणत्या तत्त्वाने कोण पाहतो? हे कोणीही जाणत नाही.'⁸ सायणांनी या ऋचेचे सूर्यविषयक विवेचन दिले आहे.

ऋषी मेध्य काण्व यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 8.58.2 या ऋचेत 'वेगवेगळ्या ठिकाणी पसरलेला तेजस्वी अग्नी मूलतः एकच आहे. विश्वाला प्रकाश देणारा सूर्य आणि उषा हे एकच आहेत. शोभून दिसणारे सर्व एकच झाले आहेत'⁹ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'एकटा सूर्य प्राण्यांच्या कर्मांना प्रेरणा देणारा

⁷ अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ् उत्तानोऽव पद्यते न । कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कुम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ऋ. 4.13.5

⁸ अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मण्डलाभिमानी सूर्यः केनापि बद्धो न क्रियते । अपि चायं सूर्यः न्यन् अवाङ्मुखः सन् केनचित् कथा कथं न अव पद्यते न हिंस्यते । किंचायम् उत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन तिष्ठन् कथा स्वधया केन बलेन याति गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च दिवः द्युलोकस्य स्कुम्भः स्तम्भः समृतः नाकेन समवेतः सूर्यः नाकं स्वर्गं पाति पालयति । को ददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानाति इत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 4.13.5

⁹ एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं वि भ्रात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ ऋ. 8.58.2

असून सर्व जगाच्या समोर प्रवेश करतो. 'सृष्टीमध्ये या देवाने प्रवेश केला' असे तै. उप. 2.6 येथे म्हटले आहे. अशाप्रकारे सूर्य अनेक ठिकाणी सामावलेला आहे. तसेच ऋ. 1.115.1 येथे 'सूर्य चराचराचा आत्मा आहे' असे म्हटले आहे.¹⁰ या ऋचेत सर्वांमध्ये व्यापून राहिला आहे तो एक कोण हे शोधण्याचा केलेला प्रयत्न दिसून येतो. आणि विभिन्न रूपात असलेला अग्नी मुळात एकाच अग्निपासून उत्पन्न झालेला असावा असाही विचार ऋषींनी केलेला दिसतो.

ऋषी आङ्गिरस यांच्या इन्द्रसूक्तात ऋ. 8.70.5 या ऋचेत 'हे वज्रधारी इन्द्रा, शतावधी द्युलोक, पृथ्वी आणि सहस्रावधी सूर्य सुद्धा तुला प्रकाशू शकत नाहीत'¹¹ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'हे इन्द्रा, हजारो किंवा अगणित सूर्यांचा प्रकाश सुद्धा तुला प्रकाशित करू शकणार नाही. कारण कठ उपनिषदात 5.15 येथे म्हटल्या प्रमाणे जेथे आत्म्याचा प्रकाश असतो तेथे सूर्य प्रकाशत नाही.'¹² या ऋचेत इन्द्राची स्तुती करताना आलेल्या वर्णनात 'हजारो सूर्य' असा उत्सुकतादर्शक उल्लेख आला

¹⁰ एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुष्ठु कर्मस्वीरयिता देवः विश्वं सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' तै.उ. 2.6 इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' ऋ. सं. 1.115.1 इति श्रुतेः । ऋ. सा. भा. 8.58.2

¹¹ यद् द्यावं इन्द्र ते शतं शतं भूमिरुत स्युः । न त्वां वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसि ॥ ऋ.

8.70.5; अ.वे. 20.81.1

¹² त्वा त्वां सहस्रं सूर्याः अगणिता अपि सूर्याः न अनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'न तत्र सूर्यो भाति' ।

ऋ. सा. भा. 8.70.5

आहे. तसेच इन्द्राने केलेल्या वृत्रवधाच्या महान कार्यामुळे ऋषींनी इन्द्राची स्तुती केली आहे. या स्तुतीमध्ये द्युलोक, पृथ्वी आणि सूर्याचा प्रकाश असा प्रकाशाचा एक विशिष्ट क्रम लावलेला दिसतो. सूर्याच्या अनंत किरणांमुळे किंवा सूर्याच्या अनेक उपयोगीतेमुळे सूर्याचा उल्लेख हजारो सूर्य असा केला असावा असे दिसते.

अशाच पद्धतीने ऋ. 10.88.18 या ऋचेत ऋषी मूर्धन्वत अथवा वामदेव्य आङ्गिरस यांच्या सूर्यवैश्वानर अग्नि सूक्तात सूर्य किती आहेत असा प्रश्न विचारला आहे. 'हे पितरांनो, अग्नी, सूर्य, उषा आणि जले किती आहेत? आम्ही कवी हे आनंदाने जाणून घेण्यासाठी विचारत आहोत.'¹³ या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'त्याकाळी होणाऱ्या विद्वानांच्या सभा आणि स्पर्धा यातून हा प्रश्न विचारला आहे. सूर्य किती आहेत? याचे उत्तर वालखिल्यसंहितेमध्ये दिले आहे. ते म्हणजे वर आलेल्या ऋ. 8.58.2 या ऋचेतील संदर्भाप्रमाणे 'एकच अग्नितत्त्व आहे'¹⁴ असे आहे.

या ऋचेत द्युलोक, जल आणि पृथ्वी यासोबतच सूर्यही किती आहेत असा प्रश्न ऋषींना पडला आहे. एका ग्रहमालेत एक सूर्य याप्रमाणे ग्रहमाला किती असाव्यात आणि अशा ग्रहमालेसाठी सूर्य किती असावेत असा एक प्रश्न असावा असे येथे वाटते. इन्द्राची

¹³ कत्युग्रयः कति सूर्यासुः कत्युषासुः कत्यु स्विदापः । नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पुच्छामि वः कवयो विद्वाने कम् ॥ ऋ. 10.88.18

¹⁴ उपस्पिजम् उपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते । सूर्याश्च कतिसंख्याकाः, अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि । ऋ. सा. भा. 10.88.18

अतिस्तुती करताना सुद्धा आङ्गिरस ऋषींनी एका सूर्याच्या विचारासोबत केलेला अनेक सूर्याचा विचार येथे दूरदृष्टी दाखवणारा आहे. येथे ऋषींनी विचारलेल्या प्रश्नातून महान आकाशगंगेची किंवा विस्तीर्ण अशा ब्रह्माण्डाची कल्पना येते.

ऋषी इट भार्गव यांच्या ऋ. 10.171 या इन्द्रसूक्तातील चौथ्या ऋचेत 'हे इन्द्रा, सूर्याला पुन्हा पूर्वेकडे आण, जो आता पश्चिमेकडे आहे. हे देवांच्या इच्छेविरुद्ध होईल'¹⁵ असे म्हटले आहे. या ऋचेत ऋषींनी प्रश्नार्थक इच्छा व्यक्त केली आहे हे दिसून येते.

5.2 निरीक्षण

वर उल्लेखित ऋग्वेदातील काही प्रश्न अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाचे तर काही गूढ आहेत. रात्रीच्या अंधकारानंतर सूर्य कोठून येतो? अशा प्रश्नातून सूर्यप्रकाशाची असलेली ओढ दिसते. याला आधार कशाचा आहे? हा खाली पडणार नाही ना? अशा प्रश्नातून सूर्याबद्दल भीती दिसते. सूर्य पृथ्वीच्या कोणकोणत्या भागावर प्रकाश देतो अशा प्रश्नातून प्रकाशदात्या सूर्याबद्दलची जिज्ञासा दिसून येते. आकाशात सूर्य किती? अशा प्रश्नातून ऋषींची चिकित्सक बुद्धी किंवा दूरदृष्टी दिसून येते. ऋषींनी विचारलेल्या प्रकाशविषयक प्रश्नांचा विचार केल्यास असे म्हणता येईल की ऋग्वेदात सूर्याच्या गतिमान प्रकाशाचा अभ्यास हळुहळू विकसित झाला आहे. सूर्यप्रकाशाची उपयुक्तता जाणून आपल्या दैनंदिन जीवनात सूर्याचे स्थान ऋषींनी निश्चित केले आहे.

¹⁵ त्वं त्यमिन्द्र सूर्यं पश्चा सन्तं पुरस्कृधि । देवानां चित्तिरो वशम् ॥ ऋ. 10.171.4

प्रकरण 6. उगवता सूर्य

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात आलेल्या आशयानुसार अन्तरिक्षात नियमितपणे येणारे सूर्य हे एक सत्य असून सूर्यप्रकाशामुळे अनेक कर्मे सहजगत्या होतात असे ऋषींना जाणवले. उगवत्या सूर्याला अनुलक्षून अनेक कर्मांचा प्रारंभ त्यांनी केला आणि उगवणारा सूर्य हा ऋषींच्या जीवनातील एक अविभाज्य घटक बनला. उगवणाऱ्या सूर्याचे ऋषींच्या जीवनात असलेले स्थान आणि महत्त्व याविषयी या प्रकरणात सविस्तर अभ्यास केला आहे.

तेजोमय सूर्याचा उदय होताच अंधकाराचा नाश होतो. जी गोष्ट अंधारात दिसू शकत नाही ती सूर्याच्या प्रकाशात सहज दिसते. त्यामुळे साहजिकच अंधकार हा भयानक आणि त्याविरुद्ध असणारा प्रकाश सुखकारक वाटतो. प्राचीन काळात सद्य परिस्थितीप्रमाणे कोणत्याही सुखसुविधा नव्हत्या. निसर्ग हेच त्या काळातील लोकांचे घर होते. त्यांच्या घरातील दिवा म्हणजे आकाशातील सूर्य आणि रात्री चन्द्र व नक्षत्रे असत. निसर्गाच्या सान्निध्यात जीवन घालवणाऱ्या ऋषींना अंधकाराची कोठेतरी भीती वाटत असावी. आपल्या भोवताली काय आहे हे अंधकारात दिसत नसल्यामुळे त्या गोष्टींविषयी असणारे अज्ञान त्यांच्या मनात असावे. याप्रमाणे अज्ञान हे प्राचीन ऋषींना अंधकाराप्रमाणे वाटले असावे. रात्रीच्या अंधकारानंतर येणारा उषेचा प्रकाश, त्यानंतर होणारा सूर्योदय, सूर्याचा लखव प्रकाश, यामुळे नेत्रांना मिळणारी तेजप्राप्ती या सूर्याच्या उपकारक गुणधर्मांमुळे ऋषींनी सूर्याला देवता या नात्याने स्वीकारले. सूर्याच्या दिनक्रमाप्रमाणे आपला नित्यक्रम

ठेवला. सूर्याच्या दिवसभरातील ऊर्जेपेक्षा विशेषतः सूर्योदयाच्या काळात मिळणारी सूर्याची ऊर्जा शरीरधारणेसही महत्त्वाची आहे हे त्यांनी आपल्या अनुभवाद्वारे जाणले. त्याकाळी ऋषींचा नित्यक्रम सूर्योदयापूर्वी सुरू होऊन सर्व शुभकार्ये सुद्धा पहाटे सुरू होत असत. जसे की ऋग्वेदात ऋषी वामदेव गौतम यांच्या अग्निसूक्तात पुढीलप्रमाणे सूर्योदयाचे वर्णन आले आहे - 'उषादेवीचा प्रकाश पसरल्यामुळे अंधकाराचा नाश झाला असून अन्तरिक्ष तेजाने उजळून निघाले. अशावेळी सूर्य मानवांच्या कृत्यांचे निरीक्षण करत द्युलोकाच्या पर्वतावर आरुढ झाला आहे.'¹ अशा प्रकारच्या आलेल्या वर्णनावरून असे दिसते की वैदिक ऋषींची नित्यकर्मांची सुरुवात उषेच्या पूर्वीपासून होत असे.

नित्य चैतन्य देणारा सूर्यरूपी प्रकाश सर्वांना हवाहवासा वाटतो. प्रकाशरूपी ज्ञानाचा ध्यास प्रत्येक अन्तरात्म्याला असतो. याप्रमाणे दिवस व रात्र यांच्या अभ्यासावरून प्रकाशाच्या अवस्थेचा अभ्यास ऋषींनी केला. सूर्यप्रकाशाची प्रत्येक अवस्था त्यांनी समजावून घेतली. या सर्व अवस्थांपैकी उगवणाऱ्या आणि नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचा प्रकाश त्यांना धार्मिक कार्ये आणि आरोग्यासाठी अधिक महत्त्वाचा वाटला. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्यप्रकाशामधील पोषकतत्त्वे, शरीराला मिळणारी प्रेरणा, विषकारक घटकांचा नायनाट, वनस्पतीत होणारी अन्ननिर्मिती, शरीरात स्फुरणारे चैतन्य, विविध आजारांवर औषधोपचार इ. गोष्टींसाठी उगवलेल्या सूर्याची ऊर्जा खूप उपयोगी आहे अशा

¹ नेशत्तमो दुर्धितं रोचत द्यौरुद्देव्या उषसो भानुरर्त । आ सूर्यो बृहस्पतिष्ठदज्रा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् । ऋ. 4.1.17

प्रकारची वर्णने वेदांमध्ये आली आहेत. धार्मिक कार्ये उदा. यज्ञकर्म, जप, तप, अग्निहोत्र, प्रातरनुवाक्, शस्त्रपठण हे कार्य उगवत्या सूर्याला उद्देशून केले जात असत. अप्रत्यक्षरीत्या शरीर व मन घडविणारे संस्कार उगवलेल्या सूर्याला अनुलक्षून केले जात असत. आजच्या विज्ञानाप्रमाणे आपण जाणतोच की सजीवांच्या आरोग्यासाठी लागणाऱ्या पौष्टिक घटकांमध्ये उदा. शुद्ध प्राणवायूचा पुरवठा सूर्योदयाच्या वेळेत मोठ्या प्रमाणावर पुरवला जातो. पृथ्वीवासीयांना सूर्याचे घडणारे प्रथम दर्शन म्हणजे सूर्योदय होय. या सूर्योदयाचे वर्णन आणि सूर्योदयाचे महत्त्व ऋषींनी खालील प्रमाणे विशद केले आहे.

6.1 उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

6.1.1 ऋग्वेदात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीप्रमाणे ऋग्वेदात 1.50; 1.115; 10.37; 10.158; 10.170; 10.189 ही सहा संपूर्ण सूर्यसूक्ते सूर्याला उद्देशून आली आहेत. तसेच इतर सूक्तांमध्ये सुद्धा सूर्याला उद्देशून काही ऋचा आलेल्या आहेत. त्यांचे वर्णन, महत्त्व, विवेचन आणि इतर मुद्द्यांची चर्चा या प्रबन्धातील प्रकरणांच्या विषयांप्रमाणे केली आहे. तसेच ऋग्वेदमण्डल आणि सूक्तांच्या अनुक्रमांकानुसार येथे त्यांचा विचार केला आहे.

ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांचे ऋ. 1.50 हे सूर्यसूक्त असून या सूक्तात तेरा ऋचा आहेत. या सूर्यसूक्तातील काही ऋचांमध्ये ऋषींनी सूर्याच्या आगमनाचे सुंदर वर्णन केले आहे. 'सर्व जाणणाऱ्या सूर्याचे दर्शन सर्वांना घडविण्यासाठी सूर्याचे प्रकाशकिरण त्याला घेऊन येत

आहेत'² असे पहिल्या ऋचेत उगवत असलेल्या सूर्याचे वर्णन आले आहे. ह. दा. वेलणकर यांनी आपल्या ऋक्सूक्तशती (वेलणकर, 1972:109) येथे 1.50.1 या ऋचेच्या संदर्भात असे म्हटले आहे - The early rays of the sun are conceived both as his banners and horses.

या सूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत 'विश्वाला प्रकाश देणाऱ्या सूर्याचा उदय झाल्याबरोबर नक्षत्रे आणि रात्र तस्कराप्रमाणे पलायन करतात'³ असे म्हटले आहे. दिवसभरात सूर्याने उत्सर्जित केलेली ऊर्जा चन्द्र आणि नक्षत्रे ग्रहण करतात. रात्रीच्या वेळी चन्द्र आणि नक्षत्रे सूर्याकडून ग्रहण केलेल्या ऊर्जेद्वारे म्हणजे आपल्या संचयित तेजाने चमकतात. परंतु सूर्य उगवताच त्यांच्या तेजाचा प्रभाव कमी होतो. अशाप्रकारे या ऋचेत अंधकाराच्या नंतर येणाऱ्या सूर्याच्या प्रकाशकिरणांचे सामर्थ्य दर्शविले आहे. या सूक्तातील तिसऱ्या ऋचेत 'सूर्याचे अग्निप्रमाणे असलेले तेजस्वी प्रकाशकिरण लोकांना हळुहळू दृष्टीस पडतात'⁴ असे म्हटले

² उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दुशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ऋ. 1.50.1 शौ. अ. वे. 13.2.16; 20.47.13; पै. अ. वे. 18.22.1; सा. वे. 1.31; तै. सं. 1.2.8.2; 4.43.1; 2.3.8.2; 4.14.4; 6.1.11.4; मै. सं. 1.3.37; 1.43.6; का. सं. 4.9; 11.1; 30.5; वा. सं. 7.41; 8.41; 33.31; ऐ. ब्रा. 4.9.10; श. ब्रा. 5.12; अ. ब्रा. 12; आश्व. श्रौ. 6.5.18; शा.श्रौ. 9.20.21; वै. श्रौ. 33.5; 39.16; आ. श्रौ. 10.27.10; 19.23.4; 21.21.7; मा. श्रौ. 2.4.5.4; 7.2.5; निरु. 7.20; 12.15

³ अप तु ये तावो यथा नक्षत्रा यन्त्युत्तुभिः । सूर्याय विश्वचक्षसे ॥ ऋ. 1.50.2; शौ. अ. वे. 13.2.17; 20.47.14; पै. अ. वे. 18.22.2

⁴ अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजन्तो अग्रयो यथा ॥ ऋ. 1.50.3; शौ. अ. वे. 13.2.18; 20.47.15; पै. अ. वे. 18.22.2

आहे. या ऋचेत सूर्यकिरणांची पृथ्वीसमोर येण्याची गती दर्शविली आहे. सूर्य उगवल्यानंतर त्याचे किरण येतात. अग्नी प्रकाश देतो त्याप्रमाणे सूर्याचे किरण प्रकाश आणि ऊब देत अंधकार नाहीसा करतात. म्हणून येथे सूर्याच्या किरणांना अग्निप्रमाणे आहेत असे म्हटले आहे. ‘जलद जाणारा, विश्वाला दिसणारा, प्रकाशाचा निर्माता किंवा ज्योतीच्या रूपात असणारा सूर्य संपूर्ण विश्व प्रकाशित करतो’⁵ असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘तरणि म्हणजे जलद जाणारा सूर्य असून त्याच्याप्रमाणे कोणीही एवढे अंतर दूर जाऊ शकत नाही. स्मृतीत म्हटल्याप्रमाणे हजार किंवा दोन हजार योजने अंतर सूर्य एका क्षणार्धात पार पाडतो किंवा स्मृतीत म्हटल्याप्रमाणे आरोग्याची इच्छा सूर्याकडून करावी. सूर्य सर्व विश्वातील प्राण्यांसाठी दर्शनीय आहे. आदित्याच्या दर्शनामुळे वाईट लोकांच्या दर्शनाचे पाप लागत नाही. सूर्य हा प्रकाशाचा कर्ता आहे. सूर्य वस्तु प्रकाशित करतो. चन्द्र इत्यादींना रात्री प्रकाशित करतो. अमावास्येच्या रात्री सूर्याचे किरण चन्द्रबिम्बात परावर्तित होतात. त्यामुळे अंधकाराचे निवारण होते. जसे दारावर लावलेल्या दर्पणात सूर्याचे किरण पडल्यामुळे घरातील अंधकार नाहीसा होतो.’⁶ या पुढील पाचव्या ऋचेत ‘हे सूर्या, सर्व विश्वाला दर्शन

⁵ तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचुनम् ॥ ऋ. 1.50.4; शौ. अ. वे. 13.2.19; 20.47.16; पै. अ. वे. 18.22.4; अ. सं. 5.9; वा. सं. 33.36; तै. सं. 1.4.31.1; मै. सं. 4.10.6; 1.58.12; 4.12.4; का. सं. 10.13; तै. आ. 3.16.1; महा. ना. उप. 20.7; आश्व. श्रौ. 9.8.3; शां. श्रौ. 3.18.6; आप. श्रौ. 16.12.1; 12.50.10

⁶ तरणिः तरिता अन्येन गन्तुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्ता । तथा च स्मार्यते - योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु ते’ इति । यद्वा । उपासकानां रोगात् तारयितासि ।

देण्यासाठी तू देव, मनुष्य आणि द्युलोक यांच्या समोर उगवतोस'⁷ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याचा उदय सर्वांसाठी आहे. उगवत्या सूर्याचे वर्णन करणाऱ्या या ऋचेतील आशयावरून सर्वांना दिसणारे सूर्याचे आधिभौतिक स्वरूप लक्षात येते.

ऋ. 1.50 या सूर्यसूक्तात सूर्योदयाच्या वेळी सूर्याला त्याचे किरण घेऊन येतात असे म्हटले आहे. अंधकाराच्या नंतर नुकत्याच आणि संपूर्ण उगवलेल्या सूर्याला ध्वज असे म्हटले आहे. सूर्योदय याचा अर्थ रात्रीनंतर निसर्गात ठळकपणे होणारा बदल होय. अर्थातच सूर्याच्या तेजामुळे रात्र आणि नक्षत्रे दिसनाशी होतात. यावरून सूर्याची शक्ती त्याच्या प्रकाशकिरणात आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून सूर्याला त्याचे किरण वाहून आणतात असे म्हटले असावे.⁸ तसेच या सूक्तातील ऋ. 1.50.11-13 या ऋचांमध्ये हृदयरोग आणि हरिमाण हे रोग बरे व्हावेत यासाठी सूर्याला प्रार्थना केलेली आहे. ऋषी आगस्त्य मैत्रावरुणि यांच्या 1.191.8; 9 या ऋचांमध्ये सूर्योदयाच्या वेळी सूर्याला उद्देशून विषपरिहाराची प्रार्थना

“आरोग्यं भास्करादिच्छेत्” इति स्मरणात् । तथा । विश्वदर्शतः विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चण्डालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चन्द्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ हि अम्मयेषु चन्द्रादिविम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः सन्तोऽन्धकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्यदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । ऋ. सा. भा. 1.50.4

⁷ प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ् दुर्देषि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दुशे ॥ ऋ.1.50.5; शौ. अ. वे.13.2.20; 20.47.17; पै. अ. वे. 18.22.5

⁸ या प्रबन्धातील ‘सूर्याचे किरण’ या प्रकरणात या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.

केलेली आहे.⁹ यावरून असे म्हणता येईल की सूर्योदयाच्या वेळेत असणारा प्रकाश रोगजन्तूविरुद्ध लढा देण्यासाठी आवश्यक शक्ती प्रदान करतो. तसेच अशा सूर्योदयाच्या वेळेतील कोवळ्या किरणांचा नित्य लाभ घेतला असता शरीराला आरोग्य प्राप्त होते असे या वेळेचे महत्त्व आहे.

ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांच्या ऋ. 1.113.16 या ऋचेत 'पृथ्वीवरील सर्व लोकांनो जागृत व्हा. प्रेरक, जीवरूपी आणि तेजोमयी उषेच्या आगमनाने अंधकार दूर जात आहे. उषा सूर्याच्या येण्याचा मार्ग खुला करत आहे. अशा या काळात आयुष्याची वाढ होते'¹⁰ असे म्हटले आहे. या ऋचेत उषेनंतर सूर्योदयाला सुरुवात होते आणि ही वेळ आयुष्य वाढवणारी आहे असे वर्णन आले आहे.

ऋ. 1.115 हे ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांचे सूर्यसूक्त आहे. या सूर्यसूक्तात त्रिष्टुभ् छन्दातील सहा ऋचा आल्या असून या संपूर्ण सूक्तात उगवत्या सूर्याचे महत्त्व विशद केले आहे. पहिल्या ऋचेत 'देवांचे सुंदर मुख, मित्र, वरुण व अग्नी यांचा नेत्ररूप आणि चराचर प्राण्यांचा आत्मा असलेल्या सूर्याने उगवताच स्वतःच्या तेजाने द्युलोक, पृथ्वी आणि

⁹ या ऋचांमध्ये आलेल्या हृदयरोग आणि हरिमाण या रोगांचा स्वतंत्र आणि विस्तृत अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्य आणि रोगनिवारण' या प्रकरणात केला आहे.

¹⁰ उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति । आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ऋ. 1.113.16

अन्तरिक्षाला व्यापून टाकले'¹¹ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे - 'अनीकं म्हणजे समूहरूपात असणारे आश्चर्यकारक असे सूर्याचे मण्डल आहे. सूर्य मित्र, वरुण आणि अग्नी यांचा नेत्र म्हणजे प्रकाशक किंवा डोळा आहे किंवा उदय झाल्यावर द्युलोक, पृथ्वी आणि अन्तरिक्ष सूर्य स्वतःच्या तेजाने भारून टाकतो. सूर्य सर्वांच्या अन्तर्गत असलेला प्रेरक आत्मा आहे आणि जगातील सर्व सजीव आणि निर्जीवांचा तो स्वरूपभूत आत्मा आहे किंवा सर्व स्थावर आणि जंगम अशा प्राणिमात्रांचा जीवात्मा आहे. सूर्य उगवल्यावर रात्रीच्या वेळी मृतवत् असणारे सर्व जग पुन्हा चेतनामय होते.'¹² सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात उगवत्या सूर्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना ते. आ.1.14.1 येथील हे उद्धरण दिले आहे. 'यौऽसौ त्रुपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां

¹¹ चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्स्तुस्थुषश्च ॥ ऋ.1.115.1; शौ. अ. वे. 13.2.35; पै. अ. वे. 18.24.2; तै. सं. 2.5.12.14; मै. सं.1.3.37; का. सं. 4.9

¹² देवानाम् दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम् देवजनानामेव वा । अनीकं समूहरूपं, चित्रम् आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलं, उदगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशम् । मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च तदुपलक्षितां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च । द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् च । आप्रा । स्वकीयेन तेजसा । आ समन्तात् अपूरयत् । सूर्य अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा । जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं । सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । ऋ. सा. भा. 1.115.1

प्राणानादायोदेति ।’ याचा अर्थ असा आहे ‘सूर्य जेव्हा उगवतो तेव्हा सर्व प्राणिमात्रांना प्राण प्रदान करून उगवतो. या ऋचेत सूर्य आपल्या प्रकाशाने सृष्टीतील चराचरांना व्यापतो म्हणून सूर्याला चराचरांचा आत्मा असे संबोधले आहे. सूर्याचे सर्व देवांशी आणि पृथ्वीवरील स्थावर आणि जंगम वस्तूंशी असणारे ऊर्जेचे नाते सांगितले आहे. हे नाते सूर्याच्या प्रकाशाशी जोडले गेले आहे. सूर्यप्रकाशात असणाऱ्या ऊर्जेमुळे द्युलोक, पृथ्वी आणि अन्तरिक्षात तेज पसरवणारे सूर्याचे हे एक तेजाळ आणि विस्तृतरूप येथे दर्शविले आहे. सूर्याचा प्रकाश सर्व सृष्टीमध्ये आपल्या ऊर्जेद्वारे भरून राहिला आहे म्हणजे सूर्याचे तेज सर्व चराचरांमध्ये आहे. म्हणून सूर्याला देवांचे मुख आणि जगतातील स्थावर आणि जंगमातील आत्मा आहे असे म्हटले असावे. दुसरे असे की सूर्याच्या प्रकाशामुळे अंधकार नष्ट होतो. प्रकाशाचे साम्राज्य स्थापन करत सूर्याचे किरण सृष्टीला स्पर्श करतात. अंधकारानंतर प्रथम दिसणाऱ्या सूर्याच्या रूपाला म्हणजे उगवणाऱ्या सूर्याला ऋग्वेदात ऋषींनी सुंदर आणि देवांच्या मुखाप्रमाणे आहे असे म्हटले आहे. शौ. अ. वे. 12.2.20 या मन्त्रात सुद्धा सूर्याला देवांचे मुख म्हटले आहे. कारण प्रथमदर्शनी एखाद्याचे दर्शन होते तेव्हा त्याचे मुखदर्शन आधी होते. याप्रमाणे सूर्योदय झाल्यावर पाठोपाठ सुरू होणाऱ्या यज्ञ आहुतींमुळे देवही मनुष्याला सामोरे येतात. म्हणून सूर्याला देवतांचे मुख म्हटले असावे. सूर्याच्या मार्फत देव सृष्टीवर नियंत्रण ठेवतात. थोडक्यात देवांचे मुख किंवा देवांचे नेत्र या ऋषींनी केलेल्या कल्पनेवरून एकमेव असा प्रचंड प्रकाशरूपी ऊर्जेचा स्रोत सूर्य आपल्या नजरे समोर उभा राहतो.

या सूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत ‘तरुण स्त्रीचा पाठलाग करणाऱ्या पुरुषाप्रमाणे सूर्य उषादेवीच्या पाठोपाठ उदयास येत आहे. अशावेळी कल्याणप्राप्तीसाठी माणसे सूर्याला

उद्देशून कर्माचा विस्तार करतात'¹³ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याचा उदय होताच सृष्टीमध्ये कर्माचा प्रसार होतो म्हणजे सूर्याचा प्रकाश उद्योगाला चालना देतो असे म्हटले आहे. उदा. देवकार्यार्थ पती आणि पत्नी मिळून अग्निहोत्रादिक कार्ये पूर्ण करतात किंवा शेतकरी आपल्या कुटुंबासहित शेतीविषयक कार्ये करतात किंवा पतिपत्नी मिळून अनेक कार्ये करतात. थोडक्यात सूर्योदय होताच एकानंतर एक केल्या जाणाऱ्या विविध कर्मांची मालिका चालू होते किंवा धार्मिक कार्ये आणि शेतकऱ्यांची शेतीविषयक कार्ये सूर्योदय होताच सुरू होतात.

या सूक्तातील तिसऱ्या ऋचेत 'सूर्याचे किरणरूपी अश्व क्रमाने पृथ्वीवर येत आहेत. हे किरण द्युलोकाच्या वरच्या भागातून वाकून येणारे असून द्युलोक आणि पृथ्वीला आपल्या प्रकाशाने व्यापतात'¹⁴ असे म्हटले आहे. ह. दा. वेलणकर यांनी ऋक्सूक्तशती (वेलणकर, 1972:114) येथे या ऋचेत आलेल्या 'एतग्वा' या शब्दाचा अर्थ étagva (éta√gā) swiftly advancing असा दिला आहे आणि वाकून येणाऱ्या किरणांबद्दल असे म्हटले आहे - Their raising of the fore feet for galloping is here poetically conceived as their respectful bow.

या ऋचेत सूर्य पृथ्वीवर आपला प्रकाश क्रमाक्रमाने वाढवत नेतो याचे वर्णन आले आहे. सूर्योदयानंतर सूर्याच्या प्रकाशातील तेज वाढत जाते. यावरून सूर्याच्या प्रकाशकिरणांचा

¹³ सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् । यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ ऋ. 1.115.2

¹⁴ भद्रा अश्वा ह्रितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सुद्यः ॥ ऋ. 1.115.3

रंग सुंदर होतो. येथे सूर्य सोनेरी वर्णाप्रमाणे किंवा पिवळ्या रंगाच्या प्रकाशकिरणांनी सर्व व्यापतो. अश्व जलद धावताना आपले समोरचे पाय वाकवतो. येथे सूर्याच्या किरणांना सूर्याचे अश्व मानले आहे आणि हे किरण नम्र होऊन पृथ्वीवर येतात अशी कल्पना केलेली आहे. अश्वाना धावताना पुढचे पाय वाकवल्यामुळे अधिक शक्ती प्राप्त होते आणि ते जलद धावू शकतात त्याप्रमाणे सूर्याचे किरण खाली वाकून येतात आणि जलद पृथ्वीवर पोहचतात असा ऋषींचा विचार आहे असे येथे वाटते. येथे अश्व या शब्दाद्वारे सूर्याच्या किरणांमधील पृथ्वीवर येण्याची गती, प्रकाश ऊर्जा, क्रियेतील सातत्य आणि प्रकाश ऊर्जेचे व्यापकत्व प्रतीत होते.

यापुढील चौथ्या ऋचेत 'कष्ट करणाऱ्या प्राणिमात्रांना विश्रांती देण्यासाठी सूर्य आपले अश्वरूपी किरण आवरून घेतो त्याचक्षणी रात्र आपले पटल विश्वावर पसरवते. ही सूर्याची महानता आहे'¹⁵ असे म्हटले आहे. या ऋचेत ज्याप्रमाणे सूर्य प्रचंड शक्तीसह उगवतो त्याप्रमाणे मावळताना आपले शक्तिशाली किरण परत घेतो असे वर्णन आले आहे. सजीवांची क्रियाशीलता गतिमान अशा सूर्याच्या प्रकाशाशी म्हणजे सूर्याच्या ऊर्जेशी संबन्धित आहे आणि सूर्यप्रकाशाच्या अनुपस्थितीत सजीवांची गती थांबते. सूर्याच्या ऊर्जेचा संचार आणि प्राणिमात्रांची कार्य करण्याची क्षमता या एकमेकांशी निगडित आहेत. येथे सूर्याची ऊर्जा प्राणिमात्रांसाठी कार्यप्रवणता सिद्ध करते. सूर्यास्तानंतर आणि सूर्य पुन्हा आकाशात प्रकट होईपर्यंत रात्र आपले कार्य चालू ठेवते याचा अर्थ कष्ट करणाऱ्या प्राण्यांना विश्रांती मिळते. सूर्याच्या ऊर्जेशिवाय शरीराला थकवा येतो. हा थकवा रात्रीच्या विश्रांती

¹⁵ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्मद्वित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जंभार । युदेदयुक्तं ह्यरितः सुधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ऋ. 1.115.4

नंतर दूर होतो. कारण शरीरात चैतन्य निर्माण करणारा सूर्य आकाशात पुन्हा अवतीर्ण होतो असे येथे दिसते.

अशाच पद्धतीने या सूक्तातील पाचव्या ऋचेत 'मित्र आणि वरुणाला दिसण्यासाठी सूर्य द्युलोकात प्रकट होतो. सूर्य उगवताच दिवसा जगाला व्यापणारे सामर्थ्यशाली अश्व तेजोमय प्रकाश पसरवतात आणि सूर्य मावळताच रात्री हे किरण कृष्णरूप धारण करतात'¹⁶ असे म्हटले आहे. सायणाच्या मते 'मित्र आणि वरुणाच्या अधीन असलेले हे जग प्रकाशमान करण्यासाठी नभामध्ये सूर्य येतो. सवितृच्या रूपाने सर्वांचा प्रेरक सूर्य प्रकाशरूपी तेज देतो. या सूर्याचे रसादी हरण करणारे किरण किंवा हरित वर्णाचे अश्व आहेत.'¹⁷ या ऋचेत सूर्य दोन रूपांमध्ये सर्वासमोर दाखल होतो म्हणजे सूर्याच्या प्रकाशामुळे होणाऱ्या दिवस रात्रीचे महत्त्व येथे सांगितले आहे. या ऋचेतून सूर्याच्या नियमित कर्तव्याचे म्हणजे ऋतुपालनाचे दर्शन घडते. सूर्याचा प्रवास अखंड आहे. सूर्याचे घोडे दोन रूपे धारण करतात म्हणजे सूर्याच्या प्रकाशाचे सृष्टीवर असलेले सातत्य आणि कार्यशीलता दिसते.

¹⁶ तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्गुह्यस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥ ऋ.1.115.5

¹⁷ तत् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिमुख्येन आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति । अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः अश्वा वा । ऋ. सा. भा. 1.115.5

या सूक्तातील सहाव्या ऋचेत 'हे मित्र, वरुण, अदिती, समुद्र, पृथ्वी, द्युलोक आदी देवांनो या सूर्योदयाच्यावेळी आम्हाला पाप आणि संकटापासून मुक्त करा'¹⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'प्रकाशमान असे सूर्यकिरण सूर्योदयाच्या काळात सर्वत्र पसरतात. आपल्याला पापांपासून दूर करतात. मित्र हा मरणापासून तारणारा दिवसाभिमाना देव आहे. वरुण अनिष्टांचे निवारण करणारा रात्र्याभिमाना देव आहे. अदिती ही अखंड आणि देवांची माता आहे. सिन्धु म्हणजे वाहणाऱ्या पाण्याची देवता आहे. भूलोकाची अधिष्ठात्री पृथ्वी आणि द्युलोक इत्यादी देवतांचा समूह आमचे रक्षण करो.'¹⁹ या ऋचेत सूर्योदय निष्पापत्वाची खात्री पटवून देणारा आहे असे ऋषींना वाटते. सूर्य उगवताच सर्वांच्या समोर येतो. सूर्य आपल्या प्रकाशाद्वारे सर्व पाहतो म्हणजे सूर्याच्या प्रकाशरूपी नेत्राने इतर देव मानवांच्या कार्यावर लक्ष ठेवतात असे ऋषींना वाटते. म्हणून या ऋचेत सूर्योदयाच्या वेळेत इतर देवतांना पापांपासून मुक्त करण्याची विनंती केली आहे. थोडक्यात येथे ऋषींनी सूर्याला साक्षी मानले आहे असे दिसते. दुसरे असे की या वेळेत सूर्याच्या प्रकाशामुळे निसर्गात ऊर्जेचा संचार सुरू होतो. सर्व प्राणिमात्रांमध्ये

¹⁸ अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवृद्धात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः

पृथिवी उत द्यौः ॥ ऋ. 1.115.6

¹⁹ हे देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निः पिपृत निष्कृष्य पालयत । मित्रः प्रमीतेस्त्रायक अहरभिमाना देवः । वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमाना देवता । अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता । सिन्धुः स्यन्दनशीलोदकाभिमानिनी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री । द्यौः द्युलोकस्य उतशब्दः समुच्चये । ऋ. सा. भा. 1.115.6

विशेषत्वाने चैतन्य आणि स्फूर्ती येते. मन इतर विकारांपासून दूर राहते. म्हणून ऋषी निष्पाप असण्यासाठी या शुद्ध वेळेत प्रार्थना करत आहेत असे वाटते.

ऋ. 1.146.4 या ऋचेत 'बुद्धिमान आणि कवी लोक अग्नीचे अनेक प्रकारे संरक्षण करीत त्याला यज्ञवेदीच्या अक्षय्य स्थानी नेऊन पोहचवतात. या पुण्यकारक कार्यामुळे जलधारा वाहू लागतात आणि मनुष्यांचे नेतृत्व करत सूर्य आकाशात प्रकट होतो'²⁰ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या संदर्भात सायणाच्या मते 'सूर्य हा सर्वांना प्रेरणा देणारा एक अग्नी आहे. सूर्य लोकांचे नेतृत्व करत त्यांचा अनुग्रह प्राप्त करत सर्वासमोर उदयास येतो.'²¹ अशाप्रकारे या ऋचेच्या आशयात सूर्योदयापूर्वी कर्माचा आरंभ होतो असे दिसते. तसेच नित्यकर्माची योग्य दिशेने आणि योग्यवेळी केलेली सुरुवात म्हणजे सूर्याचा उदय आहे असे वाटते.

ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या ऋ.1.157 या अश्विनसूक्तातील पहिल्या ऋचेत 'अग्नी जागृत झाला असून सूर्य पृथ्वी या लोकावर उगवत आहे. महान तेजस्वी आल्हाददायक उषा स्वतःच्या तेजाने प्रकाशमान झाली आहे. अश्विन आपला रथ सज्ज करीत आहेत.

²⁰ धीरांसः पुदं कुवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुर्यम् । सिषांसन्तुः पर्यपश्यन्तु सिन्धुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥ ऋ.1.146.4

²¹ सूर्यः सर्वस्य प्रसविता अयमग्निः एवं कुर्वद्भ्यः नृभ्यो नेतृभ्यः आविः तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ।

सवितृच्या प्रेरणेने सर्व प्राणिजात आपाआपल्या कामासाठी प्रवृत्त झाली आहेत'²² असे म्हटले आहे. या ऋचेत उषा म्हणजे सूर्य उगवण्यापूर्वीचा प्रकाश होय. येथे अग्नी, उषा, सूर्य, अश्विन, सवितृ या देवतांचे वर्णन आले आहे. प्रातःकाळात आगमन करणाऱ्या आणि क्रमाने येणाऱ्या या देवता प्रकाशाशी संबन्धित आहेत असे दिसते. सूर्योदय होताच मानवांच्या कार्याची रेलचेल सुरू होते. सूर्य उगवण्यापूर्वी उषेच्या आगमनाने अंधकार नष्ट होण्यास सुरुवात होते. सूर्य उगवण्यास पूर्व दिशेपासून सुरुवात होते. ही सुरुवात म्हणजे उषेचा लालसर तेजस्वी प्रकाश आहे. या उषेच्या तेजातून सूर्य उगवतो. उषेचे आगमन म्हणजे ऋषींच्या मते पृथ्वीवर अग्नीची झालेली सुरुवात आहे. सूर्योदयानंतर सूर्याच्या तेजात वाढ होते. सवितृचे प्रेरक तेज सृष्टीवर पसरते यालाच ऋषी तेजात झालेली वाढ म्हणत आहेत. म्हणून या ऋचेत आलेले सूर्योदयाचे वर्णन सर्वांच्या कर्मांना गती देणारे आहे. कर्मांची गती वाढवणाऱ्या या तेजाकडे म्हणजे सवितृ या तेजरूपी देवतेकडे, बुद्धीचा विकास होण्यासाठी किंवा आपल्या बुद्धीला सत्कर्माकडे प्रेरित करण्यासाठी सूर्योदयाच्यावेळी ऋ. 3.62.10 ही ऋचा म्हटली जाते. ही ऋचा गायत्री छन्दात्मक आहे. हा गायत्रीमन्त्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'हे देव सविता, तुझ्या श्रेष्ठ तेजाची आम्ही उपासना करतो. तुझ्याप्रमाणे आम्ही तेजोमय बुद्धी आणि परम तेज धारण करावे'²³ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सूर्याच्या तेजाला उद्देशून म्हटल्या जाणाऱ्या या ऋचेचा विनियोग अनेक

²² अबोधयग्निर्ज्म उदेति सूर्यो व्युषाश्चन्द्रा मृद्वावो अर्चिषा । आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीद्वेवः

सविता जगत्पृथक् ॥ ऋ.1.157.1

²³ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ऋ. 3.62.10

धार्मिक कार्यात केलेला दिसतो जसे की संध्योपासना, उपनयन संस्कार इत्यादी. मात्र ऋग्वेदकाळात सूर्य आणि सूर्याचे प्रेरक तेज म्हणजे सवितृ या दोन्ही रूपांची स्वतंत्र देवता म्हणून स्तुती आणि वर्णने आहेत. हा फरक नंतरच्या काळात लुप्त होत गेला असे दिसते.

ऋषी सदापृण आत्रेय यांच्या विश्वेदेवसूक्तात ऋ. 5.45.9 आणि ऋ. 5.45.10 या ऋचांमध्ये 'सूर्य अश्वांसोबत उदयास येतो'²⁴ अशाप्रकारे सूर्योदयाचे वर्णन आले आहे.

ऋषी सत्यश्रवस् आत्रेय यांच्या उषासूक्तातील ऋ. 5.79.8 या ऋचेत 'तेजस्वी ज्योतीसह येणारी हे द्युलोक कन्ये उषे, या सुंदर पहाटे आमच्या अश्व आणि गायींना समृद्धीने परिपूर्ण कर'²⁵ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'द्युलोकाची कन्या असलेल्या हे उषे, सूर्याच्या किरणांसह तसेच अग्नीच्या तेजासह गाईप्रमाणे अन्न आमच्यासाठी वाहून आण.'²⁶ या ऋचेत सायणांनी 'इष' या शब्दाचा अर्थ अन्न असा केला आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या सूक्तातील ऋ. 7.60.1 या सूर्याला उद्देशून आलेल्या ऋचेत 'हे अर्यमन् आणि अदितिरूपातील स्तोत्राने प्रसन्न होणाऱ्या उगवत्या सूर्या, तू आम्हास

²⁴ या ऋचांचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याचे किरण' या प्रकरणात केला आहे.

²⁵ उत नो गोमतीरिष आ वह्ना दुहितर्दिवः । साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वंसूनुते ॥ ऋ. 5.79.8

²⁶ उत अपि च नः अस्मभ्यम् गोमतीः गोभिरूपेतानि इषः अन्नानि आ वह्ना आनय हे दिवः दुहितः उषः । कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निर्मलैः अर्चिभिः अग्निस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 5.79.8

आपले मान. तसे झाल्यास मित्रावरुणांना आमच्या निष्पापत्वाची खात्री पटेल'²⁷ असे म्हटले आहे. या ऋचेत ऋषींना स्वतः निष्पाप असावे असे वाटते. आणि सूर्याने आमच्या निष्पापत्वाची खात्री मित्रावरुणांना पटवावी असे म्हटले आहे. मित्र आणि वरुणाप्रमाणे सूर्य ऋताशी संबन्धित आहे. ऋषींद्वारे मनातील भावना सूर्याजवळ प्रार्थनेच्या रूपात बोलल्या जात आहेत. अशापद्धतीने या ऋचेत पापरहित असणे यावर भर दिलेला दिसतो. तसेच येथे उगवत्या सूर्याला उद्देशून केलेल्या प्रार्थनेमध्ये इतर देवतांची स्तुती आली आहे आणि प्रातःकाळात येणाऱ्या इतर देवता जसे की मित्र, वरुण, अर्यमन् आणि अदिती या देवतांची कृपा ऋषींना महत्त्वाची वाटते. तसेच या ऋचेच्या आपल्या भाष्यात सायणांनी सूर्योदयाच्या काळाला अनुष्ठानकाळ असे म्हटले आहे. ऋ. 7.60 या सूक्तातील 2; 3; 4 या पुढील तीन ऋचा मित्रावरुणांना उद्देशून आल्या असून या ऋचांमध्ये उगवणाऱ्या सूर्याचे वर्णन आले आहे. 'हे मित्रावरुणांनो, हा सूर्य मनुष्यांना दिसणारा, सर्व स्थावर आणि जंगमाचा पालनकर्ता असून मनुष्यांच्या ठिकाणी असणारी सत्कृत्ये आणि दुष्कृत्ये पाहत द्युलोक आणि पृथ्वीला अभिलक्षून उदयास येत आहे'²⁸ असे दुसऱ्या या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेत उगवता सूर्य मानवांना कर्मप्रवृत्त करतो आणि आपआपल्या कार्यांना गती मिळवून देतो. सूर्य मानवांच्या कार्यांचे निरीक्षण करतो याचा अर्थ आकाशात सूर्यप्रकाश असेपर्यंत प्राणी योग्य प्रकारे पाहू शकतात. ऋषींनी सूर्याला निरीक्षक मानले आहे कारण

²⁷ यद्वद्य सूर्य ब्रवोऽनां गा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् । वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्पुनन्तः ॥

ऋ. 7.60.1; मै. सं. 4.12.4

²⁸ एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् । विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ ऋ. 7.60.2

त्यांच्या मते येथे सूर्याची प्रकाश देणारी महान ऊर्जादायी शक्ती महत्त्वाची आहे. अशाप्रकारे आपल्या ऊर्जेद्वारे स्थावर आणि जंगमाच्या पालनकर्त्या सूर्याला मानवीय रूप बहाल करण्यात आले आहे असे दिसते.

ऋ. 7.60.3 या ऋचेत 'मित्र आणि वरुणाने नियंत्रित केलेला सूर्य उगवताच गोनिरीक्षक पशुपालाप्रमाणे मनुष्य आणि प्राणिसृष्टीवर लक्ष ठेवतो'²⁹ असे म्हटले आहे. ऋ. 7.60.4 या ऋचेत 'सूर्याचा मार्ग सिद्ध करणाऱ्या, गोड अन्नाचा हवी दिलेल्या, समान प्रीती असलेल्या हे अर्यमन्, मित्र आणि वरुण आदित्यांनो तुमच्या प्रेरणेने आकाशात तेजस्वी सूर्य उदयास आला आहे'³⁰ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याला प्रकाशमान होण्यासाठी मित्र, वरुण आणि अर्यमन् प्रेरणा देतात असे वर्णन आले आहे.

वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या मित्रावरुणसूक्तातील ऋ. 7.61.1 या ऋचेमध्ये 'हे मित्रावरुणांनो, नेत्रांना तेज देणारा, सुंदर मुख असलेला, सर्व प्राणिमात्रांचे निरीक्षण करणारा, सर्व जाणणारा, मर्त्य जीवांना कर्म प्रवृत्त करणारा सूर्य उगवत आहे'³¹ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्य उगवत असतानाचे वर्णन आले आहे. सूर्य उगवत असताना तेजाचे प्रसारण करतो आणि तेजानेच प्राणिमात्रांचे निरीक्षण करतो. या निरीक्षणातून

²⁹ या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याचे किरण' या प्रकरणात केला आहे.

³⁰ उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः । यस्मां आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सृजोषां ॥ ऋ. 7.60.4

³¹ उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरेति सूर्यस्तत्तुवान् । अग्नि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मृत्युं मर्त्येष्वाम चिकेत ॥ ऋ. 7.61.1

सूर्याला प्राणिमात्रांच्या मनातील बरे वाईट विचार कळतात असे येथे ऋषींना अभिप्रेत आहे असे दिसते. सूर्य आपला प्रकाश विश्वावर पसरवत जातो म्हणजे सूर्य उगवताच आपल्या प्रकाश देण्याच्या कार्यासोबत सृष्टीचे संचालन होते.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांचे 7.63 हे सूक्त सूर्यसूक्त आहे. 'मित्र आणि वरुणाला दिसण्यासाठी, सर्व मानव जातींसाठी समान असलेला आणि विश्वाला पाहणारा असा भाग्यवान सूर्य उगवत आहे. सूर्य उगवताच चामडे गुंडाळावे त्याप्रमाणे आपल्या प्रकाशाने अंधकार नाहीसा करतो'³² असे पहिल्या ऋचेत म्हटले आहे. आकाशात विहार करणारा सूर्य सर्वांना दिसतो आणि सर्व प्राणिमात्र सूर्याला पाहू शकतात. यावरून सर्वांसाठी प्रकाश देणाऱ्या सूर्याला या ऋचेत साधारण म्हटले असावे असे वाटते. तसेच या ऋचेमध्ये ऋषींना उगवत्या सूर्याचा प्रकाश महत्त्वाचा वाटतो. 'उगवताच लोकांना प्रेरणा देणारा, महान, सर्वांसाठी समान असलेला, गोलाकार चक्र धारण केलेला, रथाला पिंगट वर्णाचे अश्व जोडले आहेत असा सूर्याचा ध्वज जलातून उदयास येत आहे'³³ असे दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'सूर्य सर्वांचा प्रसविता आहे. सर्वांच्या कर्मांना प्रेरणा देणारा आहे. सर्वांचे ज्ञान करून देणारा आहे. जल प्रदान करणारा आहे. समान म्हणजे सर्वांसाठी सारखाच किंवा एकच रथचक्र असणारा किंवा एकच रथ

³² उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मैव यः समविव्यक्तमासि ॥ ऋ. 7.63.1

³³ उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्त्यदेतशो वहति धूर्पुः युक्तः ॥ ऋ. 7.63.2

असणारा असा आहे. जो चालविण्यासाठी पिंगट वर्णाचा एक घोडा आहे. सप्तनामा नावाचा एक अश्व तो वाहून आणतो.³⁴ ह. दा. वेलणकरांनी (वेलणकर, 1965: 239) येथे या ऋचेच्या टीपेत सूर्याला 'अर्णव केतुः' म्हणजे 'लहरानेवाला, लहरियोंसे संयुक्त ध्वज' असे म्हटले आहे. सूर्यामुळे होणारे मनुष्य उपयोगी कार्य या दुसऱ्या ऋचेत आले आहेत. तसेच येथे सूर्याला 'प्रसविता' म्हटल्यामुळे प्रेरणा देणे हा त्याचा गुणधर्म ठळक जाणवतो. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात 'एतश' या शब्दाचा अर्थ 'एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः' म्हणजे पिवळ्या किंवा सोनेरी रंगाचा अश्व असा दिला आहे. 'उषेपासून जन्माला येणारा, तेजस्वी, सर्वांसाठी एकसमान असलेला, स्तोत्राने प्रसन्न होणारा, हे देव सविता तुझे तेजाचे धाम कोणालाही हिंसा करत नाही'³⁵ असे तिसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेत सवितृ हे सूर्याचे तेजस्वी रूप सर्वांना आनंद देणारे आहे.

'सुवर्णाप्रमाणे, दूरवर पाहणारा द्युलोकात उगवत आहे. दूरवर जाणे ज्याचे उद्दीष्ट आहे, आपल्या तेजाने तेजस्वी झाला आहे, असा सूर्य उगवल्यावर आपले उद्दीष्ट मिळविण्यासाठी

³⁴ अयं सूर्यस्य सूर्यः उद्वेति उद्वेद्यति । जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मस्यनुज्ञाता महान् पूज्यः । केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः । अर्णवः उदकप्रदः । समानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव चक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा । पर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् यत् रथचक्रं धूर्षु रथस्य युक्तः एतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः वहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा ।' ऋ. सा. भा. 7.63.2

³⁵ विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्विभैरुदेत्यनुमद्यमानः । एष मे देव सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ऋ. 7.63.3

माणसे प्रभावित झाली आणि आपआपली कार्ये करत आहेत'³⁶ असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. सूर्य उगवत असताना सुवर्णाप्रमाणे दिसतो असे सूर्याचे स्वरूप या ऋचेत वर्णिले आहे. उगवता सूर्य म्हणजे ज्याच्याकडे प्राणिमात्र पाहू शकतात अशा सूर्याचे महत्त्व विशद करताना ऋषींनी 'दिवोरुक्म, तरणि, भ्राजमान्, प्रसूता आणि उरुचक्षस्' असे म्हटले आहे. या सूक्तातील पाचव्या ऋचेत 'हे अमृत आणि हे देव म्हणजे मित्र, वरुण आणि अर्यमन् हे देव होत. सूर्य उगवताच मित्र आणि वरुण यांच्यासाठी आम्ही प्रार्थना आणि आहुती यांनी सेवा करतो' असे म्हटले आहे. या ऋचेत अमृत अशा देवांनी सूर्याच्या गमनासाठी मार्ग तयार केला असे वर्णन आले आहे. सहावी ऋचा मित्र, वरुण आणि अर्यमन् यांना उद्देशून आहे. आणि त्यांनी प्रशस्त जागा, पुत्र-पौत्र, उत्तम मार्ग तयार करावेत आणि कल्याण करावे अशी प्रार्थना या ऋचेत केली आहे.

सूर्योदय होताच प्राणिमात्रांच्या प्रकारानुसार आणि त्यांच्या कर्मांच्या प्रकारानुसार सर्वजण आपआपल्या कार्यात मग्न होतात असे येथे दिसते. ऋ. 7.63 या सूक्तात सूर्याचे आगमन म्हणजे सर्व प्राणिमात्रांसाठी आपआपल्या कार्याचा आरंभ करणे होय. सूर्याच्या आगमनाने निद्रिस्त जग जागे होते. पशुपक्षांचे गोड स्वर ऐकू येतात. विश्वाला कार्यप्रवणता बहाल करत सूर्य अन्तरिक्षात विराजमान होतो. स्फूर्तियुक्त तेज प्रदान करणाऱ्या सूर्यामुळे सूर्योदय झाल्यावर कार्याच्या हालचाली वाढतात. येथे सर्वांच्या समोर

³⁶ दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिभ्राजमानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृण्वन्नपांसि

असणारा, ऊर्जा देत आरोहण करणारा, अन्ननिर्मिती करून विश्वाचे संचलन करणारा प्रत्यक्ष सूर्य आहे. येथे सर्वाना चेतना देत जाणारा म्हणून सूर्याला 'भजण्यास योग्य' असे म्हटले आहे असे दिसते.

ऋ.10.37 हे ऋषी अभितपस् सौर्य विरचित सूर्यसूक्त आहे. या सूर्यसूक्तात बारा ऋचा आल्या असून या सूक्तातील ऋचांचा अभ्यास विषयांप्रमाणे केला आहे. येथे ऋ.10.37.4 या ऋचेत 'उगवताच आपल्या किरणांनी विश्व व्यापणाऱ्या आणि जगातील तमनिवारक हे तेजस्वी सूर्या, तू आमच्यातील अन्नाचा अभाव, यज्ञाचा अभाव, रोगराई, अनिष्टकारक स्वप्ने नष्ट कर'³⁷ असे म्हटले आहे. या ऋचेत ऋषी अभितपस् सौर्य यांनी आपल्या प्रार्थनेद्वारे उगवत्या सूर्याजवळ अनेक प्रकारच्या मागण्या केल्या आहेत. तसेच याच सूक्तातील सातव्या ऋचेत 'सर्वाना पूजनीय असलेल्या हे सूर्या, आम्हाला सुविचार, सुदृष्टी, संतती, आरोग्य आणि निष्पापत्व लाभू दे. मित्रांप्रमाणे पूज्य असलेल्या हे उगवत्या सूर्या आम्ही तुला दररोज पाहवे'³⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेत उगवत्या सूर्याच्या दर्शनामुळे होणाऱ्या अनेक लाभांचा विचार ऋषींनी केला आहे असे दिसते. इथे चिरकाळापर्यंत आणि निरोगी राहून सूर्य पाहवा म्हणजे सुखकारक असे दीर्घायुष्य लाभावे अशी ऋषींची इच्छा आहे. तसेच या सूक्तातील अकराव्या ऋचेत सूर्याजवळ केलेल्या प्रार्थनेत इतर गोष्टींसह

37 येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगञ्च विश्वमुदियर्षि भानुना ।

तेनास्मद्विश्वामनिरामनाहुत्तिमपामीवामप दुण्वप्यं सुव ॥ ऋ. 10.37.4

38 विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षंसः प्रजावन्तो अनमीवा अनागसः । उद्यन्तं त्वा मित्रमहो दिवेदिवे ज्योग्जीवाः प्रति पश्येम सूर्य ॥ ऋ. 10.37.7

निष्पाप राहाण्याचीही मागणी केली आहे. 'हे देवांनो, आमच्या दोन्ही प्रकारच्या दोन पाय आणि चार पाय असणाऱ्या पशूंना संरक्षण द्या. ते सामर्थ्यशाली अन्न खाऊ आणि पिऊ शकोत. त्याकरिता सुख आणि पूर्ण निष्पापत्व द्या.'³⁹ एकूण या सूक्तात ऋषींच्या उगवलेल्या सूर्याजवळ अनेक मागण्या आहेत असे दिसते.

ऋ.10.170.3 ही ऋचा ऋषी विभ्राज् सौर्य विरचित सूर्यसूक्तातील आहे. या सूर्यसूक्तात चार ऋचा आल्या असून या चारही ऋचा सूर्याच्या तेजाचे वर्णन करणाऱ्या आहेत. सूर्य उगवल्यानंतर त्याचा प्रकाश सर्व सृष्टी व्यापतो. सूर्य उगवताच सूर्याच्या तेजामुळे सजीव सृष्टी कार्यप्रेरक बनते. अशाप्रकारे या सूक्तामध्ये उगवलेल्या सूर्याच्या अत्याधिक तेजाचे वर्णन आले आहे.⁴⁰ 'सूर्याचे प्रेरक तेज सृजनकारी आहे. सूर्यप्रकाशातील ओज म्हणजे ऊर्जा अविनाशी आहे'⁴¹ असे तिसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे.

ऋ. 10.189 या सूर्यसूक्तात तीन ऋचा आल्या असून या संपूर्ण सूक्तात ऋषी सार्वराज्ञी यांनी उगवत्या सूर्याचे महत्त्व विशद केले आहे. 'हा गतिशील आणि शोभनीय गमन करणारा पृथ्वी पूर्वदिशेला उदयास येताच सर्व प्राणिमात्रांची निर्मात्री पृथ्वी आणि

³⁹ अस्माकं देवा उभयाय जन्मन्ते शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे । अदत्पिबर्जयमानमाशितं तदस्मे शं योररुपो दधातन ॥ ऋ. 10.37.11

⁴⁰ या सूक्ताचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याचे तेज' या प्रकरणात केला आहे.

⁴¹ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं न जिदुच्यते बृहत् । विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दृश उरु पंप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ऋ. 10.170.3

द्युलोकाला आपल्या तेजाने व्यापतो'⁴² असे पहिल्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'गमनशील असा तेजस्वी पृश्नि म्हणजे सूर्य उदयास आला आहे. सूर्योदय झाला आहे. पूर्व दिशेस उदयास आलेल्या सूर्याचा सर्व प्राणिमात्रांची निर्मात्री असलेल्या पृथ्वीला लाभ झाला आहे.'⁴³

दुसऱ्या ऋचेत 'या सूर्याचे तेज शरीरात प्राण आणि अपान रूपात संचार करते. असा हा महिष म्हणजे महान सूर्य आकाशात प्रकाशतो'⁴⁴ असे म्हटले आहे. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्योदयाच्या वेळी असलेल्या सूर्याच्या तेजातील प्राण आणि अपान वायूचे महत्त्व या ऋचेत आले आहे. तिसऱ्या ऋचेत 'त्रिंशत वाणी शोभून दिसणाऱ्या पतङ्गरूपी सूर्याच्या ठिकाणी प्रतिष्ठित होते. असा हा अहोरात्र स्तविलेला सूर्य द्युलोकात शोभून दिसतो'⁴⁵ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या आपल्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'सूर्याची स्थाने म्हणजे दिवस आणि रात्रीचे विभाग आहेत. ते सूर्याच्या तेजामुळे शोभून दिसतात. मुहूर्त म्हणजे येथे धाम म्हटले आहे. पतङ्ग म्हणजे सूर्य होय. त्याची वाणीने स्तुती केली जाते किंवा

⁴² आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ ऋ. 10.189.1 या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याचे तेज' या प्रकरणात केला आहे.

⁴³ गौः गमनशीलः पृश्निः प्राष्टवर्णः प्राप्ततेजाः अयं सूर्यः आ अक्रमीत् आक्रान्तवान् । उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्य च । पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीम् असदत् आसीदति प्राप्नोति । ऋ. सा. भा. 10.189.1

⁴⁴ अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥ ऋ. 10.189.2

⁴⁵ त्रिंशद्भाम वि रंजति वाक्पतुङ्गाय धीयते । प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥ ऋ. 10.189.3

तीस धाम म्हणजे घटिका आहेत. द्युलोकात सूर्य तेजाने शोभून दिसतो. अशावेळी तीन रूपात वाणीने सूर्याची स्तुती करावी यासाठी पतङ्गरूपात असलेल्या सूर्याकडे वाणी मुख करून उभी असते.⁴⁶ या ऋचेच्या आशयात सूर्योदयाच्या वेळी असणारे त्रिंशत वाणीचे महत्त्व सांगितले आहे. या ऋचेच्या सूचनेत ग्रिफिथने पुढील प्रमाणे म्हटले आहे - The bird - The Sun, his morning song representing prayer is supreme in power. Through all the regions of the world. येथे पक्षी म्हणजे सूर्य होय. पहाटेच्या वेळेत होणाऱ्या स्तुतीमध्ये महान शक्ती असते. हे सर्व जगात सारखे आहे. सूर्य उगवल्यावर वाक्‌रूपाने केल्या जाणाऱ्या देवतांच्या स्तुतीचे पडसाद या ऋचेत दिसतात.

6.1.2 अथर्ववेदात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

अथर्ववेदात ऋग्वेदातील पुनरुक्त झालेली सूर्यसूक्ते आणि मन्त्र खालीलप्रमाणे आहेत.

ऋग्वेदसंहिता	शौनक अथर्ववेदसंहिता	पैप्पलाद अथर्ववेदसंहिता
1.50.1-9	13.2.16-24	18.22.1-9
1.50.1-9	20.47.13-24	-----

⁴⁶ त्रिंशद्भाम धामानि स्थानानि वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि । द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव विराजति विराजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते । मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पतङ्गः सूर्यः । तस्मै स्तुतिरूपा वाक् प्रति धीयते प्रतिमुखं स्तोतृभ्यः क्रियते । यद्वा । वस्तोरहनि त्रिंशद्भामानि घटिकाभिप्रायमेतत् । द्युभिः दीप्तिभिरसौ सूर्यो विराजति, तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय पतङ्गाय प्रति धीयते प्रतिमुखं धार्यते । सूर्यं सेवत इत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 10.189.3

1.115.1

13.2.35

18.24.2

1.115.4-5

20.123.1-2

या सूक्तांचा आणि ऋचांचा अभ्यास मागील ऋग्वेदाच्या मुद्द्यांमध्ये झालेला आहे.

बृहत्सर्वानुक्रमणिकेप्रमाणे शौ. अ. वे. 1.22; 2.21; 19.67 ही संपूर्ण सूर्यसूक्ते असून 7.107; 19.65; 19.66 या सूक्तांमध्ये सूर्याशिवाय इतर देवता पण आल्या आहेत. तसेच अथर्ववेदात इतर सूक्तांमध्ये सूर्याला उद्देशून मन्त्र आले आहेत. यांचा अभ्यास प्रबन्धातील प्रकरणांच्या विषयांप्रमाणे, शौनकसंहितेतील काण्डांच्या क्रमाने आणि सूक्तांच्या अनुक्रमांकानुसार केला आहे. शौनकसंहितेत आणि पैप्पलादसंहितेत समान आलेल्या मन्त्रांचा संदर्भ तळटीपेतील मन्त्रांमध्ये दिला आहे. जे सूक्त आणि मन्त्र फक्त शौनकसंहितेत आले आहेत आणि पैप्पलादात काही पाठभेद आहेत ते प्रबन्धात नमूद केले आहेत. या प्रबन्धात अथर्ववेदाचा अभ्यास शौनकसंहितेला अनुसरून केला आहे. अथर्ववेदात ऋषींनी उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि सूर्याच्या प्रकाशाचे आपल्या जीवनात असलेले महत्त्व तन्मयतेने पटवून दिले आहे आणि सूर्याला प्रार्थना आपल्या कामना पूर्ण करण्यासाठी केला आहे असे खालील मन्त्रांवरून दिसते.

ऋषी वसिष्ठ यांच्या ब्रह्मणस्पती आणि आवर्तमणिसूक्तातील शौ. अ. वे. 1.29.5 या मन्त्रात 'सूर्य उगवला आहे. माझा आवाज उंच झाला आहे. या आवर्तमण्याच्या प्रभावाने मी शत्रूरहित आणि शत्रूहंता बनलो आहे'⁴⁷ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात

⁴⁷ उदुसौ सूर्यो अगादुदिदं मामकं वचः । यथाहं शत्रुहोऽसान्यसपुत्रः संपुत्रहा ॥ शौ. अ. वे.1.29.5; पै. अ.

सायणांनी म्हटले आहे. 'या नभोमण्डलात सर्वांना दिसणारा सूर्य सर्व प्राणिमात्रांचा प्रेरक आहे. उगवणाऱ्या प्रेरक सूर्योदयाप्रमाणे आणि मण्याच्या प्रभावाने मानवांचे शत्रू नष्ट व्हावेत.'⁴⁸ या मन्त्राच्या आशयात वसिष्ठ ऋषींना सूर्योदय शत्रूंचा नाश करण्यासाठी अनुकूल झाला आहे किंवा सूर्योदयाच्या वेळी मणी बांधला असता त्याचा प्रभाव दिसतो असे सूचवावयाचे आहे असे दिसते. येथे मणिबन्धनाची वेळ ही सूर्योदयाची आहे हे सूचित होते.

ऋषी भागलि यांच्या शौ. अ. वे. 6.52.1 या सूर्याला उद्देशून आलेल्या मन्त्रात 'अदितीचा विश्वदर्शी आदित्य पूर्व दिशेला उगवल्यानंतर आपल्या वाढत जाणाऱ्या तेजाबरोबर सर्व दृश्य आणि अदृश्य पाहत सर्व प्रकारच्या वाईटांचा नाश करतो'⁴⁹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात सूर्य सर्व पाहणारा आहे. सर्व प्रकारच्या अनिष्टकारकांना नष्ट करणाऱ्या सूर्योदयाच्या वेळेला शुद्ध मानले आहे. येथे सूर्याचा उदय हा मनुष्यांच्या हितासाठी आहे. सूर्य पूर्व दिशेचा गौरव वाढवत, सर्व अनिष्टकारकांना नष्ट करत, मनुष्यमात्रांचे कल्याण करण्यासाठी उगवतो असे ऋषींनी म्हटले आहे. निरु. 4.18 येथे यास्काचार्यांच्या मते 'आपले अनेक प्रकाराने रक्षण करावे.'⁵⁰ याप्रमाणे उगवलेल्या सूर्याचे नित्यदर्शन हा

⁴⁸ असौ नभोमण्डले परिदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । उदगात् । मणिप्रभावात् अद्यतन सूर्योदयः अधुना प्रयुज्यमानवश्च शत्रुहननानुकुलम् अभूद् इत्यर्थः । शौ. अ. वे. सा. भा. 1.29.5

⁴⁹ उदपमदसौ सूर्यः पुरु विश्वान्ति जूर्वन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ऋ. 1.191.9; शौ. अ. वे. 6.52.1; पै. अ. वे. 19.7.5

⁵⁰ रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् । नि. 4.18

रक्षणाचा एक उपाय येथे ऋषींनी वर्णन केला आहे असे दिसते. शौ. अ. वे. 5.28.12 या मन्त्रात 'अर्यमन्, पूषन् आणि बृहस्पती तुम्ही आमच्याकडे या. सूर्य उगवताच दिवसाची सुरुवात होताच आमच्याकडे या'⁵¹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात ऋषी अथर्वन् त्रिवृत् मणी बांधताना सूर्याजवळ दीर्घायुष्य, आरोग्य आणि अपमृत्यूपासून वाचविण्याची विनंती करत आहेत. तसेच शौ. अ. वे. 1.12; 1.22; 6.83; 7.107; 9.8 या सूक्तांमध्ये आणि 5.23.6; 6.52.1; 9.13.22 या मन्त्रांमध्ये रोग बरे व्हावेत यासाठी सूर्याला प्रार्थना केलेली आहे. कारण सूर्योदयाची वेळ रोगनिवारणक्षम आहे असे या मन्त्रांमध्ये म्हटले आहे.⁵²

ऋषी शौनक यांच्या शौ. अ. वे. 6.108.1 या मेधासूक्तातील या मन्त्रात 'हे मेधे, तू प्रथम आहेस. यज्ञिय आहेस. तू गोअश्वांसह आणि सूर्याच्या किरणांसह आमच्याकडे ये.'⁵³ असे म्हटले आहे. तसेच 'संध्याकाळी, सकाळी आणि माध्याह्नी सूर्याच्या किरणांसह

⁵¹ आ त्वां चृतत्वर्यमा पूषा बृहस्पतिः । अहर्जातस्य यन्नाम तेन त्वाति चृतामसि ॥ शौ. अ. वे. 5.28.12; पै. अ. वे. 2.59.11

⁵² या सूक्तांचा आणि मन्त्रांचा विस्तृत अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्य आणि रोगनिवारण' या प्रकरणात केला आहे.

⁵³ त्वं नो मेधे प्रथमा गोभिरश्वेभिरा गहि । त्वं सूर्यस्य रुश्मिभिस्त्वं नो असि यज्ञियां ॥ शौ. अ. वे. 6.108.1; पै. अ. वे. 19.17.7

आमच्यामध्ये मेधेला प्रविष्ट करवितो'⁵⁴ असा या सूक्तातील पाचव्या मन्त्राचा आशय आहे.⁵⁵ या मन्त्रात मेधा म्हणजे बुद्धीची धारणाशक्ती आहे. या सूक्तातील पहिल्या मन्त्रात ऋषींनी सूर्याच्या किरणांसह तू आमच्याकडे ये अशी मेधेला प्रार्थना केली आहे. ऋ. खि. सूक्तातील 4.8.5 या ऋचेत मेधा सूर्याकडे मागितली आहे. सूर्यकिरणांची व्यापकता आणि धारणा शक्तीचा विस्तार यात ऋषी शौनकांना साम्य दिसून येते असे त्यांनी केलेल्या प्रार्थनेवरून दिसते. या मन्त्रात मेधा किंवा धारणाशक्ती सूर्याच्या किरणांप्रमाणे सर्वव्यापक व्हावी अशी इच्छा केली आहे. मेधा धारण करण्यासाठी तिची उपासना सूर्याच्या विशिष्ट अवस्थांमध्ये केली जाते. सूर्याचा उदय झाला असता, सूर्य माध्याह्नी आता असता आणि सूर्यास्ताच्या वेळी मेधा उपासली पाहिजे. सूर्योदयानंतर सूर्यकिरणांची व्यापकता ज्याप्रमाणे उतरोत्तर वाढत जाते त्याप्रमाणे मेधाही वाढत जाते असे ऋषींना सूचवावयाचे आहे असे येथे दिसते. सूर्याच्या या तीन मुख्य अवस्था सूर्यप्रकाशाचा अंतिम टप्पा दर्शविणाऱ्या आहेत. या पूर्णपणे वृद्धिंगत झालेल्या आणि यशस्वी अवस्थांमध्ये मेधादेवीची उपासना केली असता सूर्याच्या तेजाप्रमाणे मेधाशक्तीमध्येही वृद्धिंगत होण्याचा गुणधर्म असावा असे येथे वाटते.

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या आदित्यसूक्तातील शौ. अ. वे.17.3. 22; 23; 30 या मन्त्रांमध्ये सूर्योदयाच्या वेळेत सूर्याला उद्देशून केलेली प्रार्थना आहे. 'उगवू इच्छिणाऱ्या, उगवत

⁵⁴ मेधां सायं मेधां प्रातर्मेधां मध्यन्दिन परि । मेधां सूर्यस्य रश्मिभिर्वचसा वेश्यामहे ॥ शौ. अ. वे.

6.108.5; पै. अ. वे. 19.17.9

⁵⁵ विटनी यांनी आपल्या भाषान्तरात मेधा या शब्दाचा अर्थ Wisdom असा केला आहे.

असलेल्या आणि उगवलेल्या सूर्याला माझा नमस्कार. विराटरूपी, स्वराज्यरूपी आणि साम्राज्यरूपी सूर्याला माझा नमस्कार'⁵⁶ असे शौ. अ. वे. 17.3.22 या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'सूर्य उगवत असताना वरच्या दिशेने जाऊ इच्छितो. तेव्हा तो अर्धा उगवलेला असतो. संपूर्ण रूपाला प्राप्त झाल्यावर तो पूर्ण उगवलेला असतो. अशाप्रकारे सूर्याच्या अवस्थांमध्ये तीन मूर्ती अंतर्भूत आहेत. म्हणून यांना वेगवेगळे नमस्कार केले आहेत. उगवू इच्छिणाऱ्या सामर्थ्याला नमस्कार. विराज् म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकारे शोभून दिसणारा आहे. त्याच्या विराट् रूपाला नमस्कार. स्वराज् म्हणजे स्वतः दीप्तिमान अशा स्वतःच्या तेजाने झळकणारा आहे. त्याचा प्रकाश त्याच्या स्वाधीन आहे अशा अर्ध्या उगवलेल्या सूर्याच्या मूर्तीला नमस्कार. सम्राज् म्हणजे सर्वत्र तळपणारा राजा किंवा सम्राट् असलेल्या सूर्याला माझा नमस्कार. किंवा त्याच्या सर्व विराट्, स्वराट् आणि सम्राज् या परमेश्वराच्या तीन मूर्ती आहेत. त्यातील विराट् म्हणजे सर्व लोकांमध्ये निवास करणाऱ्या पुरुष वाचक परमेश्वराला नमस्कार.'⁵⁷

⁵⁶ उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ शौ.अ. वे. 17.3. 22; पै. अ. वे. 18.32.6

⁵⁷ हे सूर्य उद्यते उदयैकदेशं गच्छते तुभ्यं नमः नमस्कारोस्तु । तथा उदायते ऊर्ध्वम् ईषद् गच्छते । अर्धोदितायेत्यर्थः । एवम् उदिताय ऊर्ध्वं सम्यक् प्राप्ताय संपूर्णोदयाय नमः । अथ यथोक्तावस्थात्रयानिबन्धनास्तिस्रो मूर्तीः पृथक्पृथक् नमस्कारोति । विराजे नमः इत्यादिना । उद्यते विराजे नमः विविधं राजत इति विराट् तस्मै एकोदेशोदिताय विराडात्मकाय नमः । स्वराजे नमः स्वयं राजत इति स्वराट् स्वाधीन प्रकाशाय उदायदवस्थाय अर्धोदिताय स्वराण्मूर्तये नमः । सम्राजे नमः सम्यक् अतिशयेन राजमानाय उदितवस्थाय नमः । अथ वा अवस्थानम् अन्तरैर्नैव विराट्स्वराट्सम्राजः

सूर्याच्या तीन अवस्था म्हणजे उगवू इच्छिणारा विराज्, उगवत असलेला स्वराज् आणि पूर्ण उगवलेला सम्राज् अशा या सूर्याच्या रूपांना नमस्कार येथे केला आहे.

‘अस्तास जावू इच्छिणारा, अस्तास जात असलेला आणि अस्तास गेलेल्या सूर्याला माझा नमस्कार. विराटरूपी, स्वराज्यरूपी आणि साम्राज्यरूपी सूर्याला माझा नमस्कार’⁵⁸ असे शौ. अ. वे. 17.3.23 या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘अस्तास जावू इच्छिणारा आणि अस्तास जात असलेला म्हणजे अर्धा अस्तास गेलेला अशा शोभून दिसणाऱ्या विराट् रूपाला नमस्कार. अर्धा अस्तास गेलेला म्हणजे अर्धा दिसत असलेल्या स्वाधीन प्रकाश असलेल्या स्वराट् आणि अस्तास गेलेल्या सम्राट् सूर्याला नमस्कार. ज्याप्रमाणे अर्धवट उगवलेल्या सूर्यात सम्राट्त्व असते त्याप्रमाणे अर्धवट अस्तास गेलेल्या सूर्याच्या ठिकाणीही सम्राट्त्व असते.’⁵⁹ उगवण्यापूर्वीचा किंवा मावळण्यापूर्वीचा विराज् सूर्य होय. उगवत असताना किंवा अस्तास जात असतानाचा स्वराज् सूर्य होय आणि पूर्ण उगवलेला किंवा पूर्ण अस्तास गेलेला तो सम्राज् सूर्य होय. उगवण्यापूर्वी किंवा

परमेश्वरस्य सोपाधिकास्तिस्त्रो मूर्तयः । तासु विराड् नमः परमेश्वरस्य यत् सकललोकात्मकं स्थूलशरीरं तदभिमानि पुरुषशब्दवाच्यो देवः । शौ. अ. वे. सा. भा. 17.3.22

⁵⁸ अस्तयन्ते नमोस्तमेष्यते नमोस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ शौ. अ. वे. 17.3.23; पै. अ. वे. 18.32.7

⁵⁹ अस्तयन्ते अस्तम् अस्ताचलं गच्छते । ईषदस्तमितायेत्यर्थः । एवम् अस्तमेष्यते गमिष्यते अर्धमस्तमिताय नमः । अस्तमिताय अस्तं संपूर्णं प्राप्ताय नमः । अर्धमस्तमितस्यापि अर्धोदितवत् स्वराट्त्वम् अस्त्येव । अस्तमितस्यापि । शौ. अ. वे. सा. भा. 17.3.23

अस्तास गेल्यावर दिवसभर उत्सर्जित केलेल्या ऊर्जेच्या किंवा अग्नीच्या रूपाने सूर्य पृथ्वीवर राहतो. अग्नी हेच त्याचे सामर्थ्य आहे म्हणून विराज् आहे. उगवत असताना किंवा मावळत असताना त्याचा प्रकाश त्याच्या स्वाधीन आहे म्हणून तो राजा आहे. आपल्या प्रकाशाच्या साहाय्याने तो सृष्टीवर प्रकाशाने राज्य करतो. राजाप्रमाणे सदैव प्रजेची देखभाल करणारा तो स्वराज् आहे. स्वतः उपस्थित असताना आणि स्वतः उपस्थित नसतानाही आपली उणीव भासू न देणारा तो राजा सम्राज् होय.

‘अग्नी मला संरक्षण देवो. सूर्य उगवताच माझे मृत्यूपाश दूर करो. प्रकाशमान उषा आणि अचल पर्वत माझे सहस्र प्राण दृढ करोत’⁶⁰ असे शौ. अ. वे. 17.3.10 या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्रात उगवत्या सूर्याजवळ प्राणरक्षणाची म्हणजे दीर्घायुष्याची प्रार्थना केली आहे. प्राणाशिवाय शरीर निरर्थक आहे. प्राण असलेले शरीर सदैव कार्यरत असो अशी इच्छा या प्रार्थनेची दिसते.

ऋषी भृगु आङ्गिरस यांच्या कुष्ठसूक्तातील शौ. अ. वे. 19.39.3 या मन्त्रात ‘जीवला म्हणजे माता आणि जीवंत म्हणजे पिता आहे. हे कुष्ठ वनस्पते, या रुग्णाला इजा होऊ नये यासाठी तुझे नाव मी सकाळी, माध्याह्नी तसेच सायंकाळी उच्चारतो.’⁶¹ ऋग्वेदात भग या देवतेला उद्देशून समृद्धी मागण्यासाठी 7.41.4 या ऋचेत सूर्याच्या या अवस्थांचा उल्लेख

⁶⁰ अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्तसूर्यो नुदतां मृत्युपाशान् । व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता ध्रुवाः सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् ॥ शौ. अ. वे. 17.3.10; पै. अ. वे. 18.32.13

⁶¹ जीवला नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता । नद्यायं पुरुषो रिषत् । यस्मै परिव्रवीमि त्वा सांयप्रातुरथो दिवा । शौ. अ. वे. 19.39.3; पै. अ. वे. 7.10.3

आला आहे. त्याप्रमाणे आजार बरा होण्यासाठी कुष्ठ या औषधी वनस्पतीच्या नावाचा सूर्याच्या मुख्य तीन अवस्थांमध्ये केलेला उल्लेख महत्त्वाचा आहे. सूर्योदय, माध्याह्न आणि सायंकाळ या सूर्याच्या अवस्था उपचारांसाठी गुणवर्धक असाव्यात किंवा सूर्याच्या अवस्थांवरून अथर्ववेद काळात सुरू झालेली औषधोपचाराची ही एक पद्धत असावी असे वाटते. सध्याच्या प्रचलित पद्धतीमध्ये सुद्धा रुग्णांना औषधी देताना या तीन वेळा पाळल्या जातात.

6.1.2.1 उगवता सूर्य - रोहित

अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेतील तेरावे काण्ड ऋषी ब्रह्मन् विरचित असून या काण्डात चार सूक्ते आहेत. या चारही सूक्तांमध्ये रोहित या नावाने उगवत्या सूर्याचे वर्णन आलेले आहे.⁶² येथे या काण्डाचा विस्तृत आणि स्वतंत्र अभ्यास 'उगवता सूर्य - रोहित' या उपशीर्षकामध्ये केला आहे.

अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत ऋषी ब्रह्मन् विरचित या काण्डात अथर्ववेदीयबृहत्सर्वानुक्रमणीच्या पटल 8 खण्ड 13 मध्ये या काण्डाची देवता "रोहितादित्य" अशी दिलेली आहे. या काण्डात चार सूक्ते असून 188 मन्त्र आहेत. तसेच अथर्ववेदाच्या पैप्पलादसंहितेमध्ये 18 व्या काण्डात शौनकसंहितेच्या 13 व्या काण्डातील पहिली दोन सूक्ते थोड्याफार पाठभेदांसह आली आहेत. पैप्पलादसंहितेत 18.15 ते

⁶² या विषयाला अनुसरून 'रोहितसूक्त एक अध्ययन' हा शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा - देशमुख, 2014 अ.

18.25 या दहा सूक्तांमध्ये शौनकातील पहिल्या दोन सूक्तांमधील मन्त्र आले आहेत. काही मन्त्रांमध्ये क्रमभेद आहेत. पैप्पलादसंहितेत आलेला 18.25.1 हा मन्त्र पूर्ण नवीन आहे. या काण्डातील शौनकसंहितेत आलेली तिसरी आणि चौथी सूक्ते पैप्पलादसंहितेत आढळत नाही. पण शौनकात आलेला 13.3.10 हा एकच मन्त्र पैप्पलादसंहितेत 4.3.1 येथे आला आहे. रोहित ही उगवत्या सूर्याला दिलेली उपाधी असून अथर्ववेदात याच काण्डामध्ये आली आहे. या काण्डात उगवत असलेल्या, नुकत्याच उगवलेल्या आणि आपल्या तेजाने वाढत जाणाऱ्या सूर्याला रोहित म्हटले आहे. स्वतःची वृद्धी उगवत्या सूर्याप्रमाणे व्हावी अशी प्रार्थना रोहिताजवळ या काण्डात केलेली आहे.

पहिल्या सूक्ताची देवता रोहित, दुसऱ्या सूक्ताची देवता सवितृ, तिसऱ्या आणि चौथ्या सूक्ताची देवता पुन्हा रोहित आहे. या काण्डाच्या प्रस्तावनेत सायणांनी पुढील प्रमाणे म्हटले आहे.

‘रोहित हा कोणी एक देव आहे. उगवत असलेल्या सूर्याला उद्देशून हे मन्त्र आले आहेत. रोहितासोबत मरुत्, इन्द्र, अज, एकपाद, अग्नी, सविता, मित्रावरुणौ, क्रव्याद अग्नी आणि सूर्य इत्यादी देवतांचे वर्णन आले आहे. राजाच्या राज्याचे भरण पोषण व्हावे हे प्रयोजन या सूक्तांमध्ये सर्वत्र दिसते.’⁶³

63 रोहित कश्चिद् देवः । उद्यन् यः सूर्यस्तदात्मक इति शेषम् । रोहितसाहचर्येण मरुतः इन्द्रः अजः एकपादः अग्निः सविता मित्रावरुणौ क्रव्याद अग्निः सूर्यः इत्यादयो देवा अप्याहूता वर्णिताश्च रोहितस्य तथा तत्संबन्धिदेवानामात्र वर्णने प्रयोजनं राज्ञो राष्ट्रस्य भरणम् इति सूक्त इतस्ततो द्रष्टव्यम् । शौ. अ. वे. सा. भा.13 वे काण्ड

या सूक्ताचा विनियोग सांगताना सायणांनी म्हटले आहे : “अर्थकामः ‘उदेहि वाजिन्’ इत्यादि विंशत्यृग्भिरुद्यन्तम् आदित्यम् उपतिष्ठते ।” म्हणजे धनाची इच्छा करणारा या सूक्ताच्या पहिल्या 20 ऋचा म्हणत उगवत्या सूर्याची उपासना करतो. या काण्डातील चारही सूक्तांचा विनियोग कौशिकसूत्र 99.4 येथे “रोहितैरुपतिष्ठते” म्हणजे ‘रोहित या मन्त्रांनी उपासना करतो’ अशा रीतीने सांगितला आहे. याशिवाय यातील काही मन्त्रांचे गौण विनियोगही दिले आहेत.

रोहित शब्दाची निरुक्ती रुह् धातूवरून सांगताना सायणांनी म्हटले आहे. ‘कश्चिन्मन्त्रेषु रोहितपदस्य निर्वचनं रुहो रुरोह प्ररुहो रुरोह द्यावापृथिवीभ्यां रुरोहेति रोहित इति ध्वनितम् ।’ म्हणजे ‘जो द्युलोक आणि पृथ्वीपासून वृद्धिंगत झाला किंवा त्यांच्यावर आरूढ झाला तो रोहित होय.’ विटनीच्या मते रोहित म्हणजे a Ruddy Sun or Rohita, ग्रिफिथच्या मते the Red, a form of Fire and of the Sun and the rising Sun.

व्ही. सी. श्रीवास्तवांनी आपल्या शोधनिबन्धात (श्रीवास्तव, 1967-68:122-130) येथे रोहित या शब्दाचा अर्थ सांगताना पुढील प्रमाणे म्हटले आहे. ‘मॅकडोनल, जे. मूर, हॉपकिन्स, ब्लूमफिल्ड, एन. जे. शेंडे, वि. वा. करंबेळकर आणि रेनॉन या सर्वांच्या मते रोहित या शब्दाचा अर्थ ‘लाल रंगाचा उगवणारा आणि रुह् या धातूवरून वाढत जाणारा सूर्य असा आहे. शामशास्त्री यांच्या मते रोहित हा सूर्यग्रहणाच्या वेळी अंधारात दिसणारा

लाल रंगाचा सूर्य होय. प्रा. हेन्री यांच्या मते पहिल्या सूक्तातील 56-58 या मन्त्रांवरून रोहित हा ग्रहणात दिसणारा सूर्य आहे.' शामशास्त्री आणि प्रा. हेन्री यांचे मत उद्धृत करताना व्ही. सी. श्रीवास्तवांनी असे म्हटले आहे की 'Rohita is the name of a cyclic solar eclipse dark red in colour. He treats Rohita from astronomical point of view. But as pointed out by Henry only three stanzas (56-58) seem to refer to the solar-eclipse.' शामशास्त्री आणि प्रा. हेन्री रोहिताकडे खगोलशास्त्र विषयक दृष्टीकोनातून पाहतात असे दिसते.

वरील सर्व विद्वानांच्या मतांचा विचार केल्यावर असे म्हणता येईल की 13 व्या काण्डात रोहित हा शब्द 'लाल रंगाचा उगवता सूर्य' अशा अर्थाने आला आहे. 'रुहू' म्हणजे आरोहण करणे किंवा चढणे यावरून आकाशात वर चढू इच्छिणाऱ्या नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याला रोहित म्हटले आहे. रोहित या शब्दातील 'रुहू' धातूची अनेक रूपे जसे की 'लाल वर्ण, वाढत जाणारे किंवा उत्पन्न करणे' इ. अर्थाने वेगवेगळ्या मन्त्रात वेगवेगळी रूपे आली आहेत. ही सर्व वर्णने रोहिताला उद्देशून आहेत. थोडक्यात आकाशात नुकत्याच उत्पन्न होत असलेल्या, उत्पन्न झालेल्या आणि वाढत जाणाऱ्या सूर्याच्या लाल गोळ्याला या काण्डात रोहित ही उपाधी प्रदान करण्यात आली आहे.

चारही सूक्तांमध्ये आलेले रोहिताचे विषयवार वर्णन

अथर्ववेदाच्या तेराव्या काण्डातील रोहिताची वर्णने असलेल्या मन्त्रांची विषयवार विभागणी करून खालील मुद्द्यांद्वारे सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

1) रोहिताचा जन्म

शौ. अ. वे.13.1.6 या मन्त्रात रोहिताची उत्पत्ती द्युलोक आणि पृथ्वीशी संबन्धित आली आहे.

‘रोहिताला द्युलोक आणि पृथ्वीने निर्माण केले. तेथे परमेष्ठीने महान तंतू पसरविला आहे.

त्याला आधार देणाऱ्या एका पायाच्या अजाने द्युलोक आणि पृथ्वीला भक्कम बनविले आहे’

64 असे या मन्त्रात म्हटले आहे. द्युलोक आणि पृथ्वीपासून उत्पन्न झालेल्या रोहिताने पुन्हा या लोकांना आपल्या ऊर्जेने दृढ बनवले. यावरून रोहिताचा जन्म एका उद्देशाने झाला आहे किंवा पृथ्वी या ग्रहावरील तेज द्युलोकात जमा झाले असावे. हा तेजाचा साठा म्हणजे रोहित असावा असे येथे वाटते. कारण शौ. अ. वे. 13.1.55 या मन्त्रात तेजरूपी ऊर्जेच्या साहाय्याने रोहित नित्य यज्ञ करतो असे वर्णन आले आहे. शौ. अ. वे. 13.1.16 या मन्त्रात ‘हा रोहित पृथ्वी, द्युलोक आणि अन्तरिक्षाच्या गर्भात राहतो. हे त्याचे निवासस्थान द्युलोक आणि जगाला व्यापते’⁶⁵ असे म्हटले आहे. सूर्य जेव्हा नसतो किंवा रात्र असते तेव्हा सूर्य गर्भात राहातो असे म्हटले आहे. जेव्हा तो उगवतो तेव्हा प्रकाशणाच्या घरातून म्हणजे द्युलोकातून जल आहे अशा अन्तरिक्षात प्रकाश घेऊन येतो आणि सर्वांना व्यापतो म्हणजे त्याच्या प्रकाशामुळे सर्व प्रकाशमान होते. या मन्त्रातील आशयाप्रमाणे रोहिताची ऊर्जा तीन लोक नित्य उपभोगतात.

64 रोहितो द्यावापृथिवी जजानु तत्र तन्तुं परमेष्ठी ततान । तत्र शिश्रियेज एकपादोदृहद् द्यावापृथिवी बलेन ॥ शौ. अ. वे. 13.1.6; पै. अ. वे. 18.15.6

65 अयं वस्ते गर्भं पृथिव्या दिवं वस्तेयमन्तरिक्षम् । अयं ब्रध्नस्य विष्टपि स्वर्लोकान् व्यानशे ॥ शौ. अ. वे. 13.1.16; पै. अ. वे. 18.16.6

शौ. अ. वे. 13.1.26 या मन्त्रात 'समुद्रातून अन्तरिक्षात अवतीर्ण झालेल्या आणि सर्वांना उत्पन्न करणाऱ्या या रोहिताने जलद आरोहण केले'⁶⁶ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात रोहित नित्य समुद्रातून जन्म घेतो म्हणजे तो अन्तरिक्षात सर्वांना ऊर्जा देण्यासाठी येतो. यावरून रोहिताची ऊर्जा ऋषींनी प्रधानभूत मानली आहे. रोहिताची ऊर्जा हे सृष्टीच्या उत्पत्तीचे एक कारण आहे असे ऋषींना सूचवावयाचे आहे असे दिसते.

शौ. अ. वे. 13.1.40 या मन्त्रात 'सर्व देवांवर आक्रमण करणाऱ्या आणि समुद्रातून उत्पन्न होणाऱ्या हे रोहिता, तुझ्यामुळे अग्नी प्रज्वलित होतो. तुला विद्वान लोक जाणतात'⁶⁷ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात रोहिताची प्रकाशरूपी ऊर्जा हा एकच गुणधर्म इतर देवतांना मागे टाकण्यास पुरेसा आहे असे वाटते. या पुढील शौ. अ. वे. 13.2.4 या मन्त्रामध्ये रोहिताला अत्री ऋषींनी समुद्रातून अन्तरिक्षात स्थापन केले असे वर्णन आले आहे.

शौ. अ. वे. 13.2.4 या मन्त्रात 'महान, सामर्थ्यवान, जलद जाणारा, ज्याला सात अश्व वाहून आणतात असा आणि अत्री ऋषींनी जलातून आकाशात स्थापना केली आहे अशा तेजस्वी रोहिताला सर्वजण पाहतात'⁶⁸ असे म्हटले आहे. समुद्र, जल, अन्तरिक्ष आणि

⁶⁶ रोहितो दिवमारुहन्महृतः पर्यर्णवात् । सर्वा रुरोह्य रोहितो रुहः॥ शौ. अ. वे. 13.1.26; पै. अ. वे. 18.17.6

⁶⁷ देवो देवान् मर्चयस्युन्तश्चरस्यर्णवे । समानमुग्रिमिन्धते तं विदुः कुवयुः परे ॥ शौ. अ. वे. 13.1.40; पै. अ. वे. 18.18.10

⁶⁸ विपश्चितं तुरणिं भ्राजमानं वहन्ति यं हरितंः सप्त बृहिनः । सुताद् यमत्विर्दिवमुन्निनायु तं त्वां पश्यन्ति परियान्तमाजिम् ॥ शौ. अ. वे. 13.2.4; पै. अ. वे. 18.20.8

द्युलोक ही रोहिताची निवासस्थाने आहेत. येथून रोहिताचा उदय होतो. ही सर्व उगमस्थाने आपण पाहू शकतो.

शौ. अ. वे. 13.2.10 या मन्त्रात 'विस्तृत अशा किरणांनी उदयास आलेल्या, विविध रूपात विस्तार पावणाऱ्या आणि दोन्ही समुद्रामध्ये शोभून दिसणाऱ्या हे सूर्या, आपल्या प्रकाशाने सर्व जग व्यापले आहे' ⁶⁹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात रोहिताचा पृथ्वी आणि अन्तरिक्ष यांच्याशी स्पष्ट संबंध दर्शविला आहे. रोहिताचे सर्व व्यापणारे किरण जलांनाही वेढतात. जल विविध अवस्थांमध्ये जमा होते त्या ठिकाणाला समुद्र म्हटले आहे असे दिसते. वाफेच्या रूपात जल अन्तरिक्षात जमा होते तो वरचा समुद्र आणि पृथ्वीवरील जलाचा प्रचंड साठा म्हणजे खालचा समुद्र होय.

शौ. अ. वे. 13.2.11 या मन्त्रात 'पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे ते दोघे एकानंतर एक असे आपल्या मायेने समुद्रातून उत्पन्न होऊन बालकांप्रमाणे क्रीडा करतात. एकजण सर्व भुवनांना पाहतो. दुसऱ्याला सोनेरी अश्व वाहून आणतात' ⁷⁰ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात समुद्रात नित्य जन्म घेणाऱ्या रोहिताला त्याची 'माया' असे म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 13.2.12 या मन्त्रात 'अत्री ऋषींनी द्युलोकात स्थापिलेल्या हे सूर्या, तू महिन्यांची निर्मिती करतोस. चांगल्याप्रकारे रक्षिलेल्या आणि तापणाऱ्या हे सूर्या, तू सर्व

⁶⁹ उद्यन् रश्मिना तनुषे विश्वा रूपाणि पुष्यसि । उभा समुद्रौ ऋतुना वि भासि सर्वाल्लोकान् परिभूर्भजमानः ॥ शौ. अ. वे. 13.2.10; पै. अ. वे. 18.21.4

⁷⁰ पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम् । विश्वान्यो भुवना विचष्टे हैरण्यैरन्यं हरितौ वहन्ति ॥ शौ. अ. वे. 13.2.11; पै. अ. वे. 18.21.5

प्रकाशित करतोस'⁷¹ असे म्हटले आहे. सूर्याला अत्री ऋषींनी काळोखातून काढून पुन्हा अन्तरिक्षात स्थापन केले असे ऋ. 5.40 या सूक्तात म्हटले आहे. याप्रमाणे हा मन्त्र रोहिताला उद्देशून आला आहे. या मन्त्रातील आशयावरून रोहित आणि सूर्य हे शब्द समान अर्थाने वापरले आहेत हे स्पष्ट होते.

शौ. अ. वे. 13.2.14 या मन्त्रात 'समुद्रातून उगम पावण्याची इच्छा केलेला सूर्य पूर्वेकडून पश्चिमेकडे दीर्घ मार्गाने भ्रमण करतो'⁷² असे म्हटले आहे.

वरील मन्त्रांमध्ये ऋषी ब्रह्मन् यांच्या मते रोहिताचा जन्म द्युलोक, पृथ्वी आणि समुद्रातून होतो. समुद्र म्हणजे अन्तरिक्ष होय. अन्तरिक्षात असलेल्या जलातून पृथ्वीला अनूलक्षून रोहित उगवतो. निरु. 2.10 येथे यास्काचार्यांनी अन्तरिक्षाला वरचा समुद्र असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात 10.72.6; 7 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या उत्पत्तीचे अशाच अर्थाचे संदर्भ आले आहेत.⁷³ याप्रमाणे ऋषी ब्रह्मन् यांनी रोहित आणि सूर्य ही दोन्ही नावे एकाच अर्थाने आपल्या रचनेत वापरलेली दिसतात.

शौ. अ. वे. 13.2.25 या मन्त्रात 'तेजस्वी रोहित आपल्या तपस्येने द्युलोकी आरुढ झाला आहे. हा आपल्या मूळ स्थानातून येतो आणि हा पुन्हा जन्म घेतो. हा देवांचा अधिपती

⁷¹ द्विवि त्वात्त्रिधारयत् सूर्या मासाय कर्तवे । स एषि सुधृतस्तपन् विश्वा भूतावुचाकंशत् ॥ शौ. अ. वे. 13.2.12; पै. अ. वे. 18.21.6

⁷² यत् समुद्रमनु श्रितं तत् सिषासति सूर्यः । अध्वास्य विततो महान् पूर्वश्चापंश्च यः ॥ शौ. अ. वे. 13.2.14; पै. अ. वे. 18.21.8

⁷³ ऋग्वेदातील या ऋचांचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याची उत्पत्ती' या प्रकरणात केला आहे.

बनला आहे'⁷⁴ असे म्हटले आहे. ऋषींच्या मते रोहित तपश्चर्येप्रमाणे कार्य करतो. अंधकार आणि जल यांना आपल्या सामर्थ्याने आवरून घेतो. याचे रूपांतर प्रकाश आणि वर्षावात करतो. या मन्त्रामध्ये रोहिताला ऋषींनी तपस्वी असे म्हटले आहे. असा हा तपस्वी पुन्हा पुन्हा जन्म घेतो. म्हणून ऋषींच्या मते तो देवांचा मुख्य झाला आहे.

शौ. अ. वे. 13.3.23 या मन्त्रात रोहिताला देवांनी निर्माण केले आहे असे म्हटले आहे.⁷⁵ आणि 13.3.26 या मन्त्रात ऋषींनी रोहिताच्या जन्माची सहज कल्पना केली आहे. रात्रीनंतर येणारा प्रकाश म्हणजे तो रात्रीचा पुत्र रोहित होय. 'काळ्या रात्रीचा पांढरा पुत्र जन्मला आहे. हा रोहित द्युलोकात उदयाला येऊन प्रकाशत आहे'⁷⁶ असे म्हटले आहे.

2) रोहिताद्वारे ऋतू, मास आणि अग्निनिर्मिती यांचे वर्णन

शौ. अ. वे. 13.1.7 या मन्त्रात 'रोहिताने द्युलोक आणि पृथ्वीला मजबूत केले. त्याने आकाशाला आणि स्वर्गाला स्थैर्य मिळवून दिले. त्याच्याद्वारे अन्तरिक्ष आणि ठिकाणे

⁷⁴ रोहितो दिवमारुह्यत् तपसा तपस्वी । स योनिमैत्रि स उ जायते पुनः स देवानामधिपतिर्बभूव ॥ शौ. अ.

वे. 13.2.25; पै. अ. वे. 18.23.2

⁷⁵ त्वमग्ने ऋतुभिः केतुभिर्हितोऽर्कः समिद्ध उदरोचथा दिवि । किमभ्यार्चन्मरुतः पृश्निमातरो यद् रोहितमजंनयन्त देवाः । तस्य । शौ. अ. वे. 13.3.23

⁷⁶ कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो रात्र्या वत्सोजायत । स ह्यग्रामधि रोहति रुहो रुरोह रोहितः॥ शौ. अ. वे.

13.3.26

मोजली गेली. त्याच्याद्वारे देवांना अमरत्व मिळाले.⁷⁷ या मन्त्रात रोहितामुळे म्हणजे रोहिताच्या प्रकाशचक्राच्या मदतीने मोजणे ही क्रिया शक्य झाली असे येथे दिसते.

शौ. अ. वे. 13.1.18 या मन्त्रात ऋषींनी रोहिताकडे ऋतूविषयक प्रार्थना केलेली आहे. 'हे वाचेने प्रसन्न होणाऱ्या रोहिता, पाच ऋतू आम्हाला सुखकारक होवोत. विश्वाची निर्मिती करणाऱ्या हे परमेष्ठिन् रोहिता, आमचे प्राणाशी सख्य घडवून आण. आम्हास तेजस्वी आणि दीर्घायुषी बनव.'⁷⁸ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 13.1.22 या मन्त्रात काळाला आधार देणाऱ्या गोष्टींची निर्मिती झाली असे वर्णन येते. प्रथम रोहितरूपी प्रकाश येतो नंतर रात्र येते. रात्रीनंतर उषा येते. येथे उषेला रोहिणी म्हटले आहे. ही रोहिणी रोहितासाठी मार्ग तयार करते. ही रोहिताचे अनुसरण करते म्हणजे एकापाठोपाठ एक अशा घटना क्रमाने घडतात. यामुळे दिन, मास आणि ऋतू निर्माण होतात.

शौ. अ. वे. 13.1.25 या मन्त्रात 'तीक्ष्ण शृङ्गे असलेल्या वृषभाने अग्नी आणि सूर्याला वेढले आहे. याने पृथ्वी आणि द्युलोकाला आधार दिला आहे. याच्या मदतीने देव

⁷⁷ रोहितो द्यावापृथिवी अदृहत् तेन स्व स्तभितं नाकः । तेनान्तरिक्षं विमिता रजांसि तेन देवा अमृतमन्त्रविन्दन् ॥ शौ. अ. वे. 13.1.7; पै. अ. वे. 18.15.7

⁷⁸ वाचस्पतः ऋतवः पञ्च ये नौ वैश्वकर्मणाः परि ये संबभूवुः । इहैव प्राणः सुख्ये नो अस्तु तं त्वां परमेष्ठिन् परि रोहितु आयुषा वर्चसा दधातु ॥ शौ. अ. वे. 13.1.18; पै. अ. वे. 18.16.8

नवनिर्मिती करतात'⁷⁹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात रोहित तीन शृङ्गे असलेला 'वृषभ' आहे म्हणजे रोहिताची ऊर्जा तीन प्रकारची आहे. ऋषींच्या मते वृषभाची तीन शृङ्गे हे तीन ऋतू आहेत असे येथे दिसते.

शौ. अ. वे.13.1.36 या मन्त्रात 'यज्ञाने पवित्र केलेल्या ब्रह्माद्वारे पिवळ्या वर्णाचे अश्व तुला वाहून आणतात. सागर आणि महासागराच्या पलिकडे तू प्रकाशतोस'⁸⁰ असा प्रकाशाच्या व्याप्तीविषयक आशय येथे आला आहे. येथे नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या कोवळ्या किरणांना किंवा सूर्याची प्रकाशशक्ती दर्शविताना अश्व म्हटले आहे. या मन्त्रात रोहिताची प्रकाश देण्याची क्षमता अफाट आहे.

शौ. अ. वे. 13.1.38 या मन्त्रात 'दिशा आणि उपदिशा, पशू आणि प्रजा, पृथ्वी आणि अदिती यांना महान यश मिळवून देणाऱ्या रोहिता, मी सवितृप्रमाणे आनंददायक व्हावे'⁸¹ असे म्हटले आहे. येथे आलेल्या आशयावरून रोहिताच्या निश्चित उगवणाऱ्या आणि मावळणाऱ्या स्थानामुळे दिशा आणि उपदिशा यांच्या ज्ञानाचा पृथ्वीला लाभ झाला आहे. सूर्याच्या उगवण्याच्या आणि मावळण्याच्या निश्चित ठिकाणावरून मानवांनी सर्व दिशेच्या निश्चितीसाठी आणि कालगणनेसाठी याचा फायदा करून घेतला आहे.

⁷⁹ यो रोहितो वृषभस्तिग्मशृङ्गः पर्यग्निं परि सूर्यं ब्रूव । यो विष्टन्भाति पृथिवीं दिवं च तस्माद् देवा अधि सृष्टीः सृजन्ते ॥ शौ. अ. वे. 13.1.25; पै. अ. वे. 18.17.5

⁸⁰ उत् त्वां यज्ञा ब्रह्मपूता वहन्त्यध्वगतो हरयस्त्वा वहन्ति । त्रिरः समुद्रमति रोचसेर्णवम् ॥ शौ. अ. वे. 13.1.36; पै. अ. वे. 18.18.6

⁸¹ यशा यांसि प्रदिशो दिशश्च यशाः पशूनामुत चर्षणीनाम् । यशाः पृथिव्याः अदित्या उपस्येहं भूयांसं सवितेव चारुः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.38; पै. अ. वे. 18.18.8

शौ. अ. वे. 13.1.46-53 या मन्त्रांमध्ये रोहिताचे यज्ञमय वर्णन आले आहे. रोहित उष्णता आणि शीतलता अशा दोन अग्नींमध्ये राहून पृथ्वीला वर्षा देतो. 'विस्तृतता या परिधी असून भूमीने वेदीचा आकार धारण केला आहे. शीत आणि उष्ण या दोन अग्नींमध्ये रोहित स्थिर झाला आहे'⁸² असे सेहेचाळीसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. पुढील मन्त्रात 'शीतलता आणि उष्णता स्थिर झाल्यावर यज्ञासाठी पर्वत बनवले. वर्षा ही यज्ञाचे आज्य आहे. या दोन अग्नींच्या मदतीने रोहित द्युलोकात यज्ञ करतो'⁸³ असे सत्तेचाळीसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. आणि 'द्युलोकात रोहिताच्या शक्तीने अग्नी प्रज्वालित होतो. त्याच्यामुळे शीत आणि उष्ण उत्पन्न झाले आहेत. त्याच्यामुळे यज्ञ उत्पन्न झाला आहे'⁸⁴ असे अठेचाळीसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'ब्रह्माद्वारे दोन अग्नी वाढत आहेत. या अग्नींना ब्रह्माद्वारे आहुती दिली जाते. या अग्नींना ब्रह्माद्वारे प्रज्वालित केले जाते.'⁸⁵ असे एकोणपन्नासाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. अग्नींना जलामध्ये प्रज्वालित करणारा रोहित आहे असे वर्णन पन्नासाव्या मन्त्रात

⁸² उर्वीरासन् परिधयो वेदिर्भूमिरकल्पत । तत्रैतावग्नी आधत्त द्विमं घ्नंसं च रोहितः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.46;

पै. अ. वे. 18.19.6

⁸³ द्विमं घ्नंसं चाधाय यूपान् कृत्वा पर्वतान् । वर्षाज्यावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.47; पै. अ. वे. 18.19.7

⁸⁴ स्वर्विदो रोहितस्य ब्रह्मणाग्निः समिध्यते । तस्माद् घ्नंसस्तस्माद्धिमस्तस्माद् यज्ञोजायत ॥ शौ. अ. वे. 13.1.48; पै. अ. वे. 18.19.7

⁸⁵ ब्रह्मणाग्नी वावृधानो ब्रह्मवृद्धो ब्रह्माहुतो । ब्रह्मेद्धावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.49; पै. अ. वे. 18.19.8

आले आहे. 'रोहितामुळे वायू, इन्द्र आणि ब्रह्मणस्पती शोभून दिसतात'⁸⁶ असे एकावन्नाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'पृथ्वी ही वेदी, द्युलोक ही दक्षिणा मानून त्यामध्ये अग्नी प्रज्वालित केला जातो. या अग्नीमध्ये वर्षा हे आज्य याप्रमाणे रोहिताने सर्व निर्माण केले आहे'⁸⁷ या सर्वांच्या मदतीने रोहिताला नवनिर्मिती करणे शक्य झाले आहे असे बावन्नाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'वर्षा हे यज्ञीय घृत, उष्णता ही अग्नी आणि पृथ्वीने वेदीचा आकार धारण केला आहे. वाणीच्या साहाय्याने रोहितरूपी अग्नी पर्वताच्या आकाराप्रमाणे उंच होतो'⁸⁸ असा रोहित आपल्या स्तुतीने प्रसन्न होतो असे या त्रेपन्नाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्रांमध्ये रोहिताद्वारे होणाऱ्या विश्वात्मक यज्ञाची कल्पना केली आहे. या यज्ञात रोहिताची ऊर्जा ही अग्निप्रमाणे आहे. हा अग्नी पृथ्वीला साहाय्यक आणि पोषक असून याची ऊर्जा पृथ्वी धारण करते असे वर्णन येथे आले आहे.

शौ. अ. वे. 13.2.5 या मन्त्रात 'द्युलोक आणि पृथ्वीमध्ये दिवस आणि रात्रीची निर्मिती करणाऱ्या हे सूर्या, कोणतीही संकटे आनंदाने पार करत आणि काही नुकसान न करता तू

⁸⁶ यं वातः परिशुम्भन्ति यं वेन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः। ब्रह्मेद्वावग्नी ईजाते रोहितस्य स्वर्विदः ॥ शौ. अ. वे.

13.1.51; पै. अ. वे. 18.19.11

⁸⁷ वेदि भूमिं कल्पयित्वा दिवं कृत्वा दक्षिणाम् । घ्नंसं तदग्निं कृत्वा चकार विश्वमात्मन्वद् वर्षेणाज्येन रोहितः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.52; पै. अ. वे. 18.20.1

⁸⁸ वर्षमाज्यं घ्नंसो अग्निर्वेदिभूमिरकल्पत । तत्रैतान् पर्वतान् अग्निर्गिर्भिर्रुध्वाँ अकल्पयत् ॥ शौ. अ. वे. 13.1.53; पै. अ. वे. 18.20.2

जातोस'⁸⁹ असे म्हटले आहे. या मन्त्रातील आशयावरून रोहितामुळे काळ पुढे सरकतो असे दिसते.

शौ. अ. वे. 13.2.32 या मन्त्रात 'आश्चर्यकारक, समंजस महिष सुपर्ण द्युलोकात आणि अन्तरिक्षात शोभून दिसतो. दिवस आणि रात्र ही सूर्याचे वस्त्र आहेत. हा आपल्या सर्व सामर्थ्याने विस्तार पावतो'⁹⁰ असे म्हटले आहे.

तसेच शौ. अ. वे. 13.2.39; 40 या मन्त्रांमध्ये रोहिताला त्याच्या प्रकाशामुळे काळ, प्रजापती आणि लोक झाला असे म्हटले आहे. येथे रोहिताचे आरोहण झाल्यावर त्याच्या पसरत जाणाऱ्या तेजाचे आणि त्याच्या गतीचे महत्त्व सांगितले आहे. रोहिताचा सर्वव्यापक प्रकाश सजीव सृष्टीसाठी लाभदायक आहे.

शौ. अ. वे. 13.3.1; 2 या मन्त्रांमध्ये रोहिताच्या ऊर्जेची व्याप्ती महान आहे असे स्पष्ट दिसते. 'द्युलोक आणि पृथ्वीची निर्मिती करणारा आणि स्वतः निर्माण केलेल्या आवरणात वास्तव करणारा, दिशा आणि सहा ऋतूंची निर्मिती करणारा, पक्षांप्रमाणे अन्तरिक्षात

⁸⁹ मा त्वां दधन् परियान्तमाजिं स्वस्ति दुर्गाँ अति याद्वि शीभम् । दिवं च सूर्यं पृथिवीं च देवीमहोरात्रे विमिमानो यदेषि ॥ शौ. अ. वे. 13.2.5; पै. अ. वे. 18.20.9

⁹⁰ चित्रश्चिकित्वान् महिषः सुपर्ण आरोचयन् रोदसी अन्तरिक्षम् । अहोरात्रे परि सूर्यवसाने प्रास्य विश्वां तिरतो वीर्याणि ॥ शौ. अ. वे. 13.2.32; पै. अ. वे. 18.23.10

विहार करणारा रोहित सर्वांचे निरीक्षण करतो.⁹¹ असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. ‘ ऋतूनुसार वायूला आणि समुद्रातील जलांना रोहित गती देतो’⁹² असे दुसऱ्या मन्त्रात म्हटले आहे. शौ. अ. वे. 13.3.6 या मन्त्रात ‘सहा ठिकाणे, पाच दिशा, चार जले आणि यज्ञाची तीन अक्षरे सामावलेला रोहित आहे’⁹³ असे म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 13.3.8 या मन्त्रात ‘रोहिताने दिवस आणि रात्रीची विभागणी केली आणि तेरा महिन्यांची निर्मिती केली आहे’⁹⁴ असे म्हटले आहे.

3) रोहिताकडे केलेल्या राष्ट्रवृद्धीविषयी प्रार्थना

या काण्डातील पहिल्या सूक्तात रोहिताकडे राष्ट्राचा विकास अनेक प्रकारे घडून यावा अशी प्रार्थना केली आहे. ‘अन्न बनवणाऱ्या, जलामध्ये निवास करणाऱ्या हे रोहिता, तू आमच्या राष्ट्रात आनंदाने उदित हो. या रोहिताने सर्व निर्माण केले आहे. या रोहिताने आपल्या

⁹¹ य इमे द्यावापृथिवी ज्ञानं यो द्रापि कृत्वा भूवनानि वस्ते । यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः षड्वीर्याः पतङ्गो अतुं विचाकंशीति तस्य देवस्य । क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति । उद् वेपय रोहित प्र क्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ शौ. अ. वे. 13.3.1

⁹² यस्माद् वाता ऋतुथा पवन्ते यस्मात् समुद्रा अधि विक्षरन्ति । तस्य - शौ. अ. वे. 13.3.2

⁹³ यस्मिन् षड्वीः पञ्च दिशो अधि श्रिताश्वतस्य आपो यज्ञस्य त्रयोक्षराः । यो अन्तुरा रोदसी क्रुद्धश्चक्षुषैक्षत ॥ तस्य शौ. अ. वे. 13.3.6

⁹⁴ अहोरात्रैर्विमितं त्रिंशदङ्गं त्रयोदशं मासं यो निर्मिमीते । तस्य - शौ. अ. वे. 13.3.8

पोषणाने राष्ट्राला धारण केले आहे'⁹⁵ असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. रोहितामुळे अन्न आणि जले धारण केली जातात असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे.

रोहिताचे आगमन म्हणजे राष्ट्राचा विकास आहे असे या सूक्तातील चौथ्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'रोहित उगवला आहे. रोहिताचे आरोहण झाले आहे. मातेच्या गर्भातून त्याचा जन्म झाला आहे. त्याच्याद्वारे राष्ट्रामध्ये निरीक्षण करत सहा ठिकाणे धारण केली जातात.'⁹⁶ या सूक्तातील पाचव्या मन्त्रात रोहित येताच शत्रू नष्ट होतात असे वर्णन आले आहे. 'या राष्ट्रामध्ये रोहिताचा उदय झाला आहे. शत्रूवर विजय मिळवला आहे. राष्ट्राला द्युलोक आणि पृथ्वी सामर्थ्य देवोत आणि तुमच्या इच्छा पूर्ण करोत.'⁹⁷ रोहिताचे आरोहण झाल्यावर राष्ट्र अन्नाने परिपूर्ण होते अशी आशा ऋषींना वाटते असे पुढील आठव्या मन्त्रातील आशयावरून दिसते. 'रोहित द्युलोकात उंच आरुढ होऊन सर्व रूपांचे परीक्षण करतो. त्याच्या महान आरोहणाने हे राष्ट्र दुग्ध आणि घृताने समृद्ध बनो.'⁹⁸

⁹⁵ उदेहि वाजिन् यो अप्स्व॑न्तरिदं राष्ट्रं प्र विश सूनृतावत् । यो रोहितो विश्वमिदं जजान स त्वां राष्ट्राय सुभृतं विभर्तु ॥ शौ. अ. वे. 13.1.1; पै. अ. वे. 18.15.1

⁹⁶ रुहो रुरोह् रोहित आ रुरोह् गर्भो जनीनां जनुषामुपस्थम् । ताभिः संरब्धन्वविन्दन् षडुर्वीर्गातुं प्रपश्यन्निह राष्ट्रमाहाः॥ शौ. अ. वे. 13.1.4; पै. अ. वे. 18.15.4

⁹⁷ आ ते राष्ट्रमिह रोहितोऽहाषीद् व्यास्थन्मृधो अभयं ते अभूत् । तस्मै ते द्यावापृथिवी रेवतीभिः कामं दुहातामिह शक्करीभिः ॥ शौ. अ. वे. 13.1.5; पै. अ. वे. 18.15.5

⁹⁸ वि रोहितो अमृशद् विश्वरूपं समाकुर्वाणः प्ररुहो रुहश्च । दिवं रुद्ध्वा मद्भता मद्भिन्ना सं ते राष्ट्रमनक्तु पयसा घृतेन ॥ शौ. अ. वे. 13.1.8; पै. अ. वे. 18.15.8

या पुढील या सूक्तातील विसाव्या आणि एकोणतिसाव्या मन्त्रांमध्ये रोहिताचा उदय होताच शत्रूंपासून संरक्षण मिळते असे दिसते. 'हे साधका, सवितृ, अग्नी, मित्र आणि वरुण तुझे सर्व बाजूंनी रक्षण करोत. हे रोहिता, सर्व अनिष्टकारकांवर आक्रमण करून हे राष्ट्र आनंदित कर' ⁹⁹ असे विसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. आणि 'जे शत्रू आमच्यावर आक्रमण करतात त्या शत्रूंना क्रव्याद अग्नी (प्रेत भक्षण करणारा) जाळून टाको' ¹⁰⁰ असे एकोणतिसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे.

'हे रोहिता, द्युलोकात, पृथ्वीवर, राष्ट्रामध्ये तुझा उदय धनदायक आणि प्रजेसाठी अमृताची वृद्धी करणारा आहे. तेव्हा तू आमच्या शरीराला स्पर्श कर' ¹⁰¹ येथे रोहिताचा उदय मानवांसाठी अमृतमय आहे असे या सूक्तातील चौतिसाव्या मन्त्रात म्हटले आहे.

'जे राष्ट्राला पोषक असे देव सूर्याभोवती फिरतात त्यांच्याशी एकरूप राहून रोहित आपल्या राष्ट्राची समृद्धी घडवून आणो' ¹⁰² असे या सूक्तातील पन्तिसाव्या मन्त्रात म्हटले

⁹⁹ परि त्वा धात् सविता देवो अग्निर्वर्चसा मित्रावरुणावृभि त्वा । सर्वा अरांतीरवक्रामन्नेहीदं राष्ट्रमंकरः
सूनृतावत् ॥ शौ. अ. वे. 13.1.20; पै. अ. वे. 18.16.10

¹⁰⁰ हन्त्वेनान् प्र दहृत्वरियो नः पृतन्यति । क्रव्यादाग्निना वयं सपत्नान् प्र दहामसि ॥ शौ. अ. वे. 13.1.29;
पै. अ. वे. 18.17.9

¹⁰¹ दिवं च रोहं पृथिवी च रोह राष्ट्रं च रोह द्रविणं च रोह । प्रजां च रोहामृतं च रोह रोहितेन त्वं सं
स्पृशस्व ॥ शौ. अ. वे. 13.1.34; पै. अ. वे. 18.18.4

¹⁰² ये देवा राष्ट्रभृतोऽभितो यन्ति सूर्यम् । तैष्ट्रै रोहितः संविद्वानो राष्ट्रं दधातु सुमनस्यमानः ॥ शौ. अ. वे.
13.1.35; पै. अ. वे. 18.18.5

आहे. या मन्त्रातील आशयावरून ऋषींची विस्तृत दृष्टी जाणवते. राष्ट्राची समृद्धी ही अन्न, जल आणि शत्रूंचा नाश यावर अवलंबून तर आहेच शिवाय भौगोलिक दृष्ट्या सृष्टीचा विचार केल्यास सूर्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणाऱ्या ग्रहांची अनुकूलता सुद्धा आवश्यक आहे असे येथे दिसते.

4) रोहिताकडे केलेल्या मागण्या

शौनकसंहितेच्या पहिल्या सूक्तात 3, 10, 18, 19, 22, 32, 59, 60 या मन्त्रांमध्ये शत्रूंचा नाश, स्वतःचा उत्कर्ष, दीर्घायुष्य, सुविचार, विपुल अन्न आणि यज्ञकृत्य इ. मागण्या आल्या आहेत.

शौनकसंहितेच्या दुसऱ्या सूक्तात दीर्घायुष्य, मार्गदर्शनाची आस आणि प्रार्थनेचा स्वीकार करण्याची मागणी 37, 43, 45 या मन्त्रांमध्ये आली आहे.

शौनकसंहितेच्या तिसऱ्या सूक्तात जो ज्ञानी, विद्वान् लोकांना हानी पोहचवतो त्यांच्यावर पाश टाकून अशा लोकांना नष्ट करण्याची मागणी केली आहे. या सूक्तात आलेल्या एकूण 26 मन्त्रांपैकी 25 मन्त्रांमध्ये याच आशयाचा पाद पुनरुक्त झाला आहे. चौथ्या सूक्तात रोहिताकडे विविध भोग, तेज, यश, ब्रह्मवर्चस् प्रदान करण्याची विनंती ऋषींनी केलेली आहे.

5) निरीक्षणे

शौनकसंहितेच्या पहिल्या सूक्तातील 6; 9; 11; 12; 13; 14; 23; 34; 36; 37; 38; 39; 43; 44; 52 या मन्त्रांमध्ये रोहिताची उपासना आणि स्तुती केली आहे. अन्ननिर्मिता, जीवनदाता, नित्य जागरूक, ज्ञानदाता, वनस्पतिनिर्माता, यज्ञनिर्माता, ज्ञानी लोकांचा कैवारी, राष्ट्राला संपन्नता देणारा, पशू, प्रजा देणारा, पर्जन्य, शीत आणि उष्णता देणारा ही रोहिताची गुणवैशिष्ट्ये आहेत. ऋषींच्या मते रोहित ऋतूंद्वारे आपल्या राष्ट्राचा विकास घडवतो. रोहिताकडे ऋषींनी शारीरिक बल, धन, जल मागितले असून रोहिताची प्रभावीपणे स्तुती केली आहे. यावरून अथर्ववेदकालीन लोक जीवनावश्यक गोष्टींशिवाय आरोग्याविषयी सुद्धा जागरूक होते किंवा सूर्योदयाच्या वेळेचे महत्त्व त्यांनी जाणले आहे असे दिसते. ज्याप्रमाणे उगवणारा आल्हाददायक, प्रसन्न, आरोग्यदायक आणि बलदाता सूर्य स्वसामर्थ्याने आरोहण करतो आणि उत्कर्ष पावतो, त्याप्रमाणे ऋषी ब्रह्मन् यांनी सूर्याचे वाढत जाणारे नेमके स्वरूप म्हणजे रोहित आहे हे लक्षात घेतले आहे. रोहिताप्रमाणे आपल्या राष्ट्रातील अन्न, जल, शारीरिक बल हे ही वाढत जावो आणि शत्रू नष्ट व्हावेत अशी प्रार्थना पहिल्या सूक्तात रोहिताजवळ व्यक्त केली आहे.

शौनकसंहितेच्या दुसऱ्या सूक्तात रोहित हा कालस्वरूपी असून त्याच्यामुळेच कालगणना होते. त्याच्यापासूनच ऊर्जा उत्पन्न होते, त्याचे किरण तीन ठिकाण व्यापतात तसेच हा जगन्निर्यंता आहे. या सूक्तात सर्वाधिक सूर्याचे वर्णन आले आहे. तसेच ऋग्वेदातील ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांच्या उगवणाऱ्या सूर्याचे वर्णन करणाऱ्या सूर्यसूक्तातील 1-9 या

ऋचांमुळे आणि ऋग्वेदातील इतर सूर्यसूक्तातील ऋचांमुळे रोहित हा उगवलेला सूर्य आहे या अवस्थेला पुष्टी मिळते.

शौनकसंहितेच्या तिसऱ्या सूक्तात रोहिताला ज्ञानी लोकांचा पाठीराखा, स्वतः जगतरूपी अंगरखा पांघरणारा आणि ज्ञानी लोकांसाठी तो कवचरूपी ढाल आहे असे म्हटले आहे. तसेच रोहित हा आकाशाधिपती, सृष्टीचा सर्जनकारी आणि साक्षात प्रजापती आहे. ब्राह्मणांचा म्हणजे ज्ञानी लोकांचा कैवारी रोहित असून ब्राह्मणांना हानी पोहचवणाऱ्यांना तो नष्ट करणारा आहे. ज्ञानी लोकांचे रक्षण करणे हा या सूक्ताचा मुख्य गाभा दिसतो.

शौनकसंहितेच्या चौथ्या सूक्तात सुद्धा उगवलेल्या सूर्याची प्राथमिक अवस्था म्हणजे रोहित आहे. हा रोहित दिवसभरात अनेक अवस्थांतून पुढे जातो. त्याच्या प्रत्येक अवस्थेमध्ये ऋषींना इतर देवतांचे रूप जाणवते असे दिसते. या सूक्तात रोहिताला विविध स्वरूपात पाहिले आहे. कारण एकमेव सूर्याचा प्रकाश पृथ्वीचा मुख्य ऊर्जास्रोत आहे. या सूक्तातील 1-13 या मन्त्रांमध्ये रोहिताला महेन्द्र म्हटले आहे आणि 14-21 या मन्त्रांमध्ये सूर्य कसा आहे याचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. “जो मूलतः एकच असलेल्या या स्वरूपाला जाणतो तो सूर्यस्वरूप जाणतो” असे येथे म्हटले आहे. सूर्याचे स्वरूप जाणणान्याला ब्रह्मज्ञान, तप, कीर्ती, यश, जल, अन्तरिक्ष, ब्रह्मतेज आणि अन्नादी उपभोग प्राप्त होतात असे 22-28 मन्त्रांमध्ये म्हटले आहे. 29-45 या मन्त्रांमध्ये सूर्यापासून उत्पन्न झालेल्या, दिवस, रात्र, अन्तरिक्ष, द्युलोक, दिशा, भूमी, अग्नी, जल, ऋचा, यज्ञ, विद्युत् यांचे वर्णन आले आहे. अशा पद्धतीने “तावांस्ते मघवन् महिमोषो ते तन्वः शतम् ॥” म्हणजे ऊर्जेच्या शतावधी रूपाने या जगाशी एकरूप होणाऱ्या रोहिताची ऊर्जा महान आहे असे म्हटले आहे.

अशाप्रकारे या सूक्तात उगवता सूर्य रोहिताच्या स्वरूपात वर्णिला आहे. यावरून पृथ्वीच्या पोषणासाठी सूर्याची ही अवस्था किंवा सूर्योदयाचा काळ अत्यंत मोलाचा आहे हे सिद्ध होते.

समाजाभिमुख कार्य करणारा अथर्ववेद राष्ट्रवृद्धिपासून अगदी सामान्य इच्छा पूर्ण करण्यास तत्पर असतो. याप्रमाणे वेदांमध्ये इतरत्र वर्ण दर्शविणारे आणि 'रुह' धातूपासून तयार होणारे अर्थपूर्ण नाव सूर्यासाठी वापरून अथर्ववेदात तेराव्या काण्डाची स्वतंत्र निर्मिती ऋषी ब्रह्मन् यांच्याद्वारे झाली आहे. रोहिताप्रमाणे राष्ट्राचा विकास व्हावा हा ऋषींचा उद्देश या काण्डातील पहिल्या सूक्तात जाणवतो. राष्ट्रवृद्धिविषयी ऋषींनी रोहिताला केलेल्या प्रार्थनेतून ऋषींची दूरदृष्टी जाणवते. सूर्य आणि सूर्याभोवती फिरणाऱ्या ग्रहांची कल्पना ऋषींना आलेली आहे. सूर्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणाऱ्या ग्रहांमध्ये रोहिताने एकरूपता राखावी अशीही प्रार्थना रोहिताला केली आहे. या काण्डातील चौथ्या सूक्तात रोहित हे सूर्याचे विकसित रूप आहे असे दिसते.

6.1.3 इतर संहितांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

ऋग्वेदातील सूर्यसूक्तांमध्ये आलेल्या काही ऋचा इतर संहितांमध्ये सुद्धा जशास तशा आलेल्या आहेत. त्यांचे संदर्भ विषयांप्रमाणे तळटीपेत दिले आहेत. इतर संहितांमध्ये स्वतंत्रपणे आलेल्या मन्त्रांचे स्पष्टीकरण येथे दिले आहे. तै. सं. 4.5.8.2 येथे 'उदयकाळी अतिशय लाल व तांबूस वर्ण असणाऱ्या सूर्यरूपी रुद्राला नमस्कार'¹⁰³ असे म्हटले आहे.

¹⁰³ नमस्तुभ्यं चारुणाय च । तै. सं. 4.5.8.2

सूर्योदयाच्या वेळी सूर्य या जगतामध्ये साक्षात चेतनारूपी प्रबोधन करतो. म्हणून रुद्रांना नमस्कार करताना उगवत्या आणि मावळत्या सूर्याला रुद्राच्या रूपात नमस्कार केला आहे.

तै. सं. 5.3.2.2-3 येथे 'इन्द्र आणि अग्नीने हे जग विभक्त केले. तेव्हा मधला वातावरणातील भाग असुरक्षित राहिला. या दोघांनी मध्य भागाला आधार दिला. प्रजापतीने अग्नी प्रज्ज्वालित केला. तेव्हा प्राण बाहेर पडला. द्युलोकात (सूर्यरूपी) अग्नी प्रज्ज्वालित केला. तेव्हा दिशा गोंधळात पडल्या. त्यांनी दिशा निश्चित केल्या. दहा आधार देणाऱ्या प्राणांना पूर्व दिशेला स्थापन केले. मानवांमध्ये नऊ प्राण स्थापन केले आणि दहावा प्राण नाभीमध्ये स्थापन केला. हे प्राण पुढच्या दिशेने प्रसरण पावतील अशा पद्धतीने स्थापन केले. शेवटी त्यांनी प्राणांमध्ये वाक् या दहाव्या ज्योतीची स्थापना केली.'¹⁰⁴ अशाप्रकारे सूर्य उगवणाऱ्या पूर्व दिशेचे महत्त्व येथे आले आहे. ज्या दिशेला सूर्य उगवतो त्या पूर्व दिशेला असलेल्या प्राणाचे महत्त्व सांगितले आहे.

¹⁰⁴ प्रापयति प्राणमेवास्या दधात्यथो प्राजापत्यो वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै देवानां वै सुवर्गं लोकं यतां दिशः समन्वीयन्तु त एता दिश्या अपश्यन् ता उपादधत ताभिर्वै ते दिशोऽदृहन् यद्दिश्या उपदधाति दिशां विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुप दधाति । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी प्राणानेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तात् प्राणान् ज्योतिष्मतीमुत्तमामुप दधाति तस्मात् प्राणानां वाग्जोतिरुत्तमा दशोप दधाति ॥ तै. सं. 5.3.2.2-3

मै. सं. 1.3.39 या मन्त्रात 'सूर्य उगवताच मधुर आणि उत्तम अशी स्तोत्रे गायली जातात'¹⁰⁵ असे म्हटले आहे.

मै. सं. 2.5.10 या मन्त्रात 'रसादी हरण करणारे सूर्याचे किरण येताच सवितृ या तेजरूपी ज्योतीचा उदय होतो. प्रेरक पूषन् विश्वाचे निरीक्षण करत सर्वांचे रक्षण करतो'¹⁰⁶ असे म्हटले आहे. सूर्योदयाच्या वेळेत सवितृ आणि पूषन् या देवता येतात असे वर्णन येथे आले आहे.

वा. सं. 19.63 या मन्त्रात 'हे पितरांनो, सूर्यलोकात बसलेले तुम्ही आहुती देणाऱ्या यजमानासाठी धन आणि ऊर्जा स्थापित करा'¹⁰⁷ असे म्हटले आहे. येथे सूर्य उगवताच आपल्या किरणांनी संपूर्ण विश्व प्रकाशाने व्यापतो.

¹⁰⁵ उदुत्ते मधुमत्तमा गिरः स्तोमास ईरते ॥ मै. सं. 1.3.39

¹⁰⁶ सूर्यरश्मिद्वरिकेशः पुरस्तात् । सविता ज्योतिरुदयं तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वानिति संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः । मै. सं. 2.5.10

¹⁰⁷ आसीनासो अरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त द्वाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्र यच्छत त इहोर्जं दधात ॥ वा. सं. 19.63

6.1.4 ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

1) ऐतरेयब्राह्मणात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

ऐ. ब्रा. 2.25.7 या उताऱ्यात 'सूर्य उगवल्यानंतर सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणी चेतना उत्पन्न करतो म्हणूनच सूर्याला प्राण असे म्हणतात. अशा प्राणरूप उगवलेल्या सूर्याला विद्वान आहुती देतात'¹⁰⁸ असे म्हटले आहे.

2) तैत्तिरीयब्राह्मणात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

तै. ब्रा.1.1.4 येथे 'आकाशात सूर्य अर्धा दिसू लागल्यावर आहवनीयाचे आवाहन करतात. याच वेळी प्रजापतीने प्रजा निर्माण केल्या आहेत. आहवनीयाचे आवाहन करणारा यजमान प्रजा उत्पन्न करणारा होतो. म्हणजे होऊन गेलेल्या रात्रीचे आणि येणाऱ्या दिवसाचे स्वरूप यजमानाला प्राप्त होते'¹⁰⁹ असे म्हटले आहे. येथे रात्र आणि दिवसाचा संबंध सूर्याच्या उदयाशी साधला आहे.

¹⁰⁸ उद्यन्तु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राणं इत्याचक्षते प्राणे हास्य संप्रति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यम् इति । ऐ. ब्रा. 5.25.7

¹⁰⁹ अर्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाति । एतस्मिन्वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथा भूतं चैव भविष्यञ्चवरुन्धे इति । तै. ब्रा.1.1.4

तै. ब्रा.1.5.3 येथे 'प्रातःकाळ झाल्यानंतरचा काळ म्हणजे सवितृचा प्रसवकाळ आहे. हा काळ सवितृच्या प्रेरणेने प्राणयुक्त झालेला असतो. सायंकाळ हा वरुणाचा आसव म्हणजे अपानरूप आहे'¹¹⁰ असे म्हटले आहे.

तै. ब्रा. 2.1.2 येथे 'सूर्याचा उदय होताच प्रातःकाळी आहुती द्यावी. अतिथीच्या रूपाने सूर्य यजमानाच्या घरी येत असतो'¹¹¹ असे म्हटले आहे. येथे आकाशात प्रकाश घेऊन येणारा सूर्य हा अतिथी आहे.

तै. ब्रा. 7.2.20 येथे 'उगवत असलेल्याला आणि पूर्ण उगवलेल्या सूर्याला आहुती'¹¹² दिली आहे.

3) शतपथब्राह्मणात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

श. ब्रा. 9.2.3.16 येथे 'पूर्वेकडे उगवणारे सूर्याचे किरण वज्राप्रमाणे असून मनुष्यांसाठी कल्याणकारी आहेत'¹¹³ आणि श. ब्रा. 7.3.2.12 येथे 'आदित्य सर्व प्रजेला स्पर्श करत

¹¹⁰ देवस्य सवितुः प्रातः प्रसवः प्राणः । वरुणस्य सायमांसवोपपानः इति ॥ तै. ब्रा. 1.5.3

¹¹¹ यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्यात् । यथाऽतिथये प्रदुताय । तै. ब्रा. 2.1.2

¹¹² उद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा । तै. ब्रा. 7.2.20

¹¹³ तज्जतं वज्रमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ वाऽआदित्य एषोऽश्वस्तज्जतेन वज्रेण पुरस्ताद्वक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति सुमाश्रुवते ॥ श. ब्रा. 9.2.3.16

जातो'¹¹⁴ असे म्हटले आहे. श. ब्रा. 9.2.3.17 येथे 'सूर्य उगवताच संपूर्ण लोकाला व्यापतो'¹¹⁵ आणि श. ब्रा. 14.3.2.9 येथे 'सूर्य सर्व देवांचा आत्मा आहे'¹¹⁶ असे म्हटले आहे.

6.1.5 उपनिषदांमध्ये उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि महत्त्व

प्रश्न. उप. 1.5 येथे 'आदित्यो ह वै प्राणौ' आदित्याला प्राण असे म्हटले आहे. 'अथाऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्नश्मिषु संनिधत्ते ।' म्हणजे सूर्य उगवल्यावर पूर्व दिशेतून वर जात जात आपल्या किरणांमध्ये प्राणाला समाविष्ट करतो.

प्रश्न. उप. 1.7 येथे 'स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणो अग्निरुदयते ।' येथे सूर्य म्हणजेच वैश्वानर हा विश्वरूपात प्राण आणि अग्नी घेऊन उदय पावतो. 'सर्वरूप, रश्मिवान, ज्ञानसंपन्न, सर्वांना आश्रय देणारा, ज्योतिर्मय, अद्वितीय, तापणाऱ्या सूर्याला आत्मरूपाने जाणला आहे. हा सूर्य सहस्र किरणांचा समूह असून शेकडो प्रकाराने वर्तमानात आणि प्रजाजनांच्या प्राणरूपात उगवत असतो'¹¹⁷ असे प्रश्न. उप. 1.8 येथे म्हटले आहे.

¹¹⁴ असावेव तदादित्य इमाः प्रजा अभिजिघ्रति । श. ब्रा. 7.3.2.12

¹¹⁵ उद्यन् वा एष इमाँल्लोकान् पूरयति । श. ब्रा. 9.2.3.17

¹¹⁶ सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा । श. ब्रा. 14.3.2.9

¹¹⁷ विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः

प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ प्रश्न. उप.1.8

सार. उप. 272.10 येथे 'या सूर्यमण्डलात मित्ररूपात असलेले सूर्याचे कोमल किरण सेवनीय असतात'¹¹⁸ असे म्हटले आहे.

शिव.उप. 5.52 येथे 'पितरांसाठी तर्पण करताना उगवलेल्या सूर्याला अर्घ्य दिले जाते. अशा पद्धतीने सेविलेला सूर्य यजमानाचे इच्छित मनोकामना पूर्ण करतो'¹¹⁹ असे म्हटले आहे.

6.2 सूर्योदयाच्या वेळेत केले जाणारे इतर देवतांना आवाहन

6.2.1 ऋग्वेदातील ऋचा

वेदांमध्ये सूर्य आणि सूर्योदयाचे महत्त्व विविध प्रकारे आलेले दिसून येते. आकाशात प्रकाश घेऊन येणाऱ्या सूर्याला ऋषींनी विविध रूपात पाहिले आहे. जसे की देवांचे मुख किंवा देवांचा नेत्र, देवांचा पुरोहित, अतिथी, सर्व देवांचा स्वरूपभूत आत्मा, चेतनारूपी प्राण, पितरांचे ठिकाण आणि अग्नी. म्हणून सूर्योदयाच्यावेळी इतर देवतांना वेगवेगळ्या उद्देशाने आवाहन केलेले दिसते. वैदिक काळात आहुतीसाठी अग्नी सूर्योदयाच्या वेळेपासून प्रज्वलित केला जात असे. कारण वैदिक लोक सूर्योदयाच्यावेळी देवतांना आहुती देत असत. वेगवेगळ्या देवतांना उद्देशून प्रार्थना करत असत. यावरून हे स्पष्ट होते की

¹¹⁸ एतस्मिन् मण्डले पूर्वतः सखीरूतरेयपं निधाय सूर्यः सुकोमलैः किरणैरूप सेवमान आस्ते । सार. उप.

272.10

¹¹⁹ पितराणां तर्पणं कृत्वा सूर्यायार्घ्यं प्रकल्पयेत् । उपस्थाय ततः सूर्यं यजेच्छिवमनन्तरम् ॥ शिव. उप.

5.52

सूर्योदयाबरोबर इतर देवता सुद्धा माणसांकडे येतात जसे की अग्नी. सूर्योदयाच्या वेळेत येणाऱ्या देवतांचा अभ्यास पुढील ऋचांमध्ये केला आहे.

ऋषी वामदेव गौतम यांनी आपल्या ऋ. 4.13 या अग्निसूक्तातील पहिल्या ऋचेत 'उषेच्याही पूर्वी असणारा दयाळू अग्नी आपल्या भक्तांना धन देतो. हा तेजस्वी सूर्य उगवला आहे. अशा वेळेत हे अश्विनी कुमारांनो, तुम्ही आमच्या घरी या'¹²⁰ असे म्हटले आहे. या ऋचेत प्रथम अग्नी, उषा, सूर्य आणि अश्विन असे मागोमाग येतात असे दिसते. येथे अश्विनांना आवाहन केलेले आहे. दिवसाच्या सुरुवातीची प्रेरणा उषेपासून होते. सूर्य उगवल्यावर नेत्रांना स्पष्टपणे दिसू लागते म्हणजेच पाहाणे ही क्रिया सुलभ होते आणि लोक अग्निहोत्रादी नित्यकर्मांना सुरुवात करतात. सूर्योदय आणि उषःकाळाच्या पूर्वी अग्नी कार्यरत असतो असे येथे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्योदयाच्या वेळेत युवा अश्विनांना आवाहन केले आहे.

ऋषी श्रुतविद् आत्रेय यांच्या मित्रावरुणसूक्तातील ऋ. 5.62.8 या ऋचेत 'हिरण्यमय उषेच्या नंतर सूर्योदय झाला आहे. अनंतता आणि मर्यादा धारण केलेल्या हे मित्र आणि वरुणांनो रथामध्ये आरुढ होऊन तुम्ही येथे या'¹²¹ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्योदयाच्या काळात मित्र आणि वरुण या देवतांचे आगमन होते असे येथे दिसते.

¹²⁰ प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयम् । यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ ऋ. 4.13.1

¹²¹ हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयः स्थूणमुदिता सूर्यस्य । आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥ ऋ. 5.62.8; वा. सं. 10.16

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या सूक्तातील ऋ. 7.41.4 या ऋचेत 'हे भगदेवा, सूर्योदय होताच महान आनंद मिळू शकेल आणि माध्याह्न काळात आम्ही स्थिर होऊ. सूर्यास्त सुद्धा इतर देवांच्या कृपेने आनंदी जावो'¹²² असे म्हटले आहे. या ऋचेत भग या आदित्य देवतेला उद्देशून सूर्याच्या मुख्य अवस्थांचा विचार केला आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या ऋ. 7.62.2; 3 या सूर्याला उद्देशून आलेल्या ऋचांमध्ये मित्र, वरुण, अग्नी आणि अर्यमन् या देवतांजवळ निष्पाप असण्याची इच्छा सूर्याकडे व्यक्त झाली आहे. 'हे सूर्या, आमच्या स्तुतीद्वारे आणि अश्व्यांच्या मदतीने गमनशील रथातून तू आमच्या समोर उदयास ये. आम्ही निष्पाप असल्याचे मित्र, वरुण, अर्यमन् आणि अग्नीला सांग'¹²³ असे दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. तसेच तिसऱ्या ऋचेत या देवता आमच्या स्तुतीने प्रसन्न होऊन आमच्या सर्व कामना पूर्ण करोत असे म्हटले आहे.

ऋ. 7.63.5 या ऋचेत 'श्येन पक्षाप्रमाणे जलद प्रवास करणारा सूर्य, देवांनी नियुक्त केलेल्या मार्गावरून भ्रमण करीत आहे. हे स्तोत्राने प्रिय होणाऱ्या मित्र आणि वरुणांना सूर्योदयानंतर आम्ही तुम्हाला हवी देत आहोत आणि नमस्कार करत आहोत'¹²⁴ असे

¹²² उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अल्लाम् । उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ऋ. 7.41.4; शौ. अ. वे. 3.16.4; वा. सं. 34.37

¹²³ स सूर्य प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमेभिरेतुशेभिरेवैः । प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्रये च ॥ ऋ. 7.62.2

¹²⁴ यत्रां चक्रुर्मृतां गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः । प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ऋ. 7.63.5

म्हटले आहे. इथे इतर देवांना हवी देण्याचे कार्य सूर्योदयाच्या वेळेत पार पाडले जातात. या ऋचेतील आशयावरून सूर्याला देवांचे मुख म्हटले असावे असे वाटते.

ऋ. 7.65.1 या ऋचेत 'सूर्य उगवल्यावर बलवान मित्र आणि वरुणांना स्तोत्राच्या साहाय्याने आम्ही आवाहन करतो. मित्र आणि वरुण यांचे विचार पवित्र असून शक्ती अक्षय्य, दिव्य आणि श्रेष्ठ आहे. हे दोघे चांगल्या गरजा भागविण्यासाठी माणसांकडे येतात'¹²⁵ असे म्हटले आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या 7.66 या सूक्तातील चौथ्या ऋचेत 'मित्र, अर्यमन्, सवितृ आणि भग या देवता सूर्योदयाच्या वेळी भक्तांना प्रेरणा देतात'¹²⁶ असे म्हटले आहे.

ऋ. 8.27.19; 21 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या तीन मुख्य अवस्थांमध्ये धन अर्पण करण्याची प्रार्थना ऋषी मनु वैवस्वत यांनी विश्वेदेवसूक्तात केली आहे. सूर्य उगवल्यावर, सूर्य प्रखर बनल्यावर आणि सूर्य सायंकाळी अस्तास जाताना देवांना धन देण्याची विनंती येथे केली आहे.¹²⁷ या वेळा सूर्याच्या अवस्थांवर अवलंबून आहेत. दिवसाच्या सगळ्या भागात हे

¹²⁵ प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् । ययोरसूर्यश्मक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगृन्तु ॥ ऋ. 7.65.1

¹²⁶ यदद्य सूर उदितेऽनां मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ऋ. 7.66.4

¹²⁷ यदद्य सूर्य उद्यति प्रियक्षत्रा ऋतं दध । यन्निमुचिं प्रबुधि विश्ववेदसो यद्वा मध्यंदिने दिवः । ऋ.

8.27.19

यदद्य सूर उदिते यन्मध्यंदिन आतुचि । वामं धृत्य मनवे विश्ववेदसो जुह्वानाय प्रचेतसे ॥ ऋ. 8.27.21

देवानो, आम्हाला धन द्या असे ऋषींना म्हणावयाचे आहे असे या ऋचांमध्ये आलेल्या प्रार्थनेवरून वाटते.

ऋषी शावाश्व आत्रेय यांच्या ऋ. 8.35 या अश्विनसूक्तातील एकूण 24 ऋचांपैकी 22 ऋचांमध्ये 'हे अश्विन, उषा आणि सूर्यासोबत या' असे आवाहन करणारा पुनरुक्त पाद आला आहे.

ऋषी हिरण्यगर्भ प्राजापत्य यांच्या क प्रजापतीसूक्तातील ऋ. 10.121.6 या ऋचेत 'लोकरक्षणासाठी द्युलोक आणि पृथ्वींनी उपासलेल्या उगवत्या सूर्याचे अधिष्ठान अशा दैदीप्यमान परमेश्वराला सोडून आम्ही कोणाला हवी द्यावा'¹²⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेतील आशयावरून देवता हवी स्वीकारण्यासाठी सूर्योदयाच्या वेळी येतात असे दिसते.

6.2.2 अथर्ववेदातील मन्त्र

ऋषी शन्ताति यांच्या सूर्यसूक्तातील शौ. अ. वे. 6.10.3 या मन्त्रात 'द्युलोकाला, दृष्टीला, नक्षत्रांना, सूर्याला आणि त्यांच्या अधिपतीला मी हवी अर्पितो'¹²⁹ असे म्हटले आहे.

ऋषी अथर्वन् यांच्या भूमी सूक्तातील शौ. अ. वे. 12.1.20 या मन्त्रात 'द्युलोकात, अन्तरिक्षात प्रकाशणारा आणि मर्त्य लोकांमध्ये निवास करणारा अग्नी देवांना हवी

¹²⁸ यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने । यत्राधि सूर उदितो बिभाति कस्मै देवाय हविषां विधेम ॥ ऋ. 10.121.6; वा. सं. 32.7

¹²⁹ दिवे चक्षुषे नक्षत्रेभ्यः सूर्यायाधिपतये स्वाहा । शौ. अ. वे. 6.10.3

पोहचवितो'¹³⁰ असे म्हटले आहे. अर्थातच अन्तरिक्षातील अग्नी म्हणजे सूर्य होय. सूर्य आणि अग्नीमार्फत इतर देवांना हवी दिला जातो असे वर्णन येथे आले आहे.

6.3 सूर्यदर्शनाची इच्छा

वेदांमध्ये सूर्योदय आणि इतर देवतांचा परस्परांशी संबन्ध आला आहे. त्यामुळे देवांचे अधिष्ठान असलेल्या अशा उगवलेल्या सूर्याकडे त्याच्या तेजाची किंवा त्याच्या प्रकाशाची किंवा त्याच्या दर्शनाची प्रार्थना ऋषींद्वारे मुख्यत्वाने केली गेली आहे. ही इच्छा ऋषींनी पुढील प्रमाणे प्रकट केली आहे.

6.3.1 ऋग्वेदात सूर्यदर्शनाची इच्छा

ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.104.6 या ऋचेतून सूर्याच्या दर्शनाची इच्छा प्रकट होत आहे. 'हे महान सामर्थ्यसंपन्न इन्द्रा, आम्हास निष्पाप आयुष्य प्राप्त होण्यासाठी आम्हाला सूर्य आणि जल दे. तसेच आमच्या संततीचे रक्षण कर'¹³¹ असे या ऋचेत म्हटले आहे.

शंयू बार्हस्पत्य यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 6.46.4 या ऋचेत 'महावृषभाप्रमाणे शत्रूंचा नाश करणाऱ्या हे इन्द्रा, आमचे रक्षण करून तू आम्हास पुत्रपौत्र, जल आणि सूर्य प्रदान

¹³⁰ अग्निर्दिव आ तपत्यग्नेर्देवस्योर्व१न्तरिक्षम् । अग्निं मर्तास इन्धते हव्यवाहं घृतप्रियम् ॥ शौ. अ. वे.

12.1.20; पै. अ. वे. 17.3.1

¹³¹ स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे । ऋ.1.104.6

कर'¹³² असे म्हटले आहे. इन्द्रानंतर पुढील ऋचेत अग्नी या देवतेकडे सूर्याच्या दर्शनाची आस व्यक्त केली गेली आहे. ऋषी ऋजिश्वन भारद्वाज यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 6.52.5 या ऋचेत 'हे देवांनो, अग्नी आम्हास उगवत्या प्रसन्न सूर्याचे दर्शन घडवो'¹³³ असे म्हटले आहे. 'उद्यन्तं सूर्यं सर्वदा पश्येम ।' असे सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. अशाप्रकारे उगवत्या, मनमोहक, आल्हाददायक आणि प्रसन्न अशा उगवत्या सूर्याच्या दर्शनाची इच्छा या ऋचेतून केलेली दिसून येते. येथे उगवत्या सूर्याच्या दर्शनासाठी अग्नीला केलेली ही प्रार्थना आहे.

ऋ. 7.35.8 या ऋचेत 'दूरवर पाहणाऱ्या सूर्याने उगवताच आम्हाला सुख द्यावे. आकाशाला व्यापणाऱ्या चार दिशा, अचल पर्वत, नद्या तसेच जल यांनी आम्हाला सुख द्यावे'¹³⁴ असे म्हटले आहे. या ऋचेत ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणिंनी उगवणाऱ्या सूर्याकडे सुख मिळावे अशी प्रार्थना केली आहे.

¹³² बाधसे जनान्वृषभेवं मन्युना घृषौ मीळह ऋचीषम । अस्माकं बोध्यविता महाधुने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ऋ.

6.46.4

¹³³ विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् । तथा कुरुद्रसुपतिर्वसूनां देवाँ ओहानो ऽवसागमिष्ठः

॥ ऋ. 6.52.5

¹³⁴ शं नुः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नुश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु । शं नुः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नुः सिन्धवः शमु

सुन्त्वापः ॥ ऋ. 7.35.8

ऋ. 7.104.24 या ऋचेत 'हे इन्द्रा, वाईट वृत्तीच्या लोकांना तू नष्ट कर. मृत्यूशी क्रीडा करणाऱ्या लोकांच्या माना तुटून पडोत. उगवत्या सूर्याचे दर्शन त्यांना घडू नये'¹³⁵ असे म्हटले आहे. सायण म्हणतात 'अशा प्रकारच्या राक्षसी लोकांनी उगवता सूर्य पाहू नये.'¹³⁶ ग्रिफिथच्या मते सूर्य उगवत असलेला त्यांना दिसू नये. See no more the Sun when he arises. उगवता सूर्य पाहू नये म्हणजे हिंसक प्रवृत्तीचे लोक जास्त काळ जगू नयेत किंवा त्यांची समृद्धी होऊ नये असाही अर्थ होऊ शकतो. म्हणून या सूक्ताला 'राक्षसघ्नसूक्त' असे म्हटले आहे. येथे उगवत्या सूर्याचे दर्शन म्हणजे जास्त जीवन जगणे आहे. पण असे हिंसक प्रवृत्तीचे लोक जास्त काळ जगल्यास ते समाजासाठी घातक ठरतात. ऋषींनी सूर्याजवळ केलेल्या प्रार्थना म्हणजे स्वतःचे संरक्षण वेगवेगळ्या उपायांनी करणे हा त्यातील एक भाग आहे. त्यातील एक इच्छा अशी आहे सूर्याचे दर्शन राक्षसी प्रवृत्तीच्या लोकांना मिळू नये. उगवत्या सूर्याचे नित्यदर्शन म्हणजे जणू दीर्घायुष्य आणि समृद्धी असे या ऋचेतील आशयावरून वाटते. स्वसंरक्षण, शत्रूंचा संहार आणि दयाळू लोकांच्या रक्षणाची तीव्र ओढ असे तिहेरी उद्देश या ऋचेतून सफल होताना दिसतात. सूर्यदर्शन आणि सूर्यदर्शनाचे महत्त्व जाणलेल्या ऋषींना हे सूर्यदर्शन फक्त चांगल्या वृत्तीच्या लोकांना मिळावे असेही वाटते असे दिसते. इन्द्राला उद्देशून उगवत्या सूर्याचे दर्शन शत्रूंना मिळू नये अशी वसिष्ठ मैत्रावरुणि ऋषींची इच्छा येथे व्यक्त झालेली आहे.

¹³⁵ इन्द्रं जुहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् । विग्रीवासो मूरदेवा क्रदन्तु मा ते दृशन्तसूर्यमुच्चरन्तम् ॥ ऋ. 7.104.24

¹³⁶ ते तथाविधा राक्षसाः उच्चरन्तम् उच्चरन्तं सूर्यं आदित्यं मा दृशन् द्राक्षुः । ऋ. सा. भा. 7.104.2

ऋषी हिरण्यस्तूप आङ्गिरस यांच्या सोमसूक्तातील ऋ. 9.4.6 या ऋचेत 'हे यज्ञाचा उपभोग घेणाऱ्या सोमा, आम्हाला दीर्घकाळापर्यंत सूर्याचे दर्शन घडवून तू आमचे कल्याण कर' ¹³⁷ असे म्हटले आहे.

अशाच प्रकारचा आशय असलेला मन्त्र का. सं. 9. 6 येथे आला आहे. ¹³⁸ येथे आम्हाला सूर्याचे दर्शन चिरकाळापर्यंत घडावे अशी सोमाजवळ प्रार्थना आहे.

ऋषी यम वैवस्वत यांच्या ऋ.10.14 या श्वानसूक्तातील बाराव्या ऋचेत 'यमदूतांचे तीन लोकांचे निरीक्षण करणारे, भ्रमण करणारे, दीर्घनासिक, प्राण्यांना जगवणारे, सामर्थ्यवान श्वान, आम्हाला दीर्घकाळापर्यंत सूर्याचे दर्शन घडवोत' ¹³⁹ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या आशयात सूर्यदर्शनाची ओढ दिसून येते.

ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋ.10.37.6; 8; 10 या ऋचांमध्ये सूर्य रोज पाहावा असे वर्णन आले आहे. 'द्युलोक, पृथ्वी, आप, इन्द्र आणि मरुत् या देवांनी ऐकावे. आम्ही सूर्याच्या दर्शनापासून वंचित राहू नये. आम्ही दीर्घायुष्यापर्यंत सुखी जीवन

¹³⁷ तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक्पश्येम सूर्यम् । अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ऋ. 9.4.6

¹³⁸ आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ का. सं. 9.6

¹³⁹ उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु । तावस्मभ्यं दूशये सूर्याय पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥ ऋ.10.14.12

जगावे'¹⁴⁰ असे सहाव्या ऋचेत म्हटले आहे. 'महान, तेज धारण करणाऱ्या, सर्व पाहणाऱ्या, प्रकाशमय, नेत्रांना सुख देणाऱ्या, समुदातून उत्पन्न झालेल्या, अतिशय बलवान अशा हे सूर्या, आमचे जीवन तुझ्या उदयाचे दररोज दर्शन घेण्यासाठी आहे'¹⁴¹ असे आठव्या ऋचेत म्हटले आहे.

ऋ.10.37.8 या ऋचेत ऋषी सूर्याच्या प्रकाश देण्याच्या क्षमतेसमोर नतमस्तक होत सूर्याकडे अनेक प्रकारचे सुख मागितले आहे. उगवता सूर्य म्हणजे आयुष्याची वृद्धी असून अनेक सूर्योदय पाहवेत अशी ऋषींची इच्छा येथे इतर देवतांजवळ सुद्धा प्रदर्शित झाली आहे. 'हे तेजस्वी सूर्या, आमच्यासाठी तुझा प्रकाश सुखकर व्हावा. दिवस सुखकर जावो. तुझे किरण सुखकर होवोत. थंडी सुखकर होवो, उष्णता सुखकर होवो. घराबाहेर मार्गात असताना आणि घरामध्ये आम्हास सुख दे. तसेच हे पूजनीय सूर्या आम्हास धन दे'¹⁴² अशी दहाव्या ऋचेत प्रार्थना केली आहे.

या ऋचेत सूर्याकडे सूर्याचा प्रकाश सुखकर असावा यासाठी प्रकाशाच्या सर्व बाजूंनी म्हणजे प्रत्येक ऋतूचा विचार करून परिपूर्ण अशी प्रार्थना केलेली आहे. या ऋचेतील

¹⁴⁰ तं नो द्यावापृथिवी तन्न आप इन्द्रः शृण्वन्तु मरुतो हव वचः । मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि भद्रं जीवन्तो जरुणामंशीमहि ॥ ऋ. 10.37.6

¹⁴¹ महि ज्योतिर्बिभ्रतं त्वा विचक्षण भास्वन्तं चक्षुषेचक्षुषे मयः । आरोहन्तं बृहत्तः पाजसस्परि वयं जीवाः प्रति पश्येम सूर्यः ॥ ऋ. 10.37.8

¹⁴² शं नो भव चक्षसा शं नो अव्हा शं भानुना शं द्विमा शं घृणेन । यथा शमध्वञ्छमसंदुरोणे तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ ऋ.10.37.10; तै. ब्रा. 2.8.7.7

आशयावरून असे दिसते की सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणे वातावरण बदलत जाते. म्हणून सूर्याचा प्रकाश सुखकारक असावा असे ऋषींना वाटते.

ऋषी बन्धु, श्रुतबन्धु आणि विप्रबन्धु गौपायन यांच्या निर्ऋती आणि सोमसूक्तातील ऋ.10.59.4 या ऋचेत 'हे सोमा, अनेक उगवत्या सूर्याचे दर्शन घडवून आम्हाला वृद्धापकाळापर्यंत सुखदायक बनव. निर्ऋती आमच्यापासून दूर जावो'¹⁴³ अशी प्रार्थना केली आहे.

या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे 'उगवलेला आणि वर जाणारा सूर्य पाहवा. याचा अर्थ जास्त काळापर्यंत जगावे. जीवनाच्या अभावी सूर्याचे दर्शन घेणे असंभव आहे हा अभिप्राय आहे.'¹⁴⁴ दीर्घकाळापर्यंत उगवता सूर्य पाहवा आणि वृद्धापकाळ सुखाचा जावा अशी प्रार्थना निर्ऋतीजवळ करत आहेत.

¹⁴³ मो षु णः मृत्यवे परां द्वाः पश्येम तु सूर्यमुच्चरन्तम् । द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु परातरं सु निर्ऋतिर्जिहीताम् ॥ ऋ.10.59.4

¹⁴⁴ उच्चरन्तम् ऊर्ध्वं गच्छन्तमुदयन्तं सूर्यं पश्येम । चिरकालं जीवेमेत्यर्थः । जीवाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । ऋ. सा. भा. 10.59.4

ऋ.10.59.5 या ऋचेत 'हे असुनीती आमच्या ठिकाणी मनाची धारणा कर. आयुष्यवृद्धी कर. तू आमच्यावर प्रसन्न होऊन दीर्घकाळापर्यंत सूर्याचे दर्शन घडव' ¹⁴⁵ असे म्हटले आहे.

या ऋचेच्या आपल्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे - 'जीवन सुदृढ पद्धतीने व्यतीत करण्यासाठी आयुष्याची वाढ कर. आम्हाला चिरकाळापर्यंत सूर्याचे दर्शन घडावे यासाठी आमचे शरीर घृत देऊन वाढव.' ¹⁴⁶

या ऋचेत निर्ऋतीकडे केल्या गेलेल्या प्रार्थनेप्रमाणे असुनीतिकडे सूर्याच्या दर्शनाची प्रार्थना केली आहे. उगवलेला आणि आपल्या तेजाने वर वाढत जाणारा सूर्य म्हणजे वृद्धीचे प्रतीक आहे. त्याप्रमाणे आपले आरोग्य आणि आयुष्य हे ही वाढत जावे अशी भावना येथे व्यक्त झालेली आहे. वृद्धापकाळ सुखाचा म्हणजे निरोगी असावा आणि निर्ऋती म्हणजे वाईट प्रकार नेहमी दूर राहावेत अशी ऋषींची प्रार्थना आहे. मानवांमध्ये स्वभावतः असणारी सुखाची ओढ आणि दीर्घायुष्याची इच्छा या ऋचेतून प्रकट झालेली आहे. रोगरहित अशा दीर्घायुष्याच्या प्रार्थना येथे ऋषींनी केलेल्या आहेत हे विशेष आहे. म्हणजेच या प्रार्थनांमध्ये शरीराला आरोग्यही मिळावे आणि आयुष्याची वाढही व्हावी यांना महत्त्व

¹⁴⁵ असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः । ररन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ऋ.10.59.5

¹⁴⁶ जीवातवे जीवितुं सु प्र तिर सुष्ठु वर्धय नः अस्माकम् आयुः ररन्धि स्थापय । नः अस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसंदर्शने त्वं च घृतेन अस्माभिर्दत्तेन तन्वं शरीरं वर्धयस्व वर्धय । ऋ. सा. भा. 10.59.5

दिलेले दिसून येते. दिवसाची सुरुवात उगवत्या सूर्याच्या दर्शनाने व्हावी अशी इच्छा व्यक्त झालेली आहे.

6.3.2 अथर्ववेदात सूर्यदर्शनाची इच्छा

ऋषी अथर्वन् यांच्या सूर्य आणि प्रजापतीला उद्देशून आलेल्या शौ. अ. वे. 4.4.2 या मन्त्रात 'उषा येताच आणि सूर्य उगवताच माझे वचन सामर्थ्यदायी झाले आहे. प्रजापती येताच हा बैल जास्त शक्तिमान होतो'¹⁴⁷ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'सूर्य उगवताच उत्कृष्ट शक्ती प्रदान करतो. याचप्रकारे माझ्या वचनांना मन्त्राप्रमाणे शक्ती मिळावी.'¹⁴⁸ ऋषी अथर्वन् यांच्या या मन्त्रात सूर्याच्या वाढत जाणाऱ्या तेजाप्रमाणे माझे वचनही अधिक तेजस्वी बनावे अशी इच्छा प्रदर्शित झाली आहे असे दिसते.

ऋषी चातन यांच्या पिशाचबाधा निवारण्यासाठी पठण केल्या जाणाऱ्या शौ. अ. वे. 8.4 या इन्द्रसोमसूक्तातील 24 व्या मन्त्रातून उगवत्या सूर्याच्या दर्शनाचे महत्त्व सांगितले आहे. 'हे इन्द्रा, कपटाने आचरण करणाऱ्या स्त्री पुरुषांना तू ठार कर. वाईट वागणाऱ्या आणि मृत्यूंशी क्रीडा करणाऱ्या राक्षसांच्या माना तुटून पडोत. उगवत्या सूर्याचे दर्शन त्यांना न

¹⁴⁷ उदुषा उदु सूर्य उद्विदं माम्भुक् वचः । उदेजतु प्रजापतिर्वृषा शुष्मेण वाजिना ॥ शौ. अ. वे. 4.4.2; पै. अ.

वे. 4.22.2

¹⁴⁸ सूर्यश्च उद् एजतु उदेजतु । उत्कृष्टवीर्ययुक्तं करोतु । मामभुक् मदीयम् इदम् मन्त्रात्मकं वचः उदेजतु ।

शौ. अ. वे. सा. भा. 4.4.2

घडो'¹⁴⁹ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. उगवता सूर्य या शब्दाचा अर्थ या मन्त्रात वाढत जाणारा, वृद्धिंगत होणारा किंवा उत्कर्षास नेणारा सूर्य होय. अशा दुष्ट प्रवृत्तीच्या लोकांचा उत्कर्ष होऊ नये या अर्थाने 'उच्चरन्तं सूर्यं मा दृश्यन्' असे ऋषीं म्हणत असावेत असे वाटते. ऋषी वाईट कृत्य करणारे आणि कपटाने वागणारे लोक म्हणजे राक्षस होत असे सांगतात. हे लोक जास्त काळ जगू नयेत असा त्याचा अर्थ आहे. हीच ऋचा ऋ. 7.104.24 येथे आली आहे.

ऋषी ब्रह्मन् यांचे शौ. अ. वे. 19.67 हे आठ मन्त्र असलेले सूर्यसूक्त आहे. या सूर्यसूक्तातील आठही मन्त्रांमध्ये 'शरदः शतम्' म्हणजे शंभर वर्ष जगावे असा पुनरुक्त पाद आला आहे. 'आम्ही शंभर वर्ष पाहवे, आम्ही शंभर वर्ष जगावे, आम्ही शंभर वर्ष अनुभवावे, आम्ही शंभर वर्षातील ऋतू पाहवे, आम्ही शंभर वर्ष पुष्ट व्हावे, आम्ही शंभर वर्ष संततीयुक्त व्हावे, आम्ही शंभर वर्ष लोकप्रिय व्हावे आणि आम्ही शंभर वर्षातील शरद ऋतूपेक्षा अधिक काळ जगावे'¹⁵⁰ अशी प्रार्थना सूर्याला उद्देशून केलेली आहे. एका पाठोपाठ येणाऱ्या दिवस आणि रात्र यावरून सूर्य कालमापनाचे साधन आहे. अशा सूर्यामुळे दीर्घायुष्य लाभावे असे ऋषींना वाटते. यासाठी पूर्व दिशेस उगवलेल्या सूर्याची नित्य कृपा व्हावी किंवा अनेक सूर्य पाहवेत याचा अर्थ दीर्घकाळ जगावे असा आहे. अशाच पद्धतीने पण

¹⁴⁹ इन्द्रं जुहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् । विग्रीवासो मूरदेवा क्रदन्तु मा ते दृशन्तसूर्यमुच्चरन्तम् ॥ शौ. अ. वे. 8.4.24; पै. अ. वे. 16.11.5

¹⁵⁰ पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् । पूर्षेम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् । भूयेम शरदः शतम् । भूयसी शरदः शतात् ॥ शौ. अ. वे. 19.67

थोड्याशा फरकाने वा. सं. 36.24 येथे सूर्याजवळ प्रार्थना केलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

‘देवतांकडून धारण केलेला चक्षुरूपी सूर्य पूर्वदिशेस उदयास आला आहे. त्याच्या कृपेने आम्ही शंभर वर्षापर्यंत पाहवे. शंभर वर्षापर्यंत जिवंत राहावे. शंभर वर्षापर्यंत ऐकावे. शंभर वर्षापर्यंत बोलावे. शंभर वर्षापर्यंत दैन्यरहित राहावे. शंभर शरद ऋतू पूर्ण करून अधिक काळापर्यंत स्थिर राहावे.’¹⁵¹

पूर्व दिशेला उगवणारा सूर्य, ऋषींच्या सूर्याला प्रार्थना आणि दीर्घायुष्याची मागणी यांचे वर्णन वरील मन्त्रांमध्ये आले आहे. विशेषतः उगवलेल्या सूर्याला दीर्घायुष्याच्या प्रार्थना ऋषींद्वारे केल्या गेल्या आहेत. दीर्घायुष्य तर लाभावे पण ते अनेक सूर्योदय पाहण्यासाठी असे ऋषी म्हणतात. कारण दिवसभर कार्यरत ठेवण्यासाठी मिळणारी ऊर्जा आणि आरोग्याचा लाभ सूर्योदयाच्या वेळेतून मिळत असल्यामुळे ऋषींच्या प्रार्थना या वेळेशी जोडलेल्या आहेत असे येथे वाटते.

6.4 प्रातरनुवाक्

वेदांमध्ये सूर्योदयाच्यावेळी अनेक देवांना उद्देशून ऋषींनी आहुती स्वीकारण्यासाठी प्रार्थना केली आहे. देवतांना दिल्या जाणाऱ्या हवीसोबतच स्तोत्रपठण, प्रातरनुवाक्,

¹⁵¹ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॥ वा. सं. 36.24

शस्त्रपठण आणि अग्निहोत्र इ. कार्ये नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून केली जातात. या कार्यांमध्ये असणारे सूर्योदयाचे महत्त्व खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

6.4.1 प्रातरनुवाकाचा अर्थ

तै. सं. 6.4.3.2 येथे 'पहाटे काही बोलण्यापूर्वी जो प्रातरनुवाक् करतो तो जे बोलतो ते मिळवतो'¹⁵² असे म्हटले आहे.

6.4.2 प्रातरनुवाकाचे महत्त्व

वर उल्लेखित तै. सं. 6.4.3.2 येथे म्हटल्याप्रमाणे प्रातरनुवाकाचे अनुष्ठान करणाऱ्याला वाचासिद्धी प्राप्त होते. का. सं. 25.3 येथे 'जेथे अग्नी आणि सूर्याला उद्देशून प्रातरनुवाक् म्हटला जातो, तेथे ब्रह्मवर्चस् म्हणजे तेज मिळविण्याची इच्छा पूर्ण होते'¹⁵³ असे म्हटले आहे. ऐ. ब्रा. 4.18.5 येथे 'सूर्य उगवल्यानंतर प्रातरनुवाक् म्हटल्याने दिवसाप्रमाणे कीर्ती मिळवतो'¹⁵⁴ असे म्हटले आहे.

¹⁵² दिवे त्वा सूर्यायत्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक् । तै. सं. 6.4.3.2

¹⁵³ यत्राग्निमपस्सूर्यं पश्यन्प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्तस्मिन्यजेत ब्रह्मवर्चसकाम एतद्वै त्रिश्रुक्रियं नामदेवयजनं ब्रह्मवर्चसी भवति । का. सं. 25.3

¹⁵⁴ उदित आदित्ये प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्सर्वं ह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति, इति । ऐ. ब्रा. 4.18.5

6.5 शस्त्रपठण

ऐ. ब्रा. 3.14.6 येथे 'होत्याने आदित्याचे अनुसरण करत शस्त्रामध्ये परिवर्तन करावे. सूर्य जेव्हा सकाळी उगवतो तेव्हा तो मन्द्र म्हणजे अत्यंत कमी प्रमाणात तापतो. यानुसार प्रातःसवनातील शस्त्रे मन्द स्वरात म्हणावीत. प्रातःकाळानंतर सूर्य वर वर जातो म्हणजे सूर्य जास्त तापतो त्याप्रमाणे होत्याने सुद्धा आपली वाचा प्रबळ करावी. माध्याह्नानंतर सूर्य पश्चिमेकडे अस्तास जाऊ लागतो तेव्हा माध्यन्दिनसवनापेक्षा जास्त गतीने तृतीयसवनातील शस्त्रे म्हणावीत'¹⁵⁵ असे म्हटले आहे. सूर्याच्या प्रकाशरूपी अवस्थांवरून शस्त्रपठणाची गती या उताऱ्यात सांगितली आहे.

6.6 उगवलेल्या सूर्याला अनुलक्षून अग्निहोत्र

वेदांमध्ये सात हवी संस्थांमध्ये अग्निहोत्र हे प्रथम येते. हे अग्निहोत्र सूर्याला आणि अग्नीला उद्देशून केले जाते. शौ. अ. वे.11.9 या सूक्तात ऋषी अथर्वन् यांनी ब्रह्मौदन नावाच्या सवयज्ञात हवन करून उरलेल्या ओदनाला उच्छिष्ट असे म्हटले आहे. या सूक्तात उच्छिष्टांपासून सर्व जगत् उत्पन्न झाले आहे असे वर्णन आले आहे. या सूक्तातील नवव्या मन्त्रात 'अग्निहोत्र, श्रद्धा, वषट्कार, व्रत, तप, दक्षिणा आणि इष्टापूर्ती ही सर्व

¹⁵⁵ अथ त्रिषु सवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरं धनाधिक्यं विधत्ते - स एतमेव शस्त्रे पर्यावर्तेत यदा आ एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति तस्मान्मन्द्रया वाच इति प्रातःसवने शंसदेथ यदाऽभ्येत्यथ बलीयस्तपति तस्माद् बलीयस्या वाचा मध्यंदिने शंसदेथ यदाऽभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति तस्माद् बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसदेवं शंसेद्यदि वाच ईशीत वाग्धि शस्त्रं यया तु वाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहित समापनाय तथा प्रतिपद्यैतैतत्सुशस्ततममिव भवति इति ॥ ऐ. ब्रा. 3.14.6

उच्छिष्टांपासून उत्पन्न झालेली यज्ञांगे आहेत'¹⁵⁶ असे म्हटले आहे. याचा अर्थ येथे अग्निहोत्र करणे हा यज्ञसंस्थेचा एक भाग आहे.

6.6.1 अग्निहोत्राचा अर्थ

मै. सं. 1.3.1 या मन्त्रात 'जल, अध्वर्यु आणि सूर्य या देवता हविष्मान आहेत'¹⁵⁷ असे म्हटले आहे. आप. श्रौ. सू. 6.15.14 येथे अग्निहोत्र या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे. 'अग्नये होत्रं होमः अस्मिन् कर्मणि इति अग्निहोत्रः । सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् इति ।' प्रातःकाळात अग्निमध्ये केलेल्या होमाला अग्निहोत्र म्हणतात. सायंकाळी आणि पहाटे अग्निहोत्र हे कर्म करावे असे येथे म्हटले आहे.

पां. वा. काणे यांच्या History of Dharmashastra या पुस्तकातील Vol. 3 मध्ये (काणे, 1993: 961 आणि पुढे) येथे अग्निहोत्राविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे. येथे अग्नीचे प्रकार, अग्निहोत्र कोणी करावे तसेच इतर लेखकांची मते मांडलेली आहेत. अग्निहोत्रविषयक सविस्तर माहितीसाठी हा ग्रंथ पाहणे इष्ट ठरेल. कारण प्रस्तुत प्रबन्धाचा हा विषय नाही.

¹⁵⁶ अग्निहोत्रं च श्रद्धा च वषट्कारो ब्रतं तपः । दक्षिणेष्टं पूर्तं चोच्छिष्टेधिं समाहिताः ॥ शौ. अ. वे. 11.9.9; पै. अ. वे. 16.82.9

¹⁵⁷ हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरः । हविष्मं आविवासति हविष्मं अस्तु सूर्यः । मै. सं. 1.3.1; का. सं. 3.9

6.6.2 अग्निहोत्राचा मन्त्र

मै. सं. 1.6.10 येथे “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ॥” पहाटे सूर्य उगवल्यावर अग्नीत आहुती देताना सूर्याला उद्देशून हा मन्त्र म्हटला जातो.

वा. सं. 3.9 या मन्त्रात अग्नी, सूर्य आणि ज्योती यांना आहुती अर्पण केली आहे. ‘अग्नी हे तेज आहे आणि तेज हे अग्नी आहे. सूर्य हा अग्नी आहे आणि अग्नी हा सूर्य आहे. अग्नी तेजस्वी आहे आणि सूर्य तेजस्वी आहे. तेज हे सूर्य आहे आणि सूर्य हे तेज आहे. या दोघांसाठी हा स्वाहाकार आहे’¹⁵⁸ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

शतपथब्राह्मणात 2.3.1.1; 2.3.1.2; 2.3.1.22; 2.3.1.30; 2.3.1.31; 2.3.1.33; 2.3.1.35; 2.3.1.36; 2.3.1.38 येथे अग्निहोत्राचे वर्णन आले आहे.

अग्निहोत्र पहाटे उगवलेल्या सूर्यासाठी आणि सायंकाळी अग्निसाठी करण्याचे महत्त्व ऐ. ब्रा. 5.25.5 येथे दिले आहे. ‘अग्नीच्या तेजाने रात्र तेजस्वी झालेली असते आणि सूर्याच्या प्रकाशाने दिवस तेजस्वी झालेला असतो. अशाप्रकारे तेजोरूप अहोरात्रीच्या ठिकाणी अग्निहोत्राची आहुती दिल्याने यजमानाला तेज मिळते.’¹⁵⁹

¹⁵⁸ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा । सूर्यो वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा ॥ वा. सं. 3.9

¹⁵⁹ एष हा वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति योऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसाऽहस्तेजस्वत् इति ॥ ऐ. ब्रा. 5.25.5

ऐ. ब्रा. 5.25.6 येथे 'उगवलेला सूर्य आहवनीय अग्नीच्या किरणांमध्ये आपले किरण मिसळून राहतो म्हणून सूर्य उगवताच आहवनीय अग्नीत आहुती द्यावी'¹⁶⁰ असे म्हटले आहे. अग्निहोत्र हे सूर्योदय आणि सूर्यास्त या सूर्याच्या अवस्थांशी संबन्धित आहे असे या उताऱ्यात म्हटले आहे. सूर्य उगवल्यानंतर केले जाणारे अग्निहोत्र यात येथे शास्त्रीय कारण दिसते. कारण या उताऱ्यात नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचे किरण आणि पृथ्वीवरील अग्नितून निघणारे अन्नयुक्त किरण यांचा विशेष संबन्ध आहे असे वरील उताऱ्यात म्हटले आहे. थोडक्यात पृथ्वीवरील अग्नी आणि अन्तरिक्षातील सूर्य यांच्यात उष्णता हा समान गुणधर्म आहे. या आहुतीमुळे सूर्य आणि अग्नी यांच्यामधील अग्नी पुष्ट होत असावा किंवा सूर्याला तेज मिळत असावे असे येथे दिसते.

ऐ. ब्रा. 5.25.7 येथे सूर्य अस्तास गेल्यावर "भूर्भुवः स्वरोऽमग्नि ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति" आणि "भूर्भुवः स्वरोऽसूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा" हा प्रातःकाळात द्यावयाचा आहुतीचा मन्त्र आहे'¹⁶¹ असे म्हटले आहे.

¹⁶⁰ उद्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्संदधाति स योऽनुदिते जुहोति । ऐ. ब्रा. 5.25.6

¹⁶¹ एष ह वै सत्यं वदन्सत्ये जुहोति योऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातर्भूर्भुवः स्वरोऽमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति सायं जुहोति भूर्भुवः स्वरोऽसूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातः सत्यं हास्य वदतः सत्ये हुतं भवति च एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यम् इति । का. सं. 6.5; का. सं. 41.6; ऐ. ब्रा. 5.25.7

याचा अर्थ पृथ्वी, अन्तरिक्ष आणि द्युलोक हे तिन्ही लोक आहुतीचा स्वीकार करोत असा आहे. हा अग्निहोत्रासाठी म्हटला जाणारा मन्त्र जवळजवळ सर्वच ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये आला आहे.

6.6.3 अग्निहोत्राची वेळ

मै. सं. 1.8.9 येथे 'अग्नी आणि उषेच्यानंतर प्रथम जातवेदस् अग्नी येतो. सूर्योदयाच्यानंतर येणारे सूर्याचे किरण आपल्या प्रकाशाने द्युलोक आणि पृथ्वीला व्यापून टाकतात.

अशावेळी हा मन्त्र म्हणत सूर्याला उद्देशून अग्निहोत्राची आहुती द्यावी'¹⁶² असे म्हटले आहे.

काठक संहितेच्या सहाव्या स्थानकातील अग्निहोत्रब्राह्मणात अग्निहोत्राविषयी एक गोष्ट आली आहे. 'प्रैयमेधा नावाचा ब्राह्मण होता. त्याने अग्निहोत्र केले. इतरांनी त्याला विचारले तू कोणाला आहुती देत आहेस. प्रजापतीला आहुती देत आहे. सायंकाळी तू कोणाला आहुती देत आहेस. 'सूर्याला आणि प्रजापतीला' असे म्हणत जो सायंकाळी आणि पहाटे आहुती देतो तो प्रतिष्ठावान होतो असे तो म्हणाला'¹⁶³ असे या कथेत अग्निहोत्राचे महत्त्व आणि वर्णन आले आहे.

¹⁶² अन्वग्निरुषसामग्रमक्षदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आततन्थ ॥ इत्यभिमन्त्रयेत यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियादनुकशायैवैनत्पुनरवरुन्दे ॥ मै. सं. 1.8.9

¹⁶³ प्रैयमेधा वै नाम ब्राह्मणा आसँस्ते सर्वमविदुस्तत् सहैवाविदुस्तेऽग्निहोत्र एव न समराध्वयँस्तेषाँ सकृदेकोऽग्निहोत्रमजुहोद् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यस्स्कृदजुहोत् तमितरा अपृच्छतां कस्मै त्वं

गो. गृ. 1.1.27 येथे 'सूर्यास्ताच्या आधी रक्षित अग्नीला प्रज्वलित करुन सूर्यास्ताच्यावेळी आहुती द्यावी'¹⁶⁴ आणि गो. गृ. 1.1.28 येथे 'प्रातःकाळात रक्षित अग्नीला प्रज्वलित करुन सूर्याच्या उदयापूर्वी किंवा सूर्य उगवत असताना आहुती द्यावी'¹⁶⁵ असे म्हटले आहे.

6.6.4 अग्निहोत्राचे महत्त्व

अग्निहोत्र पहाटे उगवलेल्या सूर्यासाठी आणि सायंकाळी अग्निसाठी करण्याचे महत्त्व ऐ. ब्रा. 5.25.5 येथे दिले आहे. 'अग्नीच्या तेजाने रात्र तेजस्वी झालेली असते आणि सूर्याच्या प्रकाशाने दिवस तेजस्वी झालेला असतो. अशाप्रकारे तेजोरूप अहोरात्रीच्या ठिकाणी अग्निहोत्राची आहुती दिल्याने यजमानाला तेज मिळते.'¹⁶⁶

जुहोषीत्येकधैवेदमित्यब्रवीत् प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं जुहोमीति तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरा अपृच्छतां कस्मै त्वं जुहोषीत्यग्रये चैवं सायं प्रजापतये चेत्यब्रवीत् सूर्याय च प्रजापतय इत्यब्रवीत्तेभ्य एव सायं जुहोमि तेभ्यः प्रातरिति तेषां यो द्विरजुहोत् स आघ्नोत् स भूयिष्ठोऽभवत् । सूर्याय प्रजापतय इत्यब्रवीत्तेभ्य एव सायं जुहोमि तेभ्यः प्रातरिति तेषां यो द्विरजुहोत्स । का. सं. 6.6

¹⁶⁴ पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिञ्जुहुयात् ॥ गो. गृ. 1.1.27

¹⁶⁵ पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिञ्जुहुयात् ॥ गो. गृ. 1.1.28

¹⁶⁶ एष हा वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति योऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसाऽहस्तेजस्वत् इति ॥ ऐ. ब्रा. 5.25.5

ऐ. ब्रा. 5.25.6 येथे 'उगवलेला सूर्य आहवनीय अग्नीच्या किरणांमध्ये आपले किरण मिसळून राहतो म्हणून सूर्य उगवताच आहवनीय अग्नीत आहुती द्यावी'¹⁶⁷ असे म्हटले आहे. अग्निहोत्र हे सूर्योदय आणि सूर्यास्त या सूर्याच्या अवस्थांशी संबन्धित आहे असे या उताऱ्यात म्हटले आहे. सूर्य उगवल्यानंतर केले जाणारे अग्निहोत्र यात येथे शास्त्रीय कारण दिसते. कारण या उताऱ्यात नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचे किरण आणि पृथ्वीवरील अग्नितून निघणारे अन्नयुक्त किरण यांचा विशेष संबन्ध आहे असे वरील उताऱ्यात म्हटले आहे. थोडक्यात पृथ्वीवरील अग्नी आणि अन्तरिक्षातील सूर्य यांच्यात उष्णता हा समान गुणधर्म आहे. या आहुतीमुळे सूर्य आणि अग्नी यांच्यामधील अग्नी पुष्ट होत असावा किंवा सूर्याला तेज मिळत असावे असे येथे दिसते.

ऐ. ब्रा. 5.25.7 येथे 'सूर्य उगवल्यावर सर्व प्राणिमात्र प्रेरित होतात म्हणून आदित्याला प्राण असे म्हणतात. दिलेली आहुती प्राणाला प्राप्त होते हे जाणून सूर्य उगवल्यावर आहुती द्यावी'¹⁶⁸ असे म्हटले आहे. येथे सूर्य उगवल्यावर अग्निहोत्र होम करावा याची प्रशंसा केली आहे.

'सायंकाळी आणि प्रातःकाळी अनुष्ठिलेले अग्निहोत्र हीच गृहांची निष्कृति आहे. म्हणजे ते घरांना विकत घेण्याचे साधन आहे. अग्निहोत्र यागरूप आणि होमरूप आहे. तसेच

¹⁶⁷ उद्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्संदधाति स योऽनुदिते जुहोति । ऐ. ब्रा. 5.25.6

¹⁶⁸ उदितहोमं प्रशंसति । उद्यन्तु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति तस्मादेनं प्राणं इत्याचक्षते प्राणेहास्य संप्रति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यम् इति । ऐ. ब्रा. 5.25.7

यज्ञक्रतूंचा प्रारंभ आहे. म्हणून अग्निहोत्र स्वर्गलोकाची ज्योती आहे'¹⁶⁹ असे ना. उप. 79 येथे म्हटले आहे.

प्रश्न. उप. 1.5 येथे 'जो पुरुष दैदीप्यमान अशा अग्नीच्या ज्वालेत वेळेप्रमाणे आहुती देत अग्निहोत्र कर्माचे आचरण करतो त्याला सूर्याचे किरण देवता जेथे निवास करतात तेथे घेऊन जातात'¹⁷⁰ असे म्हटले आहे.

6.7 सूर्याला अनुलक्षून केली जाणारी संध्योपासना

तै. आ. 2.2 येथे संध्योपासनेचे विधान सांगितले आहे. 'संध्या करणाऱ्याने पूर्वाभिमुख बसून गायत्रीमन्त्र म्हणत वरच्या दिशेला जलाचे प्रक्षेपण करावे. सूर्याच्या दिशेने विक्षेपित केलेले जल वज्राप्रमाणे संरक्षण करते. स्वतः भोवती प्रदक्षिणा केल्याने पापाचे प्रक्षालन होते. उगवणाऱ्या आणि अस्तास जाणाऱ्या सूर्याला उद्देशून हे करतात. सर्व जाणणाऱ्या सूर्याकडून विद्वान सर्व प्रकारचे कल्याण मिळवतो'¹⁷¹ असे म्हटले आहे.

¹⁶⁹ अग्निहोत्र सायं प्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्ट सुहुतं यज्ञक्रतूनां प्रायण सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति । ना. उप. 79

¹⁷⁰ एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहृतयो ह्याददायन । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ प्रश्न. उप. 1.5

¹⁷¹ तदु द्व वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्री भूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति इति । यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति । उद्यन्तयस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सुकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति इति । तै. आ. 2.2

आश्व. गृ. सूत्रातील 3.7.1-5 येथे सूर्याला उद्देशून केल्या जाणाऱ्या संध्योपासनेचे महत्त्व आले आहे. सूर्यास्ताच्या वेळी आणि सूर्योदयाच्या वेळी संध्योपासना करणाऱ्या व्यक्तीने झोपलेले असू नये आणि झोपलेले असल्यास प्रायश्चित्त कर्म आश्वलायन गृह्यसूत्रात सांगितले आहे.

‘रोगी नसून सूर्यास्ताच्यावेळी झोपला असता मौन धरून त्याने सर्व रात्र उभे राहावे आणि सकाळी ‘येन सूर्य’ ऋ.10.37.4-8 या पाच ऋचांनी सूर्याची उपासना करावी’¹⁷² असे पहिल्या सूत्रात म्हटले आहे.

‘विहित कर्म केल्याने दमलेला नसून किंवा वाईट कृत्य करून दमलेला असा झोपला असता सूर्योदय झाला तर मौन धरून सर्व दिवस उभे राहावे. ‘यस्य ते’ ऋ. 10.37.9-12 या चार ऋचांनी सूर्याची उपासना करावी’¹⁷³ असे दुसऱ्या सूत्रात म्हटले आहे.

‘सव्य यज्ञोपवीत धारण करून मौन धरून संध्यादेवतेची उपासना करावी’¹⁷⁴ असे तिसऱ्या सूत्रात म्हटले आहे. ‘सायंकाळी वायव्य कोणाजवळ पश्चिम दिशेस तोंड करून सूर्यमण्डल

¹⁷² अव्याधितं चेत् स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तभियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ आश्व. गृ. 3.7.1

¹⁷³ अभ्युदियात् चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिर्पस्थानं ॥ आश्व. गृ. 3.7.2

¹⁷⁴ यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः । आश्व. गृ. 3.7.3

अर्धे अस्तास गेल्यापासून नक्षत्रे दिसू लागेपर्यंत गायत्रीमन्त्राचा जप करावा'¹⁷⁵ असे चौथ्या सूत्रात म्हटले आहे. याप्रमाणे 'प्रातःकाळी पूर्वेस तोंड करून उभे राहून अर्ध्या नक्षत्रांचा अस्त झाला तेव्हापासून सूर्यमण्डल दिसू लागेपर्यंत गायत्रीमन्त्राचा जप करावा'¹⁷⁶ असे पाचव्या सूत्रात म्हटले आहे.

संध्योपासना हे नित्य कर्म आहे. सूर्य अस्तास गेल्यावर नक्षत्र दिसेपर्यंतचा काळ आणि अर्ध्या नक्षत्रांपासून सूर्य दिसू लागेपर्यंतच्या काळाला संधी म्हणतात. रात्र आणि दिवस यांना परस्परांशी जोडल्या गेलेल्या या काळात संध्योपासना करण्याची पद्धत आहे. हा संधीचा काळ सूर्यास्त आणि सूर्योदय यांच्याशी संबन्धित आहे. संध्योपासनेत गायत्रीमन्त्र सूर्याला उद्देशून म्हटला जातो. संध्योपासनेत म्हटला जाणारा गायत्रीमन्त्र ऋग्वेदात 3.62.10 येथे आला आहे. ही गायत्री छन्दात्मक ऋचा सवितृ देवासाठी आली असून या ऋचेत ऋषींनी सूर्याकडे तेज, बुद्धी आणि प्रेरणा मागितली आहे.

¹⁷⁵ सायममुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डले आ नक्षत्र दर्शनात् ॥ आश्व. गृ.

3.7.4

¹⁷⁶ एवं प्रातः । प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ आश्व. गृ. 3.7.5

6.8 उगवत्या सूर्याविषयीची निरीक्षणे

- 1) वैदिक काळात दैनंदिन जीवन जगताना एक विशिष्ट पद्धत अनुसरलेली जाणवते. ती म्हणजे पहाटे उठण्याच्या आणि रात्री झोपण्याच्या वेळेत नियमितता आहे. यामुळेच सूर्योदयाचे अधिकाधिक महत्त्व ऋषींनी जाणलेले आहे. वेदांमध्ये सूर्य उगवण्यापूर्वीचे, उगवत असलेल्या सूर्याचे आणि सूर्य उगवल्यानंतरचे वर्णन आणि त्यांचे महत्त्व आले आहे.
- 3) वेदांमध्ये विशेषतः सूर्याच्या वर्णनांमध्ये उगवत असलेल्या सूर्याचे वर्णन अधिक प्रमाणात आले आहे.
- 4) पापापासून स्वतःला वाचवणे किंवा आपल्या हातून कोणत्याही प्रकारची हिंसा होऊ नये यासाठी इतर देवतांना उद्देशून सुद्धा प्राचीन ऋषींनी सूर्योदयाच्यावेळी प्रार्थना केलेल्या आहेत.
- 5) प्रार्थना, मन्त्रपठण, शस्त्रपठण, गायत्रीपठण, इतर देवतांना हवी, अग्निहोत्र, प्रातरनुवाक्, इतर देवतांची स्तुती यज्ञांमध्ये आहुती इ. कार्य उगवत्या सूर्याला अनुलक्षून केले आहेत.
- 6) ऋग्वेदात भगदेवाला सूर्याच्या तीनही अवस्थेत धन प्रदान करण्याची विनंती केली आहे. तसेच धारणा शक्तीचा विस्तार होण्यासाठी मेधादेवीची उपासना सूर्याच्या मुख्य तीन अवस्थांना अनुसरून केली आहे.

- 7) प्रातःकाळातील सूर्याचे तेज प्राणिमात्रांना कार्यास प्रेरणा देते. यावरून सूर्योदयाचा काळ शरीरधारणेसाठी महत्त्वाचा वाटतो.
- 8) वेदांमध्ये ऋषींनी सूर्योपासनेतून सौर ऊर्जेचा उपयोग वैयक्तिक, भौतिक, प्रापंचिक आणि आध्यात्मिक जीवन जगताना करून घेतलेला आहे.
- 9) अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेतील तेराव्या काण्डात उगवलेल्या सूर्याचे वर्णन रोहित या नावाने आले आहे. या पूर्ण काण्डात ऋषींनी सूर्यवर्णनाचा परमोच्च बिंदू गाठला आहे. ऋषींनी सूर्याला अनेक रूपात वर्णिले आहे. सृष्टीसाठी पोषक ठरलेल्या सूर्याच्या ऊर्जेचा हा गौरव आहे. सूर्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणाऱ्या इतर ग्रहांचा उल्लेख आणि ग्रहांमध्ये एकरूपता रोहिताने राखावी ही महत्त्वपूर्ण प्रार्थना ऋषींनी रोहिताजवळ केली आहे. अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत फक्त सतराव्या काण्डात आणि पैप्पलादसंहितेच्या फक्त अठराव्या काण्डात उगवणाऱ्या सूर्याला रोहित असे म्हटले आहे हे विशेष आहे.
- 10) अथर्ववेदात कुष्ठरोग बरा होण्यासाठी कुष्ठ या औषधी वनस्पतीच्या नामाचा सूर्याच्या तीन मुख्य अवस्थांमध्ये उच्चार केला जातो.
- 11) अथर्ववेदात रोगांवर उपचार म्हणून एक प्रकार मणिवन्धन सूर्योदयाच्या वेळेत केले जाते.
- 12) ऋग्वेदात आणि अथर्ववेदात हिंसक प्रवृत्तीच्या मनुष्यांना शत्रू म्हटले आहे. उगवत्या सूर्याचे दर्शन त्यांना होऊ नये म्हणजे त्यांचा उत्कर्ष होऊ नये किंवा ते जास्त काळ जगू नयेत ही इच्छा ऋषींनी सूर्याजवळ व्यक्त केली आहे.

13) ऋषींनी आजार पसरवणाऱ्या रोगजन्तूंना सुद्धा शत्रू म्हटले आहे. त्यांच्या मते काही रोगजन्तूंचा प्रतिकार उगवलेल्या सूर्याच्या प्रकाशात करणे शक्य आहे असे वर्णन आले आहे.

14) ज्याप्रमाणे नित्य असूनही सूर्योदय महत्त्वाचा आहे त्याप्रमाणे दिवसाच्या आरंभी प्रथम उच्चारली जाणारी वाणी म्हणजे प्रातरनुवाक् अत्यंत महत्त्वाचा मानला आहे.

15) ऐतरेयब्राह्मणामध्ये सूर्योदयाच्या वेळेत प्राणाची निर्मिती होते असे म्हटले आहे.

16) उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून केले जाणारे अग्निहोत्र हे अग्नी आणि वायू या तत्त्वाशी संबन्धित आहे. सूर्यामधील ऊर्जेत उष्णता ही एक ऊर्जा आहे. उगवलेल्या सूर्याची वेळ आणि पृथ्वीवरील अग्नीच्या ज्वलनातून निघणारा अन्नयुक्तवायू यांचा संयोगरूपी वायू पृथ्वीसाठी आणि सूर्याच्या तेजसंवर्धनासाठी कल्याणकारक आहे असे ऐतरेयब्राह्मणामध्ये म्हटले आहे.

17) सूर्य उगवल्यावर सर्व प्राणिमात्र प्रेरित होतात म्हणून सूर्याला प्राण असे म्हटले आहे.

18) संध्योपासना सूर्याला उद्देशून सूर्योदय आणि सूर्यास्त म्हणजेच संधीकाळात केली जाते. सवितृदेवतेसाठी असलेल्या गायत्रीछन्दातील मन्त्राचा विनियोग या विधीमध्ये होतो. थोडक्यात संहितोत्तर काळात हळुहळू सौर आणि आदित्य देवतांमधील भेद कमी होत त्यांच्या 'सूर्य' या एकाच देवतेमध्ये विलीन होण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात झालेली दिसते.

6.9 निष्कर्ष

सूर्योदयापूर्वी नित्यकर्म सुरू करण्याची परंपरा वेदकाळापासून दिसते. सृष्टीमध्ये सूर्याचा झालेला उदय म्हणजे लख्ख प्रकाशामुळे ज्ञानप्राप्ती होते आणि कार्याला चालना मिळते. सूर्योदयाच्या पूर्वीची वेळ, सूर्योदय आणि नुकताच सूर्योदय झालेली वेळ मानवांसाठी प्रेरणादायी आहे. तसेच सूर्योदय, माध्याह्न आणि सायंकाळ या सूर्यप्रकाशाच्या मुख्य अवस्था सुद्धा मानवी जीवनात बुद्धिच्या विकासासाठी प्रेरणादायी आहेत. थोडक्यात सूर्याचा प्रकाश दिवसभर असतो आणि मानवांना कर्मप्रवृत्त करतो पण सूर्योदयाचे महत्त्व ऋषींनी धार्मिक क्रिया आणि नित्य कर्मांसाठीही सांगितले आहे. मानवी जीवनास आवश्यक असणारे सूर्याचे तेज आणि शुद्ध प्राणवायूचा पुरवठा सूर्योदयाच्या वेळेत जास्त प्रमाणात होतो.

सूर्योदयापूर्वी प्रथम उच्चारल्या जाणाऱ्या वाणीला वाग्यज्ञ म्हटले आहे. कारण प्रथम उच्चारली जाणारी वाणी म्हणजे प्रातरनुवाक् जसा महत्त्वाचा आहे त्याप्रमाणे आपल्या वाणीचा इतर महत्त्वाच्या कार्यासाठी उपयोग व्हावा. कारण हा ब्रह्मरूप मानला आहे. गृह्यसूत्रांनी नित्यकर्मात संध्योपासनेच्या माध्यमातून सूर्य उपासनेला अग्रस्थान दिले आहे. म्हणून प्रचलित विज्ञान युगाने गौरविलेला ड जीवनसत्त्वाने परिपूर्ण अशा या सूर्योदयाच्या वेळेचा उपयोग अनेक प्रकारे केला जावा. जसे की विविध प्रकारचा अभ्यास, कलेचा सराव, शरीरधारणा, पाठांतर, साहित्य निर्मिती इत्यादी. सूर्योदयातील सूर्याची ऊर्जा प्रेरक आणि विस्तार पावणारी आहे. त्याप्रमाणे अनेक कार्यासाठी या वेळेचा उपयोग व्हावा असे वरील अभ्यासावरून वाटते.

प्रचलित काळात सर्वसाधारणपणे मनुष्यमात्रांसाठी सर्वत्र नित्यकर्माची रेलचेल चालू असते. आजच्या दैनंदिन जीवनात सर्वांना सूर्योदयाचा शक्य तेवढा लाभ व्हावा आणि ऋषींनी तेजोमय उगवता सूर्य डोळ्यांनी पाहात नतमस्तक होऊन साधलेली ज्ञानाची अखंड परंपरा आजच्या काळातही चालू राहावी असे येथे वाटते. सूर्याची ऊर्जा ही एक निसर्गशक्ती मानल्यास मानवप्राणी हा सुद्धा निसर्गाची देण आहे. म्हणून आपल्या नित्य दिनचर्येत सूर्याच्या ऊर्जेचा उपभोग असावा.

प्रकरण 7. सूर्याचे किरण

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात उगवत्या सूर्याचे वर्णन आणि त्याचे महत्त्व आले आहे. सूर्याचे रूप मनुष्यमात्रांच्या दृष्टोत्पत्तीस येते ते सूर्यकिरणांच्या मार्फत. म्हणून उगवत्या सूर्याच्या वर्णनानंतर लगेच 'सूर्याचे किरण' या प्रकरणाची योजना या प्रबन्धात केली आहे. आकाशात अतिशय उंचावर असलेल्या सूर्याचा प्रकाश प्रत्यक्षपणे पृथ्वीपर्यंत सूर्याचे किरणच घेऊन येतात. ते सूर्याचा प्रकाश वाहून आणतात म्हणून त्यांनाच सूर्याचे अश्व असेही म्हटले आहे. निघण्टुत पाच शब्द हे अश्व आणि किरण यांना समानार्थी असे वेदात वापरले जातात याची नोंद आहे. त्याचे स्पष्टीकरण पुढे आलेच आहे. वैदिक ऋषींनी प्रकाश देणाऱ्या सूर्याच्या किरणांचे वर्णन अनेक प्रकारे केले आहे. या वर्णनात पृथ्वीला अत्यंत उपयुक्त अशा प्रकाशाचे वहन करणाऱ्या सूर्याच्या किरणांसाठी वेगवेगळी नावे वापरलेली दिसतात. सूर्याच्या किरणांची संख्या एक या संख्येपासून अनंततेपर्यंत आली आहे. सूर्य आपल्या किरणांना जन्म देतो, सूर्याचे किरण सूर्याला घेऊन येतात किंवा सूर्याचे किरण ध्वजाप्रमाणे शोभून दिसतात असे वर्णन वेदांमध्ये आले आहे. ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋ. 10.37.8 या ऋचेत सूर्याला तेजस्वी किरणांमुळे 'भास्वन्' असे म्हटले आहे. ऋग्वेदात सूर्याचे तेज दर्शविण्यासाठी 'भास्' या नामाचा उपयोग केलेला आहे. पुढे यावरून निष्पन्न 'भास्कर' म्हणजे 'तेज निर्माण करणारा' हा शब्द सूर्याला उद्देशून प्रथम मै. सं. 2.9.1.5 येथे आला आहे. "तद्भास्कराय विद्महे प्रभाकराय धीमहि तन्नो भानुः प्रचोदयात् ।"

निरु. 6.25 येथे यास्काचार्यानी ऋ. 1.117.21 या ऋचेच्या निर्वचनात 'बकुर' या शब्दाचे अर्थ देताना 'भास्कर' असा त्यात एक अर्थ दिला आहे. तो पुढील प्रमाणे आहे. 'भास-द्रु-बकुर (भास्करः, ज्योतिसमूहः, जलसमूहः) बकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ।'

बकुर या शब्दाचा लक्ष्मण सरूप यांनी दिलेला अर्थ असा आहे. '*Bakura* means one who gives light or who on inspires or who runs effulgent.'

त्याचप्रमाणे ऋग्वेदामध्ये सूर्याच्या किरणांसाठी किंवा सूर्याचा प्रकाश किंवा सूर्याचे तेज दर्शविण्यासाठी आलेला शब्द 'भानु' पुढील साहित्यात सूर्यासाठी वापरला गेला.

'आदित्यं भास्करं भानुं रविं सूर्यं दिवाकरम् । नामषट्कं स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥

वन. दुर्ग. उप. 462.3

थोडक्यात सूर्याचे तेज, सूर्याचे किरण आणि सूर्याचे रूप यांच्यात असलेली एकरूपता समान शब्दांच्या प्रयोगातून प्रतीत होते.

निरु. 7.11 येथे वर्णन केल्याप्रमाणे 'रसांना आकर्षून घेणे आणि तो रस किरणांमध्ये धारण करणे हे सर्व महान आणि शक्तिशाली कार्य सूर्याचे किरण करतात.'¹ यावर 'रस किरणांनी घेणे आणि किरणांनीच तो धरून ठेवणे हे त्यांचे काम. चलनवलनादि सर्व काम आदित्याचेच' असे राजवाडे यांनी निरु. 7.11 येथे आपल्या भाषान्तरात म्हटले आहे.

¹ अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् । यच्च किञ्चित्प्रवहितमादित्यकर्मैव तत् ॥ निरु. 7.11

‘He who with his rays causes everything to quiver is called *Vṛsakapi* i.e. shaker with his rays.’² असे निरु. 12.27 येथे लक्ष्मण सरूप यांनी आपल्या भाषान्तरात म्हटले आहे.

‘जेव्हा किरणांनी सर्व जग कापवित सूर्य येतो तेव्हा तो वृषाकपी होतो. आणि भगवान सूर्य अदृश्य झाला की सर्व जग भयाने कापू लागते ही खरोखर दुसरी व्युत्पत्ती आहे’ असे राजवाडे यांनी आपल्या निरु. 12.27 येथील भाषान्तरात म्हटले आहे.

अशाचप्रकारे बृ.दे. 2.67 मध्ये ‘किरणांमुळे होणाऱ्या हालचालींना वृषाकपी’³ असे म्हटले आहे. निरु. आणि बृ. दे. येथे आलेल्या उल्लेखांवरून असे दिसते की सूर्यकिरणांमध्ये असलेल्या ऊर्जारूपी शक्तीचे हे उदाहरण आहे.

शौ. अ. वे. 5.21 या ऋषी ब्रह्मन् यांच्या दुन्दुभिसूक्तातील बाराव्या मन्त्रात ‘सूर्यध्वज धारण केलेली ही देवांची सेना शत्रूंना जिंको. त्यांना मी स्वाहापूर्वक आहुती देतो’⁴ असे म्हटले आहे. याचा अर्थ ऋषींच्या मते आकाशात सूर्य उगवतो म्हणजे सूर्याचा ध्वज आपल्या किरणांसह पुढे जातो. सूर्याच्या मागोमाग देव येतात अशी कल्पना आहे.

² अथ यद् रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् वृषाकपिर्भवति । वृषाकम्पनः तस्यैषा भवति ॥ निरु. 12.27

³ वृषाकपिरसौ तेन विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः । रश्मिभिः कंपयन्नेति वृषा वर्षिष्ठ एव सः ॥ बृ. दे. 2.67

⁴ एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः । अमित्रान् नो जयन्तु स्वाहा ॥ शौ. अ. वे. 5.21.12

7.1 वेदांमध्ये सूर्यकिरणांसाठी येणारे शब्द

वेदांमध्ये सूर्याच्या किरणांसाठी 'केतु, रश्मि, हरित, सुपर्ण, गो, अश्व, उग्र, एतश, ऋभु, भानु, मरीचि, केशी, भास्कर, सप्त ऋषी हे शब्द वापरले आहेत.

निघ.1.5 येथे सुपर्ण इ. पंधरा किरणवाचक नामे आली आहेत. "सुपर्णा इति पञ्चदश रश्मिनामानि । खेदयः किरणाः गावः रश्मयः अभीशवः दीधितयः गभस्तयः वनम् उग्राः वसवः मरीचिपाः मयूखाः सप्त ऋषयः साध्याः सुपर्णा इति ।"

यावर यास्काचार्यांनी आपल्या विवेचनात निरु. 2.15 येथे म्हटले आहे. "रश्मिनामान्युत्तराणि पञ्चदश । रश्मिर्यमनात् । तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः ।" निरु. 2.15 येथे लक्ष्मण सरूप यांनी दिलेले भाषान्तर असे आहे. 'The following fifteen (words) are synonyms of ray. Ray is (so called) on account of restraining. Of these the first five are common (synonyms) of horse and rays.'

राजवाडे यांनी आपल्या निरु. 2.15 येथे भाषान्तरात असे म्हटले आहे की 'रश्मिः यमनात् म्हणजे रश्मि हा शब्द यम् = आखडणे, ओढून घेणे यापासून निघाला आहे. 'रश्मि' या शब्दाचा मूळ अर्थ दोर किंवा लगाम असा होतो. नंतर तो सूर्याच्या किरणांना लावला गेला. कारण किरण हे दोरासारखे दिसतात. पहिली पाच नामे घोड्यांच्या लगामालाही लावली जातात. म्हणजे ती सूर्यरश्मि आणि अश्वरश्मि यांना साधारण होत. त्यांचा अर्थ किरण व लगाम असा होतो.'

निघ. 1.15.3 मध्ये 'हरित आदित्यस्य' हरित् असे आदित्याच्या वाहकाला म्हटले आहे.

7.2 वेदांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

7.2.1 ऋग्वेदामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

ऋषी प्रस्कण्व काण्व यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋ.1.50.1; 3 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या किरणांसाठी 'केतु' हा शब्द आला आहे. तसेच ऋ. 1.50.8 या ऋचेत सूर्याच्या अश्वाना 'हरित्' असे म्हटले आहे. येथे सात हरित् सूर्याच्या रथाला वाहून आणण्याचे कार्य करतात.⁵ या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी हरितांना अश्व किंवा किरण असे म्हटले आहे तर ग्रिफिथनी आपल्या भाषान्तरात हरितांना 'अश्व' असे संबोधले आहे.⁶

ऋषी गोतम राहुगण यांच्या इन्द्रसूक्तात ऋ.1.84.15 या ऋचेत 'गोर्' म्हणजे चन्द्रामध्ये विलीन झालेले सूर्याचे किरण आहेत असे वर्णन आले आहे. 'सूर्याच्या किरणांचे महत्त्वाचे स्वरूप त्यांनी ओळखले. येथे ते चन्द्रामध्ये आहे'⁷ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात त्वष्टृ हे नाम आदित्यवाचक आहे असे सायणांनी म्हटले आहे. 'त्वष्टृ हे नाम तेजस्वी आदित्यासाठी आले आहे. आदित्याचे किरण रात्रीच्या वेळेत अनेक प्रकारे समाविष्ट झालेले असतात. उदकमय चन्द्रबिम्बात सूर्यकिरण परावर्तित होतात. अशा परावर्तित झालेल्या सूर्याच्या किरणांना जशी ही संज्ञा आहे तशीच चन्द्राच्या किरणांना सुद्धा आहे. सूर्याचे तेज चन्द्रमण्डलामध्ये प्रवेश करून अंधकाराचे निवारण करते आणि सर्व प्रकाशमय

⁵ सुप्त त्वां हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ऋ. 1.50.8

⁶ वरील ऋचांचा अभ्यास प्रबन्धात 'उगवता सूर्य' या प्रकरणात केला आहे. येथे फक्त संदर्भ दिले आहेत.

⁷ अत्राह् गोर्मन्वतु नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ ऋ.1.84.15; शौ. अ. वे. 20.41.3

करते. अशाप्रकारे तेजयुक्त असलेले सूर्य आणि इन्द्र आहेत. हा इन्द्र द्वादश आदित्यांमध्ये समाविष्ट आहे. अशापद्धतीने अहोरात्र प्रकाश देणाऱ्या इन्द्राची स्तुती केली जाते.⁸

निरु. 4.25 येथे राजवाडे यांनी ऋ.1. 84.15 या ऋचेचे केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे. 'सूर्याचे किरण आपल्यापैकी एकाला चन्द्रमण्डलाकडे जाण्याला व तेथे ठाणे देण्याला रुकार देते झाले.' आणि त्यांच्या मते गोः हे त्वष्टुः याचे रूपकाने विशेषण असावे आणि चन्द्रमसः हेही पद त्वष्टुः याचे विशेषण समजावे.

ऋ. 1.115 या कुत्स आङ्गिरस यांच्या सूर्यसूक्तातील⁹ तिसऱ्या आणि पाचव्या ऋचांमध्ये सूर्याच्या किरणांचे वर्णन आले आहे. या ऋचांमध्ये सूर्याचे किरण रस आणि अंधकार हरण करणारे आहेत म्हणून त्यांना 'हरित्' असे म्हटले आहे. ऋ.1.115.5 या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी हरित् या शब्दाचे दोन प्रकारे स्पष्टीकरण दिले आहे. 'हरितः रसहरणशील रश्मयः' म्हणजे पृथ्वीवरील रस शोषून घेणारे किरण आणि दुसरे असे की 'हरिद्वर्णाः अश्वा

⁸ त्वष्टुः दीप्तस्यादित्यस्य संबन्धि । अपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् नाम तेजः तदादित्यस्य रश्मयः इत्था इत्थमनेन प्रकारेण अमन्वत अजानन् । उदकमये स्वच्छे चन्द्रबिम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्तमाना लभन्ते इत्यर्थः । यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तंचन्द्रमण्डलं प्रविश्य अहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्च इन्द्र एव द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेतीन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिन्द्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ऋ. सा. भा. 1.84.15

⁹ भद्रा अश्वां हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सुद्यः ॥ ऋ. 1.115.3

वा' म्हणजे पिवळ्या किंवा सोनेरी वर्णाचे अश्व.¹⁰ सूर्यकिरणांमुळे होणाऱ्या दोन रूपांचे किंवा प्रकाशाच्या दोन अवस्थांचे म्हणजे अहोरात्रीचे वर्णन या ऋचेमध्ये आले आहे. सूर्यकिरणांची रसादी हरण करण्याची क्रिया अहोरात्र चालते म्हणून सूर्यकिरणांना 'हरित्' असे म्हटले असावे असे वाटते.

ऋषी परुच्छेप दैवोदासि यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 1.130.2 या ऋचेत 'विश्वाला दिसण्यासाठी सूर्याचे किरण सूर्याला दररोज घेऊन येतात'¹¹ असे म्हटले आहे. येथे सूर्य आणि त्याचे किरण यांना वेगळे मानले आहे. आकाशात प्रथम सूर्य येतो. नंतर त्याचे प्रकाशकिरण येतात आणि सूर्याच्या तेजात वाढ होते. 'हरित्' म्हणजे रसादी हरण करणारे सूर्यकिरण किंवा अश्व म्हणजे प्रकाशाने सर्व व्यापणारे असे सूर्यकिरण असे वर्णन आले आहे असे वाटते.

ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या ऋ. 1.161 या सूक्तातील 11-14 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या किरणांसाठी 'ऋभु' हा शब्द वापरला आहे. निरु.11.16 येथे 'आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते।' आदित्याच्या किरणांना 'ऋभु' सुद्धा म्हणतात असे यास्काचार्यांनी म्हटले आहे.

निरु.11.16 येथे राजवाडे यांनी या संदर्भात पुढील प्रमाणे म्हटले आहे. 'सूर्यकिरण विस्तृत प्रदेशावर प्रकाशतात किंवा ऋताकरिता म्हणजे जलाकरिता ते उत्पन्न होतात. अशा ऋभु

¹⁰ तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे । अनन्तमन्यद्दुःशंसस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥ ऋ.1.115.5 [1.115.3 आणि 1.115.5 या ऋचांचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'उगवता सूर्य' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.]

¹¹ आ त्वां यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् । ऋ. 1.130.2

शब्दाच्या तीन व्युत्पत्ती आहेत. अगोह्यः = अग्राह्यः = ज्याला कोणी धरू शकत नाही असा सूर्य किंवा दुसऱ्या ऋगर्धाचा विकल्पाने अर्थ जोपर्यंत अन्तरिक्षात तुम्ही निजला असता तोपर्यंत पावसाळा असूनही पाऊस पाडण्याचे काम तुम्ही करीत नाही.' अगोह्य म्हणजे सूर्य आणि ऋभु म्हणजे सूर्यकिरण असा अर्थ येथे राजवाडे यांनी केला आहे.

‘वैदिक आर्यांचे ज्योतिर्विज्ञान आणि वैदिक देवतांचे पुनर्दर्शन’ या पुस्तकात (करंदीकर, 1961: 79) करंदीकर यांनी ‘ऋभुचे’ नक्षत्रविषयक वर्णन दिले आहे.

ऋ. 1.161 या सूक्तात आलेल्या ऋभुंविषयक ऋचांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे.

‘उंच ठिकाणी तुमच्या कुशलतेने तुम्ही मानवांसाठी गवत उत्पन्न केलेत आणि दरीमध्ये जल उत्पन्न केलेत. हे ऋभुंनो परत परत केले जाणारे तुमचे हे कृत्य नाही. त्याच्या गृहात तुमची निद्रा कोणाला लपवू शकेल’¹² असे अकराव्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘पुराणात प्रसिद्ध असलेल्या सुधन्वाच्या पुत्रांना म्हणजे ज्यांना आपल्या कर्मांनी देवत्व प्राप्त झाले त्यांची स्तुती करून वेदांमध्ये प्रसिद्ध असलेल्या सूर्याच्या किरणांची ‘ऋभु’ या नावाने स्तुती केलेली आहे. तसेच यास्काच्या निरुक्तात पुराणप्रक्रियेतून सिद्ध झालेल्या ‘ऋभु’ ची निरुक्ती सांगून त्याच उदाहरणाने सूर्याच्या किरणांनाही ऋभु म्हटले आहे. ऋभु म्हणजे अतिशय भासमान (उरु प्रभूतं भासमानाः)

¹² उद्वत्स्वया अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वप्स्ययां नरः । अगोह्यस्य यदसस्तना गुहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ ऋ. 1.161.11

किंवा ऋताचे भासमान किंवा उदकाने किंवा उदकांसाठी उत्पन्न होणारे होत. किरणांचे अतिशय भासमानत्व प्रसिद्ध आहे.¹³

‘सर्वांना व्यापून त्यांच्या भोवती पसरणाऱ्या हे ऋभुंनो, तुमचे मौल्यवान मातापिता कोठे होते? तुम्हाला विरोध करणाऱ्या विरोधकांना तुम्ही शाप दिलेत आणि स्तोत्रांना वरदान दिलेत’¹⁴ असे बाराव्या ऋचेत म्हटले आहे.

‘हे ऋभुंनो जेव्हा ते तुमच्या घरी निद्रा घेत होते तेव्हा तुम्ही म्हणालात ज्याला कोणीही लपवू शकत नाही अशा आम्हाला कोण जागवेल तुम्हाला जागे करणाऱ्यांचे नाव श्वानाने जाहीर केले. त्या दिवशी संपूर्ण वर्षभर पहिल्यांदा आमचे नेत्र उघडे राहिले’¹⁵ असे तेराव्या ऋचेत म्हटले आहे. ‘तुमच्यासाठी मरुत् आणि अग्नी द्युलोकातून आणि भूमीवरून भ्रमण करतात. वायू अन्तरिक्षातून आणि वरुण समुद्राने जमा केलेल्या जलातून येतो.

¹³ पुराणप्रसिद्धान् सुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवतः ऋभून् स्तुत्वा वेदप्रसिद्ध्या सूर्यरश्मिरूपान् ऋभून् इदानीं स्तौति । तथा च यास्कौ निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानृभून् बहुधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते । निरु. 11.16 । ऋभूवः उरु प्रभूतं भासमानाः ऋतेन आदित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेन उदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुरुभासमानत्वं प्रसिद्धम् । ऋ. सा. भा. 1.161.11

¹⁴ संमील्य यद्भुवना पर्यसर्पतु क्व स्विच्चात्या पितरां व आसतुः । अशपतु यः कुरसं व आददे यः प्राब्रवीत्प्रो तस्मा अब्रवीतन ॥ ऋ. 1.161.12

¹⁵ सुपुष्वांसं ऋभवस्तदपृच्छतागोह्य क इदं नो अबूबुधत् । श्वानं वस्तो बोधयितारमब्रवीत्संवत्सर इदमुद्या व्यख्यत ॥ ऋ. 1.161.13

हे बलपुत्र ऋभुनो, तुमची उपस्थितीची इच्छा महत्त्वाची आहे'¹⁶ असे चौदाव्या ऋचेत म्हटले आहे. या सूक्तात आलेल्या वर्णनांवरून 'ऋभु' म्हणजे सूर्यकिरणांनी वाहून नेलेले आणि अन्तरिक्षात वाफेच्या रूपात जमा झालेले जल असावे असे वाटते. कारण निद्रित अवस्थेत असलेल्या आणि वायूने प्रेरणा दिलेल्या ऋभुंचे वर्णन येथे आले आहे.

ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील 1.164.7 या ऋचेत सूर्याच्या किरणांसाठी 'गौः' हा शब्द आला आहे.¹⁷ आणि याच सूक्तातील 22 व्या ऋचेत 'या वृक्षाची गोड फळे पक्षी खातात. तेथे हे सर्व विश्वांती घेतात आणि पुन्हा नव्याने निर्माण करतात. या वृक्षाच्या वर जाऊन ते म्हणतात फळे गोड आहेत. जे पितरांना जाणत नाहीत त्यांना ती फळे मिळत नाहीत'¹⁸ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणाच्या मते हे वर्णन आदित्याचे आहे. 'येथे वृक्षस्वरूपाची कल्पना केली आहे. अधिदैव, आदित्य, अध्यात्म आणि आत्म्याची प्रशंसा केली आहे. मधुर फल देणाऱ्या आदित्य वृक्षाचा सर्वजण आधार घेतात. मधु म्हणजे जल आहे. जलापासून अन्ननिर्मिती होते. सुपर्ण हे आदित्याचे किरण आहेत. सूर्योदयाच्या वेळी आदित्यापासून किरण जन्म घेतात आणि पुन्हा रात्रीच्या वेळी

¹⁶ दिवा यान्ति मरुतो भूम्याग्रियं वातो अन्तरिक्षेण याति । अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छन्तः शवसो नपातः ॥ ऋ. 1.161.14

¹⁷ इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः । शीर्ष्णः क्षीरं दुह्वते गावो अस्य वृत्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ऋ. 1.164.7 [या ऋचेचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'वेदात ऋषींना पडलेले सूर्यविषयक प्रश्न' येथे केला आहे.]

¹⁸ यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे । तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वये तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ ऋ.1.164.22

सूर्याच्या ठिकाणी प्रवेश करतात.’¹⁹ ही ऋचा सूर्यामुळे होणाऱ्या दिवस आणि रात्रीचे वर्णन करत असल्यामुळे सूर्याला उद्देशून आली आहे असे वाटते. या ऋचेत सूर्याच्या किरणांना ऋषींनी ‘सुपर्ण’ असे म्हटले आहे.

ऋषी गृत्समद शौनक यांच्या अग्निसूक्तातील ऋ. 2.8.4 या ऋचेत अग्नीची स्तुती करताना अग्नीला सूर्यकिरणांची उपमा दिली आहे. ‘ज्याप्रमाणे सूर्य आपल्या तेजस्वी किरणांनी शोभून दिसतो त्याप्रमाणे विविध किरणांच्या समूहाने हा अग्नी नित्य सर्वत्र प्रकाशतो’²⁰ असे या ऋचेत म्हटले आहे. येथे सूर्याच्या तेजस्वी किरणांना ‘भानु’ असे म्हटले आहे.

ऋषी गृत्समद शौनक यांच्या बृहस्पती सूक्तातील ऋ. 2.23.2 या ऋचेत उगवत्या सूर्याच्या किरणांची उपमा बृहस्पतीसाठी वापरली आहे. ‘हे बृहस्पते, देव अमर आहेत. ज्याप्रमाणे सूर्य उगवताच आपल्या किरणांसोबत तेजस्वी प्रकाश आणतो त्याप्रमाणे देवांनी तुझ्याद्वारे यज्ञातील पवित्र भाग मिळवले. म्हणून हे ब्रह्मन् या प्रार्थना तुझ्या एकट्यासाठी आहेत’²¹ असे या ऋचेत म्हटले आहे. प्रत्यक्षात पृथ्वीवर पोहचणाऱ्या सूर्याच्या किरणांद्वारे सजीव सृष्टी कार्यरत राहण्यासाठी आवश्यक असलेली कार्ये पार पाडली जातात.

¹⁹ अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवम् आदित्यम् अध्यात्मम् आत्मानं च प्रशंसति । यस्मिन् आदित्ये वृक्षे वृक्षवत् सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वस्युदकनाम । तत् अदन्तीति मध्वदः उदकस्य अत्तारः । सुपर्णाः सुपतना रश्मयः । निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ सुवते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । ऋ. सा. भा. 1.164.22

²⁰ आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अञ्जानो अजरैरभि ॥ ऋ. 2.8.4

²¹ देवाश्रिते असूर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः । उस्त्राईव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषाभिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ ऋ. 2.23.2

त्याप्रमाणे सूर्याच्या स्वयंनिर्मित किरणांची उपमा येथे बृहस्पतीला दिली आहे. या ऋचेत उगवलेल्या सूर्याच्या किरणांना ऋषींनी 'उस्र' असे म्हटले आहे.

ऋषी प्रजापति वैश्वामित्र अथवा वाच्य यांच्या विश्वेदेवसूक्तात ऋ. 3.56.2 या ऋचेत 'सहा जणांचा भार पेलवणाऱ्या एकाला गाई अतिशय उंच अशा ठिकाणी पुढे पुढे नेतात. तेथे तिघे जलद गतीने प्रवास करतात. दोघे दृष्टीला दिसतात. एकजण अदृश्य आहे'²² असे येथे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'ऋतावर आधारित असलेल्या आदित्यरूपी संवत्सराला सूर्याचे किरण प्राप्त करून घेतात.'²³ सायणांनी या ऋचेत आलेल्या 'गावः' या शब्दाचा अर्थ 'सूर्याचे किरण' असा केला आहे.

ऋषी वामदेव गौतम यांच्या अग्निसूक्तातील ऋ. 4.13.3 या ऋचेत²⁴ सूर्याच्या किरणांना अश्व मानून त्यासाठी स्त्रीलिंगी रूप वापरले आहे. या पुढील ऋ. 4.13.4 या ऋचेत सूर्याचे किरण दोन कार्य करतात असे वर्णन आले आहे. 'शक्तिशाली अश्व तुला वाहून आणतात. सूर्याचे किरण अतिशय तेजाने चमकत बलपूर्वक अंधकाराला दूर करतात.

²² षड्भारौ एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः । तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ ऋ. 3.56.2

²³ ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावः रश्मयः उप आगुः प्राप्नुवन्तिः । ऋ. सा. भा. 3.56.2

²⁴ या ऋचांचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्याची उत्पत्ती' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

चर्माप्रमाणे अंधकाराला जलामध्ये लपवतात'²⁵ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे - 'हे तेजस्वी सूर्या, जगाचे निर्वहण करण्यासाठी तुझ्या किरणसमूहांचा विस्तार करतोस. रात्रीमध्ये असलेल्या कृष्णवर्णांना तू घालवतोस.'²⁶

दिवस आणि रात्रीच्या निर्मितीसाठी सूर्याचे किरण महत्त्वाचे आहेत असे ऋषींना वाटते असे येथे दिसते. अर्थातच सूर्य आपल्या किरणांचा विस्तार करतो तेव्हा दिवसाला सुरुवात होते, सूर्याचे किरण नसतात तेव्हा रात्र होते. या ऋचेत सूर्याच्या किरणांसाठी ऋषींनी वापरलेला शब्द 'हरित्' आहे.

ऋ. 4.51.1²⁷ या ऋचेच्या संदर्भात निरु. 4.25 येथे यास्काचार्यांनी 'गोः' हे सूर्याचे किरण सूर्यापासून वेगळे होतात असे आपल्या विवेचनात म्हटले आहे.

‘अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा ।’

या उताऱ्याचे लक्ष्मण सरूप यांनी पुढील प्रमाणे भाषान्तर केले आहे.

²⁵ वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुमवव्ययन्नसितं देव वस्म । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मोवावाधुस्तमो अप्स्व१न्तः ॥ ऋ. 4.13.4

²⁶ हे देव द्योतमान सूर्य त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं तन्तुं रश्मिसमूहं विहरन् विस्तारयन् । असितं कृष्णवर्णं वस्म नक्तचराणां निवासभूतां रात्रिम् अवव्ययन् अवाचीनं यथा भवति तथा संवृण्वन् । ऋ. सा. भा. 4.13.4

²⁷ इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमंसो व्युनावदस्थात् । नूनं दिवो दुहितरो विभातीर्गातुं कृण्वन्नुषसो जनाय ॥ ऋ. 4.51.1

Indeed in this place it is said they thought of the ray separated from the Sun; here in the house of the Moon. In this place indeed the rays of the Sun together of their own accord thought of the separated i.e. disunited, removed, disconnected, or concealed (ray); there in the house of the Moon.

वरील वर्णनांवरून असे दिसते की सूर्याच्या दिवसभरातील प्रवासामध्ये असणारी सूर्याची ऊर्जा चन्द्र आणि नक्षत्रांमध्ये साठवून ठेवण्याचे महत्त्वाचे कार्य सूर्याचे किरण करतात. सूर्याचे गोः हे किरण सूर्याचे तेज घेऊन चन्द्र आणि नक्षत्रांकडे जातात. पृथ्वीला रात्री सूर्याची ऊर्जा मिळावी यासाठी चन्द्रामध्ये सूर्यतेजाची स्थापना करतात. या ऊर्जेतून चन्द्र पृथ्वीला शीतलता प्रदान करतो.

निघ.1.4 येथे आलेल्या ‘स्वः, पृश्निः, नाकः, गौः, विष्टपः, नभः इति साधारणानि’ ॥ या सहा नामांवर यास्काचार्यांनी निरु. 2.14 येथे दिलेल्या विवेचनात ही सहा नामे आदित्यवाचक आणि द्युलोकवाचक आहेत असे म्हटले आहे. या सहा साधारण नामांमध्ये आलेला ‘गौः’ हा शब्द सूर्यकिरणांसाठी तसेच सूर्याला उद्देशून आहे.²⁸

ऋषी गौरवीति शाक्त्य यांच्या ऋ. 5.29.5 या ऋचेत सूर्यकिरणांसाठी ‘हरित्’ हा शब्द वापरलेला आहे. ‘हे मघवन् सर्व देव तुला मुक्तपणे सोम अर्पण करतात. जेव्हा तू एतशासाठी, सूर्याच्या धावणाऱ्या किरणांना पुढे पाठवलेस’²⁹ असे या ऋचेत म्हटले आहे.

²⁸ गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् । गच्छत्यन्तरिक्षे । निरु. 2.14

²⁹ अथ ऋत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् । यत्सूर्यस्य हरितः पतन्ती पुरः सतीरुपरा एतंशे कः ॥ ऋ. 5.29.5

इथे 'हरित्' हा शब्द स्त्रीलिंगी वापरलेला आहे.

ऋषी प्रतिरथ आत्रेय यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 5.47.2 ही ऋचा सूर्याच्या किरणांना उद्देशून आली आहे. या ऋचेत सूर्याचे किरण अनंत आहेत असे वर्णन आले आहे. 'आपल्या कर्तव्याचे पालन करत जलद गतीने अमृताच्या मध्यभागी पोहचतात. पुढे पुढे जात हे अनंत किरण द्युलोक आणि पृथ्वीला क्षणात व्यापून टाकतात'³⁰ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'ज्यांचे प्रकाश देणे हे कार्य आहे असे गमनशील किरण सूर्यमण्डलात म्हणजे उदकात किंवा अन्तरिक्षात राहतात. अनंत आणि व्यापनशील असे सूर्याचे किरण द्युलोक, पृथ्वी आणि अन्तरिक्षातून जातात.'³¹ या ऋचेत सूर्याच्या गतिशील किरणांचे वर्णन आले आहे. किरणांच्या गतिशीलतेमुळे पृथ्वीला प्रकाशाने व्यापण्याची क्षमता वाढते असा ऋषींचा विचार असावा असे दिसते. या ऋचेत सायणांनी 'पन्थाः' या शब्दाचा अर्थ 'पतनशीला रश्मयः' असा केला आहे. येथे सूर्याच्या किरणांसाठी आलेला शब्द दिसत नाही पण 'पन्थाः' या शब्दाचा अर्थ मार्गक्रमण करणारे किंवा जाणारे असा होतो. तसेच या सूक्तातील ऋ. 5.47.3 ही ऋचा सूर्याला उद्देशून

³⁰ अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवासो अमृतस्य नाभिम् । अनन्तास उरवो विश्वतः सी परि

द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ ऋ. 5.47.2

³¹ अजिरासः गमनशीलाः तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तदृशमहः ईयमानाः गच्छन्तः अमृतस्य सूर्यस्य नाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् आतस्थिवांस आतिष्ठन्तः अनन्तासः अपरिमिताः उरवः व्याप्ताः पन्थाः पतनशीला रश्मयः द्यावापृथिवी परि दिवं पृथिवीं अन्तरिक्षं च विश्वतः परितः यन्ति गच्छन्ति । ऋ. सा. भा. 5.47.2

आली आहे. या ऋचेत सूर्य 'सुपर्ण' असून आपल्या शोभून दिसणाऱ्या किरणांनी द्युलोकातून अन्तरिक्षात प्रवेश करतो'³² असे म्हटले आहे.

ऋषी श्रुतविद् आत्रेय यांच्या मित्रावरुणाला उद्देशून आलेल्या ऋ. 5.62.1 या ऋचेत अश्व आणि सूर्याचे वर्णन आले आहे. 'ज्याच्या द्वारे श्रेष्ठदर्जाच्या नियमांची स्थापना झाली आहे अशा सत्यभूत आणि शाश्वत ठिकाणी सूर्याचे अश्व तुम्ही मोकळे करता. जेथे हजार एकत्रित असतात तेथे असलेल्या देवांमध्ये एका श्रेष्ठ तेजाला मी पाहिले'³³ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी आपल्या भाष्यात म्हटले आहे. 'सूर्याच्या सत्यभूत मण्डलाला उदकाने आच्छादिलेले असून हे शाश्वत आहे. या मण्डलात दहा, शंभर आणि हजारो संख्येने किरण असतात.'³⁴ सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात अनंत किरण असलेले ठिकाण म्हणजे सूर्यमण्डल आहे असे म्हटले आहे. तसेच ऋतेन या शब्दाचा अर्थ उदकेन असा घेतला आहे आणि या ठिकाणाला जलांनी आच्छादिलेले 'सूर्यमण्डल' असे म्हटले आहे. या ऋचेत जेथे सूर्याचे अश्व म्हणजे किरण मोकळे होतात ते ठिकाण म्हणजे सूर्याचे ठिकाण आहे. अर्थातच

³² उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनि पितुरा विवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ । ऋ. 5.47.3; वा. सं. 17.60 [या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्य आणि जल' या प्रकरणात केला आहे.]

³³ ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वाः । दशं शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यन् ॥ ऋ. 5.62.1

³⁴ सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबन्धः । यस्मिन् मण्डले दश शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं । ऋ. सा. भा. 5.62.1

या ऋचेतील आशयावरून असे दिसते की दिवस आणि रात्रीची होणारी निर्मिती ही सूर्याच्या प्रकाशावर आधारित आहे. येथे सूर्याचे अश्व हे त्याचे किरण आहेत ज्यांच्या प्रकाशामुळे सर्व व्यापले जाते.

ऋ. 6.56.3³⁵ या ऋचेच्या संदर्भात निरु. 2.6 येथे यास्काचार्यांनी 'गौः' या शब्दाचे विवेचन पुढील प्रमाणे दिले आहे.

‘अथाप्यस्यैको रश्मिः चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ॥’

निरु. 2.6 येथे लक्ष्मण सरूप यांनी केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे - Moreover, a ray of the Sun illuminates the Moon. That the illumination of the moon as caused by the Sun is to be established by the following: *śuṣumana* is the ray of the Sun, the Moon is holder. This too is a Vedic passage. That ray is called *gāuaḥ* also. All the rays are called *gāuaḥ* also.

निरु. 2.6 येथे राजवाडे यांनी केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे - ‘आणखी ह्याचा (आदित्याचा) एक किरण चन्द्राकडे जाऊन त्याला प्रकाशित करतो. आदित्यापासून ह्याची (चन्द्राची) दीप्ति (प्रकाश) होते. चन्द्राला प्रकाश सूर्यापासून मिळतो. हे पुढील वाक्यावरून लक्षात घ्यावे. सुषुम्न नावाचा सूर्याचा किरण हाच चन्द्रमा. हा एक गन्धर्व आहे असा यजुर्मंत्र आहे. (वा. सं. 18.40) या सुषुम्न रश्मीलाही गोः म्हटले आहे.’

³⁵ उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम् । न्यैरयद्वथीतमः ॥ ऋ. 6.56.3

चन्द्र हा सूर्याचा असा किरण आहे की ज्यामध्ये सूर्याची ऊर्जा साठवली जाते आणि आकाशात सूर्य नसताना रात्रीच्या वेळी ती वापरली जाते. यावरून आजच्या तंत्रज्ञानात वापरण्यात येणाऱ्या सौर ऊर्जेचे महत्त्व लक्षात येते. सौर ऊर्जेचे एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत रूपान्तर होते. जसे की सौर ऊर्जा चन्द्रामध्ये साठवली जाऊन तिचे शीतल ऊर्जेत रूपान्तर होते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की सूर्याची ऊर्जा साठवली जाऊ शकते.

यावरून 'गौः' हे सूर्याचे किरण दिवसा सूर्याची ऊर्जा ग्रहण करून चन्द्र आणि नक्षत्रांमध्ये स्थापित करतात आणि पृथ्वीला रात्री सूर्याची ऊर्जा मिळावी यासाठी व्यवस्था करतात असे म्हणता येईल. हे किरण रसादी हरण करून सूर्याकडे परत जात नाहीत. तर हे किरण फक्त सूर्याचे तेज हरण करतात आणि वृष्टीला मदत करतात. परत न फिरणाऱ्या आणि ऊर्जा ग्रहण करणाऱ्या या किरणांना गौः असे म्हटले आहे. सूर्याचे गौः हे किरण प्रकाश ऊर्जेचे (light energy) स्थितीज ऊर्जेमध्ये (potential energy) रूपांतर करतात.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 7.36.1 या ऋचेमध्ये सूर्याच्या किरणांसाठी 'रश्मि' हा शब्द वापरला आहे. 'आमच्या स्तुतीने प्रसन्न होऊन ऋताच्या ठिकाणातून येणाऱ्या सूर्याच्या किरणांनी गाईंना मोकळे केले आणि पृथ्वी विस्तीर्ण झाली आहे. त्याप्रमाणे अग्नीच्या ज्वाला या विस्तृत भागावर प्रकाशित झाल्या आहेत'³⁶ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सूर्याच्या किरणांसह पृथ्वीवर अनेक कार्यास आरंभ होतो. या कार्यातूनच पृथ्वीचा विस्तार होतो असे येथे दिसते.

³⁶ प्र ब्रह्मैतु सदनाद्भुतस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः । वि सानुना पृथिवी संस्र उर्वी पृथु प्रतीकमध्येधे अग्निः ॥ ऋ. 7.36.1

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या मित्रावरुणसूक्तातील ऋ. 7.60.3 या ऋचेत सूर्याच्या सात किरणांसाठी 'हरित्' हा शब्द वापरलेला आहे. 'जुंपलेले सात सोनेरी किरण त्याच्या सदनातून घृताचा वर्षाव करत सूर्याला वाहून आणतात. हे मित्रावरुणांनो तुम्ही संरक्षिलेला सूर्य सर्व विश्वाचे आणि प्राणिमात्रांचे निरीक्षण करतो'³⁷ असे या ऋचेत म्हटले आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या पुढील ऋ. 7.66.15 या ऋचेत सात बहिणी सूर्याला वाहून आणतात असे वर्णन आले आहे. 'स्थावर आणि जंगमाचा पती असलेल्या सूर्याला, सात बहिणी विश्वातील सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी स्वतःच्या मस्तकावर धारण केलेल्या रथातून वाहून आणतात.'³⁸

ऋ. 7.81.2 या ऋचेच्या वर्णनात ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांनी सूर्य प्रकाशकिरण निर्माण करतो असे म्हटले आहे.³⁹ सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात 'उस्र' या शब्दाचा अर्थ 'रश्मीन्' असा केला आहे. सूर्य आपल्या किरणांनी उगवतो म्हणजे येथे सूर्याच्या सृजनशील कार्याला सुरुवात होते. येथे उगवलेल्या सूर्याच्या किरणांना 'उस्र' म्हटले आहे.

³⁷ अयुक्तं सप्त हरितः सधस्थाद्या ईं वहन्ति सूर्यं घृताचीः । धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ऋ. 7.60.3

³⁸ शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतस्तुस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः । सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ ऋ. 7.66.15

³⁹ उदुन्नियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भुक्तेन गमेमहि ॥ ऋ. 7.81.2

ऋ. 8.32.23 या ऋचेत ऋषी मेधातिथी काण्व यांनी इन्द्राला प्रार्थना करताना सूर्याच्या किरणांची उपमा दिली आहे. 'हे इन्द्रा, ज्याप्रमाणे स्वतःच्या किरणांना सूर्य खालच्या दिशेने सोडतो, जल खोल अशा दरीमध्ये जमा होते त्याप्रमाणे तू माझ्या स्तुतीने आकर्षित हो' ⁴⁰ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - 'हे इन्द्रा, सूर्य ज्याप्रमाणे आपल्या किरणांना किंवा अश्वानां ग्रहण करतो किंवा निर्माण करतो त्याप्रमाणे माझ्यासाठी धन निर्माण कर. खालच्या दिशेने जल धावते त्याप्रमाणे माझ्या स्तुतीने तू माझ्याकडे ये.' ⁴¹ या ऋचेत ऋषींनी सूर्याच्या किरणांना 'रश्मि' असे म्हटले आहे.

ऋषी विरूप आङ्गिरस यांच्या सोमसूक्तातील ऋ. 8.43.32 या ऋचेत अग्नीला सूर्याच्या किरणांची उपमा दिली आहे. 'सूर्य आपल्या किरणांनी तेज देतो त्याप्रमाणे हे तेजस्वी अग्ने, तुझ्या तेजाने तू अंधकार घालवतोस' ⁴² असे या ऋचेत म्हटले आहे. येथे आपल्या प्रकाशकिरणांद्वारे सूर्य अंधकार नाहीसा करतो. याचा अर्थ सूर्य आपल्या किरणांनी सृजनकार्य करतो. म्हणून ऋषींनी सूर्याच्या किरणांची उपमा अग्नीला दिली आहे असे दिसते. सूर्याच्या किरणांना या ऋचेत 'रश्मि' असे म्हटले आहे.

⁴⁰ सूर्यो रश्मि यथा सृजा त्वां यच्छन्तु मे गिरः । निम्नमापो न सुध्यक ॥ ऋ. 8.32.23

⁴¹ हे इन्द्र, सूर्य यथा रश्मीन् किरणानश्चप्रग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धन विसृज । अपि च मे मदीयाः गिरः स्तुतयः सम्यक् सह त्वाम् आ यच्छन्तु निम्नमापो न यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः । ऋ. सा. भा. 8.32.23

⁴² स त्वमग्ने विभावसुः सृजन्तसूर्यो न रश्मिभिः । शर्धन्तमांसि जिघ्रसे ॥ ऋ. 8.43.32

ऋषी मेधातिथी काण्व यांच्या सोमसूक्तातील ऋ. 9.41.5 या ऋचेत 'हे सोमा, तू जलद गतीने प्रयाण कर आणि द्युलोक आणि पृथ्वीला भारून टाक. ज्याप्रमाणे उषा आणि सूर्य आपल्या किरणांनी सर्व व्यापतात'⁴³ असे म्हटले आहे. या ऋचेत द्युलोक आणि पृथ्वीला आपल्या प्रकाशाने व्यापण्याची क्षमता असलेल्या सूर्याच्या किरणांची उपमा सोमाला दिली आहे. या ऋचेतही सूर्याच्या किरणांना 'रश्मि' असे म्हटले आहे.

ऋषी बृहदुक्थ वामदेव्य यांच्या ऋ. 10.58.6 या ऋचेत 'हे मृत सुबन्धो, तुझे चैतन्य दूरवर जलद गतीने जाणाऱ्या सूर्याच्या किरणांमध्ये गेले आहे. आम्ही तुला येथे निवास करण्यासाठी तसेच दीर्घजीवनासाठी परत बोलवतो'⁴⁴ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याच्या तेजयुक्त किरणांसाठी 'मरीचि' हा शब्द वापरला आहे. याच सूक्तातील आठव्या ऋचेत सूर्याकडे आणि उषेकडे गेलेल्या तुझ्या मनाला परत बोलवतो असे म्हटले आहे. मृत व्यक्तीचे चैतन्य सूर्यकिरणांमध्ये सामावते अशी कल्पना ऋषींची दिसते आणि परत पृथ्वीवर येणाऱ्या किरणांच्या माध्यमातून ते परत पृथ्वीवर येईल अशी आशाही येथे व्यक्त केलेली दिसते.

सप्त ऋषी विरचित केशिन् देवतेला अद्देशून आलेल्या ऋ. 10.136 या सूक्तातील पहिल्या ऋचेत सूर्याला 'केशी' म्हटले आहे. निरु. 12.25 येथे यास्काचार्यांनी आपल्या विवेचनात म्हटले आहे. 'केशी केशा रश्मयः । तैस्तद्वान्भवति । काशनाद्वा । [प्रकाशनाद्वा ।]'

⁴³ स पंवस्य विचर्षण आ मुही रोदसी पृण । उषाः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ ऋ. 9.41.5

⁴⁴ यत्ते मरीचीः प्रवतो मनो जुगाम दूरकम् । तत्त आ वर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ॥ ऋ. 10.58.6

निरु. 12.25 येथे लक्ष्मण सरूप यांनी केलेले भाषान्तर असे आहे - *Kesi* having long hair
– by hair, rays are meant i.e. endowed with rays, so called on account of shining
(*kāś*) [or on account of being very bright (*pra-√kāś*)].’

राजवाडे यांनी निरु. 12.25 येथे केलेले भाषान्तर पुढील प्रमाणे आहे - ‘किरण आहेत
ज्याला तो केशी. मध्याह्नी सूर्य किरणांनी भरलेला असतो किंवा प्रकाशतो म्हणून तो केशी
होय.’

ऋ. 10.136.1 या ऋचेचा अनुवाद पुढीलप्रमाणे आहे. ‘केशी अग्नीला धारण करतो. केशी
जलाला, द्युलोक आणि पृथ्वीला धारण करतो. हे संपूर्ण जगत् केशी ज्योतीने धारण करतो.
केशी तेजस्वी आहे तो चमकतो.’⁴⁵

सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे - ‘केशा म्हणजे रश्मी. त्यांनी युक्त ते केशी.
अग्नी, वायू आणि सूर्य. या तिघांची स्तुती केली जाते. केशी म्हणजे किरणाने किंवा
प्रकाशाने सूर्य अग्नीला धारण करतो. हविंनी पोषण करतो किंवा धारण करतो. योग्य वेळी
अग्नीच्या पोषणासाठी होम होतो. तो काल सूर्याच्या गतीच्या अधीन आहे म्हणून तो
सूर्याला धारण करतो असे म्हटले आहे. विष म्हणजे जल. हे जल रश्मींनी सूर्य उन्हाळ्यात
धारण करतो. तसेच द्युलोक आणि पृथ्वी सूर्याला धारण करतात. व्यापनशील विश्वाला

⁴⁵ केश्य१ग्निं केशी त्रिषं केशी विभर्ति रोदसी । केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥ ऋ. 10.136.1

दिसण्यासाठी हे सर्व केशी करतो. म्हणजेच केशी प्रकाशतो. दर्शनीय मण्डलात स्थित असलेल्या ज्योतीला केशी असे म्हणतात.⁴⁶

ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या सूर्यसूक्तातील ऋ.10.37.9 या ऋचेत सूर्याला 'हरिकेश' असे म्हटले आहे. सूर्य ज्याप्रमाणे आपल्या किरणांनी प्रकाशाची सुरुवात करतो त्याप्रमाणे प्रकाश आपल्या किरणांनी आवरून सुद्धा घेतो. किरणांमुळे होणाऱ्या दिवस आणि रात्रीचे महत्त्व या ऋचेत ऋषींनी जाणून घेतलेले दिसते.

ऋषी पतङ्ग प्राजापत्य यांच्या मायाभेदसूक्तातील ऋ. 10.177.1 या ऋचेत सूर्याच्या किरणांना 'मरीचि' असे म्हटले आहे. 'बुद्धिमान लोकांनी आपल्या चैतन्याने आणि मनाने पतङ्ग असुराची माया अभिव्यक्त केली. अन्तरिक्षात असलेल्या महान किरणांना जाणून क्रान्तदर्शी कवी त्या पदाची इच्छा करतात'⁴⁷ असे या ऋचेत म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'पतङ्गः म्हणजे जो जातो तो सूर्य होय. त्याला बुद्धिमान लोक हृदयाने मिळवतात. हृदय मनाला जाणते. समुद्राप्रमाणे सूर्याचे किरण आहेत म्हणून

⁴⁶ केशाः केशस्थानीया रश्मयः । तद्वन्तः केशिनोऽग्निर्वायुः सूर्यश्च । एतै त्रयः स्तूयन्ते । केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानो वा सूर्यः अग्निं विभर्ति । हविर्भिः पोषयति धारयति वा । कालविशेषे अग्नेः पोषणाय होमः । स च कालविशेषः सूर्यगत्यधीन इति सूर्य एव विभर्तीत्युच्यते । तथा विषम् उदकनामैतत् । उदकं रश्मिभिर्घर्मसमय आहुतमयमेव केशी विभर्ति विस्त्रष्टुम् । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपि अयमेव विभर्ति । अपि च विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगत् दृशे दर्शनाय अयमेव केशी करोति । प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभाव केशी को नामेत्यत आह । इदं दृश्यमानं मण्डलस्थं यत् ज्योतिः इदम् एव केशी इति उच्यते । ऋ. सा. भा.10 .136.1

⁴⁷ पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः । समुद्रे अन्तः कुवयो वि चक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ॥ ऋ. 10.177.1

समुद्र हे सूर्यमण्डल आहे. कवी सूर्यमण्डलात पाहतात. सूर्यकिरणांचे स्थान म्हणजे सूर्यमण्डलाची अपेक्षा करतात.⁴⁸ या ऋचेतील आशयावरून सूर्याचे किरण तेजातील चैतन्य दर्शवितात.

वर आलेल्या वर्णनांमध्ये सूर्याचे किरण अंधकार घालवतात आणि रसांचे वहन करतात. सूर्य ज्या भागावर नसतो तेथे अर्थातच रात्र होते. अशा अंधाऱ्या रात्रीसाठी सूर्य आपले दिवसाचे प्रकाशरूपी तेज, चन्द्र आणि चांदण्यांमध्ये आपल्या किरणांद्वारे भरून ठेवतो. सूर्याचा प्रकाश दिवसा आणि रात्री चन्द्राचा शीतल प्रकाश पृथ्वीला मिळतो. सूर्य आपल्या किरणांद्वारे पृथ्वीला प्रकाश ऊर्जा देतो आणि त्याच ऊर्जेने पृथ्वीवरील रस ग्रहण करतो. याचाच अर्थ सूर्याचे किरण एक प्रकारे चक्राचे कार्य करतात. चन्द्र आणि नक्षत्रे सूर्याचे तेज ग्रहण करतात. यावरून असे दिसते की सूर्यकिरणांद्वारे रसांचे आदान आणि तेजप्रदान ही कार्ये चालतात.

7.2.2 अथर्ववेदात सूर्यकिरणांचे वर्णन

ऋषी बादरायणि यांच्या शौ. अ. वे. 4.38 या ऋषभस्वरूपी सूर्यसूक्तात 5 -7 मन्त्र सूर्याला उद्देशून गाईचे रक्षण करण्यासाठी आले आहेत. या सूक्तातील पाचव्या मन्त्रात सूर्यकिरणांसाठी 'मरीचि' हा शब्द आला आहे. 'सूर्याचे किरण सूर्याच्या मागोमाग जातात. सूर्याचे तेज सूर्याच्या मागोमाग जाते. हा शक्तिशाली वृषभ दूरवर रक्षण करत सर्व लोकात भ्रमण करतो. हा शक्तिशाली वृषभ आमच्या हवीने प्रसन्न होऊन अन्तरिक्षासमवेत

⁴⁸ पतङ्गम् । पतति गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । तं विद्वांसः हृदयेन तात्स्थ्यात्ताच्छब्धम् । हृदि मनसा जानन्ति । कवयः समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मय इति समुद्रम् सूर्यमण्डलम् । तस्मिन् अन्तः मध्ये विपश्यन्ति । मरीचीनां रश्मीनां स्थानं सूर्यमण्डलम् अभिलषन्ति । ऋ. सा. भा. 10.77.1

आमच्याकडे येवो’⁴⁹ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्रातील भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘मरीची किंवा मरीचि हा शब्द प्रभा दर्शवितो.

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या दुन्दुभिसूक्तातील शौ. अ. वे. 5.21.10 या मन्त्रात मरीचि हा शब्द सूर्याच्या किरणांसाठी वापरला आहे. ‘हे सूर्या, आमच्या शत्रूंच्या सेनेची दृष्टी हिरावून घे. हे सूर्याच्या किरणांनो, त्यांच्या मागे धावा. ते खूप जोरात धावोत आणि त्यांच्यातील संपूर्ण सामर्थ्य निघून जावो’⁵⁰ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

शौ. अ. वे. 5.30.15 या मन्त्रात ऋषी उन्मोचन आयुष्यकाम यांनी म्हटले आहे की ‘या बांधवाचा श्वासोश्वास आणि प्राण नष्ट न होवो. अधिपती सूर्य किरणांच्या साहाय्याने तुझी मृत्यूपासून मुक्तता करो.’⁵¹

ऋषी भृगु यांच्या शौ. अ. वे. 7.107 या सूर्य आणि अपसूक्तातील पहिल्या मन्त्रात सूर्याच्या सात किरणांसाठी ‘रश्मि’ हा शब्द वापरला आहे.⁵²

⁴⁹ सूर्यस्य रश्मीननु याः सञ्चरन्ति मरीचीर्वा या अनुसञ्चरन्ति । यासामृषभो दूरतो वाजिनीवान्सद्यः सर्वान् लोकान् पर्येति रक्षन् । स न ऐतु होममिमं जुषाणोऽन्तरिक्षेण सह वाजिनीवान् ॥ शौ. अ. वे. 4.38.5

⁵⁰ आदित्य चक्षुरा दन्स्व मरीच्योनु धावत । पुत्साङ्गिनीरा संजन्तु विगते बाहुवीर्ये ॥ शौ. अ. वे. 5.21.10

⁵¹ मा ते प्राण उप दसन्मो अपानोपि धायि ते । सूर्यस्त्वाधिपतिर्मृत्योरुदायच्छतु रश्मिभिः ॥ शौ. अ. वे. 5.30.15; पै. अ. वे. 9.14.5

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या ओदनसूक्तातील शौ. अ. वे. 11.1.36 या मन्त्रात द्युलोकात असणाऱ्या सात किरणांचा उल्लेख आला आहे. 'हे अग्ने, तू देवांकडे जाणारे असे मार्ग तयार कर. या सत्कर्मांमुळे आम्ही सात किरणरूपी सूर्यामध्ये असलेल्या यज्ञाकडे स्वर्गात जाऊ'⁵³ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. या ऋचेत सूर्याला उद्देशून ऋषींनी 'सप्तरश्मि' हा शब्द वापरला आहे.

शौ. अ. वे. 17.2.7 या मन्त्राच्या आशयाप्रमाणे सूर्य सर्व जगत् प्रकाशमान करतो. 'पञ्चमहाभूतांच्या साहाय्याने सर्व जग प्रकाशमान करणाऱ्या हे सूर्या, तू फक्त एक किरणाने पृथ्वी प्रकाशित करतोस'⁵⁴ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. पैप्पलादसंहितेत या मन्त्रात 'पञ्चभिः' ऐवजी 'सप्तभिः' असे आले आहे.

⁵² अवं द्विदस्तांरयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः । आपः समुद्रिया धारास्तास्ते शल्यमसिन्नसन् ॥ शौ. अ. वे.

7.107.1; पै. अ. वे. 19.50.3

⁵³ समाचिनुष्वानुसंप्रयाह्यग्ने पृथः कल्पय देवयानान् । एतैः सुकृतैरनु गच्छेम यज्ञं नाके तिष्ठन्तुमधि सप्तरश्मौ ॥ शौ. अ. वे. 11.1.36; पै. अ. वे. 16.92.6

⁵⁴ पञ्चभिः पराङ् तपस्येक्यार्वाङ्शस्तिमेषि सुदिने बाधमानस्तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।

त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ शौ. अ. वे. 17.2.7; पै. अ. वे. 18.32.1

7.2.3 इतर संहितांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

7.2.3.1 तैत्तिरीयसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन

‘विश्वाला सामावून घेणारा सूर्य हा गंधर्व आहे. त्याचे किरण हळूवारपणे जल शोषून घेतात’⁵⁵ असे तै. सं. 3.4.7.1 या मन्त्रात म्हटले आहे.

तै. सं. 4.2.8.7-8 या मन्त्रात सूर्याच्या किरणांना सर्प म्हटले आहे. या मन्त्राचा अनुवाद पुढीलप्रमाणे आहे. ‘पृथ्वीवर येणाऱ्या सर्पांना नमस्कार असो. अन्तरिक्षातून येणाऱ्या या सर्पांना नमस्कार असो. अन्तरिक्षात शोभून दिसणारे किंवा हे सूर्याचे किरण असून किरणांच्या ठिकाणी असणाऱ्या जलरूपी सर्पांना नमस्कार.’⁵⁶ या मन्त्राच्या भाष्यात सायणाचार्यांनी म्हटले आहे. ‘हा अन्तरिक्षात शोभून दिसणारा सूर्य किंवा त्याचे किरण आहेत. त्याच्या किरणांमध्ये असलेल्या जलांना म्हणजे सर्पांना नमस्कार आहे. अन्तरिक्षात शोभून दिसणाऱ्या या सूर्याच्या मण्डलात हे सर्प निवास करतात. सूर्याचे किरण आपल्याला दिसतात. जल असलेल्या ठिकाणांना म्हणजे सूर्याच्या किरणांना नमस्कार

⁵⁵ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसं आयुवः ॥ तै. सं. 3.4.7.1

⁵⁶ नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ।

येंदो रौचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ तै. सं. 4.2.8.7-8

असो.⁵⁷ मात्र या मन्त्राच्या भाष्यात भट्टभास्करांनी असे म्हटले आहे. 'राहुकेतु प्रभृतयः तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः अस्तु ।' म्हणजे राहुकेतु इ. सर्पांना नमस्कार असो. तै. सं. 4.7.7.1 या मन्त्रात सूर्याचे किरण माझ्यासाठी असावेत अशी प्रार्थना केली आहे.⁵⁸

7.2.3.2 मैत्रायणीसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन

मै. सं. 1.3.4 आणि का. सं. 4.1.4 येथे 'सूर्याला आणि त्याच्या किरणांना आहुती आहे.'⁵⁹

मै. सं. 3.6.3 येथे 'सूर्याचे किरण छिद्रविरहित आणि पवित्र आहेत.'⁶⁰ आणि मै. सं. 4.5.5 या मन्त्रात 'सूर्याचे किरण या यज्ञातील परिधी आहेत'⁶¹ असे म्हटले आहे.

'सृजनकारी आणि तेज देणारे सूर्याचे किरण सूर्याला घेऊन येतात'⁶² असे मै. सं. 4.12.5 या मन्त्रात म्हटले आहे.

⁵⁷ येऽदो रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदः कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः इति । दिवः अन्तरिक्षस्य रोचने भासके अदः अमुष्मिन् सूर्यस्य मण्डले ये सर्पा वसन्ति ये चान्ये सूर्यस्य रश्मिषु अस्माभिरदृश्यमाना वर्तन्ते येषाम् अन्येषां सर्पाणाम् अप्सुजलमध्ये स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यः कृत्स्नेभ्यः नमः अस्तु । तै. सं. सा. भा. 4.2.8

⁵⁸ अंशुश्च मे रश्मिश्च मे । तै. सं. 4.7.7.1

⁵⁹ सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः प्राणायत्वा ॥ मै. सं. 1.3.4; का. सं. 4.1.4

⁶⁰ यत्सूर्यस्य रश्मयोऽच्छिद्रेणैवैनं पवित्रेण पुनाति । मै. सं. 3.6.3

⁶¹ अत्र वै देवानां प्रियास्तं न्वस्तां एवावरुद्धे देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः इति रश्मयो वै देवा मरीचिपाः परिधयो रश्मयोऽसा आदित्य आहवनीयस्तानेव ॥ मै. सं. 4.5.5

7.2.3.3 काठकसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन

का. सं. 28.10 येथे 'सूर्याचे किरण म्हणजे ऋतू आहेत'⁶³ असे म्हटले आहे.

7.2.3.4 वाजसनेयिसंहितेत सूर्यकिरणांचे वर्णन

वा. सं. 8.48 या मन्त्रात आकाशात सूर्य असेपर्यंत जल घेतले जावे. अशा जलाचे महत्त्व यज्ञीय कार्यातून दिसून येते. 'दिवसा सूर्याच्या किरणांनी पवित्र झालेले जल घ्यावे'⁶⁴ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

वा. सं.15.15 या मन्त्रात सूर्याच्या किरणांचे वर्णन आले आहे. 'सूर्याच्या सोनेरी किरणांसह समोरून येणारा हा नेता आहे. सूर्याच्या अग्निप्रमाणे असलेल्या रश्मी त्याच्या ओज धारण केलेल्या रथावर ज्याप्रमाणे सेना आणि गावकरी यांचा समूह राहतात त्याप्रमाणे असतात. पुष्पिकस्थल आणि क्रतुस्थल या दिशा आहेत. चावणारे प्राणी त्याचे हत्यार आहेत. ठार मारणे हे त्याचे शस्त्र आहे अशा रुद्राला नमस्कार असो. या रुद्राने आम्हाला संरक्षण द्यावे. आमच्यावर दया दाखवावी. आमचा जे द्वेष करतात किंवा आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो त्यांना आम्ही त्याच्या जबड्यात देतो'⁶⁵ असे वा. सं.15.15 या मन्त्रात

⁶² सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थाँ सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वितस्थिरे ॥ मै. सं. 4.12.5

⁶³ रश्मयः ऋतवः । का. सं. 28.10

⁶⁴ शुक्रं त्वा शुक्रऽआधूनोम्यल्लो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु । वा. सं. 8.48

⁶⁵ अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगुत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ पुष्पिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दृङ्क्ष्वः पशवो द्वेतिः पौरुषेयो वृधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेष्टां जम्भे दध्मः । वा. सं. 15.15

म्हटले आहे. उवटांनी आपल्या भाष्यात पुढील प्रमाणे म्हटले आहे - 'या अग्नीची आधी उपासना केली जाते. हरिकेश म्हणजे पिंगट ज्वाला असणारा, सुवर्णवर्णी तेज असलेला होय. सूर्यरश्मी म्हणजे सूर्याप्रमाणे अग्नीचे किरण असतात. त्याच्या रथावर असणारा कुशल असा तो आहे. गृण् या स्तुतिवाचक धातूपासून रथगृत्स हा शब्द सिद्ध झाला आहे जो रथ चालवण्यात कुशल आहे. रथामध्ये तेज असलेला तो रथौजा. सेनेचा नेता तो सेनापती आणि गावांचा नेता तो ग्रामणी.'⁶⁶

महीधरांनी आपल्या भाष्यात 'पुञ्जिकस्थल च क्रतुस्थल' या उपदिशा आहेत असे म्हटले आहे.⁶⁷

या मन्त्रात रुद्राचे आगमन सूर्याच्या किरणांसह होते असे वर्णन आले आहे. ऋषींनी सूर्याच्या किरणांसाठी 'रश्मि' हा शब्द वापरला आहे.

वा. सं. 15.63 या मन्त्रात 'समुद्राच्या हृदयाची सावली ज्याने संरक्षित केली आहे अशा चकाकणाऱ्या, सूर्याचे तेजस्वी किरण पृथ्वी आणि अन्तरिक्षाला प्रकाशित करतात. अशा

⁶⁶ अयं पूरः योयमग्निः पुरः पुरस्तादुपधायाचर्यत इति पुर इत्युच्यते । हरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णाचिरिति यावत् । सूर्यरश्मिश्च सूर्यस्येवाग्नेः रश्मयः तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः मेधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशलः इत्यर्थः । रथौजाश्च रथे ओजोऽस्यास्ति रथौजाः । चकारौ समुश्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानीः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । 'वासन्तीकौ तावृत्' इति श्रुतिः । पुञ्जिकस्थल च क्रतुस्थला चाप्सरसौ पुञ्जिकृतरूपलावण्यसौभाग्यगुणस्थला । वा. सं. उ. भा. 15.15

⁶⁷ पुञ्जिकस्थल च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहिथिः इति श्रुतेः । वा. सं. म. भा. 15.15

आयुची म्हणजे सामर्थ्यशाली शक्तीची मी स्थापना केली आहे'⁶⁸ असे म्हटले आहे. या मन्त्राच्या भाष्यात महीधरांनी म्हटले आहे - 'आदित्य विश्वात वृष्टी करतात म्हणून त्यांना समुद्र म्हणतात.'⁶⁹

'चन्द्राचे किरण हे सर्वश्रेष्ठ आणि सुयज्ञीय सूर्याचे आहेत. त्यांना गंधर्व म्हणतात. नक्षत्रे या अप्सरा आहेत म्हणजे सूर्याद्वारे आकर्षून घेतलेल्या तेजाने चमकतात. या ब्रह्माने आमचे रक्षण करावे'⁷⁰ असे वा. सं. 18.40 या मन्त्रात म्हटले आहे.

वा. सं. 34.55 या मन्त्रात सूर्याच्या सात किरणांविषयी स्पष्टीकरण आले आहे. 'सात ऋषी शरीरामध्ये स्थापिलेले असतात. हे अविरतपणे शरीराची काळजी घेत असतात. जे झोपलेले असतात त्यांची सात जले काळजी वाहतात. दोन देवता मात्र कधीच झोपत नाहीत'⁷¹ असे या मन्त्रात म्हटले आहे.

हा मन्त्र निरु.12.37 येथे आला आहे. या परिच्छेदाचे लक्ष्मण सरूप यांनी केलेले भाषान्तर असे आहे - Seven seers are placed in the body, i.e. Rays in the Sun. Seven protect

⁶⁸ आयोष्ट्वा सदेने सादयाम्यवतश्छायायां समुद्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीया या द्यां भास्यापृथिवी मोर्वन्तरिक्षम् ॥ वा. सं.15.63

⁶⁹ आदित्या वृष्ट्या जगदाद्रीं कुर्वन् समुद्र उच्यते । वा. सं. म. भा. 15.63

⁷⁰ सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमां गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरं यो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्युः स्वाहा ॥ वा. सं. 18.40; श. ब्रा. 9.4.1.9

⁷¹ सुप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सुप्त रक्षन्ति सप्तप्रमादम् । सुप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ वा. सं. 34.55

the seat, i.e. the year without neglect i.e. without being negligent. Seven pervading ones; they alone go to the world of the sleeping one, i.e. the setting Sun. Their wake two gods who never sleep and sit at sacrifice i.e. the air and the Sun. This is reference to the self. Seven seers are placed in the body i. e. six senses and seventh knowledge in the soul.

वा. स. 34.55 या मन्त्रात महीधरांच्या मते 'सप्त ऋषी म्हणजे सात प्राण आहेत. त्वचा, नेत्र, कर्ण, जीभ, नाक, मन, बुद्धी हे शरीरात असतात. हे सातजण नेहमी सावध राहून शरीराचे रक्षण करतात.'⁷² या मन्त्रात सूर्याच्या सात किरणांना 'ऋषि' असे म्हटले आहे.

वा. सं. 38.6 या मन्त्रात 'स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये' म्हणजे सूर्याच्या जल देणाऱ्या किरणांना आहुती आहे. यावर उवटांनी आपल्या भाष्यात म्हटले आहे - 'सूर्याचा एक किरण वृष्टिवनी आहे. वृष्टीने सर्व भिजवून टाकतो किंवा वृष्टी देतो.'⁷³ तसेच येथे महीधराच्या मते वृष्टिवनी म्हणजे वृष्टी देणारे सूर्याचे किरण आहेत.⁷⁴

⁷² सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक् चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव

सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । वा. सं. म. भा. 34.55

⁷³ सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये । वृष्टेः संभक्ते दात्रे वा । वा. सं. उ. भा. 38.6

⁷⁴ वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः । वा. सं. म. भा.

7.2.4 ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

7.2.4.1 तैत्तिरीयब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

‘किरणयुक्त सूर्याचे द्युलोकात आरोहण झाले आहे’⁷⁵ असे तै.ब्रा.1.5.8 येथे म्हटले आहे.

‘ज्याला मुख आहे असा सूर्य अतिशय तेजस्वी आहे. त्याचे किरणही दिसतात. सूर्य उगवताच त्याच्या सोबत येतात’⁷⁶ असे तै. ब्रा.1.6.6 येथे म्हटले आहे.

‘हा आदित्य ‘छिद्ररहित असून पवित्र आहे. वसु हे सूर्याचे किरण आहेत. जल हे प्राण आहेत. वसु प्राण आहेत. किरण प्राण आहेत’⁷⁷ असे तै. ब्रा. 3.2.5.2 येथे म्हटले आहे.

7.2.4.2 शतपथब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

श. ब्रा. 1.9.3.16 येथे ‘हा तो श्रेष्ठ किरण म्हणजे सूर्य’⁷⁸ असे म्हटले आहे. श. ब्रा. 4.2.5.26 येथे सूर्याच्या किरणांना विश्वेदेव असे म्हटले आहे. ‘आता विश्वेदेव ग्रह घेतो. याद्वारे सर्व प्रजा उत्पन्न होते. ही प्रजा पुन्हा प्रजेची निर्मिती करणारी होते. सूर्य हा शुक्र

⁷⁵ आ सूर्य रोह यद्विवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् इति । तै. ब्रा.1.5.8

⁷⁶ असौ वा आदित्योऽरग्निरनीकवान् । तस्य रश्मयोऽनीकानि । साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति । तै. ब्रा.1.6.6

⁷⁷ असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति । वसोस्सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणाः रश्मयः । तै. ब्रा. 3.2.5.2

⁷⁸ एष वै श्रेष्ठो रश्मिः यत्सूर्यः । श. ब्रा. 1.9.3.16

आहे. हा तापतो. सूर्याचे किरण विश्वेदेव आहेत. म्हणून शुक्रपात्राने हा ग्रह घेतला जातो.⁷⁹
'ज्यात जलाचे कण आहेत असे किरण मुक्तपणे फिरतात'⁸⁰ असे श. ब्रा. 5.3.4.21 येथे म्हटले आहे.

श. ब्रा.10.2.4.3 येथे 'हा आदित्य संवत्सररूपी आहे. या सूर्याचे वेगवेगळ्या प्रकारचे शंभर किरण तापतात'⁸¹ असे म्हटले आहे.

श. ब्रा. 10.2.4.5 येथे 'हे सूर्याचे किरण शंभर प्रकारचे आहेत. या शंभरांमध्ये वेगवेगळे सात प्रकारचे किरण आहेत. सात ऋतू, सात स्तोम, सात पृष्ठ, सात छन्द, सात प्राण, सात दिशा यात प्रतिष्ठित असतात'⁸² असे येथे म्हटले आहे. या उतान्यात सूर्याच्या किरणांचे वेगवेगळे सात प्रकार सांगितले आहेत.

⁷⁹ अथ यद्वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णाति । इदमेवैतत्सर्वमिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मादिमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते शुक्रपात्रेण गृह्णात्येष वै शुक्रो य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते विश्वे देवास्तस्माच्छुक्रपात्रेण गृह्णाति ॥ श. ब्रा. 4.2.5.26

⁸⁰ एता वाऽपः स्वराजो यन्मरीचयः । श. ब्रा. 5.3.4.21

⁸¹ स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्यः । स एषऽएकशरस्तस्य रश्मयः शतं विधा एष एवैकशततमो य एष तपति । श. ब्रा. 10.2.4.3

⁸² अथ वाऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः सप्त वै देवल्लोकाश्चतस्रो दिशश्च इमे लोका एते वै सप्त सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु छंदसु सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितः यद्वैकशतविधः । श. ब्रा. 10.2.4.5

श. ब्रा. 14.2.1.21 येथे 'सूर्याच्या जल देणाऱ्या किरणांना आहुती आहे. ज्या किरणांमध्ये सर्व प्रजा धारण केली जाते. त्यामुळे हे किरण प्रिय आहेत'⁸³ असे म्हटले आहे. येथे सूर्याचे वृष्टिवनी किरण जल देतात असे म्हटले आहे.

7.2.4.3 जैमिनीयब्राह्मणामध्ये सूर्यकिरणांचे वर्णन

जै. ब्रा.1.137 येथे 'किरण म्हणजे महिने, किरण म्हणजे मरुत् आहेत. त्यांच्यामुळे आदित्य घृतमय आहे'⁸⁴ असे वर्णन आले आहे. जै. ब्रा. 2.145 येथे 'हे आदित्याचे किरण म्हणजे त्याची शिंगे आहेत. तो जलामध्ये आहे'⁸⁵ असे म्हटले आहे.

ऐतरेयब्राह्मण, ताण्ड्यब्राह्मण आणि जैमिनीब्राह्मणामध्ये आलेल्या वर्णनात 'सूर्याचे किरण म्हणजे दिवसाचे तेज आहे.'⁸⁶

⁸³ स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइति । सूर्यस्य ह वाऽऽको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभ्रति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरं स्वाहाकारं करोति पुरां देवतामसावेव बन्धुः ॥ श. ब्रा. 14.2.1.21

⁸⁴ मासा रश्मयः । रश्मयो मरुतः । तैरसावदित्यो घृतः । जै. ब्रा. 1.137; पवमानस्य रश्मयः । जै. ब्रा. 3.58

⁸⁵ ये ह वा एत आदित्यस्य रश्मय एतानि ह वा एतस्य शृंगानि । मध्य उ ह वा एष एतद अपाम् ॥ जै. ब्रा. 2.145

⁸⁶ रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि । ऐ. ब्रा. 4.19; रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद दिवाकीर्त्यानि । ता. ब्रा. 4.6.13; दिवाकीर्त्यानि एव रश्मयः । जै. ब्रा. 2.390

जै. उप. ब्रा. 1.44.5 येथे 'सूर्याचे हजारो किरण आहेत. हे सूर्याचे हजार किरण सर्व हरण करतात'⁸⁷ असे म्हटले आहे. तै. आ. 1.2.1 या मन्त्रात 'सूर्याचे किरण रसादी शोषून घेतात'⁸⁸ असे म्हटले आहे. ऐ. उप. 1.1 येथे 'किरण अन्तरिक्षात प्रतिष्ठित आहेत'⁸⁹ असे म्हटले आहे.

7.3 सूर्याच्या किरणांविषयीची निरीक्षणे

सूर्याच्या किरणांसाठी आलेल्या विविध शब्दांमधून सूर्यकिरणांचे प्रकाशविषयक कार्य दिसून येतात. सूर्याच्या प्रकाशामुळे होणारे स्थित्यान्तर आणि प्रकाशाच्या अवस्थांमधील वैविध्यतेमुळे होणारे ऋतूंप्रमाणे पृथ्वीनिपजकारक बदल हे सूर्याच्या किरणांमुळे शक्य होतात. कारण सूर्याच्या किरणांशिवाय नवनिर्मिती, उपज किंवा जीवन अशक्य आहे. म्हणून सूर्याचे किरण पृथ्वीला ऊर्जा देणारे एक साधन किंवा जीवनदायक वाहिनी आहेत असे वरील माहितीवरून वाटते. वरील अभ्यासावरून असे दिसते की वैदिक साहित्यात सूर्याच्या किरणांसाठी सर्वाधिक वेळेला 'रश्मि' हा शब्द वापरलेला आहे. ऋग्वेदात ऋषी प्रस्कण्व काण्व, ऋषी वामदेव गौतम, ऋषी गौरवीति शाक्त्य आणि ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांनी आपल्या रचनेत सूर्याच्या किरणांना स्त्रीलिंगी रूपांनी संबोधलेले दिसते. सूर्याच्या ऊर्जादायक किरणांमुळे सर्व जगत् हालचाल करते. सूर्यकिरण रसादी हरण करतात. सूर्यकिरण तेज प्रदान करतात. सूर्यकिरण जलद गतीने प्रवास करतात. पृथ्वीच्या

⁸⁷ युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दशेति । सहस्रं हैत आदित्यस्य रश्मयः । तेऽस्य युक्तास्तैरिदं सर्वं हरति तदयदेतैरिदं सर्वं हरति तस्माद्धरयः ॥ जै. उप. ब्रा. 1.44.5

⁸⁸ सूर्यो मरीचिमादत्ते । तै. आ. 1.2.1

⁸⁹ प्रतिष्ठादन्तरीक्षं मरीचयः । ऐ. उप. 1.1

पोषकतेचे ऊर्जा देणारे आणि प्रभावी माध्यम म्हणजे सूर्याचे किरण आहेत, जे सूर्योदय होताच पृथ्वीवर येऊन धडकतात. सूर्यकिरणांची गती आणि सूर्यकिरणांचा दिवसभरातील बदलता प्रवास या उपकारक गुणधर्माबद्दल ऋषींच्या मनात आदर आणि उत्सुकता दिसून येते.

सूर्याचे किरण प्रत्यक्षपणे प्राणिमात्रांपर्यंत पोहचतात. म्हणून नंतरच्या साहित्यात किरणांनाच सूर्य असे समजून आहुती आणि नमस्कार केलेले दिसतात. यावरून सूर्यकिरणांचे महत्त्व लक्षात येते. पृथ्वीवर प्रत्यक्षपणे पोहचणाऱ्या सूर्याच्या किरणांमुळे पृथ्वीचे पोषण होते. या गोष्टीची स्तुती करताना ऋषींनी अनेक उदाहरणे दिली आहेत. सूर्य या प्रकाशाच्या चक्राला अनंत किरण आहेत. किरणांचा उल्लेख करताना ऋषींनी वेगवेगळे शब्द वापरले आहेत. हरित्, गौः, मरीचि, रश्मि, उस्त्र, सुपर्ण, सप्तरश्मि, सप्तऋषी, विश्वेदेव आणि वसु इ. सूर्याच्या किरणांमुळे सजीव सृष्टीचे संचलन होते. सूर्याचे प्रकाशकिरण सृष्टीला पोषण देण्याचे कार्य करतात. सजीवांच्या सर्व क्रिया सूर्याच्या ऊर्जेद्वारे पूर्ण होतात. सूर्याच्या किरणांची इतरत्र आलेली अनिश्चित संख्या त्याच्या महत्त्वपूर्ण कार्याशी निगडित आहे. सूर्यकिरणांच्या कमी अधिक तीव्रतेच्या ऊर्जेमुळे ऋतू निर्माण होतात. यातून सृष्टीपोषक वातावरणाची निर्मिती होते. म्हणून ऋषींनी सूर्याच्या किरणांना प्रकाशाने व्यापणारी सूर्याची शक्ती म्हणजे सूर्याचे अश्व असेही म्हटले आहे. सूर्यकिरणांना अश्व किंवा अश्वा (स्त्री.) असे संबोधून सूर्यामध्ये असलेली ऊर्जा किंवा शक्ती प्रदर्शित केली आहे. सूर्याचे सात अश्व किंवा सात किरण म्हणजे सहा ऋतू आणि तो स्वतः असे मिळून सात संख्यात्मक होत असे दिसते.

7.4 निष्कर्ष

सूर्याच्या ऊर्जारूपी किरणांमुळे सजीव सृष्टी कार्यरत आहे. यावरून पृथ्वीचा स्थावर आणि जंगमातील आत्मा म्हणजे सूर्याची ऊर्जा आहे. ही ऊर्जा प्रत्यक्षपणे पृथ्वीवर सूर्याचे किरण घेऊन येतात. पृथ्वीवरील प्राणिमात्रांसाठी असलेले एकमेव ऊर्जादायी माध्यम म्हणजे सूर्याचे किरण आहेत. सूर्याच्या ऊर्जेतील वेगवेगळी रूपे लक्षात आल्यावर ऋषींनी सूर्याच्या किरणांची स्तुती केली आहे. वेदांमध्ये रसादी वाहून नेणाऱ्या सूर्याच्या किरणांना 'हरित्' असे म्हटले आहे. 'भानु' हा शब्द सूर्याच्या किरणांमधील तेज दर्शवितो. सूर्याचे 'गौः' किरण सूर्याचे तेज घेऊन चन्द्र आणि नक्षत्रांकडे जातात. 'मरीचि' हा शब्द सूर्याच्या प्रखर तेजासाठी आला आहे. काळोख दूर सारणाऱ्या किरणांना 'रश्मि' असे म्हटले आहे. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या कोवळ्या प्रकाश किरणांसाठी 'उस्र' हा शब्द ऋषींनी वापरला आहे. सूर्य आपल्या शोभून दिसणाऱ्या किरणांनी द्युलोकातून अन्तरिक्षात प्रवेश करतो म्हणून त्याला 'सुपर्ण' म्हटले आहे. पृथ्वीचा उपग्रह असलेला 'चन्द्र' हा सुद्धा सूर्याचा एक किरण आहे ज्यात सूर्याची ऊर्जा साठवली जाते. सूर्याच्या ऊर्जा प्रदान करणाऱ्या किरणांमुळेच ऋतू होतात. सूर्याचे किरण तेज, प्रकाश आणि वृष्टी देतात. हेच सूर्याचे किरण दिवसभरात चन्द्र आणि नक्षत्रांमध्ये प्रकाशरूपी ऊर्जेची स्थापना करतात. सध्याच्या प्रचलित तंत्रज्ञानात वापरात असलेले ऊर्जा साठवण्याचे आणि ते पुन्हा वापरण्याचे ज्ञान आपल्याला चन्द्र आणि नक्षत्रांद्वारे पाहवयास मिळते (potential energy). सौर ऊर्जेवर चालणारी उपकरणे हे सुद्धा याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणता येईल. ब्राह्मणग्रंथांमध्ये सूर्याच्या किरणांचे सर्वाधिक ऋतूविषयक वर्णन आले आहे.

प्रकरण 8. सूर्याचा रथ

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात रात्रीचा अंधकार घालवणे आणि रसादी शोषून घेणे हे महत्त्वपूर्ण कार्य सूर्याचे किरण करतात हे पाहिले आहे. या दोन्ही क्रिया पृथ्वीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. सूर्य रोज उगवतो आणि मावळतो. सूर्याच्या ऊर्जेत एवढे सामर्थ्य आहे की त्यासाठी किरणांची कार्यात्मक स्तुती केल्यावर ऋषींनी सूर्याच्या प्रवासासाठी किंवा त्याच्या गतीसाठी सूर्याच्या रथाची कल्पना केली आहे. म्हणून सूर्याच्या किरणांनंतर सूर्याच्या रथाचा सविस्तर अभ्यास या प्रकरणात केला आहे. सूर्याचे प्रकाशरूपी आगमन, सूर्यप्रकाशाच्या बदलत जाणाऱ्या अवस्था आणि संध्याकाळी प्रकाशाला घातलेले आवरण अशाप्रकारचा सूर्याचा रोजचा प्रवास ऋषींना महत्त्वाचा वाटला. सूर्याच्या कार्याचा उल्लेख करताना 'सूर्याचा रथ' या शब्दाचा प्रयोग ऋषींनी केला आहे. वेदांमध्ये सूर्याच्या रथाला किरण किंवा अश्व वाहून आणतात असा उल्लेख आला आहे. हे अश्व कोठे सात आहेत तर कोठे एकच आहे. थोडक्यात सूर्याचा अश्वासह येणारा रथ हा त्याच्या विविध प्रकारच्या ऊर्जादायी शक्तीचे प्रतीक आहे. सूर्याच्या रथाला वाहून आणणाऱ्या किरणांची किंवा अश्वांची संख्या निश्चित आलेली नाही.

8.1 ऋग्वेदात सूर्याच्या रथाचे वर्णन

ऋषी प्रस्कण्व काण्व विरचित 1.50 या सूर्यसूक्तातील आठव्या आणि नवव्या या दोन ऋचांमध्ये सूर्याच्या रथाचे वर्णन आले आहे. 'तेजस्वी किरणांनी सर्व प्रकाशणाऱ्या आणि दूरवर पाहणाऱ्या

हे देव सूर्या, सात अश्व तुझ्या रथाला वाहून आणतात'¹ असे आठव्या ऋचेत म्हटले आहे.

येथे सायणांनी 'हरित आदित्यस्य' निघ. 1.15.3 येथील संदर्भ उद्धृत करत पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण केले आहे. "हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याकाः हरितः अश्वाः रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहन्ति प्रापयन्ति । कीदृशम् । रथे अवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशम् । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन् केशा इव दृश्यन्ते स तथोक्तः तम् । हरितः इति आदित्याश्वानां संज्ञा ।"

या पुढील 1.50.9 या ऋचेत 'सूर्यानि शुद्ध आणि तेजस्वी अशा सात घोड्यांना आपल्या रथाला जोडल्या आहेत. अशा बलाने रथ पुढे जातो'² असे म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'सर्वांना प्रेरणा देणाऱ्या सूर्यानि सात घोड्यांना आपल्या रथास योजिले आहे. न पाडणाऱ्या अशा घोड्यांना स्वतःच्या सामर्थ्याने जाण्यासाठी सूर्य आपल्या रथाला योजतो. अशाप्रकारे या घोड्या सूर्यानि स्वतः योजलेल्या रथाला वाहून आणतात.'³ या ऋचेत रथाला घोड्या योजताच सूर्याचा रथ स्वतः कार्यरत होणारा आहे

¹ सप्त त्वां हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ऋ. 1.50.8; शौ. अ. वे. 13.2.23;

20.47.20; पै. अ. वे. 18.22.8; अ. सं. 5.14; तै.सं. 2.3.8.2; 4.14.4; मै. सं. 4.10.6; 4.12.4; का. सं. 9.19; 11.1; आप. श्रौ. 19.23.4

² अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूर्यो रथस्य नृत्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ऋ. 1.50.9; शौ. अ. वे.13.2.24; 20.47.21; पै. अ. वे. 18.22.9; अ. सं. 5.13; का. सं. 9.19; 11.1; तै. ब्रा. 2.4.5.4

³ सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुन्ध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशी सप्त सप्तसंख्याकाः अयुक्त स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः । रथस्य नृत्यः न पातयिष्यः । याभिर्युक्ताभिः रथो याति न पतति

आणि घोड्या विश्वसनीय आहेत म्हणजे रथाला पाडणार नाहीत. तसेच रथापासून कधीही दूर न जाणाऱ्या म्हणजे नेहमी सूर्याच्या रथासोबत राहणाऱ्या या घोड्या आहेत. सूर्याची ऊर्जा आणि किरणांचा घनिष्ठ संबंध दर्शविण्यासाठी या घोड्यांना रथाच्या कन्या असे म्हटले आहे असे दिसते.

ऋषी दीर्घतमस् औचथ्य यांच्या ऋ.1.164 या विश्वेदेवसूक्तातील दुसऱ्या ऋचेत 'ज्याच्या रथाला एकच चक्र असून सात अश्व जुंपले आहेत. 'सप्त' नावाचा अश्व एक चक्र असलेल्या रथाला ओढतो. या रथाचे चक्र तीन आसांनी युक्त असून नष्ट न होणारे आहे. या चक्रावर सर्व विश्व आधारित आहे'⁴ असे म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'एक चक्र असलेल्या या रथाला तीन चाके आहेत असे म्हटले असले तरीसुद्धा त्याच्या एकरूपतेमुळे एक चक्र असे म्हणतात. रथ म्हणजे गतिशील अशा सूर्यासंबन्धी अहोरात्रीचे निर्वहण करण्यासाठी सात ही अश्वोंची संख्या योजली आहे. सात अश्व जुंपले आहेत अशा आदित्यमण्डलरूपी रथाचे एक चाक आकाशात विहार करते. गतिदर्शक म्हणून सात किंवा सात प्रकारचे किरण सहा ऋतूंची निर्मिती करतात.'⁵

तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिः ताभिः अश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिः । ऋ. सा. भा. 1.50.9

⁴ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमज्जरमनुर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि त्रस्थुः ॥ ऋ. 1.164.2; शौ. अ. वे. 9.9.2; पै. अ. वे. 16.66.2

⁵ एकचक्रम् एकरथाङ्गोपेतम् यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वात् एकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्त एतत्संख्याका अश्वः युञ्जति अनुबध्नन्ति वहन्ति अहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकः अश्वः सप्तनामा एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तसंख्यं धृत्वा वहतीत्यर्थः । यद्वा । एकचक्रम् एकचारिणम् असाहाय्येन संचरन्तं रथम् आदित्यमण्डलं सप्तं

या ऋचेत सूर्याची संवत्सरातील एकूण ऊर्जा म्हणजे सूर्याचा रथ आहे. हा सूर्याचा रथ पृथ्वीला उपयुक्त अशी कामे पार पाडतो. सूर्यप्रकाशामुळे होत असलेल्या रात्र आणि दिवस यामुळे कालगणना होते. ठराविक ऋतू एकामागून एक येतात. या ऋतूंमुळे संवत्सर होतो. एकामागून एक येणाऱ्या संवत्सरामुळे सजीव सृष्टीचे पोषण होते. यावरून येथे संवत्सररूपातील एक चक्र म्हणजे सूर्याचा रथ आहे.

या सूक्तातील तिसऱ्या ऋचेत 'सात चक्राच्या रथाला सात अश्व त्याला पुढच्या दिशेने वाहून आणतात. सात बहिणी मिळून स्तुतीयुक्त स्तोत्र गातात. ज्यामध्ये सात गाईचे नाव विहित आहे'⁶ असे म्हटले आहे. 'या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. हे आदित्यमण्डलाचे किंवा संवत्सराचे स्वरूप आहे. या रथावर सात किरण अधिष्ठित आहेत. संवत्सरात अयन, ऋतू, मास, पक्ष, दिवस, रात्र, मुहूर्त हे सात अवयव अधिष्ठित आहेत. सात चक्राचा हा रथ आहे. या चक्राला क्रमाने येणारे दोन चाक आहेत. सात चक्रांनी चालणाऱ्या या रथाला सातजण स्वतः वाहून आणतात. परस्परांशी ऐक्य असलेल्या सात किरणांमुळे ऋतू होतात.'⁷

युञ्जन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्याः असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड् ऋतवः । ऋ. सा. भा. 1.164.2

⁶ इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वान् । सप्त स्वसारो अग्निं सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ ऋ. 1.164.3; शौ. अ. वे. 9.9.3; पै. अ. वे. 16.66.3

⁷ इमम् उक्तस्वरूपमादित्यमण्डलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रश्मयः अधि तस्थुः अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षे अयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवाः अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रम् । चक्रनाश्वरणात् क्रमणाद्वा चक्राणि रश्मयः ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ताः अधिष्ठिताः अश्वान् व्यापनशीलाः सप्त वहन्ति निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन

ऋषींना एकामागून एक येणाऱ्या ऋतूमुळे होणाऱ्या संवत्सराची कल्पना आलेली असून संवत्सरात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या ऊर्जेच्या विभागणीचा विचार होत असावा असे येथे दिसते. सायणांनी आपल्या भाष्यात सूर्यामुळे होणाऱ्या ऋतूंशी संबन्धित स्पष्टीकरण दिले आहे. तसेच या सूक्तातील 12-14 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या रथाचे कालचक्रविषयक वर्णन आले आहे.⁸

ऋषी सदापृण आत्रेय यांच्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ. 5.45.9 या ऋचेत 'सात अश्वं सह सूर्य दूरवर पसरलेल्या या क्षेत्रात दीर्घ प्रवास करत येवो. जलद जाणाऱ्या श्येन पक्षाप्रमाणे सोम खालच्या दिशेने प्रवाहित झाला. युवा कवी त्याच्या तेजस्वी किरणांकडे वळले'⁹ असे म्हटले आहे. या ऋचेत सायणांच्या मते सर्वांना प्रेरणा देणारा सूर्य आपल्या जलद गतीने जाणाऱ्या सात अश्वंसोबत आपल्या समोर येवो.¹⁰ आणि याच सूक्तातील पुढील ऋ. 5.45.10 या ऋचेत सूर्याने आपल्या रथाला शुभ्र पाठ असलेले अश्व जुंपले आहेत असे वर्णन आले आहे.¹¹

ऋषी अर्चनानस आत्रेय यांच्या ऋ. 5.63.7 या ऋचेत 'हे ज्ञानी मित्रावरुणांनो, व्रताचे

सारिताः परस्परं स्वसृभूता वा सप्तसंख्याकाः रश्मयः ऋतवश्च अभि सं नयन्ते आभिमुख्येन संगच्छन्ते । ऋ. सा. भा. 1.164.3

⁸ या ऋचांचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्य आणि कालचक्र' या प्रकरणात केला आहे.

⁹ आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे । रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥ ऋ. 5.45.9

¹⁰ सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः सप्ताश्व सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा आ यातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । ऋ. सा. भा. 5.45.9

¹¹ या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'सूर्य आणि जल' या प्रकरणात केला आहे.

पालन करण्यासाठी तुमच्या नियमांनी असुरांच्या मायेपासून संरक्षण केले. विश्वातील सर्व प्राणिमात्रांना नियमिततेचा मार्ग दाखविण्यासाठी द्युलोकात सूर्याचा तेजस्वी रथ धारण केला'¹² असे म्हटले आहे. सूर्याच्या रथाचा नियमित मार्ग म्हणजे क्रमाने येणारे दिवस, रात्र, ऋतू आणि संवत्सर हे असावेत असे या ऋचेतील आशयावरून दिसते.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या ऋ. 7.63.2 या सूर्याला उद्देशून आलेल्या ऋचेत 'एतश' त्याला वाहून आणतो असे वर्णन आले आहे.¹³ सूर्याचा एक चक्राचा रथ सर्वांसाठी समान प्रकाश देणारा असून सूर्याच्या रथाला अश्व ओढतो. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात 'एतश' या शब्दाचा अर्थ 'एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः' म्हणजे पिवळ्या किंवा सोनेरी रंगाचा अश्व असा दिला आहे.

ऋषी अभितपस् सौर्य यांच्या ऋ.10.37 या सूर्यसूक्तातील तिसऱ्या ऋचेत 'खालच्या दिशेने दूरवर जाणारे आणि पंख असलेले अश्व जुंपले आहेत अशा रथातून देव तुला वाहून आणतात. तुझे तेज पुढे पुढे जाते आणि हे सूर्या तू विविध तेजासह येतोस'¹⁴ असे म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'हे सूर्या, तुझ्याजवळ कोणतेच प्राचीन असुर किंवा राक्षस राहत नाहीत. तू जलद धावणाऱ्या अश्वांच्या रथातून उदक मागे सारत

¹² धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया । ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो द्विवि चित्र्यं रथम् ॥ ऋ. 5.63.7

¹³ उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्त्यदेतशो वहति धूर्पुः युक्तः ॥ ऋ. 7.63.2 [या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील 'उगवता सूर्य' या प्रकरणात केला आहे.]

¹⁴ न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतुशेभिः पतुरै रथुर्यसि । प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज्जु उदुन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ ऋ.10.37.3

जातोस. तू तेजाने उगवतोस किंवा प्राचीन चन्द्राची ज्योती तुझे अनुसरण करते.’¹⁵ या ऋचेत सूर्याचा रथ आणि त्याच्या अश्वाने वर्णन आले आहे.

ऋषी वैकुण्ठ इन्द्र यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ. 10.49.7 या ऋचेत इन्द्र म्हणतो ‘शीघ्रगतीने जाणाऱ्या आणि स्वतःच्या बलाने वाहून नेणाऱ्या सूर्याच्या अश्वाने प्रमाणे मी गोलाकार भ्रमण करतो. मनुष्यांनी आवाहन केल्यावर त्यांच्या शत्रूंचा मी फुंकरीसरशी नाश करतो.’¹⁶ सायणाच्या मते ‘मी सूर्याच्या शीघ्र जाणाऱ्या पिवळ्यावर्णाच्या अश्वाने प्रमाणे स्वतःच्या बलाने जातो.’¹⁷ येथे इन्द्राने स्वतःच्या गतीला सूर्याच्या अश्वाने गतीची उपमा दिली आहे.

ऋषी तान्व पार्थ्य यांनी आपल्या विश्वेदेवसूक्तातील ऋ.10.93.12 या ऋचेत ‘माझे स्तोत्र, सूर्याच्या तेजस्वी मार्गाप्रमाणे पसरत जाणारे किंवा ज्याप्रमाणे सुतार रथासाठी

¹⁵ हे सूर्य ते तव समीपे प्रदिवः प्रतः पुरातन कश्चित् अदेवः असुरो राक्षसो वा न नि वासते न निवसति । कदेत्यत आह । यत् यदा त्वं पतरैः गमनशीलैः एतशेभिः अश्वैः रथर्यसि रथं कामयसे योक्तुम् । प्राचीनमन्यत् त्वदीयं ज्योतिः रजः उदकं अनु वर्तते । अन्येन तेन ज्योतिषा उत् यासि उदेषि । यद्वा । प्राचीनमन्यत् रजश्चन्द्राख्यं ज्योतिस्त्वामनु वर्तते ततस्त्वमन्येन ज्योतिषा सहोदेषीत्यर्थः । ऋ. सा. भा. 10.37.3

¹⁶ अहं सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा । यन्मा सावो मनुष आह निर्णिज् ऋधक्कृषे दासं कृत्व्यं हथैः ॥ ऋ. 10.49.7

¹⁷ अहम् सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिः एतशवर्णैरश्वैः वहमानः उह्यमान ओजसा आत्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परि यामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । ऋ. सा. भा. 10.49.7

मजबूत जू बनवतो त्याप्रमाणे माणसांद्वारे पठन केले जाणारे असावे'¹⁸ असे म्हटले आहे. इथे इन्द्राने स्वतःच्या गतीला सूर्याच्या अश्वानांच्या गतीची उपमा दिली आहे. वर उल्लेखित ऋचांमध्ये सूर्याच्या रथाचे वर्णन आले असून सूर्याच्या रथाला अश्व वाहून आणतात. सूर्याच्या रथाचा प्रकाशरूपी मार्ग प्रेरक आणि प्रसरण पावणारा आहे. सूर्याचा रथ नियमिततेचे पालन करणारा आहे. सूर्याने रथाला स्वतःच्या बलाने ओढणारे अश्व जुंपले आहेत असे वर्णन आले आहे.

8.2 अथर्ववेदात सूर्याच्या रथाचे वर्णन

ऋषी ब्रह्मन् विरचित रोहितसूक्तातील शौ. अ. वे. 13.1.24 या मन्त्रात 'सूर्याचे अमर आणि तेजस्वी अश्व सहज चालणारा रथ सतत ओढतात. घृतपान केलेल्या आणि आपल्या तेजाने शोभून दिसणाऱ्या ठिपक्या ठिपक्याच्या रोहिताने अन्तरिक्षात प्रवेश केला आहे'¹⁹ असे म्हटले आहे.

तसेच या सूक्तातील शौ. अ. वे. 13.2.6-8 या मन्त्रांमध्ये सूर्याचा रथ आणि त्याच्या अश्वानांचे वर्णन आले आहे. ते पुढीलप्रमाणे आहे. 'हे सूर्या, तुला अश्व वाहून आणतात. जे शंभर किंवा सात अश्व आहेत. अशा तुझ्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत विहार करणाऱ्या

¹⁸ एतं मे स्तोमं त्वना न सूर्ये द्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् । संवनन्तं नाश्व्यं तष्टेवानपच्युतम् ॥

ऋ.10.93.12

¹⁹ सूर्यस्याश्वा हरयः केतुमन्तुः सदा वहन्त्यमृताः सुखं रथम् । घृतपावा रोहितो भ्राजमानो दिवं देवः पृषतीमा विवेश ॥ शौ. अ. वे. 13.1.24; पै. अ. वे.18.17.4

रथाचे शुभ असो.’²⁰ असे सहाव्या मन्त्रात म्हटले आहे. या मन्त्राच्या पहिल्या पादात ‘रथाय’ ऐवजी पैप्पलादसंहितेत ‘रथस्य’ असे आले आहे. आणि दुसरी ओळ थोड्याशा फरकाने आली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे.

“यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठास् तम् आ रोह सुखम् परियासि सद्यः ।” पैप्पलादसंहितेतील या मन्त्रात अश्व्यांची संख्या आली नाही असे दिसते.

‘हे सूर्या, तुला अश्व वाहून आणतात. जे शंभर किंवा सात अश्व आहेत. अशा सहज जाणाऱ्या, अनेक किरण असलेल्या, आनंददायक आणि शक्तिशाली रथामध्ये तू आरुढ हो’²¹ असे सातव्या मन्त्रात म्हटले आहे. सूर्याने आपल्या रथास सोनेरी रंगाचे सात अश्व जोडले आहेत. अंधकार दूर सारत आपल्या तेजाने सूर्य द्युलोकावर आरुढ झाला आहे²² असे आठव्या मन्त्रात म्हटले आहे.

ऋषींच्या विचारात अश्व्यांची संख्या जरी निश्चित नसली तरीही सूर्याचा रथ आनंदाने भ्रमण करो अशी इच्छा येथे प्रदर्शित झाली आहे असे दिसते.

²⁰ स्वस्ति ते सूर्य चरसे रथाय येनोभावन्तौ परियासि सद्यः । यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वो यदि वा सप्त बृहिनः ॥ शौ. अ. वे. 13.2.6; पै. अ. वे. 18.20.10

²¹ सुखं सूर्य रथमंशुमन्तं स्योनं सुबृहन्मधि तिष्ठ वाजिनम् । यं ते वहन्ति हरितो वहिष्ठाः शतमश्वो यदि वा सप्त बृहिनः ॥ शौ. अ. वे. 13.2.7; पै. अ. वे. 18.21.1

²² सप्त सूर्यो हरितो यातवो रथे हिरण्यत्वचसो बृहतीरयुक्त । अमोचि शुक्रो रजसः पुरस्ताद् विधूयं देवस्तमो दिवमारुहत् ॥ शौ. अ. वे. 13.2.8; पै. अ. वे. 18.21.2

8.3 तैत्तिरीयब्राह्मण ग्रन्थामध्ये सूर्याच्या रथाचे वर्णन

सूर्याच्या छन्दात्मक रथाचे वर्णन तै. ब्रा.1.5.12 या उताऱ्यात आले आहे.

‘प्रजापती छन्दांना म्हणाला तुम्ही आदित्याच्या रथाचे चाक व्हा. तेव्हा गायत्री व जगती हे दोन छन्द प्रजापतीच्या रथाची चाके बनली. उष्णिक् आणि त्रिष्टुप् हे दोन छन्द समोर झाले आणि अनुष्टुप् व पंक्ती या दोन छन्दांनी रथाची धुरा सांभाळली. बृहती छन्द हा रथावर बसला. अशाप्रकारे छन्दस्वरूप रथावर आरोहण करून आदित्यरूपी प्रजापती आकाशमार्गाने दररोज संचार करतो.’²³ यापुढील आशयात सूर्याच्या रथाला दिलेल्या आधारांमुळे संवत्सराचे चक्र निर्माण झाले आहे असे वर्णन आले आहे. ‘आकाशात भ्रमण करणारा आदित्य एखाद्या वेळेला खाली पडेल का अशी देवांना भीती वाटली. आदित्य खाली पडू नये म्हणून देवांनी आदित्याला गायत्र्यादी सात छन्दांचा आधार दिला. सात छन्दांच्या आधारे देवांनी आदित्याला आकाशात गतिमान ठेवले. यालाच वारवन्तीय म्हणतात. बृहती छन्दाच्या ठिकाणी छत्तीस अक्षरे असून दोन अक्षरांना अहोरात्रीचे स्वरूप दिले. आदित्य खाली पडेल ही भीती दूर झाली. देवतात्मक बृहती छन्दावर आदित्यमण्डल प्रतिष्ठित झाले आहे. संवत्सरात असणाऱ्या बारा पौर्णिमा, बारा अष्टमी, बारा अमावस्या या बृहती छन्दांचे अक्षर म्हणजे छत्तीस अवयव होत. या आधारावरच आदित्यमण्डल

²³ सोऽब्रवीत्प्रजापतीः । छन्दां सि रथो मे भवत् । युष्माभिरदृमेतमध्वानुमनुसंचराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पक्षावभवताम् । उष्णिक् च त्रिष्टुप्श्च प्रष्टर्यो अनुष्टुप्श्च पङ्क्तिश्च धुर्यो । बृहत्येवोद्धिरभवत् । स एतं छन्दोऽथमास्थाय । एतमध्वानुमनुसमंचरत् । एतं ह वै छन्दोऽथमास्थाय । एतमध्वानुमनुसंचरति । येतैष एतत्संचरति । य एवं विद्वान्सोमेन यजते । य उ चैनमेव वेद इति । तै. ब्रा. 1.5.12

प्रतिष्ठित झाले आहे.’²⁴ सायणांनी आपल्या भाष्यात असे म्हटले आहे की ‘हा आदित्य आकाशमार्गाने संचार करत असताना खाली पडेल असे जाणून आदित्य खाली पडू नये म्हणून देवांनी त्याचा परिहार करण्यासाठी आदित्याची गायत्री इत्यादी सात छन्दांमध्ये स्थापना केली.’²⁵

वर उल्लेखित वर्णनात सूर्य आणि त्याचा रथ म्हणजे सूर्यमण्डल आहे. पृथ्वी आणि इतर ग्रहांचा मार्ग किंवा कक्षा सूर्याच्या ऊर्जेवर अवलंबून आहे. सूर्य ज्या ठिकाणी स्थिर आहे तिथे त्याची कक्षा पण ठरलेली असावी असे तै. ब्रा. ग्रन्थात आलेल्या वर्णनावरून दिसते. सूर्य आणि त्याच्या ऊर्जेभोवती फिरणाऱ्या ग्रहांना सूर्याचा रथ आणि सूर्याची संवत्सरात विभागलेली ऊर्जा म्हणजे तिथी किंवा अवयव असे म्हटले असावे असे येथे दिसते.

8.4 निरीक्षणे

सूर्याचा प्रकाश म्हणजे दिवसामागून रात्र आणि रात्रीमागून दिवस असे येणारे प्रकाशाचे एक चक्र आहे. हे चक्र सूर्याचा रथ आहे. सूर्याच्या रथाला द्वादश आरे, पाच आरे किंवा सहा

²⁴ तस्यावांचोऽवपादादंबिभयुः । तमेतेषु सप्तसुच्छन्दःस्वश्रयन् । यदश्रयन् तच्छ्रायन्तीयस्य श्रायन्तीयत्वम् । यदवारयन् । यद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् । तस्यावांच एवावपादादंबिभयुः । तस्मां एतानि सप्त चंतुराक्षराणि छन्दाऽस्युपादधुः । तेषामति त्रीण्यरिच्यन्त । न त्रीण्युदभवन् ॥ स बृहतीमेवास्पृशत् । द्वाभ्यामुक्षराभ्याम् । अहोरात्राभ्यामेव । तदाहुः । कतमा सा देवाक्षरा बृहती । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वादशमावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा बृहती । तै. ब्रा.1.5.12

²⁵ योज्यमादित्य आकाशमार्गे संचरति सोऽयमधस्तात्पतिष्यतीत्येवं तस्याऽऽदित्यस्याधोदेश विषयात्पाताद्रीता देवास्तत्पात परिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्र्यादिषु सप्तसु च्छन्दसु स्थापितवन्तः ॥ तै. ब्रा. सा. भा. 1.5.12

आरे आहेत, की जे महीने आणि ऋतू आहेत. सतत भ्रमणशील असणारे हे संवत्सररूपी चक्र सातशे वीस दिवस म्हणजे अहोरात्र निर्माण करते. सूर्य आपल्या प्रकाशरूपी विविध ऊर्जेने पृथ्वीला व्यापतो. त्यामुळे एकानंतर एक दिवस, रात्र, ऋतू, संवत्सर आणि अयन होतात.

8.5 निष्कर्ष

सर्वात महत्वाचा सूर्याच्या रथाचा गुणधर्म सूर्यप्रकाशातील वेगवेगळी ऊर्जा आहे, ज्या ऊर्जेमुळे सजीव सृष्टी कार्यरत आहे. सूर्याचा रथ म्हणजे सूर्याचा ऊर्जादायक प्रवास आहे. रथ या शब्दातून गती, कार्यप्रवणता आणि भार पेलण्याची क्षमता सिद्ध होते. म्हणून सूर्याची विविधप्रकारे सृष्टीला ऊर्जा प्रदान करण्याची क्षमता असलेला सूर्याचा रथ आहे अशी ऋषींची धारणा आहे. एकामागून एक येणाऱ्या सूर्याच्या ऊर्जेची विभागणी करून एका संवत्सरात येणाऱ्या एकूण ऊर्जेला ऋषींनी सूर्याचा रथ असे म्हटले आहे.

प्रकरण ९. सूर्याचे तेज

प्रास्ताविक

मागील प्रकरणात सूर्याच्या रथाचा म्हणजे संवत्सरातील सौर ऊर्जेचा होणारा सृष्टीला उपयोग पाहिला आहे. तरीसुद्धा सूर्याच्या विशिष्ट वेळेतील ऊर्जेची म्हणजे सूर्याच्या तेजाची आराधना ऋषींद्वारे केली गेली आहे. सूर्याच्या नुकत्याच झालेल्या आगमनाच्या वेळेतील सूर्याचे तेज महत्त्वाचे आहे हे ऋषींनी जाणले होते. अशा सूर्याच्या तेजाचा विचार या प्रकरणामध्ये केला आहे. रात्रीच्या अंधकाराला दूर सारत सूर्य रोज उगवतो. भोवतालची प्रत्येक वस्तू जी अंधारात बुडून गेलेली असते ती सूर्यप्रकाशामुळे दृग्गोचर होते. नेत्रांना मिळालेल्या प्रकाशाद्वारे अंधकार दूर करता येतो. यामुळे ऋषींना सूर्यप्रकाश हवाहवासा वाटे. अंधकाररूपी अज्ञान दूर करण्यासाठी सूर्याची स्तुती केली जाई. प्रकाशाचा अथांग खजिना घेऊन सूर्य दररोज उगवतो. असा लखव प्रकाश घेऊन उगवणारा सूर्यरूपी तेजाचा दिवा ऋषींना अमोघ ज्ञानदानाचे साधन वाटे. अंधकाराच्या विरुद्ध असलेले सूर्याचे तेज ऋषींची जिज्ञासा भागवत असे आणि वाढवतही असे. सूर्यप्रकाशात बाहेरील वस्तू नेत्रांना सहज दिसतात. पण वरवरचा सूर्याचा प्रकाश पाहून ऋषींचे समाधान झाले नाही. या पलिकडे असणाऱ्या त्यांच्या ज्ञानपिपासू वृत्तीने सूर्याच्या अंतरंगाची म्हणजे सूर्याच्या तेजाची जाणीव त्यांनी करून घेतली. सूर्याचे संपूर्ण तेजाचे स्वरूप जाणून घेऊन त्यातील विशेष करून नुकत्याच उगवलेल्या आणि मावळतीस आलेल्या सूर्याच्या तेजाची आराधना ऋषींनी केली. सूर्याचा उदय हा तेजाची उधळण

केल्याप्रमाणे आहे. सूर्याच्या किरणांमध्ये तेजच तेज सामावलेले आहे. कारण अंधकारानंतर येणाऱ्या सूर्याच्या प्रकाशरूपी किरणांनी संपूर्ण सृष्टी न्हाऊन निघते. विशेष करून सजीवांना उपभोगण्यास योग्य असा सूर्याचा सौम्य प्रकाश म्हणजे सूर्याचे तेज आहे. अशा तेजाची आराधना ऋग्वेदकाळापासून ते सद्यकाळापर्यंत चालूच आहे. उगवलेल्या सूर्याचे तेज हे आपल्या सामर्थ्याने आकाशात वर वर चढत जाणारे म्हणजे प्रसरण पावणारे कार्यप्रेरक तेज आहे. नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचे तेज प्राणिमात्रांची कार्यशक्ती वाढवणारे आणि सामर्थ्य देणारे असून वेदांमध्ये जवळजवळ सर्व धार्मिक कार्यांमध्ये याचा वापर वैदिक ऋषींनी केलेला दिसतो. ऋ. 10.170.3 या सूर्यसूक्तातील ऋचेत ऋषी बिभ्राज सौर्य यांनी सूर्याला ‘इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं’ म्हणजे ‘ज्योतींमध्ये असलेली सर्वश्रेष्ठ ज्योती’ असे म्हटले आहे. तर सूर्याचे मावळतीचे तेज हे प्रकाशाला आवरण घालणारे म्हणजे कार्याला विराम देणारे तेज आहे.

9.1 ऋग्वेदात सूर्याचे तेज

ऋग्वेदामध्ये सूर्याला तेज प्रदान करण्याची प्रार्थना ऋषी आपल्या रचनेतून करतात. ज्या सूक्तांमध्ये आणि ज्या ऋचांमध्ये सूर्याच्या तेजाचे वर्णन आले आहे ते वर्णन या प्रकरणात सविस्तर सादर केले आहे.

ऋ. 1.50.10 या ऋषी प्रस्कण्व काण्व विरचित सूर्यसूक्तातील ऋचेत ‘आम्ही अंधकाराला ओलांडून तुझे तेज पाहतो. अशा देवांमध्ये उत्तम तेज असलेल्या सूर्याकडे आम्ही जातो’¹

¹ उद्वयं तमसस्पृष्टि ज्योतिष्पश्यन्तु उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ ऋ. 1.50.10

असे म्हटले आहे. अथर्ववेदाच्या शौनकसंहितेत ऋषी ब्रह्मन् यांच्या आयुसूक्तात 7.53.7 येथे थोड्याशा फरकाने ही ऋचा आली आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे. “उद्वयं तमसस्पृष्टि रोहन्तो नाकमुत्तमम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥” हा मन्त्र पैप्पलादसंहितेत आढळत नाही.

येथे ‘ज्योतिरुत्तमम्’ म्हणजे ‘सर्वश्रेष्ठ तेजधारक ज्योती’ म्हणून ऋषींनी सूर्याच्या तेजाचा गौरव केला आहे. वरील ऋचांमध्ये अंधकाराच्यानंतर प्राप्त होणारे अत्याधिक सूर्याचे तेज दर्शविले आहे.

ऋ. 1.115 या ऋषी कुत्स आङ्गिरस यांच्या सूर्यसूक्तातील पहिल्या ऋचेत² सूर्याचे तेज चराचरांपर्यंत पोहचते किंवा सूर्य आपल्या तेजाने चराचरांना व्यापतो म्हणून सूर्याला चराचरांचा आत्मा असे संबोधले आहे.

ऋ. 4.14.2 या ऋषी वामदेव गौतम विरचित सवितृदेवाला उद्देशून ही ऋचा आली आहे. ‘अतिशय उंचावर असलेल्या तेजस्वी सवितृदेवाच्या ध्वजाने ज्योतीचा आश्रय घेतला आहे. विश्वातील सर्व प्राणिमात्रांसाठी तेजाची निर्मिती करत आहे. याच्या सहभागाने सूर्याच्या किरणांनी द्युलोक, पृथ्वी आणि अन्तरिक्ष स्वतःच्या तेजाने व्यापून टाकले’³ असे या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘सर्व लोकांना तेज देण्यासाठी

² या ऋचेचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील ‘उगवता सूर्य’ या प्रकरणात केला आहे.

³ ऊर्ध्वं केतुं संविता देवो अंश्रेज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कुण्वन् । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ ऋ. 4.14.2

सूर्याने आपल्या किरणांद्वारे द्युलोक, पृथ्वी आणि अन्तरिक्ष व्यापून टाकले.⁴ या ऋचेत सूर्य आणि सवितृ या देवतांचा एकत्रित उल्लेख आला आहे. सूर्य उगवल्यावर सवितृ आपले तेज सर्व विश्वावर पसरवतो. सवितृचे तेजोमय किरण द्युलोक आणि पृथ्वीला व्यापून टाकतात. यावरून सवितृ आणि सूर्याचे तेजविषयक असलेले घनिष्ट संबन्ध येथे दिसतात. सूर्य नुकताच उगवल्यावर लाल असतो. काही काळानंतर सूर्याच्या प्रकाशाला सुवर्णप्रमाणे झळाळी येते. लाल सूर्यबिम्बाला आलेली तेजाची झळाळी याचा अर्थ सवितृचे आगमन होय. थोडक्यात सवितृ हे सूर्याचे एक तेजस्वी रूप आहे असे येथे दिसते.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि यांच्या ऋ. 7.62 या सूक्तातील पहिल्या ऋचेत 'उगवल्यानंतर अत्याधिक तेजाने वर जाणारा, विश्वातील सर्व लोकांना समान असणारा, शोभायमान, कार्याला प्रेरणा देणारा महान सूर्य आपल्या सामर्थ्याने सुकृत्य करतो'⁵ असे म्हटले आहे.

ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणि आणि इन्द्रसंवादसूक्तातील ऋ. 7.33.8 या ऋचेत इन्द्र वसिष्ठांना म्हणतो 'हे ऋषे, ज्याप्रमाणे सूर्याच्या ज्योतीतील वाढत जाणारे तेज, समुद्राची अगाध खोली आणि वायूचा वेग अडवला जाऊ शकत नाही त्याप्रमाणे तुमचे स्तोत्र कोणीही

4 विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय, ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् । सूर्येः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः

द्यावापृथिवी द्युलोकं भूलोकं अन्तरिक्षं च आप्राः समन्तादपूरयत् । ऋ. सा. भा. 4.14.2

5 उत्सूर्यो बृहदूर्चीष्यश्चेत्पुरु विश्वा जनिम् मानुषाणाम् । समो दिवा ददृशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः

कृतृभिर्भूत् ॥ ऋ. 7.62.1

थांबवू शकत नाही.’⁶ अशाच प्रकारे ऋ. 7.63.3; 4 या ऋषी वसिष्ठ मैत्रावरुणिंच्या ऋचा सूर्याच्या तेजाचे वर्णन करणाऱ्या आहेत.⁷

‘पाच प्रकारच्या लोकांना जागृती आणणाऱ्या, सर्व प्राण्यांसाठी हितकर असणाऱ्या, किरणांचा आश्रय घेणाऱ्या उषेने, द्युलोक आणि पृथ्वीला प्रकाश देण्यासाठी सूर्याला त्याच्या तेजासह प्रकट केले’⁸ असे ऋ. 7.79.1 या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘मनुष्यरूपात असलेल्या निषाद वगैरे पाच प्रकारच्या लोकांना उषा बोध करते. सर्वांना दिसणाऱ्या किंवा सर्वजण अनुभवणाऱ्या सूर्याच्या तेजाचा आश्रय घेणारी म्हणजे ऐतर्यब्राह्मणात म्हटल्याप्रमाणे उषा लालवर्णाकडे धावते आणि निरुक्तात म्हटल्याप्रमाणे लाल किरण उषेचे असतात. उषेनंतर सूर्य द्युलोक आणि पृथ्वीमध्ये स्वतःचे तेज पसरवतो.’⁹

⁶ सूर्यस्येव वृक्षश्चो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गंभीरः । वार्तस्येव प्रजुवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ऋ. 7.33.8

⁷ या ऋचांचा सविस्तर अभ्यास या प्रबन्धातील ‘उगवता सूर्य’ या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

⁸ व्यु१ षा आवः पृथ्या३ जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती । सुसंदृग्भिर्दृक्षभिर्भानुमश्चेद्वि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ ऋ. 7.79.1

⁹ मानुषीः मनुष्यरूपाः पञ्च क्षितीः निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् बोधयन्ति । सुसंदृग्भिः । संदृश्यते संदर्शयतीति वा संदृक् तेजः । सुतेजोभिः उक्षभिः गोभिः भानुमश्चेत् । “अरुणैरुषा आजिमधावत्” (ऐ. ब्रा. 4.9) “अरुण्यो गाव उषसाम्” (नि.1.15.7) इति निरुक्तम् सूर्यः च रोदसी द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते चक्षसा प्रकाशकेन तेजसा वि आवः विवृणोति । ऋ. सा. भा. 7.79.1

ऋषी जमदग्नि भार्गव यांच्या सूर्याला उद्देशून आलेल्या ऋ. 8.101.11; 12 या ऋचांमध्ये सूर्याच्या तेजाचा महिमा वर्णिला आहे. 'हे तेजस्वी सूर्या, तू महान आहेस. हे आदित्या तू महान आहेस. या महान सत्याचा महिमा स्तोत्रांनी गायला जातो. खरोखर हा देव महान आहे'¹⁰ असे अकराव्या ऋचेत म्हटले आहे. 'हे सूर्या, तू कीर्तीने महान आहेस. खरोखर हे देवा तू सत्य आहेस. देवांमध्ये अधिक महत्त्व असलेला, असुरांचा हन्ता आणि देवांचा पुरोहित असून याचे तेज कोणाचीही हिंसा न करणारे असे महान आहे'¹¹ असे बाराव्या ऋचेत म्हटले आहे.

ऋषी त्रित आस्य यांच्या अग्निसूक्तातील ऋ. 10.7.3 या ऋचेत 'आम्ही अग्नीला नित्य पितरांप्रमाणे, बांधवांप्रमाणे आणि मित्रांप्रमाणे मानतो. द्युलोकात अग्नीचे मुख असलेल्या, महान आणि तेजस्वी सूर्याची आम्ही उपासना करतो'¹² असे म्हटले आहे. तसेच ऋ.10.37.8 या सूर्यसूक्तातील ऋचेत सूर्याला उद्देशून 'भास्वन्' म्हणजे तेजस्वी¹³ असे म्हटले आहे.

¹⁰ बण्मह्यँ असि सूर्य बळादित्य मह्यँ असि । महस्ते सुतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव मह्यँ असि ॥ ऋ.

8.101.11; शौ. अ. वे. 13.2.29; पै. अ. वे. 18.23.6

¹¹ बट् सूर्य श्रवसा मह्यँ असि सुत्रा देव मह्यँ असि । मह्वा देवानांमसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥

ऋ. 8.101.12

¹² अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित्सखायम् । अग्नेरनीकं बृहत्तः संपर्यं दिवि शुक्रं यजुतं सूर्यस्य । ऋ. 10.7.3

¹³ या ऋचेचा अभ्यास या प्रबन्धातील 'उगवता सूर्य' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे.

ऋषी कृष्ण आङ्गिरस यांच्या इन्द्रसूक्तातील ऋ.10.43.9 येथे 'यज्ञीय ऋताच्या गाईबरोबर असलेल्या परशूचा तेजासह उदय होवो. आपल्या तेजस्वी किरणांसह हा अरुणवर्णी (सूर्य) प्रकाशित होवो. अशा द्युलोकातील तेजाप्रमाणे हा नेता चमको'¹⁴ असे म्हटले आहे.

ऋ.10.170 हे विभ्राट् नावाच्या सूर्यपुत्राने रचलेले चार ऋचांचे सूर्यसूक्त सूर्याच्या तेजाचेच वर्णन करण्यासाठी समर्पित आहे. तसेच या सूक्तात सूर्याच्या विशेष तेजस्वी गुणधर्मांचे वर्णन आले आहे.¹⁵ 'विशेष तेजाने तळपणारा सूर्य, महान, सोममय मधुभक्षण करणारा, यजमानाला निर्दोष आयुष्य प्रदान करणारा, महावायूने प्रेरणा दिलेला, सर्व जगाचा पालनकर्ता, प्रजारक्षक, अन्नाने पोषण देणारा आणि पुष्कळ ठिकाणी विशेष रूपाने शोभून दिसतो'¹⁶ असे पहिल्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'विशेष प्रकारचा तेजस्वी सूर्य, महान वायूने प्रेरणा दिलेला असून स्वतः सर्व जगाचे पालन करतो. वायूप्रेरक असल्यामुळे राशीचक्राचा प्रेरक सुद्धा सूर्य आहे. हा सूर्य प्रजेचे

¹⁴ उज्जायतां परशुर्ज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुघा पुराणवत् । वि रोचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णः

शुक्रं शुशुचीत सत्पतिः ॥ ऋ. 10.43.9; शौ. अ.वे. 20.17.9

¹⁵ या विषयाला अनुसरून ऋ. 10.170 या सूक्तावर आधारित 'सूर्याचे तेज' हा शोधनिबन्ध लिहिला आहे. पहा- देशमुख, 2015 ब.

¹⁶ विभ्राट् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति ॥ ऋ.10.170.1

वृष्टीद्वारे पोषण करतो.¹⁷ या ऋचेत विभ्राट् या तेजसंपन्न नावाने म्हणजे विशेष प्रकारच्या तेजामुळे झळाळून दिसणारा सूर्य होय.

‘विशेष तेजाने तळपणाऱ्या सूर्यामध्ये सत्य, अन्न देणारे, धर्म आणि द्युलोकाचा आधार असलेले, सत्याधिष्ठित, शत्रू किंवा वृत्राप्रमाणे असणारे असुर आणि दस्यूंचा नाश करणारे तेज उत्पन्न झाले’¹⁸ असे दुसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘विशेष तेजामुळे शोभून दिसणारा सूर्य महान असून, त्याचे तेज अन्नात, बलात किंवा दातृत्वात आहे. वायूने धारण केलेले आकाशातील सूर्याचे तेज सूर्यमण्डलात आहे. हे तेज सत्य असून कधीही नष्ट न होणारे आहे. शत्रूंचा किंवा अप्रिय गोष्टींचा विनाश करणारे आहे. ज्याप्रमाणे इन्द्राने वृत्राला ठार केले त्याप्रमाणे सूर्याचे तेज वृत्रहा आहे म्हणजेच आवरणाचा नाश करणारे आहे. दस्यूसंहारक म्हणजे शत्रूंचा नाश करणारे आहे.

¹⁷ विभ्राट् विभ्राजमानो विशेषण दीप्यमानः सूर्यः, बृहत् महत् परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु । यज्ञपतौ यजमाने अविहुतम् अकुटिलम् आयुः दधत् कुर्वन् । यः सूर्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगदभिपश्यन् पालयति । राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । सः सूर्यः प्रजाः पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति । ऋ. सा. भा. 10.170.1

¹⁸ विभ्राट् बृहत्सुभृतं वाज्रसातमं धर्मन् दिवो धरुणे सत्यमर्पितम् । अमित्रहा वृत्रहा दस्युहंतम् ज्योतिर्जज्ञे असुरहा संपन्नहा ॥ ऋ.10.170.2

अशाप्रकारचे तेज सूर्यात उत्पन्न होते.¹⁹ या ऋचेत ऋषींनी नमूद केलेल्या वर्णनात सूर्याच्या तेजाचे पृथ्वीला पोषक अशी कार्ये दिसून येतात. सूर्याने आपले तेज सूर्यमण्डलात धारण केलेले असून द्युलोकाचा आधार आहे. सूर्याने आपले तेज खूप मोठ्या प्रमाणावर आणि योग्य रीतीने धारण केलेले आहे. या तेजातच अन्ननिर्मितीची क्षमता आणि धर्माचा आधार आहे. सूर्याच्या या तेजात कुठलीच गोष्ट लपून राहत नाही. या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या तेजाने सत्य धारण केलेले आहे. यामुळे सूर्याचे तेज सत्याधिष्ठित असून श्रमाला प्रेरणा देणारे आहे. या तेजाच्या ध्यासाने शत्रूत्वाची भावना किंवा असुरनीती नष्ट होते. मेघांना विदिर्ण करणाऱ्या या तेजामुळे पृथ्वीवर जीवपोषक वृष्टी होते. अशाप्रकारे सूर्याच्या तेजाचे स्वरूप या ऋचेतून पाहवयास मिळते.

‘सर्व ज्योतींमध्ये श्रेष्ठ ज्योती, विश्वाला आणि धनाला जिंकणारा, अखिल विश्वाला प्रकाश देणारा असा सूर्य सर्वांना दर्शन देण्यासाठी अंधकाराचा नाश करून आपल्या तेजाचा आणि अविनाशी अशा व्यापक बलाचा विस्तार करतो’²⁰ असे तिसऱ्या ऋचेत म्हटले आहे. या

¹⁹ विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं, वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितष्ये दिवः द्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमण्डले अर्पितं निक्षिप्तं सत्यम् अविनश्वरम् अमित्रहा अमित्राणामप्रियाणां हन्तृ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ दस्युहंतमं दस्यूनामक्षपितृणां हन्तृतमम् असुरहा असुराणां क्षेप्तृणां घातकं सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकमीदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजः प्रादुर्भवति । ऋ. सा. भा. 10.170.2

²⁰ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धं ज्योतिर्दुच्यते बृहत् । विश्वभ्राड् भ्राजो महि सूर्यो दुश उरु पंप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ऋ. 10.170. 3

ऋचेत सायणाच्या मते 'सूर्याचे तेज, सर्व ग्रह आणि नक्षत्रांना आपल्या तेजाने भारून टाकणारे, विश्वाला आणि धनाला जिंकणारे असे प्रशस्त आहे. अशा सूर्याच्या महान तेजाची सर्वजण इच्छा करतात.'²¹ 'विशेष तेजस्वी हे सूर्या, द्युलोक आणि सर्व जगाला व्यापणाऱ्या तेजामुळे सर्व व्यापार तसेच विश्वातील देवांचे कार्य या सर्वांचे पोषण होते'²² असे चौथ्या ऋचेत म्हटले आहे. या ऋचेच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. 'सूर्याच्या ज्योतीतील तेजाद्वारे सर्व जगतातील सर्व कर्मांचे अनुष्ठान चालते. विश्वातील देवांच्या हितासाठी जसे की याग आणि विश्वेदेव या कार्यासाठी सूर्याचे तेज आहे. उदकात सामावलेल्या या तेजामुळे पृथ्वीवर धर्माचे कार्य होतात किंवा सर्व प्राणिमात्र सूर्याच्या तेजावर पोसले जातात.'²³

सूर्याच्या तेजामुळे सजीव सृष्टीत होणारे बदल आणि कार्ये या ऋचेत नमुद करण्यात आली

²¹ इदं सौरं तेजः श्रेष्ठः प्रशस्यतमं ज्योतिषाम् अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकमत एव उत्तमम् उत्कृष्टम् विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजित् धनस्य च जेतृ बृहत् प्रभूतम् उच्यते एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । ऋ. सा. भा. 10.170.3

²² विभ्राज्ज्योतिषा स्वः रगच्छो रोचनं दिवः । येनेमा विश्वा भुवनान्याभूता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ऋ. 10.170. 4

²³ हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगत् विभ्राजन् विभ्राजयन् दिवः संबन्धि रोचनं रोचमानं स्थानं अगच्छः प्राप्नोः । विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यापता विश्वेषां देवानां हितो यागादिर्विश्वेदेव्यः तद्वता । येन सौरेण तेजसा इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि उदकानि भौमानि आभूता धर्मकाल आभूतानि भवन्ति । यद्वा । सर्वाणि भूतजातान्याभूता समन्ताद्भूतानि पौषितानि भवन्ति । ऋ. सा. भा. 10.170.4

आहेत. सूर्य आपल्या तेजामुळे संपूर्ण विश्वात सर्व प्रकारच्या कार्यासाठी शोभून दिसतो. सूर्य विश्वातील देवांच्या हितासाठी आणि धर्मविषयक कार्यासाठी आपले तेज प्रदान करतो. त्याचप्रमाणे या भुवनात तेजनिर्मितीचे कार्य करून सर्वांचे पोषण करण्याचे कार्य सूर्य करतो. सूर्याचे तेज सर्वव्यापक आहे. म्हणूनच विश्वातील सर्व व्यापार सूर्याच्या तेजावर अवलंबून आहेत असे इथे म्हटले आहे. प्रेरक सूर्याच्या तेजाने विश्वातील सर्व प्रकारचे कार्य संपन्न होतात असे वर्णन या सूक्तात आले आहे. या सूक्तात ऋषींना सर्व कार्यासाठी सूर्याची ऊर्जा महत्त्वाची वाटते. वरील गुणधर्मांवरून संपूर्ण सजीव सृष्टीसाठी अविरत फिरत असलेले हे सूर्यतेजाचे चक्र पृथ्वीवर जीवन निर्मिती करण्यास महत्त्वाचे आहे असे दिसते.

ऋ.10.189.2 या 'या सूर्याचे तेज शरीरात प्राण आणि अपान रूपात संचार करते. असा हा महान सूर्य आकाशात प्रकाशतो'²⁴ असे म्हटले आहे. सायणांनी या ऋचेच्या भाष्यात म्हटले आहे. 'या सूर्याचे तेज शोभून दिसणारे आहे. हे तेज शरीरामध्ये प्राणाच्या रूपात राहते. मुख्य प्राणाच्या प्राणादी पाच वृत्ती आहेत. प्राणन म्हणजे प्राणरूपी वायू नाडीतून वर नेणे. तशा प्राणनापासून नंतर अपानन करणारी. अपानवायू नाडीमधून बाहेर घालवणे किंवा द्युलोक आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये या सूर्याचे तेज संचार करते. हा महान सूर्य अन्तरिक्षात उदयापासून अस्तापर्यंत प्रकाश देतो.'²⁵ वरील वर्णनांमध्ये असे दिसते की

²⁴ अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती । व्यख्यन्मद्विषो दिवम् ॥ ऋ. 10.189.2

²⁵ अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमानाः दीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते । प्राणादपानती ।

मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः । तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायो निर्गमनम् । तथाविधात् प्राणात्

सूर्याच्या तेजामध्ये असणारी प्रकाश ऊर्जा, वायू ऊर्जा आणि उष्णता ऊर्जा आपल्या शरीरासाठी अत्यंत महत्त्वाची आणि पोषण देणारी आहे. सूर्याच्या तेजविषयक वर्णनात सूर्यासोबत सवितृ या देवतेचा उल्लेख आला आहे. ऋ. 10.170 या सूक्तात सूर्याला वायूप्रेरक आहे असे म्हटले आहे.

9.2 अथर्ववेदात सूर्याच्या तेजाचे वर्णन

अथर्ववेदात तेज मिळविण्यासाठी ऋषींनी सूर्याकडे प्रार्थना केलेल्या आहेत. तसेच सूर्याला केलेल्या काही प्रार्थनांमध्ये इतर देवतांचा उल्लेख आला आहे.

ऋषी अथर्वन् यांच्या शौ. अ. वे. 1.9 या सूक्तातील दुसऱ्या मन्त्रात ‘या साधकाच्या दिशेकडे हे देवांनो, सूर्याचे तेज, अग्नी, सोने असू द्या. त्याचे प्रतिस्पर्धी त्याला अनुकूल होवोत आणि त्याची उन्नती होऊन तो अत्यंत उंच अशा स्थळी जावो’²⁶ असे म्हटले आहे.

या मन्त्रातील आशयाप्रमाणे सूर्याचे तेज, अग्नी आणि सोने हे समृद्धीचे प्रतीक मानले आहेत. ऋषी अथर्वन् यांच्या अग्नी, सूर्य आणि बृहस्पतीला उद्देशून आलेल्या शौ. अ. वे. 2.29.1 या मन्त्रात तेज मागितले आहे. ज्या व्यक्तींना तृष्णाविषयक दोष आहेत अशा

प्राणनादनन्तरमपानती अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनम् । यद्वा । अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिः चरति गच्छति । अत एव महिषः महान सूर्यो दिवम् अन्तरिक्षमुदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशयति । ऋ. सा. भा. 10.189.2

²⁶ अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् । सपत्ना अस्मदधरे भवन्तूत्तमं नाकुमधि रोहयेयम् ॥ शौ. अ. वे. 1.9.2; पै. अ. वे. 1.19.2 पैप्पलादसंहितेत या मन्त्राची दुसरी ओळ वेगळी आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहे. “उत्तरेण ब्रह्मणा वि भाहि कृण्वानो अन्यान् अधरान् सपत्नान्”

व्यक्तींनी हा मन्त्र म्हणावा असे कौ. सू. 27.9 येथे म्हटले आहे. ‘सूर्य उगवताच एकमेकांच्या पाठी जुळतील असे बसावे’²⁷ असा या मन्त्राचा विनियोग सांगितला आहे. ‘मृदेतून रस तयार होतो त्याप्रमाणे हे देवा, आम्हाला भगाप्रमाणे सामर्थ्य मिळो. सूर्य आणि बृहस्पती तेज प्रदान करो आणि अग्नी आयुष्य प्रदान करो.’²⁸ या मन्त्राच्या भाष्यात सायणांनी म्हटले आहे. ‘सूर्य हा सर्वांना प्रेरणा देणारा आदित्य आहे. बृहस्पती महान मन्त्राचे पालन करतो. या देवांनी आम्हाला शरीराच्या कांतीसाठी किंवा श्रुताध्ययन करण्यासाठी योग्य प्रकारे तेज द्यावे.’²⁹ वरील मन्त्राच्या आशयावरून असे दिसते की सूर्याला प्रार्थना त्याच्या तेजाला उद्देशून केली जाते. पैप्पलादसंहितेत या मन्त्रातील दुसऱ्या ओळीत फरक आहे. “आयुर् अस्मै सोमो [दधाद्] वर्चो धाता बृहस्पतिः ।” या मन्त्रात सूर्याचा उल्लेख आला नाही.

ऋषी वेन यांच्या आत्मसूक्तात शौ. अ. वे. 4.2.4 या मन्त्रात ‘स्वर्ग, पृथ्वी, अन्तरिक्ष यांचा स्वतःच्या तेजाने विस्तार करणारा सूर्य उगवला आहे. आत्मस्वरूपी देवाशिवाय आम्ही

²⁷ पार्थिवस्येत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति । कौ. सू. 27.9

²⁸ पार्थिवस्य रसे देवा भगस्य तन्वो३ बले । आयुष्यमस्मा अग्निः सूर्यो वर्च आ दधाद् बृहस्पतिः ॥ शौ. अ. वे. 2.29.1; पै. अ. वे. 19.17.10

²⁹ सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पालको देवश्च अस्मै वर्चः शरिरकान्तिं श्रुताध्ययनजन्यं तेजश्च यथोचितम् आदधातु । शौ. अ. वे. सा. भा. 2.29.1

कोणत्या देवास हवी अर्पण करावा?’³⁰ असे म्हटले आहे. ऋषी शुक्र यांच्या अपामार्ग वनस्पतीसूक्तातील शौ. अ. वे. 4.18.1 या मन्त्रात ‘सूर्यासह येणारे तेज आणि दिवसासह येणारी रात्र याप्रमाणे परिणामकारक मदत मी करतो. या वाईट कृत्याला निष्फळ बनवतो’³¹ असे म्हटले आहे.

ऋषी अथर्वन् यांच्या शौ. अ. वे. 6.38.1 या मन्त्रात ‘सिंह, व्याघ्र, सर्प, अग्नी, ब्राह्मण, सूर्य आणि इन्द्रास जन्म देणारी भाग्यशालिनी देवी यांनी आपल्या तेजासह आमच्याकडे यावे’³² असे म्हटले आहे. या मन्त्रात आलेल्या वर्णनावरून तेज म्हणजे एक प्रकारची शक्ती किंवा चैतन्य आहे असा बोध होतो.

ऋषी कश्यप यांच्या वशा धेनूला उद्देशून आलेल्या शौ. अ. वे. 10.10.15 या मन्त्रात ‘जेव्हापासून ती सूर्यासोबत आणि सर्व दृष्टीसोबत आहे तेव्हापासून या धेनूने समुद्राचे

³⁰ यस्य द्यौरुर्वी पृथिवी च मही यस्याद उर्वश्चान्तरिक्षम् । यस्यासौ सूर्यो विततो महित्वा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ शौ. अ. वे. 4.2.4; पै. अ. वे. 4.1.5

³¹ समं ज्योतिः सूर्येणाह्ना रात्री समावती । कृणोमि सत्यमृतयेऽरसाः संन्तु कृत्वरीः ॥ शौ. अ. वे. 4.18.1; पै. अ. वे. 5.24.1

³² सिंहे व्याघ्र उत पृदाकौ त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या । इन्द्रं या देवी सुभगां जजान सा न ऐतु वर्चसा संविदाना ॥ शौ. अ. वे. 6.38.1; पै. अ. वे. 2.18.1

निरीक्षण केले आणि सर्वोत्तम तेजाला धारण केले'³³ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात वशा धेनूचे वर्णन सूर्याच्या तेजाशी संबन्धित आले आहे.

ऋषी अथर्वन् यांच्या शौ. अ. वे. 12.1 या पृथ्वीसूक्तातील 15 व्या मन्त्रात 'हे पृथ्वीदेवी, तुझ्यापासून उत्पन्न झालेल्या, तुझ्यावर जगणाऱ्या मर्त्य, द्विपाद, चतुष्पाद प्राण्यांना तसेच पाच जातींमध्ये विभागलेल्या लोकांना अमृतमय तेज उगवणाऱ्या सूर्यामुळे प्राप्त होते'³⁴ असे म्हटले आहे. या मन्त्रात सूर्यतेज म्हणजे अमृत असून हे नित्य नवे तेज उगवणाऱ्या सूर्यामुळे सर्व प्रकारच्या प्राणिमात्रांना मिळते. सूर्य उगवल्यावर त्याचे तेज पसरत जाते. हे सूर्याचे तेज पृथ्वीला प्राप्त होते. सूर्याच्या तेजात असलेल्या ऊर्जेच्या साहाय्याने पृथ्वीवर सजीवसृष्टीचे पोषण केले जाते. सूर्याच्या प्रकाशात दिवसभरात असलेल्या तेजापेक्षा सर्वात महत्त्वाचे नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याचे तेज आहे. कारण या तेजाला ऋषींनी येथे अमृत असे म्हटले आहे. यावरून सूर्याकडे ऋषींनी केलेली तेजाची मागणी प्रकृतीचाच एक भाग आहे असे वरील वर्णनांवरून दिसते.

शौ. अ. वे. 16.9.3 या मन्त्रात 'आम्ही द्युलोकात गेलो आहोत. आम्ही द्युलोकात गेलो आहोत. अशाप्रकारे आम्ही सूर्याच्या तेजाशी सामावले गेलो आहोत'³⁵ असे म्हटले आहे. या

³³ सं हि सूर्येणागतं समु सर्वेण चक्षुषा । वशा समुद्रमत्यंख्यद् भद्रा ज्योतिषि बिभ्रती ॥ शौ. अ. वे. 10.10.15; पै. अ. वे. 16.108.3

³⁴ त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः । त्वेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति । शौ. अ. वे.12.1.15; पै. अ. वे. 17.2.6

³⁵ आगन्तु स्व१ः स्वरगन्तु सं सूर्यस्य ज्योतिषागन्तु ॥ शौ. अ. वे.16. 9.3; पै. अ. वे. 18.29.4

मन्त्रात ऋषी यम सूर्याप्रमाणे तेजोमय होऊ इच्छितात असे दिसते. या मन्त्राविषयी ग्रिफिथने आपल्या टीपेत पुढील प्रमाणे म्हटले आहे - 'This verse is to be recited while looking at the Sun.'

अशाप्रकारे अथर्ववेदात वरील वर्णनात ऋषींनी सूर्याजवळ तेज मिळविण्यासाठी प्रार्थना केल्या आहेत.

9.3 अथर्ववेदात शत्रूविरुद्ध सूर्यतेजाच्या वापराचे संदर्भ

ऋषींच्या मते सूर्याचे तेज म्हणजे जीवनातील चैतन्य आणि स्फूर्ती आहे. सूर्याचे तेज सर्वांसाठी पोषक आहे. ही पोषकता शत्रूंना मिळू नये अशी इच्छा अथर्ववेदात ठिकठिकाणी प्रकट झालेली दिसते. आपल्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी ऋषींनी सूर्याच्या तेजाला उद्देशून ज्याप्रमाणे प्रार्थना केल्या आहेत त्याप्रमाणे काही प्रार्थनांमध्ये त्यांनी सूर्याच्या तेजाचा शत्रूविरुद्ध शस्त्रांप्रमाणे वापर केलेलाही दिसून येतो. याच सूर्याच्या तेजाने आपले शत्रू नष्ट व्हावेत अशी इच्छा ऋषींची दिसते.

ऋषी अथर्वन् यांचे शौ. अ. वे. 2.21 हे पाच मन्त्र असलेले हे सूर्यसूक्त आहे. या सूक्तात 'योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ।' म्हणजे आमचा जे द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो अशा आशयाचा पुनरुक्त पाद आला आहे. सूर्याच्या तेजाने द्वेष करणारे आपले शत्रू नष्ट व्हावेत अशी प्रार्थना ऋषींनी या सूक्तात केली आहे. हे सूक्त पैप्पलादसंहितेत आढळत नाही.

‘हे सूर्या, तू ताप. त्यांच्या विरुद्ध ताप. जे आमचा द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो’³⁶ असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. ‘हे सूर्या, तू क्रोधित हो. त्यांच्या विरुद्ध क्रोधित हो. जे आमचा द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो’³⁷ असे दुसऱ्या मन्त्रात म्हटले आहे. ‘हे सूर्या, तू तेजस्वी हो. त्यांना तेजहीन बनव. जे आमचा द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो’³⁸ असे तिसऱ्या मन्त्रात म्हटले आहे. ‘हे सूर्या, तू शोषून घे. त्यांना शोषणाने व्याकुळ बनव. जे आमचा द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो’³⁹ असे चौथ्या मन्त्रात म्हटले आहे. ‘हे सूर्या, तू तेजासह ये. त्यांना तेजहीन बनव. जे आमचा द्वेष करतात आणि आम्ही ज्यांचा द्वेष करतो’⁴⁰ असे पाचव्या मन्त्रात म्हटले आहे.

ऋषींच्या मते सूर्य तेजदाता आहे. तसेच सूर्य विविध प्रकारे ऊर्जा प्रदान करतो. सूर्याचे तेज पोषक आहे. तसेच सूर्य जास्त तापल्यास सूर्याचे तेज दाहकही आहे किंवा सूर्याने शत्रूंना तेज न दिल्यास शत्रू निष्प्रभ होतील. अशाप्रकारे या सूक्तात विविध प्रकारे शत्रूंना तेजहीन बनविण्याची प्रार्थना सूर्याकडे केलेली आहे.

³⁶ सूर्य यत् तेऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं व्रयं द्विष्मः । शौ. अ. वे. 2.21.3

³⁷ सूर्य यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽस्मान् द्वेष्टि यं व्रयं द्विष्मः । शौ. अ. वे. 2.21.2

³⁸ सूर्य यत् तेऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं व्रयं द्विष्मः । शौ. अ. वे. 2.21.3

³⁹ सूर्य यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच्य योऽस्मान् द्वेष्टि यं व्रयं द्विष्मः । शौ. अ. वे. 2.21.4

⁴⁰ सूर्य यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽस्मान् द्वेष्टि यं व्रयं द्विष्मः । शौ. अ. वे. 2.21.5

ऋषी ब्रह्मन् यांच्या दुन्दुभिसूक्तातील शौ. अ. वे. 10.21.5 या मन्त्रात सूर्याच्या तेजाने शत्रू सामर्थ्यहीन व्हावेत अशी इच्छा ऋषींनी प्रकट केली आहे.⁴¹ हा मन्त्र पैप्पलादसंहितेत आढळत नाही.

ऋषी अथर्वन् यांच्या शौ. अ. वे. 7.13 या सूक्तात सूर्याला उद्देशून दोन मन्त्र आले आहेत. 'ज्याप्रमाणे सूर्य उगवताच नक्षत्रांचे तेज हरण करतो त्याप्रमाणे जे स्त्री किंवा पुरुष माझा द्वेष करतात त्यांचे तेज मी हरण करतो'⁴² असे पहिल्या मन्त्रात म्हटले आहे. 'ज्याप्रमाणे उगवणारा सूर्य निद्राधीन लोकांना पाहतो. त्याप्रमाणे माझे अनेक स्पर्धक मला येताना पाहतात. माझ्या द्वेष करणाऱ्या शत्रूंचे तेज मी नाहीसे करतो'⁴³ असे दुसऱ्या मन्त्रात म्हटले आहे. हा मन्त्र पैप्पलादसंहितेत वेगळा आला आहे. तो पुढीलप्रमाणे आहे. "यच् च वर्चस् सपत्नानां भ्रातव्येषु च यद् वसु । तन् निर्मयम् अवजित्य सविता दीधरन् मयि ॥" म्हणजे शत्रूंचे जे तेज आहे, शत्रूंचे जे धन आहे ते निरोगीपणे जिंकून सविता माझ्या ठिकाणी प्रतिष्ठित करतो.

शौनकातील दुसऱ्या मन्त्रात ऋषी अथर्वन् यांना सूर्यतेज प्राप्त करण्यासाठी सूर्योदयाच्या वेळी जागे असणे म्हणजे निद्राधीन असू नये असे अपेक्षित आहे असे दिसते. म्हणजेच

⁴¹ आदित्य चक्षुरा दन्स्व मरीच्योनु धावत । पुत्साङ्गिनीरा संजन्तु विगते बाहुवीर्ये ॥ शौ. अ. वे.

5.21.10

⁴² यथा सूर्यो नक्षत्राणामुद्यंस्तेजास्याददे । एवा स्त्रीणां च पुंसां च द्विषतां वर्च आ ददे ॥ शौ. अ. वे.

7.13.1; पै. अ. वे. 19.21.1

⁴³ यावन्तो मा सपत्नानामायन्तं प्रतिपश्यथ । उद्यन्तसूर्य इव सुप्तानां द्विषतां वर्च आ ददे ॥ शौ. अ. वे.

7.13.2; पै. अ. वे. 19.21.2

निद्राधीन लोकांना सूर्यतेजाचा काहीही लाभ होत नाही. अर्थातच सूर्योदयापूर्वी ज्यांची दिनचर्या चालू होते त्यांना सूर्याचे तेज प्राप्त होते. या मन्त्रांवरून आपल्या नियमित दिनचर्येत सूर्याच्या तेजाचे असणारे महत्त्व दिसून येते. वरील दोनही मन्त्रांमध्ये सूर्याचे तेज म्हणजे जीवनातील चैतन्य आहे आणि सूर्याच्या तेजाशिवाय जीवन निष्फळ आहे अशा प्रकारचे वर्णन आले आहे.

9.4 इतर संहितांमध्ये सूर्याचे तेज

9.4.1 तैत्तिरीयसंहितेत सूर्याचे तेज

तै. सं.1.5.5.3 येथे 'हे अग्ने, तू सूर्याचे तेज आहेस. सर्व ऋषी तुझ्या प्रिय धामाची स्तुती करतात. हे अग्ने, तू सूर्याचे तेज आहेस. मला तेज आणि यशासह दीर्घायुष्य दे'⁴⁴ असे म्हटले आहे. येथे अग्नी हे सूर्याचे तेज आहे असे वर्णन आले आहे.

तै. सं. 2.1.1.3-5 येथे सूर्याच्या तेजाविषयी एक कथा आली आहे. या कथेचा आशय असा आहे. देव म्हणाले 'येथे देवता आल्या आहेत. यापैकी आम्ही कोणाला आहुती द्यावी. तेव्हा पृथ्वी मर्यादित होती. त्यांनी आदित्याला आहुती देण्याची इच्छा केली. आदित्याला आहुती दिल्यावर पृथ्वीचा विस्तार झाला. वनस्पती वाढल्या. देवांनी पशूंची इच्छा केली. देवांनी आदित्याला आहुती दिली. आकाशात दिसणारा आदित्य प्रकाशमान झाला नाही. आदित्याला तेज मिळवून देण्यासाठी देवांनी प्राण्यांच्या मदतीने यज्ञ केला. अग्नीला

⁴⁴ सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽजगत्प्राः समृषीणां स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा असि सं मायायुषा

वर्चसा प्रजयां सृज । तै. सं.1.5.5.3

काळ्या मानेची, इन्द्राला वेगवेगळ्या रंगांची, बृहस्पतीला पांढऱ्या रंगाची अशाप्रकारे या देवांना त्यांचा भाग दिला. अर्थातच या यजनामुळे आदित्याला तेज मिळाले. म्हणून वसंतऋतूमध्ये म्हणजे सकाळी अग्नीसाठी काळ्या मानेच्या पशूचे यजन करतात. ग्रीष्मऋतूत म्हणजे दुपारच्या वेळी इन्द्रासाठी वेगवेगळ्या रंगाच्या पशूचे यजन करतात. शरदऋतूमध्ये म्हणजे संध्याकाळी बृहस्पतीसाठी पांढऱ्या रंगाच्या पशूचे यजन करतात. अशाप्रकारे यजन करून देवांनी सूर्याचे तेज पूर्ववत् केले.⁴⁵

तै. सं. 'पशुविधानम्' या प्रकरणातील 2.1.1.3-5 येथे आलेल्या वर्णनात कीथ यांनी असे म्हटले आहे की - the acc *Kaman* is probably attracted into the cases of *Adityan*: no other explanation is necessary, though the analogy of *Agni Kama* in 2.2.3. I may suggest as translated above and here that *Adityas* are here - desire 'the *Adityas* as

⁴⁵ ते देवा अंब्रुवन् देवपशुर्वा अयं समभूत् कस्मा इममा लप्स्यामह इत्यथु वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासीदजाता ओषधयस्तामवि वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्र प्रजयां जायेयेति स एतामवि वशामादित्येभ्यः कामायाऽलभेताऽऽदित्यानेव कामं स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजयां जनमन्त्यु - सावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीं सं हितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यां ताभिरेवास्मिन् रुचमदधु र्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् तस्मा एता मल्हा आ लभेताऽऽग्नेयीं कृष्णग्रीवीं सं हितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोप धावति ता एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवति वसन्ता प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सं हितामैन्द्रीं शरदंपराह्णे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि वा आदित्यस्य तेजासि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरदंपराह्णे यावन्त्येव तेजासि तान्येवाऽव रुद्धे । तै. सं. 2.1.1.3-5

desire'. कीथच्या मते ही आदित्यांची कामना आहे. कीथने Spring या शब्दाचा अर्थ अष्टा.

7.1.39 नुसार सकाळ असा घेतला आहे.

तै. सं. 3.3.1.2 येथे 'हे सूर्या, तू सर्व देवांमध्ये तेजनिर्माता आणि तेजधारक असून आम्हा मनुष्यांना तेजस्वी आणि आयुष्यमान बनव' ⁴⁶ असे म्हटले आहे. येथे तेजस्वी सूर्याने मनुष्यमात्रांना आपल्या तेजाने तेजस्वी बनवावे असे वर्णन आले आहे. तै. सं. 5.1.8.6 येथे 'आदित्याची ज्योती सर्वश्रेष्ठ आहे. ही ज्योती आदित्यासोबत जाते' ⁴⁷ असे म्हटले आहे.

9.4.2 मैत्रायणिसंहितेत सूर्याचे तेज

'सूर्य ब्रह्मवर्चस् प्रदान करणारा आहे' ⁴⁸ असे मै. सं. 2.5.11 येथे म्हटले आहे. 'सूर्याचे तेज दिवसा तसेच रात्री सुखकर होवो' ⁴⁹ अशी प्रार्थना मै. सं. 4.9.27 येथे आली आहे.

9.4.3 काठकसंहितेत सूर्याचे तेज

'अग्नीमुळे तप, सूर्यामुळे तेज, वायूमुळे प्राण झाले' ⁵⁰ असे का. सं. 35.15 येथे म्हटले आहे.

⁴⁶ सूर्य भ्राजस्विन् भ्राजस्वी त्वं देवेषु भूयां भ्राजस्वन्तुं मामायुष्मन्तुं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु । तै. सं.

3.3.1.2

⁴⁷ आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छति । तै. सं. 5.1.8.6

⁴⁸ आदित्यो ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता तमेव भागधेयेनोपासरत्सोऽस्मै ब्रह्मवर्चसं प्रयच्छति । मै. सं. 2.5.11

⁴⁹ शं नो वातोऽभिवातु शं नस्तपतु सूर्यः । अहानि शं भवन्तु नः शं रात्री प्रतिधीयताम् ॥ मै. सं. 4.9.27

⁵⁰ अग्निना तपोऽन्वाभवत्सूर्येण तेजो वायुना प्राणा इन्द्रेण देवा । का. सं. 35.15

9.4.4 वाजसनेयिसंहितेत सूर्याचे तेज

सूर्याला उद्देशून केलेल्या प्रार्थनेत वा. सं. 2.26 येथे 'हे सूर्या तू स्वयंज्योती असून, श्रेष्ठ प्रकारचा तेजधारक आहेस. हे तेज मला मिळू दे. ज्या मार्गाने सूर्य जातो त्या मार्गाने मी जावे'⁵¹ येथे म्हटले आहे.

वा. सं. 13.22 येथे 'हे अग्ने, सूर्य ज्याप्रमाणे द्युलोकात आपल्या किरणांच्या साहाय्याने तेज पसरवतो त्याप्रमाणे तुझे तेज आणि ऐश्वर्य आम्हा सर्वांना लाभू दे' आणि यापुढे वा. सं. 13.23 येथे 'हे इन्द्राग्नी, बृहस्पते आणि सर्व देवांनो, सूर्य, धेनू आणि अश्व या सर्वांचे तेज आमच्या ठिकाणी ठेवा'⁵² असे म्हटले आहे. सूर्य आपल्या तेजाने शोभून दिसतो आणि ते तेज आपल्याला मिळावे हे दर्शविणारे वरील दोन उल्लेख आले आहेत. वा. सं. 20.23 येथे 'तू श्रेष्ठ कर्ता आहेस. आम्हाला यशस्वी तेज दे. हे तेजधारक सूर्या, आपल्या तेजाने मला तेजोमय बनव. पृथ्वी, उषा, सूर्य पुन्हा पुन्हा येतात. हे पूर्ण विश्व पुन्हा पुन्हा येते'⁵³ असे म्हटले आहे.

⁵¹ स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि । सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ वा. सं. 2.26

⁵² यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातुन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ वा.

सं.13.22; या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रूचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ वा.

सं. 13.23

⁵³ एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि । समाववर्ति पृथिवी समुषाः सम सूर्यः । वा. सं.

20.23

वा. सं. 40.17 या मन्त्रात 'तेजोमय आवरणाने सत्यरूपी ब्रह्माचे मुख आच्छादित आहे. आदित्यरूपात जो हा प्रत्यक्ष पुरुष उपस्थित आहे तो मीच आहे. हे प्रणव आकाशासारखे व्यापक आणि ब्रह्म आहे'⁵⁴ असे म्हटले आहे. महीधराच्या मते 'ही आदित्याची उपासना आहे. हा प्रत्यक्ष आदित्य रविमण्डलामध्ये स्थित पुरुषाकारात पूर्णरूपात असून प्राण आणि बुद्धी असलेले हे सर्व जग त्याने धारण केले आहे किंवा या मण्डलातील हा पुरुष प्रत्यक्षपणे कार्य आणि कारणात प्रविष्ट झालेला आहे.'⁵⁵

9.5 ब्राह्मणग्रन्थांमध्ये सूर्याचे तेज

9.5.1 ऐतरेयब्राह्मणात सूर्याचे तेज

'सूर्याचे तेज श्रेष्ठ आहे आणि जो या श्रेष्ठ तेजाला जाणतो तो श्रेष्ठ बनतो'⁵⁶ असे ऐ. ब्रा. 2.6.1 येथे म्हटले आहे. आणि ऐ. ब्रा. 2.6.4 येथे 'सूर्याचे तेज हे ब्रह्मवर्चस् आहे'⁵⁷ असे म्हटले आहे.

⁵⁴ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् । ओ३म् खं ब्रह्म ॥ वा. सं.

40.17

⁵⁵ पुनरादित्योपासनमाह । यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्धात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिश्यनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । वा. सं. म. भा. 40.17

⁵⁶ ज्योतिः स्वेषु भवति श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद इति । ऐ. ब्रा. 2.6.1

⁵⁷ तेजो वै ब्रह्मवर्चसम् । ऐ. ब्रा. 2.6.4

ऐ. ब्रा. 2.8.2 येथे 'तेज मिळवू इच्छिणाऱ्याने ऋ. 1.23.17 या ऋचेचे पठन करावे'⁵⁸
 असे म्हटले आहे. येथे सायणांनी आपल्या भाष्यात म्हटले आहे. 'शरीरकांती व श्रुताध्ययन
 संपन्न होऊ इच्छिणाऱ्या पुरुषासाठी शौ. अ. वे. 1.4.2 येथे आलेला 'अमूर्या उपसूर्ये' हा
 मन्त्र पठन करावा.'⁵⁹

9.5.2 तैत्तिरीयब्राह्मणात सूर्याचे तेज

तै. ब्रा. 2.8.9.1-5 येथे सूर्यतेज आणि चन्द्रतेजाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आले आहे. 'या
 विश्वात सूर्य आणि चन्द्र हे महान आहेत. आकाशात महान तेज धारण करतात. दोघे
 मिळून आपले कर्तव्याचे पालन करतात. या देवांचे व्रत मी जाणत नाही माझ्या
 बुद्धीपलिकडचे आहे. दोघे समुद्राप्रमाणे विशाल असून अत्यंत विस्तीर्ण आकाशात आपल्या
 प्रकाशरूपाने विस्तारित होतात. सर्व विश्वाचे क्रान्तदर्शी आहेत. हे दोघे अत्यंत तेजस्वी,
 सर्व जाणणारे, महान व्रत धारण करणारे, द्युलोकाचे पालन करणारे, सर्व शत्रूंचे निवारण
 करणारे, शोभनीय आणि श्रेष्ठ आहेत. सर्वांसाठी यांचा प्रकाश सुखकर आहे'⁶⁰

⁵⁸ अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सहेति तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः इति । ऐ. ब्रा. 2.8.2

⁵⁹ शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनसंपत्तिं च कामयमानः पूमानमूर्या इत्येतामृचमनुब्रूयात् । ऐ. ब्रा. सा. भा.

2.8.2

⁶⁰ ता सूर्याचन्द्रमसां विश्वभृत्तमा मुहत् । तेजो वसुमद्राजतो दिवि । सामात्माना चरतस्सामचारिणा ।
 ययोर्ब्रतं न मुमे जातु देवयोः । उभावन्तौ परियातु अमूर्या । दिवो न रुशमीन्स्तनुतो व्यर्णवे । उभा भुवन्ती
 भुवना कुविक्रतू । सूर्या न चन्द्रा चरतो हृतामती । पती द्युमद्दिश्वविदा उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा ॥
 विश्ववारा वरिवोभा वरेण्या । ता नोऽवतं मतिमन्ता महिव्रता । विश्ववपरि प्रतरणा तरन्ता । सुवर्विदा

तै. ब्रा. 3.1.2.20 येथे 'सूर्य उगवताच अज, एकपाद या देवता येतात. विश्वातील सर्व प्राणिमात्रांना आनंदित करतात. या देवांमुळे सर्वजण कार्यप्रवृत्त होतात. या देवता सर्वांचे रक्षण करतात. या देवता विशेष तेजसंपन्न असून अन्तरिक्षात राहाणाऱ्या सूर्याला अनुसरून सर्व देवता राहातात'⁶¹ असे म्हटले आहे. येथे सूर्योदयाच्या वेळेत येणाऱ्या अनेक देवता तेज प्रदान करतात असे दिसते.

तै. ब्रा. 3.12.9.17 येथे 'तेजाने प्रकाशित होऊन सूर्य आकाशात तळपत असतो. तेजाने प्रकाशित झालेला पिता विद्वान असतो त्यापेक्षाही पुत्र अधिक विद्वान होतो त्याप्रमाणे सूर्य अधिक तेजयुक्त आहे'⁶² असे वर्णन आले आहे. येथे आकाशात राहणारा सूर्य हा पुत्र आणि आकाश म्हणजे सूर्याचा पिता असे मानवी नातेदर्शक बंध दाखवले आहेत. या संबन्धातून सूर्य अधिक तेजस्वी आहे हे ब्राह्मणकारांना दाखवायचे आहे हे दिसते.

दृश्ये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसुं त्वेषदर्शता । मनस्विनोभाऽनुचरतो नु सं दिवम् । अस्य श्रवो नद्यःस्सुप्त बिभ्रति । द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्मे । श्रद्धे कमिन्द्र चरतो विचर्तुरम् इति । तै. ब्रा.

2.8.9.1- 5

⁶¹ अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वा भूतानि प्रति मोदमानः । तस्य देवाः प्रसुवं यन्ति सर्वे । प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः । बिभ्राजमानस्समिधान उग्रः । आऽन्तरिक्षमरुहदमन्ध्याम् । तत्सूर्यं देवमजमेकपादम् ।

प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे ॥ तै. ब्रा. 3.1.2.20

⁶² येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्तम् । सर्वानुभुमात्मानन्संपराये ॥ तै. ब्रा. 3.12.9.17

9.5.3 शतपथब्राह्मणात सूर्याचे तेज

‘सूर्य आपल्याला सर्व उत्तमोत्तम देतो’⁶³ असे श. ब्रा. 9.3.4.23 मध्ये म्हटले आहे. कारण सूर्य एक उत्तम ज्योती आहे. ‘सूर्याचे तेज सर्वोत्तम आहे’⁶⁴ असे श. ब्रा.14.3.1.28 येथे म्हटले आहे.

9.5.4 जैमिनीयब्राह्मणात सूर्याचे तेज

जै. ब्रा. 3.240 येथे ‘सूर्ये ज्योतिर् इन्दुः’ याचा अर्थ ‘सूर्याच्या ठिकाणचे तेज म्हणजे सोम आहे.’ सोम उत्साह आणि शक्ती प्रदान करतो. याप्रमाणे सूर्याचे तेज पण मनुष्यांना उत्साह प्रदान करत असल्यामुळे सूर्याच्या तेजाला सोम असे म्हटले असावे असे येथे दिसते.

9.6 उपनिषदांमध्ये वर्णित सूर्याचे तेज

प्रश्न. उप. 2.9 येथे ‘हे इन्द्र, तू प्राण आहेस. आपल्या तेजामुळे सर्वांचे रक्षण करणारा रुद्र आहेस. जो अन्तरिक्षात संचार करतो तो तू ज्योतिर्गणांचा अधिपती सूर्य आहेस’⁶⁵ असे या मन्त्रात म्हटले आहे. हा मन्त्र इन्द्राला उद्देशून आला आहे. या मन्त्रात सूर्याला त्याच्या तेजामुळे ज्योती गणांचा अधिपती म्हटले आहे.

⁶³ अमु त्रुदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति । श. ब्रा. 9.3.4.23

⁶⁴ सूर्यो वै ज्योतिरुत्तमम् । श. ब्रा. 14.3.1.28

⁶⁵ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषांपतिः ॥ प्रश्न. उप. 2.9

अक्षी. उप.1 येथे सूर्याच्या अक्षय तेजाला नमस्कार केला आहे.⁶⁶

9.7 गृह्यसूत्रांमध्ये सूर्याचे तेज

गृह्यसूत्रांमध्ये सूर्याच्या प्रकाशाला आरोग्यदायक आणि शुभ समजून विविध कर्मांमध्ये सूर्याचा समावेश केलेला दिसतो. विविध ठिकाणी सूर्यमन्त्रांचा आलेला विनियोग पुढील प्रमाणे सांगितला आहे. ‘उपनयन संस्कारात ‘जलाञ्जलि’ हा विधी संपन्न झाल्यावर ‘देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय’ हा मन्त्र म्हणून आचार्यांनी मुलाला सूर्य दाखवावा’⁶⁷ असे आश्व. गृ. 1.20.6 येथे म्हटले आहे.

आश्व. गृ. 1.21.4 येथे उपनयन झालेल्या मुलाने सूर्याकडे “मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्यो भ्राजो दधातु ।” या मन्त्राद्वारे तेज मागितले आहे. आश्व. गृ. 1.23.9 येथे यज्ञात अध्वर्यूची नेमणूक करताना “आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युः ।” हा मन्त्र म्हटला जातो. सूर्य हा अध्वर्यू आहे असे मानले जाते.

आश्व. गृ. 1.24.15 येथे ‘मधुपर्क’ विधीत “आदित्यस्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयतु ।” या मन्त्राने पश्चिमेस निर्माजन करावे असे सांगितले आहे.

आश्व. गृ. 2.3.12 येथे ‘मार्गशीर्ष प्रत्यवरोहण’ या विधीत घरातील सर्वांनी एका ठिकाणी बसून सौरमन्त्र आणि स्वस्त्ययनमन्त्र म्हणावे असे म्हटले आहे. ‘युद्धप्रसंग उपस्थित झाला असता राजाने युद्ध करताना ज्या दिशेस सूर्य असेल त्या दिशेस उभे राहून युद्ध करावे’⁶⁸

⁶⁶ ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायिक्षितेजसे नमः । अक्षी. उप. 1

⁶⁷ आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्यः ॥ आश्व. गृ. 1.20.6

⁶⁸ आदित्यमौशनसं वावस्थाय प्रयोधयेत् ॥ आश्व. गृ. 3.12.16

असे आश्व. गृ. 3.12.16 येथे म्हटले आहे.

आश्व. गृ. 4.6.18 येथे मृतकासाठी केल्या जाणाऱ्या शान्तिकर्मांमध्ये 'सूर्योदय झाल्यावर सौर मन्त्र आणि स्वस्त्ययनमन्त्र म्हणतात. 'अपः' या सूक्ताने प्रतिकृचेस होम करून ब्राह्मणास भोजन घालावे आणि स्वस्तिवाचन करून त्याला गाय, पात्र, कोरे वस्त्र ही दक्षिणा द्यावी असे म्हटले आहे.

सौर मन्त्रात 'उदु त्यम्' ऋ. 1.50.1-9 'चित्रं देवानाम्' ऋ. 1.115.1-6 'नमो मित्रस्य' ऋ. 10.37 'सूर्यो नो दिवस्पातु' ऋ. 10.158 ही सूक्ते म्हटली जातात'⁶⁹ असे वर्णन आश्व. गृ. सूत्रात आले आहे.

तसेच उपनयन संस्कारात गो. गृ. 2.10.27 येथे 'जलाञ्जलि' हा विधी संपन्न झाल्यावर आचार्य मुलाला 'सूर्य ज्याप्रमाणे दीप्तिमान होऊन भ्रमण करतो त्याप्रमाणे बालकाने सुद्धा तेजस्वी होऊन सर्वत्र भ्रमण करावे अशा आशयाचा हा मन्त्र म्हणून आचार्य मुलाला पूर्वाभिमुख करतात'⁷⁰ असे येथे म्हटले आहे. या गृह्यसूत्रांमधील विधीप्रमाणे मुलाला सूर्याचे तेज मिळावे हा उद्देश असावा असे दिसते.

पार. गृ. 1.8 येथे सूर्योदीक्षण या विधीत विवाहसंस्कारात 'सप्तपदी' या विधीमध्ये वराने कुम्भोदक घेऊन वधूच्या मस्तकावर 'आपः शिवा आणि आपो हि ष्ठा' या मन्त्रांनी अभिषेक केल्यानंतर वराने वधूस सूर्याकडे पाहाण्यास सांगितल्यावर वधूने ऋग्वेदातील '

⁶⁹ उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्याऽपनः शोशुचदघमितिप्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहृतं वासश्च दक्षिणा ॥ आश्व. गृ. 4.6.18

⁷⁰ अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति 'सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासावि -ति ॥ गो. गृ. 2.10.27

‘तच्चक्षुर्देवहितम्’ वा. सं. 36.24 हा मन्त्र म्हणत सूर्याकडे पाहावे⁷¹ असे येथे म्हटले आहे. येथे शान्तिकर्मात सूर्याला उद्देशून मन्त्र म्हटले जातात. थोडक्यात सूर्याच्या ऊर्जेचा समावेश सर्व प्रकारच्या विधींमध्ये केलेला दिसतो.

‘जन्मानंतर निष्क्रमण संस्कार (पहिल्यांदा घरातून बाहेर निघणे) हा विधी संपन्न करताना ‘तच्चक्षुर्देवहितम्’ वा. सं. 36.24 हा मन्त्र म्हणून पित्याने मुलाला सूर्य दाखवावा’⁷² असे पार. गृ. 15.17 येथे म्हटले आहे.

9.8 सूर्याच्या तेजाविषयीची निरीक्षणे

1) ऋग्वेदात सूर्याचे तेज मिळावे यासाठी ऋषींनी उगवलेल्या सूर्याला उद्देशून प्रार्थना केलेल्या आहेत. या प्रार्थनांचे प्रयोजन यज्ञविषयक कार्ये, धार्मिक कार्ये, रोगांचे निवारण, आरोग्य आणि दीर्घायुष्य हे आहे.

2) ऋग्वेदात आलेल्या सूर्यतेजाच्या वर्णनातून सूर्याची कार्ये स्पष्ट होतात. सूर्याचे तेज प्राणिमात्रांना दृष्टी प्रदान करणारे, नेत्रांना सुखावणारे असे आहे. सूर्याच्या तेजामुळे संपूर्ण सृष्टीचे पोषण होते. सूर्याचे तेज विश्वाचे रक्षण करणारे, विश्वाची उत्पत्ती करणारे, त्रैलोक्याला आधार देणारे असून हे तेज जलाच्या निर्मितीस साहाय्य करते असे वर्णन आले आहे.

⁷¹ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथस्यै । पार. गृ. 1.8

⁷² चतुर्थे मासी निष्क्रमणिका सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति । पार. गृ. 15.17

- 3) ऋग्वेदात वायूची तीव्रता सूर्याच्या तेजाप्रमाणे बदलत जाते. कारण सूर्य हा वायूप्रेरक आहे. अशा बदलत जाणाऱ्या सूर्याच्या तेजामुळे ऋतू निर्माण होतात असे म्हटले आहे.
- 4) अथर्ववेदात सूर्याचे तेज मिळविण्यासाठी मनुष्यमात्रांची दिनचर्या सूर्योदयापूर्वी सुरू होणे आवश्यक आहे.
- 5) अथर्ववेदात ऋषी अथर्वन् यांच्या पृथ्वीसूक्तात सूर्यतेज म्हणजे अमृत असून हे नित्य नवे तेज सूर्यामुळे प्राणिमात्रांना मिळते. सूर्यतेजाच्या साहाय्याने सजीवसृष्टीचे पोषण होते असे वर्णन आले आहे.
- 6) अथर्ववेदात सूर्याचे तेज शत्रूंना मिळू नये अशी प्रार्थना ऋषींनी केली आहे.
- 7) वाजसनेयिसंहितेत सूर्य ऋतूंप्रमाणे पृथ्वीला ऊर्जा देण्यासाठी तापतो. सूर्याजवळ असलेला प्रचंड तेजाचा खजिना म्हणजे स्वतःचे तेज किरणांच्या रूपात तो सृष्टीला देतो असे म्हटले आहे.
- 8) तैत्तिरीयब्राह्मण ग्रन्थात सूर्योदयाच्या वेळी येणाऱ्या देवता सूर्याच्या तेजाला अनुसरून राहातात असे म्हटले आहे.

9.9 निष्कर्ष

विश्वाच्या संचालनास हातभार लावणारी सूर्याच्या ऊर्जेतील मूलभूत शक्ती म्हणजे सूर्याचे संतुलित तेज आहे. हे सूर्याचे तेज दिवसरात्र सृष्टीवर संचार करते. एकामागून एक येणाऱ्या ऋतूंमधील सूर्याचे वेगवेगळ्या प्रकारचे कमी अधिक तेज सृष्टीला पोषक बनविते. सर्व सजीव आणि निर्जीव घटक हे सूर्याच्या तेजाचा अविष्कार आहेत. म्हणून सृष्टीला तेज देणाऱ्या सूर्याला ऋषींनी चराचरातील आत्मा असे म्हटले आहे.

सूर्याचे तेज अंधकार मिटविण्याच्या क्षमतेसोबत ग्रहनक्षत्रांना तेज प्रदान करते. म्हणून सूर्याच्या तेजाला सर्वश्रेष्ठ ज्योती असे म्हटले आहे. दिवसा स्वतः आणि रात्रीच्या वेळी चंद्र आणि नक्षत्रांच्या रूपाने तेज पसरविण्याचे कार्य सूर्य करतो. सूर्याच्या तेजात बल समाविष्ट असून हे बल अविनाशी आहे म्हणजे सूर्याची ऊर्जा अक्षय्य आहे. सूर्याचे तेज सर्वव्यापक आहे. विश्वातील सर्व व्यापार आणि प्राणिमात्रांची कार्यक्षमता सूर्याच्या तेजावर अवलंबून आहे. सूर्याचे तेज विश्वाला सामावून घेणारे आहे म्हणून सूर्याच्या या तेजस्वी ज्योतीला विश्वभ्राट् ओज असे म्हटले आहे.

थोडक्यात वरील वर्णनांवरून असे दिसते सूर्याकडे केलेली तेजाची प्रार्थना म्हणजे नैसर्गिक प्रकृतीचा एक भाग आहे. सूर्याचे तेज प्रत्येक ऋतूंमध्ये वेगवेगळे असले तरी ते नेहमी प्राप्त केले पाहिजे. ऋषींनी केलेल्या सूर्यतेजाच्या वर्णनांवरून असे म्हणता येईल सध्याच्या प्रचलित काळात सुद्धा सूर्याचे तेज मिळवता येते. नित्यपणे सूर्योदयाच्या वेळेमध्ये सूर्यवंदना, सूर्यनमस्कार, अध्ययन, नियतकर्म अशा विविध प्रकारे नित्य आचरणातून

सूर्याचे तेज धारण करता येणे शक्य आहे. अशाप्रकारे कार्यप्रेरकता सिद्ध करणारे सूर्याचे तेज मानवी जीवनास आवश्यक आहे.

परिशिष्ट

सध्या सौर ऊर्जेसंबन्धी सुरु असलेल्या प्रयोगांविषयी आणि उपयोगांविषयी माहिती देणाऱ्या संकेतस्थळांची सूची

- <http://www.ecowatch.com/5-solar-innovations-that-are-revolutionizing-the-world-1882043841.html>
- <http://science.howstuffworks.com/environmental/energy/6-innovations-solar-power.htm>
- <https://www.youtube.com/watch?v=ZZQcLJpdrI>
- <http://science.howstuffworks.com/environmental/energy/6-innovations-solar-power.htm>
- <http://www.ecowatch.com/5-solar-innovations-that-are-revolutionizing-the-world-1882043841.html>
- <http://www.ecowatch.com/5-solar-innovations-that-are-revolutionizing-the-world-1882043841.html>
- <http://www.news24.com/PartnerContent/amazing-innovations-in-solar-technology-20151116>
- <https://rgsenergy.com/innovations-in-solar-panels/>
- <http://www.energy.gov/science-innovation/energy-sources/renewable-energy/solar>

संदर्भ ग्रन्थसूची

- आगाशे, काशीनाथशास्त्री, (अनु.) 1977. ऐतरेयब्राह्मण सायणभाष्यासहित. भाग 1-2. पुणे: आनन्दाश्रम मुद्रणालय.
- आचार्य, नारायणराम. 1948. ईशादिविंशोत्तरशतोपनिषद. मुंबई: निर्णय सागर मुद्रणालय.
- आपटे, विनायक गणेश. 1968. हिरण्यकेशी श्रौतसूत्रम्. पुणे: आनन्दाश्रम मुद्रणालय.
- करंदीकर, अ. ज. 1961. वैदिक आर्यांचे ज्योतिर्विज्ञान आणि वैदिक देवतांचे पुनर्दर्शन. पुणे: कलागृह छापखाना.
- कवडे, वैद्य पंचानन कृष्णशास्त्री. 1926. सार्थ चरकसंहिता चिकित्सास्थान. पुणे: हनुमान प्रेस.
- कत्रे, सुमित्रा. एम. 1989. पाणिनिचे अष्टाध्यायी. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- कलान्द, डब्ल्यू. (अनु.) 1971. वाराहश्रौतसूत्रम्. दिल्ली: मेहेरचन्द लछमनदास.
- कलान्द, डब्ल्यू. (अनु.) 1991. वैखानसश्रौतसूत्रम्. कलकत्ता: मुंशिराम मनोहरलाल.
- काणे, पांडुरंग वामन. 1993. हिस्ट्री ऑफ धर्मशास्त्र. भाग 3. पुणे: भांडारकर ओरियंटल रिसर्च इंस्टिट्यूट.

- काशीकर, चिंतामण गणेश. (अनु.) 1964. *भारद्वाजश्रौतसूत्रम्*. पुणे: वैदिक संशोधन मंडळ.
- काशीकर, चिंतामण गणेश. 1935. *ऋग्वेदकालीन सांस्कृतिक इतिहास*. पुणे: टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- काशीनाथशास्त्री. (अनु.) 1969. *चरकसंहिता*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सिरिज.
- कीथ, ए. बी. (अनु.) 1967. *तैत्तिरीयसंहिता*. भाग 1-2. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- कीथ, ए. बी. (अनु.) 1909. *तैत्तिरीय आरण्यक*. लंडन: युनिव्हर्सिटी ऑफ ऑक्सफर्ड.
- क्षीरसागर, विनया माधव. 2002. *शांती रिच्युअल्स इन द अथर्वनिक ट्रॅडिशन*. दिल्ली: प्रतिभा प्रकाशन
- ग्रिफिथ, राल्फ टी. एच. (अनु.) 1896. *द हिम्स ऑफ ऋग्वेद*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- ग्रिफिथ, राल्फ टी. एच. (अनु.) 1917. *द हिम्स ऑफ अथर्ववेद*. बनारस: इ. जे. लेझरस आणि कं.
- गेल्डर, जिनेट. (संपा.) 1985. *मानवश्रौतसूत्रम्*. दिल्ली: इंडियन बुक सेंटर.
- चित्राव, विद्या. 1984. *वैदिक सूर्योपासना*. पुणे: भारतीय चरित्रकोश मंडळ.
- चित्राव, सिद्धेश्वरशास्त्री. (अनु.) 1996. *ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतर*. पुणे: भारतीय चरित्रकोश मंडळ.

- चित्राव, सिद्धेश्वरशास्त्री. (अनु.) 1972. *अथर्ववेदाचे मराठी भाषांतर*. पुणे: भारतीय चरित्रकोश मंडळ.
- चिन्नास्वामी. (अनु.) 1971. *आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्*. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सिरिज.
- जगदीशलालशास्त्री. (संपा.) 1984. *उपनिषत्संग्रह*. वाराणसी: मोतीलाल बनारसीदास.
- जगदीशलालशास्त्री. (संपा.) 1971. *श्रीमदवाजसनेयिमाध्यन्दिन शुक्लयजुर्वेदसंहिता*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- जोशी, महादेवशास्त्री. 1896. *भारतीय संस्कृती कोश*. खंड दहावा. पुणे: भारतीय संस्कृती कोश मंडळ.
- जोशी, एस. एन. 1977. *सम मायनर वेदिक डिव्हिनिटिज् इन वेदिक मायथॉलॉजी अँड रिच्युअल*. पुणे: डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट अँड रिसर्च सेंटर.
- झीस्क, केनीथ जी. 2009. *मेडिसीन इन द वेदा*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- टिळक, बाल गंगाधर. 1956. *दि आर्टिक्ट होम ऑफ वेदाज*. पुणे: मेसर्स टिळक ब्रदर्स.
- तिवारी, शशी. 1994. *सूर्यदेवता*. दिल्ली: मेहरचन्द लछ्मनदास.
- त्रिपाठी, गयाचरण. 1981. *वैदिक देवता उद्भव और विकास*. प्रयाग: शाकुंतल मुद्रणालय.
- दांडेकर, रा. ना. 1951. *वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन*. पुणे: शिक्षण प्रसारक

मंडळी.

- दास, अयोध्याचन्द्र. 1984. *सन वरशिप इन इण्डो - आर्यन रिलिजन अँड मायथॉलॉजी*. दिल्ली: गोस्वामी प्रिंटर्स.
- पट्याळ, हुकमचंद. (अनु.) 1969. *गोपथब्राह्मण*. पुणे: (प्रबन्ध) सेन्टर ऑफ अँडव्हान्सड स्टडी इन संस्कृत, अप्रकाशित.
- परांजपे, व्ही. जी. 1969, *वेदिक रिलिजन*. पुणे: आर्य संस्कृती प्रकाशन.
- पाठक, श्रीधरशास्त्री. (अनु.). 1909. *पारस्करगृह्यसूत्र*. पुणे: आर्यभूषण मुद्रणालय.
- पीटरसन पीटर. (अनु.) 1968. *ए सेकंड सिलेक्शन ऑफ हीम्स फ्रॉम द ऋग्वेद*. भाग 2. मुंबई: मुंबई विद्यापीठ.
- पुष्पेन्द्र कुमार. (अनु.) 1968. *तैत्तिरीयब्राह्मणम्*. भाग 1- 2. दिल्ली: नाग प्रकाशक.
- प्रताप, सुरेन्द्र. (अनु.) 1990. *वाजसनेयिमाध्यन्दिन शुक्लयजुर्वेदसंहिता*. दिल्ली: नाग पब्लीशर्स.
- फडके, बाबाशास्त्री. (अनु.) 1981. *तैत्तिरीयारण्यकम्*. भाग 1-2. पुणे: आनंदाश्रम मुद्रणालय.
- बहुलकर, एस. एस. (अनु.) 1994. *मेडिकल रिच्युअल इन द अथर्ववेद ट्रेंडिशन*. पुणे: टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ.
- बापट, धुंडिराज गणेश दीक्षित. (अनु.) 1863. *ऐतरेयब्राह्मण*. पुणे: वैद्यकपत्रिका छापखाना.

- ब्याँटलिंग्क, ओतो. 1964. पाणिनीज् ग्रामाटिक. हिल्डशाइम: गेऑर्ग ओल्मस् फेअरलागस् बुखहाण्डलुंग
- ब्लूमफिल्ड, मॉरिस. 1972. अथर्ववेद कौशिकसूत्र. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- भट्टाचार्य, श्रीतारानाथ. 1962. वाचस्पत्यम्. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरिज.
- मॅकडोनेल, ए. ए. 1897. वेदिक मायथॉलॉजी. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- मॅकडोनेल, ए. ए. 1976. ए वेदिक रीडर फॉर स्टुडंटस्. मद्रास: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी.
- मॅकडोनेल ए. ए. 1965. बृहत्देवता. भाग 1. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- मालवीय, सुधाकर. (अनु.) 1997. गोभिलगृह्यसूत्र. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत भवन.
- मिश्र, सत्येन्द्र. 2012. सूर्यसिद्धान्त. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत भवन.
- मेहेंदळे, मधुकर अनंत. 1980. वैदिक वाङ्मयातील प्रश्नोत्तरे. पुणे: डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट अँड रिसर्च सेंटर.
- रघुवीर, (संपा). 2008. अथर्ववेद पैप्पलादसंहिता. दिल्ली: आदित्य प्रकाशन.
- राजवाडे, वैजनाथ काशिनाथ. (अनु.) 1935. निरुक्ताचे मराठी भाषान्तर. पुणे: इचलकरंजी ग्रन्थमाला कचेरी.
- रानडे, एच. जी. 1981. (अनु.) आश्वलायनश्रौतसूत्रम्. पुणे: रानडे पब्लिकेशन्स.

- रेले, व्हि. जी. 1931. वेदिक गॉडस्. मुंबई: तत्त्वविवेचक प्रेस.
- लिमये, वि. प्र. दांडेकर, रा. ना. 1880. अष्टादश - उपनिषद्. पुणे: वेदिक संशोधन मंडळ.
- लोकहितवादी, (संपा.) 1915. आश्वलायनगृह्यसूत्र. मुंबई: निर्णयसागर प्रेस.
- विजयपालो. (अनु.) 1980. गोपथब्राह्मण. कलकत्ता: सावित्रीदेवी बागडिया ट्रस्ट.
- विश्वबन्धु, (संपा.). 1860-1864. अथर्ववेद (शौनकीय). होशियारपूर: विश्वेश्वरानन्द वेदिक शोध संस्थान.
- विश्वबन्धु, (संपा.) 1996. अथर्ववेदीय बृहत्सर्वानुक्रमणिका. होशियारपूर: विश्वेश्वरानन्द वेदिक शोध संस्थान.
- विश्वबन्धु, (संपा.). 1967. वैतानश्रौतसूत्रम्. होशियारपूर: विश्वेश्वरानन्द वेदिक शोध संस्थान.
- विटनी, डब्ल्यु. डी. (अनु.) 1962. अथर्ववेद-संहिता. भाग 1-2, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- वेबेर, अल्बर्ट. 1997. श्री शुक्लयजुर्वेदे शतपथब्राह्मणम्. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत भवन.
- वेलणकर, ह. दा. (अनु.) 1965. ऋक्सूक्तवैजयंती. पुणे: वैदिक संशोधन मंडळ.
- वेलणकर, ह. दा. (अनु.) 1972. ऋक्सूक्तशती. मुंबई: भारतीय विद्या भवन.
- सक्सेना, प्रवेश. 1992. आदित्य फ्रॉम द ऋग्वेद टु द उपनिषद्स्. दिल्ली: परिमल

प्रेस.

- सरुप, लक्ष्मण. (संपा. आणि अनु.) 1920. *निघण्टुसमन्वितम् निरुक्तम्*. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.
- सरेन, ए. बी. 1992. *सन वरशिप इन इंडिया*. दिल्ली: नॉर्दन बुक सेंटर.
- सुमंत, शिल्पा. 2005. *ऋग्वेदसूक्तानि*. पुणे: डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी.
- सूर्यकान्त. (अनु). 1961. *वैदिक देवशास्त्र*. दिल्ली: श्री भारत भारती लिमिटेड.
- सोनटक्के आणि काशीकर, (संपा.). 1936. *ऋग्वेदसंहिता सायणभाष्यासह*. 1-10 मंडल. पुणे: वैदिक संशोधन मंडळ.
- सोनटक्के आणि धर्माधिकारी, (संपा.). 1970. *तैत्तिरीयसंहिता*. पुणे: वैदिक संशोधन मंडळ.
- श्रोडर, लिओपोल्ड. (अनु) 1881. *मैत्रायणीसंहिता*. बर्लिन, लाइप्झीश.
- शेंडे, एन. जी. 1961. *द फाँडेशन ऑफ द अथर्वनिक रिलिजन*. पुणे: डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट अँड रिसर्च सेंटर.
- हिलेब्रंट, अल्फ्रेड. 1990. *वेदिक मायथॉलॉजी*. भाग 1. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास.

नियतकालिकांची संदर्भसूची

- ऊर्सेकर, एच. एस. 1969. “द सन इन द ऋग्वेद”, *भारतीय विद्या*. 28: 55-63.
- कल्याण कार्यालय. 1979. “सूर्य-अङ्क”, *कल्याण*. गीताप्रेस. 56.
- डांगे, सदाशिव अंबादास. 1967. “सूर्यजल”, *नवभारत*. महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ. 21(2) : 32-39.
- देशमुख, कल्पना. 2015. क. “वैदिक साहित्यातून दिसणारे सूर्य आणि जल संबंधातील वैज्ञानिक तथ्य” *प्रोसिडिंग्स*. 1: ISBN-978-93-81921-44-9.
- देशमुख, कल्पना. 2015. सूर्यनमस्कार के अंतर्गत आनेवाले नामों का अभ्यास. *शोधनिबन्धसारसंग्रह*. 64: ISBN: 978-93-81485- 42-2.
- देशमुख, कल्पना. 2014. अ. “अथर्ववेदातील रोहितसूक्त: एक अध्ययन”, *नवज्योत रिसर्च जर्नल*. ISSN 2277-8063. 3(2; 3): 66-68.
- देशमुख, कल्पना. 2014. ब. “सूर्याचे तेज”, *नवज्योत रिसर्च जर्नल*. ISSN 2277-8063. 3(4): 93-96.
- देशमुख, कल्पना. 2015. अ. “सूर्यनमस्कार के अंतर्गत आनेवाले नामों का अभ्यास”, *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च रिव्हॉल्यूशन*. ISSN: 2319-300X. 3(5): 48-52.
- देशमुख, कल्पना. 2015. ब. “आदित्योंकी गणना”, *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ संस्कृत रिसर्च*. ISSN: 2394-7519.1(6): 23-25.
- देशमुख, कल्पना. 2016. “निरुक्त 2.14: सूर्यवाचक शब्दों का अध्ययन”, *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ संस्कृत रिसर्च*. ISSN: 2394-7519. 2(2): 54-56.
- नॉरमन, ब्राऊन डबल्यू. 1968. “अग्नी, सन, सॅक्रिफाईस अँड वाक्”, *जर्नल ऑफ द अमेरिकन ओरियंटल सोसायटी*. 88: 199 - 218.

- रानडे, एच. जी. 1974. “सन गॉड अँड हिज असोसिएट्स इन द ऋग्वेद”, *बुलेटीन ऑफ द डेक्कन कॉलेज रिसर्च इंस्टिट्यूट*. 34: 143-146.
- सेनगुप्ता, पी. सी. 1941. “द सोलर इक्लिप्स इन द ऋग्वेद अँड द डेट ऑफ अत्री”, *जर्नल ऑफ द एसियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगाल*. 7: 91-103.
- श्रीवास्तव, व्ही. सी. 1967-68. “रोहित इन अथर्ववेद”, *क्वार्टरली जर्नल ऑफ द मिथिक सोसायटी*. 58: 122-30.

संकेतस्थळांची सूची

- <http://science.howstuffworks.com/environmental/earth/geophysics/earth4.htm>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Solar_eclipse
- <http://www.womenshealth.gov>
- www.whattoexpect.com (ही संकेतस्थळे जानेवारी 2016 ला पाहिली आहेत.)
